

Н.ЩЕДРІН

Державне видавство України

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

ТВОРИ
У ШЕСТИ
ТОМАХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1955

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

ТОМ
II

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ - 1955

Переклад з російської А. ХУТОРЯНА

Переклад зроблено за виданням: Н. Цедрин (М. Е. Салтыков).
Полное собрание сочинений. Томы IX, XVI. Государственное издатель-
ство «Художественная литература». Москва — Ленинград, 1934—1937.

ІСТОРІЯ ОДНОГО МІСТА

за справжніми
документами видав
М. Б. САЛТИКОВ (ЩЕДРІН)

ВІД ВИДАВЦЯ

Давно вже мав я намір написати історію якого-небудь міста (або краю) за певний період часу, та різні обставини перешкоджали цій справі. А переважно перешкоджав брак матеріалу, хоч трохи певного й правдоподібного. Нині, риючись у глуповському міському архіві, я випадково натрапив на досить велику паку зошитів, що мають загальну назву «Глуповського Літописця», і, розглянувши їх, виявив, що вони можуть бути немаловажною підмогою в справі здійснення мого наміру. Зміст «Літописця» досить одноманітний, він майже виключно вичерпується біографіями градоначальників, які протягом майже цілого століття володіли долею міста Глупова, і описом найвизначніших їх дій, як-от: швидкої їзди на поштових, енергійного стягання недоїмок, походів проти обивателів, обладнання і розладнання бруку, обкладання данинами відкупщиків і т. д. Проте навіть по цих скупих фактах є можливість уловити фізіономію міста й прослідкувати, як в його історії відбивалися різноманітні зміни, що водночас відбувалися у вищих сферах. Так, наприклад, градоначальники часів Бірона відзначаються нерозсудливістю, градоначальники часів Потьомкіна — розпорядливістю, а градоначальники часів Розумовського — невідомим походженням і рицарською відвагою. Всі вони шмагають обивателів, але перші шмагають абсолютно, другі пояснюють причини своєї розпорядливості вимогами цивілізації, треті бажають, щоб обивателі в усьому поклалися на їх відвагу. Така різноманітність заходів, звичайно, не могла не впливати й на самий внутрішній склад обивательського життя; в першому випадку обивателі тремтіли несвідомо, в другому — тремтіли з усвідомленням власної користі, в третьому —

підносилися до трепету, сповненого довіри. Навіть енергійна їзда на поштових — і та неминуче повинна була справляти певний вплив, зміцнюючи обивательський дух зразками ко-
нятої бадьорості й нестомлюваності.

Літопис ведено послідовно чотирма міськими архіваріу-
сами, і він охоплює період часу з 1731 по 1825 рік. В цьому
році, як видно, навіть для архіваріусів літературна діяльність
перестала бути доступною. Зовні «Літописець» має вигляд
справжнісінький, тобто такий, що не дозволяє й на хвилину
усумнитися в його автентичності, аркуші його такі самі жовті
і списані карлючками, їх так само поїли миші й загидали
мухи, як і аркуші будь-якої пам'ятки погодінського старосхо-
вища*. Так і почувається, як сидів над ними який-небудь
архівний Пимен, освітлюючи свою працю тремтливим огнем
лойової свічки і всіляко захищаючи її від неминучої ціка-
вості пп. Шубинського, Мордсвцева і Мельникова*. Літопи-
сові передує особливе зведення, або «опис», складений, оче-
видно, останнім літописцем; крім того, у вигляді виправдних
документів, до нього додано кілька дитячих зошитів, які міс-
тять у собі оригінальні вправи на різні теми адміністративно-
теоретичного змісту. Такі, наприклад, міркування: «про ад-
міністративну всіх градоначальників однодумність», «про
благообразний для градоначальників зовнішній вигляд»,
«про рятівність утихомирень (з малюнками)», «думки при
стяганні недоїмок», «про мінливий біг часу», і, нарешті, до-
сить велика дисертація «про суворість». Ствердно можна
сказати, що вправи ці завдячують своїм походженням перу
різних градоначальників (багато з них навіть підписано) і
мають ту дорогоцінну властивість, що, по-перше, дають ціл-
ком правильне уявлення про сучасне становище російської
оффографії і, по-друге, змальовують своїх авторів значно
псвніше, доказовіше й образніше, ніж навіть оповідання «Лі-
тописця».

Щождо внутрішнього змісту «Літописця», то він пере-
важно фантастичний і подекуди навіть майже неймовірний
в наші освічені часи. Таке, наприклад, зовсім ні на що не
схоже оповідання про градоначальника з музикою. В одному
місці «Літописець» розповідає, як градоначальник літав у
повітрі, в іншому — як інший градоначальник, в якого ноги
було повернено ступнями назад, мало не втік за межі градо-
начальства. Видавець не вважав однак, що він має право
затаїти ці подробиці; навпаки, він гадає, що можливість
подібних фактів у минулому ще з більшою яскравістю по-

каже читачеві ту безодню, яка відділяє нас від нього. Крім того, видавець керувався й тією думкою, що фантастичність оповідань нітрохи не усуває їх адміністративно-виховного значення, і що необачна самовпевненість літаючого градоначальника може навіть і тепер стати рятівним застереженням для тих із сучасних адміністраторів, які не бажають бути передчасно звільненими з посади.

В усякому разі, з метою відвернення зловмисних тлумачень, видавець вважає за обов'язок застерегти, що вся його праця в цьому випадку полягає тільки в тому, що він виправив важкий і застарілий стиль «Літописця» і мав належний догляд за орфографією, нітрохи не торкаючись самого змісту літопису. З першої хвилини до останньої видавця не покидав грізний образ Михайла Петровича Погодіна, і це саме вже може бути запорукою того, з яким шанобливим трепетом він ставився до свого завдання.

ЗВЕРНЕННЯ ДО ЧИТАЧА

від останнього архіваріуса-літописця ¹

Якщо стародавнім еллінам і римлянам дозволено було складати хвалу своїм безбожним начальникам і передавати потомству мерзенні їх діяння в науку, невже ж ми, християни, що од Візантії світло дістали, покажемо себе в цьому разі менш гідними і вдячними? Невже в кожній країні знайдуться і Нерони преславні, і Калігули, доблестю осяяні², і тільки в себе ми таких не знайдемо? Смішно й безглуздо навіть подумати таку недоладність, а не те, щоб її вголос проповідувати, як роблять деякі вільнолюбці, які тому свої

¹ «Звернення» це подається тут рядок в рядок словами самого «Літописця». Видавець дозволив собі доглянути тільки те, щоб права букви ять не були занадто безцеремонно порушені. *Вид.*

² Очевидно, що літописець, визначаючи якості цих історичних осіб, не мав уявлення навіть про підручники, видані для середніх навчальних закладів. А найдивніше те, що він був необізнаний навіть з віршами Державіна.

Калігуло! твій кінь в сенаті
І в золоті не міг сіяти:
Сіють добрі лиш діла!

Прим. вид.

думки вільними вважають, що вони в них у голові, немов мухи без пристановища, тут і там вільно літають.

Не тільки країна, але й місто всяке, і навіть усяке мале село,— і те своїх доблестю осяяних і від начальників настановлених Ахіллів має, і не мати не може. Глянь на першу ж калюжу — і в ній знайдеш гада, який іроїством своїм інших гадів переважає й затьмарює. Глянь на дерево — і там побачиш деяку гілляку більшу й проти інших міцнішу, а отже, й доблеснішу. Глянь, нарешті, на власну свою персону — і там, насамперед, побачиш голову, а потім уже не проминеш, не помітивши, і черева, і інших частин. Що ж, по-твоєму, доблесніше: чи голова твоя, хоч і легкою начинкою начинена, але й за всім тим догори піднесена, чи череву, що звисає долів, на те тільки й придатне, щоб виготовляти смердючий кал твій? О, справді ж легкодумна твоя вільнодумність!

Ось такі були думки, що спонукали мене, смиренного міського архіваріуса (який одержує на місяць два карбованці платні, а проте все ж славословить), вкупі з трьома моїми попередниками, невмиваними устами заспівати хвалу славним тим Неронам¹, які не безбожністю та фальшивою еллінською мудрістю, а твердістю й начальницькою сміливістю преславне наше місто Глупов пренатурально прикрасили. Не маючи обдарованості віршувальної, ми не наважились вдатися до дзвінких звуків і, поклавшись на волю божу, стали викладати достойні діяння недостойною, але властивою нам мовою, уникаючи лише підлих слів. Думаю, проте, що таку зухвалу нашу витівку буде прощено нам через той особливий намір, який ми мали, беручись до неї.

Цей намір — є змалювати послідовно градоначальників, до міста Глупова від російського уряду в різний час поставлених. Та, розпочинаючи таку важливу матерію, я принаймні не раз запитував себе: чи по силі буде мені цей тягар? Багато бачив я на своєму віку разючих цих подвижників, багато бачили таких і мої попередники. А всього числом двадцять два, що йшли безперервно, у величому порядку, один за одним, крім семиденного згубного безвладдя, яке мало не призвело все місто до запустіння. Одні з них, подібно до бурхливого полум'я, пролітали від краю до краю, все очищаючи й оновлюючи; інші, навпаки, подібно до ручаю дзюркотливого, зрошували луги й лани, а бурхливість і нищівну силу залишали правителям канцелярії. Та всі як бур-

¹ Знову га сама прикра помилка. Вид.

хливі, так і сумирні, залишили по собі вдячну пам'ять у серцях співгромадян, бо всі були градоначальники. Ця зворушлива відповідність сама по собі вже така дивна, що чималого завдає літописцеві клопоту. Не знаєш, що більше славословити: чи владу, що в міру дерзає, чи цей виноград, що в міру дякує?

Та ця ж сама відповідність, з другого боку, є й чималим, для літописця, полегшенням. Бо в чому полягає, власне, завдання його? Чи в тому, щоб критикувати й ганити? — Ні, не в тому. Чи в тому, щоб міркувати? — Ні, і не в цьому. В чому ж? — А в тому, легкодумний вільнодумцю, щоб бути лише змальовувачем означеної відповідності, і про неї повідати потомству в належну науку.

У цьому вигляді взяте завдання робиться доступним навіть найсмирнішому з смиренних, бо він являє собою лише скудельну посудину, в якій міститься налите по вінця славослов'я. І що та посудина скудельніша, то кращою й смачнішою здаватиметься солодка славословна волога, яка в ній міститься. А скудельна посудина про себе скаже: от і я на що-небудь здалася, хоч і одержую платні два карбованці мідних на місяць!

Виклавши таким маніром дещо собі на виправдання, не можу не додати, що рідне наше місто Глупов, провадячи широку торгівлю квасом, печінкою і вареними яйцями, має три річки і, подібно до стародавнього Рима, на семи горах побудоване, на яких в ожеледь велика кількість екіпажів ламається і стільки ж без ліку коней убивається. Різниця тільки в тому й полягає, що в Римі сяjala нечестивість, а в нас — благочестивість, Рим заражало буйство, а нас — покірливість, в Римі бушувала підла чернь, а в нас — начальники.

І ще скажу: літопис цей послідовно складали чотири архіваріуси: Мишко Тряпичкін, та Мишко Тряпичкін другий, та Митька Смирномордов, та я, смиренний Павлушка, Маслобойнікова син. При цьому єдине мали побоювання, щоб не потрапили наші зошити до п. Бартенева *, і щоб не надрукував він їх у своєму «Архиве». А по цьому богові слава і розглагольствуванню моему кінець.

ПРО КОРИНЬ ПОХОДЖЕННЯ ГЛУПОВЦІВ

«Не хочу я, подібно до Костомарова, сірим вовком гасати по землі, ні, подібно до Соловйова, сизим орлом ширяти під хмари, ні, подібно до Пипіна, розбігатися мислю по дре-

ву, а хочу оспівати любих мені глуповців, показавши світові їхні славні діла і предобрий той корінь, від якого славетне це дерево зросло й віттям своїм усю землю вкрило»¹.

Так починає своє оповідання літописець, і потім, сказавши кілька слів на похвалу своїй скромності, провадить далі:

Був, каже він, в стародавні часи народ, головотяпами іменований, і жив він далеко на півночі, там, де грецькі і римські історики й географи припускали існування Гіперборейського моря. А головотяпами прозивалися ці люди через те, що мали звичку «тяпати» головами об усе, що трапиться на дорезі. Стіна трапиться — об стіну тяпають; богу молитися почнуть — об підлогу тяпають. По сусідству з головотяпами жило безліч незалежних племен, але тільки найвизначніші з них поіменовані в літописця, а саме: моржоїди, цибулеїди, гущоїди, журавлиники, колоброди, кручені боби, жабники, личакарі, чорнороті, довбачі, пробиті голови, сліпороди, тюхтії, клаповухі, косочереві, ряпушники, закутники, кришники і рукосуви. Ні віросповідання, ні способу правління ці племена не мали, замінюючи все це тим, що завжди ворогували між собою. Укладали союзи, оголошували війни, мирилися, клялися одне одному в дружбі і вірності, а коли брехали, то додавали «хай буде мені соромно», і були заздалегідь певні, що «сором очей не виїсть». Таким способом взаємно розорили вони свої землі, взаємно вчинили наругу над своїми жінками й дівчатами і в той же час пишалися з того, що привітні й гостинні. Та коли дійшли до того, що обдерли на коржі кору з останньої сосни, коли не стало ні жінок, ні дівчат, і нічим було «людський завод» продовжувати, тоді головотяпи перші взялися за розум. Зрозуміли, що кому-небудь та треба ж гору взяти, і послали сказати сусідам: будемо один з одним доти головами тяпатися, поки хто кого перетяпає. «Хитро це вони зробили, — каже літописець, — знали, що голови в них на в'язях ростуть міцні — от і запропонували». І справді, тільки-но простодушні сусіди погодилися на підступну пропозицію, то зараз же головотяпи їх усіх, з божою поміччю, перетяпали. Перші поступилися

¹ Очевидно, літописець наслідує тут «Слово о полку Ігоревім». «Боян бо віщий, аще кому хотяше пісно творити, то розтекашеса мислю по дереву, сірим вовком по землі, шизим орлом під оболоки». І далі: «о, Бояне! соловію давнього часу! Аби ти цієї полки оспівав!» і т. д. Вид.

сліпороди й рукосуви; довше за інших трималися гущоїди, ряпушники й косочереві. Щоб подолати останніх, змушені були вдатися до хитрощів. А саме: в день битви, коли обидві сторони стали одна проти одної муром, головотяпи, непевні, що успішно закінчиться їхня справа, вдалися до чаклунства: пустили на косочеревих сонечко. Сонечко й само по собі так стояло, що повинно було світити косочеревим у вічі, та головотяпи, щоб надати цій справі вигляду чаклунства, стали махати в бік косочеревих шапками: ось, мовляв, які ми, і сонечко заодно з нами. Одначе косочереві не зразу злякалися, а спочатку теж догадалися: висипали з мішків толокно й стали ловити сонечко мішками. Та зловити не зловили, і тільки тоді, побачивши, що правда на боці головотяпів, принесли повинну.

Зібравши воедино колобродів, гущоїдів та інші племена, головотяпи почали влаштовуватися всередині, з очевидною метою дійти якого-небудь ладу. Історії цього влаштування літописець докладно не подає, а наводить з неї лише окремі епізоди. Почалося з того, що Волгу толокном замісили, потім теля на баню тягли, потім у кошику кашу варили, потім цапа в солодженому тісті втопили, потім свиню за бобра купиди, та собаку замість вовка вбили, потім личаки розгубили та по дворах шукали: було личаків шість, а знайшли сім; потім рака з дзвоном зустрічали, потім щуку з яєць зігнали, потім комара за вісім верст ловити ходили, а комар у пошехонця на носі сидів, потім батька на пса промінjali, потім млинцями острог конопатили, потім блоху ланцюгом прикували, потім біса в солдати віддавали, потім небо кіллям підпирали, нарешті, потомилися, й стали чекати, що з того вийде.

Та нічого не вийшло. Щука знову на яйця сіла; млинці, якими острог конопатили, арештанти поїли; кошики, в яких кашу варили, згоріли разом з кашею. А розбрат та галас почалися гірші, ніж були: знову стали взаємно один одному землі розоряти, жінок у полон забирати, з дівчат знущатися. Нема ладу, та й годі. Спробували знову головами тьпатися, але й тут нічого не досягли. Тоді надумали шукати собі князя.

— Він нам усе вмиць дасть,— казав старий Добро-мисл: — він і солдатів у нас наробить, і острог як слід збудує. Гайда, хлопці!

Шукали, шукали вони князя і мало в трьох соснах не заблудилися, та, спасибі, нагодився тут пошехонець-сліпород,

який ці три сосни як свої п'ять пальців знав. Він вивів їх на второвану дорогу й привів просто до князя в двір.

— Хто ви такі? і чого до мене завітали? — запитав князь посланих.

— Ми головотяпи! нема за нас на світі народу мудрішого й хоробрішого! Ми навіть косочеревих і тих шапками закидали,— хвастали головотяпи.

— А що ви ще зробили?

— Та от комара за сім верст ловили,— почали були головотяпи, і раптом їм зробилося так смішно, так смішно... Подивилися вони один на одного й пирхнули.

— А це ж бо ти, Петре, комара того ловити ходив! — насміхався Івашко.

— Ні, ти!

— Ні, не я! у тебе він і на носі сидів!

Тоді князь, побачивши, що вони й тут, перед особою його, своїх чвар не покидають, дуже розпалився й почав навчати їх жезлом.

— Глупі ви, дурні! — сказав він: — не головотяпами слід вам, по справах ваших, називатися, а глуповцями! Не хочу я володіти дурнями! а шукайте такого князя, що за нього нема в світі дурнішого — і той володітиме вами.

Сказавши це, ще трохи повчив жезлом і вирядив головотяпів від себе з честю.

Задумалися головотяпи над словами князя; всю дорогу йшли та все думали.

— За що він нам прочухана дав? — казали деякі: — ми до нього з щирим серцем, а він послав нас шукати князя дурного!

Але в той же час знайшлися й інші, які нічого прикрого в словах князя не бачили.

— Що ж! — відказували вони: — нам дурний князь, мабуть, ще кращий буде. Зараз ми йому коржика в руки: жуй, а нас не займай!

— І то правда! — погодилися інші.

Вернулися добрі молодці додому, та спочатку вирішили знову спробувати влаштуватися самі по собі. Півня на канаті годували, щоб не втік, божку з'їли... Однак пуття все не було. Думали-думали й пішли шукати дурного князя.

Ішли вони рівним місцем три роки і три дні, та все нікуди прийти не могли. Нарешті однак дійшли до болота. Бачать, стоїть край болота чухломець-рукосув, рукавиці стирчать за поясом, а він інших шукає.

— Чи не знаєш, любий рукосувчику, де б нам такого князя знайти, щоб не було за нього на світі дурнішого? — почали благати головотяпи.

— Знаю, є такий,— відповів рукосув: — ось ідіть просто через болото, якраз тут.

Кинулися вони всі разом у болото, і більше як половина їх тут потопилося («многі за землю свою поревнували», каже літописець); нарешті, вилізли з трясовини та й бачать: по той бік болота, просто перед ними, сидить сам князь та дурний-предурний! Сидить і їсть пряники мальовані. Зраділи головотяпи: оце-то князь! кращого й бажати нам не треба!

— Хто ви такі? і чого до мене завітали? — мовив князь, жуючи пряники.

— Ми головотяпи! нема за нас народу мудрішого й хоробрішого! Ми гуцодів — і тих перемогли! — хвастали головотяпи.

— Що ж ви ще зробили?

— Ми шуку з яець зігнали, ми Волгу толокном замісили... — почали були перелічувати головотяпи, та князь не захотів і слухати їх.

— Я вже он який дурний,— сказав він: — а ви ще дурніші за мене! Хіба шука сидить на яйцях? або хіба можна вільну ріку толокном місити? Ні, не головотяпами слід вам називатися, а глуповцями! Не хочу я володіти вами, а шукайте ви собі такого князя, щоб не було за нього на світі дурнішого — і той володітиме вами!

І, покаравши жезлом, відпустив з честю.

Задумалися головотяпи: обдурив курчин син — рукосув! Казав, нема за цього князя дурнішого — а він розумний! Однак вернулися додому й знову стали самі собі влаштуватися. Під дощем онучі сушили, на сосну Москву дивитися лазили. І все нема й нема ладу, та й годі. Тоді напумив усіх Петро Комар.

— Є в мене,— сказав він: — друг-приятель, на прізвисько лиходій-чудій, вже коли такий проноза князя не знайде, то судить ви мене судом милостивим, рубайте з плечей мені голову безталанну!

З такою переконливістю висловив він це, що головотяпи послухалися й покликали чудія-лиходія. Довго той торгувався з ними, правив за розшуки три копійки ще й шаг, а головотяпи давали шаг та життя своє на додачу. Нарешті одначе сяк-так дійшли згоди й пішли шукати князя.

— Ти нам такого шукай, щоб немудрий був! — говорили головотяпи чудієві-лиходієві: — навіщо нам мудрий, ну його до дідька!

І повів їх лиходій-чудій спочатку все ялинничком та безрзничком, потім хащею дрімучою, потім перелісочком, та й вивів просто на галявиночку, а посеред тієї галявиночки князь сидить.

Як глянули головотяпи на князя, то так і завмерли. Сидить ото перед ними князь, та розумний-розумний; з рушнички пострілює та шабелькою помахує. Що вистрелить з рушнички, то серце наскрізь прострелить, що махне шабелькою, то й голова з плечей геть. А лиходій-чудій, зробивши таке капосне діло, стоїть, черево погладжує та в бороду усміхається.

— Що ти! з глузду либонь з'їхав! чи піде цей до нас? в сто разів дурніші були, — та й ті не пішли! — накинулися головотяпи на лиходія-чудія.

— Дарма! Владнаємо! — мовив лиходій-чудій: — заждіть, я віч-на-віч з ним словом перекинуся.

Бачать головотяпи, що лиходій-чудій зовсім їх у дурні пошив, та назад податися вже не сміють.

— Це, брат, не те, що з «косочеревими» лобами тятися! ні, тут, брат, відповідь дай: яка це людина? якого чину й звання? — гомонять вони проміж себе.

А лиходій-чудій тимчасом дійшов аж до князя, скинув перед ним шапочку соболіну й став йому таємні слова на вухо казати. Довго вони шепотіли, а про що — не чути. Тільки й почули головотяпи, як лиходій-чудій казав: «бити їх, ваша князівська світлість, завжди дуже легко».

Нарешті, і для них настала черга стати перед ясні очі його князівської світлості.

— Що ви за люди? і чого до мене завітали? — звернувся до них князь.

— Ми головотяпи! нема за нас народу хоробрішого, — почали було головотяпи, та раптом зникли.

— Чув, панове головотяпи! — усміхнувся князь («і так ото ласкаво усміхнувся, немов сонечко засяло!» зауважує літописець): — багато чув! І про те знаю, як ви рака з дзвоном зустрічали — дволі знаю! Про одне не знаю, чого ж до мене ви завітали?

— А прийшли ми до твоєї князівської світлості ось що оголосити: багато ми проміж себе вбивств чинили, ба-

гато один одному розору та наруг робили, а все правди в нас нема. Іди й володій нами!

— А в кого, питаю вас, ви перед цим з князів, братів моїх, з покляном були?

— А були ми в одного князя дурного, та в другого князя дурного-таки — і ті володіти нами не захотіли!

— Гаразд. Володіти вами я бажаю, — сказав князь: — а щоб йти до вас жити — не піду! Бо ви живете звіриним звичаєм: з безиробного золота пінку збираєте, невісток псуєте! А ось посилаю до вас, замість себе, самого цього лиходія-чудія: нехай він вами дома править, а я звідси і ним, і вами поспихатися буду!

Похнюпили головотяпи голови та й сказали:

— Так!

— І будете ви платити мені данини багато, — провадив далі князь: — в кого вівця ярку приведе, вівцю хай на мене запише, а ярку собі залишить; у кого шаг знайдеться, той хай розломить його на четверо: одну частину мені віддасть, другу мені теж, третю знову-таки мені, а четверту собі хай залишить. А коли піду на війну — то й ви йдіть. А до іншого вам ні до чого діла нема!

— Так! — відповіли головотяпи.

— І тих з вас, яким ні до чого діла нема, я милуватиму; а інших усіх — каратиму.

— Так! — відповіли головотяпи.

— А що не вміли ви жити собі на волі й самі, глупаки, забажали собі кабали, то називатися вам надалі не голово-тяпами, а глуповцями.

— Так! — відповіли головотяпи.

Потім наказав князь почастувати послів горілкою, та дати їм по широгу, та по хустині червоної і, наклавши данини багато, пустив від себе з честю.

Ішли головотяпи додому й зітхали. «Зітхали неослабно, голосили дуже!» свідчить літописець. «Ось вона, князівська правда яка!» говорили вони. І ще говорили: «такали ми, такали та й протакали!» А один з них, узявши гуслі, заспівав:

Не шуми, мати зелена дібровонько!
Не заважай молодцеві думу думати.
Як то завтра мені, молодцеві, на допит іти,
Та й до грізного судді, самого царя...

Що далі линула пісня, то нижче хилилися голови головотяпів. «Були між ними, — каже літописець, — діди сиві, і

плакали гірко, що солодку волю свою прогуляли; були й молоді, які тієї волі ледве скуштували, але й ті теж плакали. Тут тільки дізналися всі, яка-то прекрасна воля є». А коли пролунали кінцеві слова пісні:

Я за те тебе, молодчика, вшаную
Серед поля хоробами високими,
Що з двома стовпами з перекладкою...

то всі попадали ниць і заридали.

Та драма вже сталася безповоротно. Прибувши додому, головозяпи негайно вибрали болотище і, заклавши на ньому місто, назвали Глуповим, а себе від того міста глуповцями. «Так і проквітла ця стародавня віть», додає літописець.

Та лиходієві-чудієві ця покірність була не до вподоби. Йому потрібні були бунти, бо приборкуванням їх він сподівався і ласки в князя собі здобути, і набрати хабарів з бунтівників. І почав він дошкуляти глуповцям всякими неправдами, і дійсно, невдовзі запалив бунти. Збунтувалися спершу закутники, а потім сичужники. Лиходій-чудій ходив проти них з гарматним спорядженням, палив непослабно і, перепаливши всіх, уклав мир, тобто в закутників їв палтусину*, в сичужників — сичуги. І дістав від князя похвалу велику. Скоро, проте, він так прокрався, що чутки про його несите лиходійство дійшли аж до князя. Розпалився князь дуже й послав невірному рабу зашморг. Та чудій, як справжній лиходій, і тут викрутився: уникнув страти тим, що, не дочекавшись зашморгу, зарізався огірком.

Після чудія-лиходія прийшов «замість князя» одоєвець, той самий, що «на шеляга пісних яєць купив». Та й він догадався, що без бунтів йому нема життя, і теж став дошкуляти. Повстали косочереві, калачники, саламашники* — всі обстоювали старовину та права свої. Одоєвець пішов проти бунтівників, і теж почав непослабно палити, та, мабуть, палив даремно, бо бунтівники не тільки не вгамовувались, але потягли за собою чорноротих і губошльопів. Почув князь безладну стрілянину безглузкого одоєвця й довго терпів, та наостанку не стерпів: вийшов проти бунтівників власною персоною і, перепаливши всіх до одного, вернувся собі додому.

— Посилав я суцього лиходія — виявився лиходієм, — журився при цьому князь: — посилав одоєвця на прізвисько «продай на шеляга пісних яєць» — і той виявився лиходієм теж. Кого пошлю нині?

Довго думав він, кому з двох кандидатів віддати перевагу: чи орловцеві — на тій підставі, що «Орел та Кроми — лиходії самі» — чи шуянинові, на тій підставі, що він «у Пітері бував, на підлозі спав, та й тут не впав», але, нарешті, віддав перевагу орловцеві, бо той належав до стародавнього роду «Пробитих Голів». Та тільки прибув орловець на місце, як повстали бунтом старичани і, замість воеводи, зустріли з хлібом з сіллю півня. Поїхав до них орловець, сподіваючись в Стариці чечугою поласувати, але виявив, що там «тільки бруду багато». Тоді він Старицю спалив, а жінок і дівчат старицьких віддав самому собі на наругу. «А князь, довідавшись про те, урізав йому язика».

Потім князь ще раз спробував послати «лиходія простішого» і, так міркуючи, вибрав калязінця, який «свиню за бобра купив», та цей виявився ще гіршим лиходієм, ніж чудій і орловець. Збунтував семендяїнців та заозерців і «вбивши їх, спалив».

Тоді князь вирячив очі й вигукнув:

— Нема глупоти гіршої, ніж глупота!

«І прибув власною персоною до Глупова й загорлав:

— Засічу!»

З цим словом почались історичні часи.

ОПИС ГРАДОНАЧАЛЬНИКІВ,

в різні часи до міста Глупова від російського уряду поставлених

(1731—1826)

1) Клементій, Амадей Мануйлович. Його вивіз з Італії Бірон, герцог Курляндський, за те, що майстерно варив макарони; потім його було раптово підвищено в належний чин і прислано за градоначальника. Прибувши до Глупова, він не тільки не покинув варити макарони, а й навіть багатьох силою до того примушував, чим себе й прославив. За зраду битий у 1734 році батогом і, після вивання ніздрів, засланий до Березова.

2) Феррапонтов, Фотій Петрович, бригадир. Колишній голяр того ж таки герцога Курляндського. Багатократно робив походи проти недоїмщиків і такий був охочий до видовищ, що нікому без себе шмагати не довіряв. У 1738 році, бузши в лісі, розірваний собаками.

3) Великанов, Іван Матвійович. Обклав на свою користь жителів даниною по три копійки з душі, перед тим утопивши в річці економії директора. Попобив до крові багатьох капітан-справників. У 1740 році, за царювання лагідної Єлисавет, бувши викритий у любовному зв'язку з Авдотією Лопухіною, битий батогом і, по відрізанні язика, засланий на ув'язнення до чердинського острогу.

4) Урус-Кугуш-Кильдибаєв, Манил Самілович, капітан-поручик з лейб-кампанців*. Відзначався шаленою відвагою, і навіть брав одного разу приступом місто Глухов. По доведенні про це до відома, похвали не дістав і в 1745 році був звільнений з розпублікуванням.

5) Ламврокакіс, утікач-грек, без імені й по батькові, та навіть без чину, що його спіймав граф Кирило Розумовський у Ніжині на базарі. Торгував грецьким милом, губкою й горіхами; крім того, був прихильником класичної освіти. В 1756 році був знайдений у постелі, заїдений блощицями.

6) Баклан, Іван Матвійович, бригадир. Був на зріст три аршини й три вершки, і чванився тим, що походить прямою лінією від Івана-великого (відома в Москві дзвіниця). Переламаний надвоє під час бурі, що лютувала в 1761 році.

7) Пфейфер, Богдан Богданович, гвардії сержант, голштинський виходець. Нічого не вчинивши, змінений в 1762 році за невігластво.

8) Брудастий, Дементій Варламович. Призначений був спохвагу і мав у голові якийсь особливий пристрій, за що й прозваний був «Органчиком». Це не заважало йому, проте, дати лад з недоїмками, що їх занедбав його попередник. Під час цього правління сталося згубне безвладдя, що тривало сім днів, як про те розповідатиметься далі.

9) Двоєкуров, Семен Костянтинівич, статський радник і кавалер. Забрукував Велику і Дворянську вулиці, запровадив пивоварство та медоваріння, завів до вжитку гірчицю й лавровий лист, стягнув недоїмки, сприяв наукам і клопотався про заснування в Глухові академії. Написав твір: «Життеписи найвизначніших мавп». Бувши міцної тілесної будови, мав послідовно вісім амант. Дружина його, Лукерія Терентіївна, теж була вельми поблажлива і тим дуже сприяла блискучості цього правління. Помер у 1770 році своєю смертю.

10) Маркіз де-Санглот, Антон Протасійович, французький виходець і друг Дідерота *. Відзначався легковажністю й любив співати непристойних пісень. Літав у повітрі в міському саду, і мало був не полетів зовсім, та зачепився фалдами за шпиль, і звідти на превелику силу знятий. За цю витівку звільнений у 1772 році, а наступного ж року, не занепавши духом, давав вистави в Ізлера * на мінеральних водах ¹.

11) Фердищенко, Петро Петрович, бригадир. Колишній денщик князя Потьомкіна. При не вельми великому розумі, був косноязычний. Недоїмки занедбав; любив їсти буженину та гуску з капустою. Під час його градоначальствования місто зазнало голоду і пожежі. Помер у 1779 році, обжершись.

12) Бородавкін, Василіск Семенович. Градоначальництво це було найдовше і найблискучіше. Очолював кампанію проти недоїмщиків, причому спалив тридцять трое сіл і, з допомогою цих заходів, зібрав недоїмок два карбованці з половиною. Запровадив до вжитку гру ламуш * і прованську олію; забрукував базарну площу й засадив берізками вулицю, що йде до присутствених місць; знову клопотався про заснування в Глузові академії, але, діставши відмову, збудував розправу. Помер у 1798 році, на езекуції, напучуваний капітан-справником.

13) Негодяєв, Онуфрій Іванович, колишній гатчинський грубник. Розбрукував забруковані попередниками його вулиці і з добутого каменю набудував монументів. Усунений в 1802 році за незгоду з Новосільцевим, Чарторийським і Строгоновим (славетний свого часу тріумвірат) щодо конституції, в чому його й виправдали наслідки *.

14) Мікаладзе, князь, Ксаверій Георгійович, черкашенин, потомок любострасної княгині Тамари. Мав привабливий зовнішній вигляд, і був такий охочий до жіночої статі, що збільшив глуповське народонаселення майже вдвоє. Залишив корисний з цього предмету підручник. Умер в 1814 році, від виснаження.

15) Беневоленський, Феофілакт Іринархович, статський радник, товариш Сперанського * по семінарії. Був мудрий і виявляв схильність до законодавства. Передрік прилюдні суди і земство. Мав любовні стосунки з купчихою Распоповою, в якій, по суботах, їв пироги з начинкою. На

¹ Це очевидна, помилка. Прим. вид.

дозвіллі складав для міських попів проповіді та перекладав з латині твори Фоми Кемпійського *. Знову запровадив до вжитку, яко корисні, гірчицю, лавровий лист і прованську олію. Перший обклав даниною відкуп, від якого й одержував три тисячі карбованців на рік. В 1811 році, за потурання Бонапарту, був притягнений до відповіді і засланий в ув'язнення.

16) Прищ, майор, Іван Пантелейович. Як виявилось, мав фаршировану голову, в чому й викрив його місцевий предводитель дворянства.

17) Іванов, статський радник, Никодим Осипович. Був такий малий на зріст, що не міг вмещувати широких законів. Помер у 1819 році з натуги, силкуючись збагнути якийсь сенатський указ.

18) Дю-Шаріо, віконт, Ангел Дорофійович, французький виходець. Любив убиратися в жіночий одяг і ласував жабами. Після огляду, виявився дівчиною. Висланий, у 1821 році, за кордон.

20) Грустилов, Ераст Андрійович, статський радник. Друг Карамзіна. Відзначався ніжністю й чутлістю серця, любив пити чай у міському гаю, і не міг без сліз бачити, як токують тетерюки. Залишив по собі кілька творів ідилічного змісту й умер з меланхолії в 1825 році. Данину з відкupu підвищив до п'яти тисяч карбованців на рік.

21) Угрюм-Бурчєєв, колишній прохвост *. Зруйнував старе місто й збудував інше на новому місці.

22) Перехват-Заліхватський, Архістратиг Стратилатович, майор. Про цього мовчатиму. В'їхав до Глупова на білому коні, спалив гімназію й скасував науки.

ОРГАНЧИК ¹

У серпні 1762 року в місті Глупові була незвичайна метушня з нагоди прибуття нового градоначальника, Дементія Варламовича Брудастого. Жителі раділи; ще не бачивши

¹ За «Коротким описом» числиться під № 8. Видавець визнав за можливе не додержуватися суворого хронологічного порядку при ознайомленні публіки із змістом «Літописця». Більш того, він визнав за краще подати тут біографії тільки найвидатніших градоначальників, бо правителі, не такі видатні, досить характеризуються в попередньому «Короткому описові».

у віці новопризначеного правителя, вони вже розповідали про нього анекдоти й називали його «красунчиком» і «розумненьким». Поздоровляли один одного з радістю, цілувалися, проливали сльози, заходили до шишків, знову виходили з них і знову заходили. В пориві захвату згадалися й старовинні глуповські вольності. Найкращі громадяни зібрались перед соборною дзвіницею і, утворивши всенародне віче, стрясали повітря вигуками: от батечко наш! от красунчик наш! от розумненький наш!

З'явилися навіть небезпечні мрійники. Керовані не стільки розумом, скільки поривами благородного серця, вони запевняли, що при новому градоначальникові розквітне торгівля, і що, під доглядом квартальних наглядачів, виникнуть науки й мистецтва. Не втрималися й від порівнянь. Згадали старого градоначальника, який щойно виїхав з міста, і визнавали, що хоч він теж був красунчик і розумненький, але що, поза всім тим, новому правителеві вже через те тільки треба було віддати перевагу, що він новий. Одно слово, при цій нагоді, як і при інших подібних, цілком виявились: і звичайна глуповська захопленість, і звичайна глуповська легковажність.

Тимчасом, новий градоначальник, виявилось, був мовчазний і похмурий. Він примчав до Глупова, як то кажуть, щодуху (час був такий, що не можна було гаяти жодної хвилини), і тільки-но вскочив у межі міського вигону, як тут-таки, на самій межі, перешмагав безліч візників. Та навіть і це не охолодило захвату обивателів, бо голови ще були повні спогадів про недавні перемоги над турками, і всі сподівалися, що новий градоначальник вдруге візьме приступом фортецю Хотин.

Скоро однак обивателі переконалися, що радощі й сподівання їхні були принаймні передчасні й перебільшені. Відбувся звичайний прийом, і тут уперше на віку довелось глуповцям на досвіді дізнатися, яким гірким випробуванням може бути піддана найупертіша начальстволюбність. Все на цьому прийомі сталося якось загадково. Градоначальник мовчки обійшов ряди чиновних архістратигів, блиснув очима, вимовив: «не потерплю!» і зник у кабінеті. Чиновники остовпіли; за ними остовпіли і обивателі.

Незважаючи на непереборну твердість, глуповці — народ розніжений і вкрай розпещений. Вони люблять, щоб у начальника на обличчі грала привітна усмішка, щоб з уст його часом злітали милі примовки, і дивуються, коли з уст цих

виходить лише пирхання або загадкові звуки. Начальник може вживати всяких заходів, він може навіть ніяких заходів не вживати, але якщо він не буде при цьому балакати, то ім'я його ніколи не стане популярним. Бували градоначальники справді мудрі, такі, що не дуралися навіть думки про заснування в Глупові академії (такий, наприклад, статський радник Двоєкуров, який числиться за «описом» під № 9), та оскільки вони не взивали глуповців ні «братіками», ні «хлоп'ятами», то й імена їхні забулися. І навпаки, бували інші, хоч і не те, щоб дуже дурні — таких не було, — а такі, що робили діла середні, тобто шмагали й стягали недоїмки, та оскільки вони при цьому завжди приказували що-небудь привітне, то імена їхні не тільки були записані на скрижалі, але й стали предметом найрізноманітніших усних легенд.

Так було й у цьому разі. Хоч як запалилися серця обивателів з нагоди приїзду нового начальника, та прийом його дуже розхолодив їх.

— Що ж це таке! пирхнув — та й потилицю показав! Хіба ми потилиць не бачили! а ти до душі з нами поговори! ти ласкою, ласкою нас діймай! ти насваритись насварись, та потім і помилуй! — Так говорили глуповці, і з слізьми пригадували, які бували в них раніше начальники, все привітні, та добрі, та красунчики — і всі ж у мундирах! Згадали навіть утікача-грека Ламврокакіса (за «описом» під № 5), згадали, як приїхав у 1756 році бригадир Баклан (за «описом» під № 6), і яким молодцем він на першому ж прийомі показав себе перед обивателями:

— Натиск, — сказав він: — і притому швидкість, поблажливість, і притому суворість. І притому розважлива твердість. Ось, ласкаві панове, та ціль або, точніше сказати, ті п'ять цілей, яких я, з божою поміччю, сподіваюся досягти через деякі адміністративні заходи, що становлять суть або, краще сказати, ядро обдуманого мною плану кампанії!

І як він потім, спритно обернувшись на одному каблучі, звернувся до міського голови й додав:

— А святами їстимемо у вас пироги!

— То ось, добродію, як справжні начальники приймали! — зітхали глуповці: — а цей що! пирхнув якусь нісенітницю та й зник!

Та ба! дальші події не тільки виправдали громадську думку обивателів, а й навіть перевершили найсміливіші їхні побоювання. Новий градоначальник замкнувся у своєму кабінеті, не їв, не пив і все щось шкрябав пером. Часом він ви-

бігав до залу, кидав діловодів купу списаних аркушів, кричав: «не потерплю!» і знову зникав у кабінеті. Нечувана діяльність раптом закипіла в усіх кінцях міста; часні пристави помчали; квартальні помчали; засідателі помчали; будочники забули, що то значить до пуття попоїсти, і відтоді набули згубної звички хапати шматки на льоту. Хапають та ловлять, шмагають та б'ють, описують та продають... А градоначальник усе сидить і видряпує все нові та нові примушування... Гуркіт і тріскотнява лунають з одного кінця міста до іншого, і над усім оцим гвалтом, над усім отим сум'яттям, немов крик хижого птаха, панує зловісне: «не потерплю!»

Глуповці жажнулись. Пригадали генеральне шмагання візників, і раптом усіх осяяла думка: а що, як він отаким маніром ціле місто перешмагає! Потім стали міркувати, якого змісту слід надавати слову «не потерплю!» — нарешті, вдалися до історії Глупова, почали вишукувати в ній приклади рятівної суворості, знайшли різноманітність дивовижну, але ні до чого придатного все-таки не дошукалися.

— І хоч би він до діла сказав, по скільки з душі йому потрібно! — розмовляли поміж себе збентежені обивателі: — а то чвиркає, та й годі!

Глупов, безтурботний, добродушно-веселий Глупов, зажурився. Нема більше жвавих сходок за ворітьми будинків, вдухло лузання насіння, нема гри в паці! Вулиці спорожніли, на площах з'явилися хижі звірі. Люди тільки з потреби покидали домівки свої і, на мить показавши злякані й виснажені обличчя, ту ж мить ховалися. Щось подібне було, за словами старих людей, за часів тушинського царка *, та ще за Бірона, коли гуляща дівка, Танька-ряба, мало не підвела була все місто під езекуцію. Та навіть і тоді було краще; принаймні тоді хоч що-небудь розуміли, а тепер почували тільки страх, зловісний і незбагнений страх.

Особливо тяжко було дивитися на місто пізно увечері. В цей час місто Глупов, і так не дуже людне, остаточно замирало. На вулиці панували голодні пси, але й ті не гавкали, а в найбільшому порядку розкошували й виявляли розбещеність звичаїв; густий морок повивав вулиці й будинки, і тільки в одній з кімнат градоначальницької квартири блимало, аж ген після опівночі, зловісне світло. Прокинувшись, обиватель міг бачити, як градоначальник сидить, зігнувшись, за письмовим столом та все щось дряпає пером... І раптом підійде до вікна, гукне «не потерплю!» — і знову сідає до стола, і знову дряпає...

Почали ширитися недоладні чутки. Говорили, що новий градоначальник зовсім навіть не градоначальник, а перевертень, надісланий до Глупова через легковажність; що він ночами, у вигляді ненажерного упира, ширяє над містом і смоче в сонних обивателів кров. Розуміється, усе це розповідали й переказували один одному пошепки; а хоч і знаходилися сміливці, які пропонували усім загалом впасти навколішки й просити помилування, та й тих узяв роздум. А що, коли це так саме й треба? що, коли визнано необхідним, щоб у Глупові, гріхів його ради, був саме такий, а не інший градоначальник? Міркування ці здалися такими резонними, що сміливці не тільки зреклися своїх пропозицій, але й тут-таки почали дорікати один одному за баламучення й підбурювання.

І раптом усім стало відомо, що градоначальника секретно відвідує годинникових і органних справ майстер Байбаков. Вірогідні свідки казали, що одного разу, о третій годині ночі, бачили, як Байбаков, весь блідий і переляканий, вийшов з квартири градоначальника і обережно ніс щось загорнуте в серветку. І що найдивніше — тієї достопамятної ночі ніхто з обивателів не тільки не був розбуджений криком «не терплю!»—але й сам градоначальник, як видно, припинив на час критичний аналіз недоїмкових реєстрів¹ і поринув у сон.

Постало запитання: яку потребу міг мати градоначальник до Байбакова, який, крім того, що пив безпросипу, був ще й явний перелюбник?

Почалися каверзи та підсилення з метою вивідати таємницю, але Байбаков був німий, як риба, і на всі вмовляння обмежувався тим, що тремтів усім тілом. Пробували підпоїти його, але він, не відмовляючись від горілки, тільки підтнів, а секрету не відкривав. Хлопчики, що були в нього в науці, могли сказати одне: що справді приходив одного разу вночі солдат з поліції, узяв хазяїна, який через годину повернувся з клучочком, замкнувся в майстерні й відтоді затужив.

Більше нічого дізнатися не могли. Тимчасом таємні побачення градоначальника з Байбаковим почастишали. З часом Байбаков не тільки перестав тужити, а й так посмілішав,

¹ Очевидний анахронізм У 1762 році недоїмкових реєстрів не було, а просто стягалися гроші, скільки з кого належить. Не було, отже, і критичного аналізу. А втім, це скоріше не анахронізм, а прозорливість, яку літописець, подекуди, виявляє в такій великій мірі, що читачеві робиться навіть незручно. Так, наприклад (ми побачимо це далі), він передбачав винайдення електричного телеграфу і навіть установалення губерньських правлінь. *Видавець.*

що самому міському голові пообіцяв віддати його без заліку в солдати, якщо той щодня не даватиме йому на шкалик. Він пошив собі нову пару одягу й хвалився, що цими днями відкриє в Глузові таку крамницю, що й самому Вінтергальтеру¹ в ніс ударить.

Серед усіх цих балачок і пересудів раптом як з неба впала повістка, що запрошувала найменитіших представників глузовської інтелігенції, такого там дня і години, прибути до градоначальника для напучення. Імениті збентежились, але стали готуватися.

То був прекрасний весняний день. Природа тріумфувала; горобці цвірінькали; собаки радісно вищали й махали хвостами. Обивателі, тримаючи під пахвами пакунки, юрилися на подвір'ї градоначальницької квартири і з трепетом чекали страшного судовища. Нарешті, очікувана хвилина настала.

Він вийшов, і на обличчі його вперше побачили глуповці ту привітну усмішку, за якою вони тужили. Здавалося, благотворне проміння сонця вплинуло й на нього (принаймні багато хто з обивателів потім запевняв, що на власні очі бачив, як у нього тряслися потім запевняв, що на власні очі бачив, як у нього тряслися фалдочки). Він по черзі обійшов усіх обивателів, і хоч мовчки, але ласкаво прийняв від них усе, що слід. Скінчивши з цією справою, він трохи відступив до ганку й роззявив рота... І раптом щось усередині в нього зашипіло й задзижчало, і що більше тривало це таємниче шипіння, то дужче й дужче він поводив і блискав очима. «П...п...плю!» парешті вихопилось у нього з уст; з цим звуком він востаннє блиснув очима й стрімголов кинувся у відчинені двері своєї квартири.

Читаючи в «Літописці» опис події такої нечуваної, ми, свідки й учасники інших часів і інших подій, звичайно, маємо цілковиту змогу поставитися до неї спокійно. Та перенесімося думкою за сто років назад, поставмо себе на місце достославних наших предків, і ми легко зрозуміємо той жах, який повинен був охопити їх, коли вони бачили ці очі, що бігали, і цей роззявлений рот, з якого нічого не виходило, крім шипіння та якогось невиразного звуку, не схожого навіть на бій годинника. Та в тому саме й полягала доброякісність наших предків, що, хоч як вразило їх описане вище видовище, вони не захопилися ні модними в той час революційними ідеями*, ні спокусами, що їх давала анархія, а

¹ Новий приклад прозорливості. Вінтергальтера * в 1762 році не було. *Видавець.*

залишилися вірними начальстволюбності, і тільки трохи дозволили собі поспівчувати й поремствувати на свого більш ніж дивного градоначальника.

— І звідки в нас отакий негідник узявся! — говорили обивателі, здивовано запитуючи один одного й не надаючи слову «негідник» ніякого особливого значення.

— Глядіть, браття! коли б нам тее... відповідати за нього, за негідника, не довелося! — додавали деякі.

І після всього того спокійно розійшлися по домівках й узялися до звичайних своїх справ.

І залишився б наш Брудастий на довгі роки пастирем вертограду цього, і тішив би серця начальників своєю розпорядливістю, і не відчули б обивателі в своєму існуванні нічого незвичайного, якби річ зовсім випадкова (проста необачність) не припинила його діяльності в самому її розпалі.

Трохи згодом після описаного вище прийому діловод градоначальника, увійшовши ранком з доповіддю до його кабінету, побачив таке видовище: градоначальникове тіло, одягнене у віцмундир, сиділо за письмовим столом, а перед ним, на купі недоїмкових реєстрів, лежала, ніби вишукане прес-пап'є, зовсім порожня градоначальникова голова... Діловод вибіг такий переляканий, що аж зуби в нього цокотіли.

Побігли по помічника градоначальникового та по старшого квартального. Перший насамперед накинувся на останнього, обвинувативши його в недбалості, в потуранні зухвалому насьльству, але квартальний виправдався. Він не без підстави запевняв, що голова могла бути спорожнена не інакше, як за згодою самого ж градоначальника, і що в справі цій брала участь людина, яка безперечно належить до ремісничького цеху, бо на столі, серед речових доказів, виявлено: долото, свердлик та англійську пилку. Покликали на пораду головного міського лікаря й поставили йому три запитання: 1) чи могла градоначальникова голова відокремитися від градоначальникового тулуба без крововиливу? 2) чи можливо зробити припущення, що градоначальник зняв з в'язів і спорожнив сам свою власну голову? і 3) чи можна припустити, щоб градоначальницька голова, вже раз усунена, могла згодом нарости знову з допомогою якого-небудь невідомого процесу. Ескулап задумався, пробурмотів щось про якусь «градоначальницьку речовину», що ніби виливається з градоначальницького тіла, та далі, бачивши сам, що зарапортувався, від прямої відповіді на запитання ухилився, посилаючись на

те, що таємницю побудови градоначальницького організму наукою ще недостатньо досліджено¹.

Вислухавши таку ухильну відповідь, помічник градоначальника зайшов у безвихідь. Він мав зробити одно з двох: або негайно рапортувати про те, що трапалося, начальству і тимчасом почати зразу слідство, або ж якийсь час мовчати й вичікувати, що буде. Зважаючи на такі труднощі, він вибрав середній шлях, тобто почав слідство і в той самий час усім і кожному наказав додержувати щодо цього предмета найбільшої таємниці, щоб не хвилювати народ і не посіяти серед нього нездійснених мрій.

Та хоч як суворо додержували будочники довіреної їм таємниці, нечувана звістка про скасування градоначальникової голови за кілька хвилин облетіла все місто. Багато обивателів плакало, бо вони відчували себе сиротами, і, крім того, бсялися потрапити під відповідальність за те, що корилися такому градоначальникові, в якого на в'язях, замість голови, була порожня посудина. Навпаки, інші хоч теж плакали, але запевняли, що за покірність їх чекає не кара, а похвала.

В клубі, увечері, всі наявні члени зібралися. Хвилювалися, балакали, пригадували різні обставини й виявляли факти якості досить непевної. Так, наприклад, засідатель Толковніков розказав, що одного разу він увійшов зненацька до градоначальницького кабінету в нагальній справі й побачив, що градоначальник грається своєю власною головою, яку, проте, він зараз-таки поспішив приладнати до належного місця. Тоді він не звернув на цей факт належної уваги і навіть вважав його за оману уяви, але тепер ясно, що градоначальник, щоб йому було легше, часом здіймав з себе голову і замість неї надівав ярмулку, зовсім так, як соборний протоієрей, перебуваючи в домашньому колі, знімає з себе камілавку й надіває ковпак. Другий засідатель, Младенцев, згадав, що одного разу, ідучи повз майстерню годинникаря Байбакова, він побачив в одному з її вікон градоначальникову голову, обставлену слюсарським та теслярським інструментом. Але Младенцеву не дали докінчити, бо при першій згадці про Байбакова усім спала на пам'ять його дивна поведінка й таємничі нічні походеньки його до квартири градоначальника...

¹ Нині доведено, що тіла всіх загалом начальників підлягають тим самим фізіологічним законам, як і всяке інше людське тіло, але не слід забувати, що в 1762 році наука була в дитячому віці. Вид.

А проте з усіх цих розповідей ніякого ясного результату не виходило. Публіка почала навіть схилитися до тієї думки, що вся ця історія є не що інше, як вигадка гулящих людей, але далі, пригадавши лондонських агітаторів¹ і переходячи від одного силогізму до другого, зробила висновок, що зрада звилася собі кубло в самому Глупові. Тоді всі члени захвилювалися, загомоніли і, запросивши смотрителя народного училища, поставили йому запитання: чи бували в історії приклади, щоб люди розпоряджалися, вели війни й уклали трактати, маючи на в'язах порожню посудину? Смотритель подумав з хвилину й відповів, що в історії є багато пови того темрявою; але що був одначе такий собі Карл Простодушний, який мав на в'язах хоч і не порожню, та все-таки ніби порожню посудину, а війни вів і трактати укладав.

Поки тривали ці балачки, помічник градоначальника не дрімав. Він теж згадав про Байбакова й негайно притягнув його до відповідальності. Якийсь час Байбаков відмагався, і нічого, крім «знати не знаю, відати не відаю», не відповідав, та коли йому показали знайдені на столі речові докази і, до того, пообіцяли півкарбованця на чарку, то прийшов до розуму і, будши грамотним, дав таке зізнання:

«Василем звуть мене, Івановим сином, на прізвище Байбаковим. Глуповський цеховий; на сповіді не буваю й святого причастя не приймаю, бо належу до секти фармазонів, і є тієї секти лжеіереєм. Судився за співжиття без шлюбу з слобідською жінкою, Мотрьонкою, і визнаний по суду явним перелюбником, в якому званні й досі перебуваю. Минулого року, взимку, — не пригадую, якого числа й місяця, — будши розбуджений уночі, подався я, в супроводі поліцейського десяцького, до градоначальника нашого, Дементія Варламовича і, прийшовши, застав його, як він сидів і головою то в той, то в другий бік розмірено похитував. Знетямившись від страху і до того ж будши обтяжений спиртними напоями, стояв я мовчки біля порога, коли раптом пан градоначальник поманили мене рукою до себе й подали мені папірець. На папірці я прочитав: «не дивуйся, а зіпсоване полагодь». Після того пан градоначальник зняли з себе власну голову й подали її мені. Розглянувши краще ящик, який лежав переді мною, я виявив, що він має в одному кутку величкий органчик, який може виконувати деякі неважкі музичні п'єси. П'єс цих було дві: «роззорю!» і «не потерплю!»

¹ Навіть і це передбачив «Літописець»! Вид. *

Та що в дорозі голова трохи відволожилась, то на валику деякі кілочки розхиталися, а деякі й зовсім повипадали. Отож від цього пан градоначальник не могли говорити виразно, або ж говорили, пропускаючи букви і склади. Помітивши в собі бажання виправити цей огріх і дівавши на те згоду пана градоначальника, я з належною старанністю загорнув голову в серветку й подався додому. Але тут я побачив, що даремно покладався на свою запопадливість, бо хоч як старався я ті кілочки, які повипадали, закріпити, але так мало досяг у своїх заходах, що при найменшій необережності чи простуді кілочки знову випадали, і останнім часом пан градоначальник могли вимовляти тільки: п-плю! В цій скруті намірилися вони зопалу мене на весь вік нещасним зробити, але я той удар відвернув, запропонувавши панові градоначальникові звернутися по допомогу в Санкт-Петербург, до годинникарських і органних справ майстра Вінтергальтера, що вони й виконали якнайточніше. Відтоді минуло вже багато часу, протягом якого я щодня розглядав градоначальникову голову та викидав з неї сміття, що саме робив і того ранку, коли ваше високоблагородіє, через необачність мою, законфіскували належний мені інструмент. Та чому замовлена в пана Вінтергальтера нова голова досі не прибуває, мені невідомо. А втім, гадаю, що через розлиття рік, завдяки весняному теперішньому часові, голова ця й нині перебуває де-небудь у бездіяльності. А на запитання вашого високоблагородія про те, по-перше, чи можу я, в разі надіслання нової голови, її припасувати, і, по-друге, чи буде та припасована голова справно діяти? відповідати цим честь маю: припасувати можу і діяти вона буде, але справжніх думок мати не може. До цього зізнання явний перелюбник Василь Іванів Байбаков руку приклав».

Вислухавши зізнання Байбакова, помічник градоначальника зміркував, що коли вже раз допущено, щоб у Глупсві був городничий, який має замість голови простий прилад, то, виходить, це так і слід. Тому він вирішив чекати, але в той же час послав до Вінтергальтера спонукальну телеграму¹ і, замкнувши градоначальникове тіло на ключ, спрямував усю свою діяльність на заспокоєння громадської думки.

Та всі хитрування були вже марні. Минуло після того ще два дні; надійшла, нарешті, і давно очікувана петербурзька пошта, але ніякої голови не привезла.

¹ Дуже дивно!! Вид.

Почалася анархія, тобто безвладдя. Присутствені місця спорожніли; недоїмок набралася стільки, що місцевий скарбник, заглянувши в казенний ящик, роззявив рота, та так на весь вік з роззявленим ротом і залишився; квартальні відбилися від рук і зухвало байдикували; офіціальні дні зникли. Мало того, почалися всивства, і на самому міському вигоні знайдено було тулуб невідомого чоловіка, в якому, по фалдочках, хоч і впізнали лейб-кампанця, але ні капітан-справник, ні інші члени тимчасового відділу, хоч як шукали, не могли знайти відокремленої від тулуба голови.

О восьмій годині вечора помічник градоначальника одержав телеграфом звістку, що голову давним давно послано. Помічник градоначальника оторопів остаточно.

Минає й ще день, а градоначальникове тіло все сидить у кабінеті й навіть починає псуватися. Начальстволюбність, тимчасово вражена чудною поведінкою Брудастого, несміливими, але твердими кроками виступає вперед. Краці люди їдуть процесією до помічника градоначальника й наполегливо вимагають, щоб він розпорядився. Помічник градоначальника, бачивши, що недоїмки нагромаджуються, пияцтво розвивається, правда в судах скасовується, а резолюції не затверджуються, вдався по допомогу до стряпчого. А цей, як людина послужлива, телеграфував про випадок, що трапився, начальству і телеграфом-таки одержав звістку, що його, за безглузде донесення, звільнено з служби¹.

Почувши про це, помічник градоначальника прийшов до управління й заплакав. Прийшли засідателі—і теж заплакали; з'явився стряпчий, але й той від сліз не міг говорити.

А тимчасом, Вінтергальтер казав правду, і голову було справді виготовлено й вислано вчасно. Та він вчинив необачно, доручивши приставити її поштовими хлопчикові, зовсім необізнаному з органами справами. Замість того, щоб тримати пакунок обережно в руках, недосвідчений посланець кинув його на дно воза, а сам задрімав. Так він промчав кілька станцій, аж раптом відчув, що його хтось вкусив за литку. Застуканий болем зненацька, він поквально розв'язав рогожаний пакунок, в якому загорнуто було загадкову кладь, і химерне видовище раптом стало перед очима його. Голова

¹ Цей достойний чиновник виправдався і, як побачимо далі, брав найдіяльнішу участь у наступних глумовських подіях. *Вид.*

роззявляла рота й поводи́ла очима; мало того: вона голосно й зовсім виразно вимовила: «розорю!»

Хлопчина просто збожеволів від жаху. Першим його рухом було викинути говорящу кладь на дорогу; другим — непомітно злізти з воза й сховатися в кущі.

Може, тим і закінчилася б ця дивна пригода, що голова, пролежавши якийсь час на дорозі, була б згодом розчавлена проїжджими екіпажами і, нарешті, вивезена на поле як угноєння, якби справа не ускладнилася втручанням елементу в такій мірі фантастичного, що самі гуповці — і ті розгубилися. Але не будемо випереджати подій і подивимось, що робиться в Глупові.

Гупов закипав. Не бачивши кілька днів поспіль градоначальника, громадяни хвилювались і, нітрохи не вагаючись, обвинувачували помічника градоначальника та старшого квартального в розтраті казенного майна. По місту безкарно бродили юродиві й блаженні та віщували людям усяке лихо. Якийсь Мишко Возгрявий запевняв, що він бачив уночі сонне видіння, в якому з'явився до нього муж грізний і хмарою преясною повитий.

Нарешті, гуповці не витримали; очолювані улюбленим громадянином Пузановим, вони вишикувались у каре перед присутственими місцями й вимагали, щоб до народного суду з'явився помічник градоначальника, загрожуючи в іншому разі рознести і його самого, і його будинок.

Протигромадські елементи спливали на поверхню з жакливою швидкістю. Починали говорити про самозванців, про якогось Стьопку, який, очолюючи вольницю, не далі як учора, на очах у всіх, забрав двох купецьких жінок.

— Куди ти подів нашого батечка? — заволато розлючене до нестями сонмище, коли помічник градоначальника став перед ним.

— Отамани-молодці! де ж я вам його візьму, коли він на ключ замкнений! — умовляв юрбу охопленої треметом чиновник, виведений подіями з адміністративного заціпеніння. В той же час він потай моргнув до Байбакова, який, побачивши той знак, негайно зник.

Та хвилювання не вщухало.

— Брешеш, перекинчику! — відповідала юрба: — ви навмисно з квартальним змовилися, щоб батечка нашого позбутися!

І бог знає, чим закінчилося б загальне сум'яття, якби в цю хвилину не почулося дзеленчання дзвоника і слідом за

тим не підїхала до бунтівників підвода, в якій сидів капітан-справник, а поряд нього... зниклий градоначальник!

На ньому було надіто лейб-кампанський мундир; голова в нього була дуже забруднена грязюкою і в кількох місцях побита. Незважаючи на це, він спритно зіскочив з підводи й блиснув на юрбу очима.

— Розорю! — заgrimів він таким оглушливим голосом, що всі вмить затихли.

Заворушення було придушено зразу; в цій юрбі, яка недавно дуже грізно гула, запанувала така тиша, що можна було почути, як дзижчав комар, прилетівши з сусіднього болота подивитися на «це безглузде і сміховинне глуповське сум'яття».

— Призвідники, вперед! — скомандував градоначальник, дедалі підвищуючи голос.

Почали вибирати призвідників з числа неплатників податків, і вже набрали чоловіка з десяток, як нова і цілком дивовижна річ повернула справу зовсім в інший бік.

В той час, як глуповці тужно перешіптувались, пригадуючи, на кому з них найбільше набралось недоїмок, до зборища непомітно підїхала така відома обивателям градоначальницька дрожка. Не встигли обивателі оглянутися, як з екіпажа вискочив Байбаков, а слідом за ним, на очах у всієї юрби, опинився точнісінько такий самий градоначальник, як і той, що його, за хвилину перед цим, привіз на підводі справник! Глуповці так і остовпіли.

Голова в цього другого градоначальника була зовсім нова і до того ж полакована. Деяким прозорливим громадянам здалося дивним, що велика родимка, яка була кілька днів тому на правій щоді градоначальника, тепер опинилась на лівій.

Самозванці зустрілися й зміряли один одного очима. Юрба поволі і мовчки розійшлась¹.

¹ Видавець вважав за краще закінчити на цьому місці дане оповідання, хоч «Літописець» і доповнило його різними роз'ясненнями. Так, наприклад, він каже, що на першому градоначальнику було надіто ту саму голову, яку викинув з воза посланець Вінтергальтера і яку капітан-справник припасував до тулуба невідомого лейб-кампанця; а на другому градоначальнику було надіто попередню голову, яку нашвидку полагодив Байбаков з наказу помічника городничого, набивши її помилково замість музики наказами, що вийшли з ужитку. Всі міркування зовсім дитячі, і безсумнівним залишається тільки те, що обидва градоначальники були самозванці.

СКАЗАННЯ ПРО ШІСТЬ ГРАДОНАЧАЛЬНИЦЬ

Картина глуповської міжусобиці

Як і слід було сподіватися, дивні події, що сталися в Глупові, не залишилися без наслідків.

Не встигло ще згубне двовладдя пустити шкідливе своє коріння, як з губернії прибув розсильний, який, забравши з собою самозванців і посадовивши їх в особливі посудини, наповнені спиртом, негайно повіз для огляду.

Та цей, як видно, природний і законний акт адміністративної твердості мало не став джерелом ще гірших труднощів, ніж ті, до яких спричинилася незрозуміла поява двох однакових градоначальників.

Тільки-но зник слід розсильного, що повіз самозванців, тільки-но дізналися глуповці, що вони залишилися зовсім без градоначальника, як, спонукувані силою начальстволюбності, негайно впали в анархію.

«І лежав би град цей і до днесь в отій згубній безодні,— каже «Літописець»,— якби не був вирятуваний звідти твердістю й самовідданістю одного безстрашного штаб-офіцера з місцевих обивателів».

Анархія почалася з того, що глуповці зібралися навколо дзвіниці й скинули з розкату двох громадян: Стьопку та Івашка. Потім пішли до модного закладу французенки, дівичі де-Сан-Кюлот * (у Глупові вона була відома під ім'ям Устини Протасіївни Трубочистихи, а згодом виявилось, що вона була сестрою Марата ¹ і вмерла від докорів совісті) і, перебивши там шибки, рушили до річки. Тут утопили ще двох громадян: Порфишку та другого Івашка, і, нічого не досягши, розійшлись по домівках.

Тимчасом зрада не дримала. З'явилися честолюбні особи, які задумали скористатися з дезорганізації влади для задоволення своїх егоїстичних цілей. І, що найдивніше, представниками анархічного елемента були цим разом виключно жінки.

Першою, що замислила викрасти стерно глуповської влади, була Іраїда Лукінішна Палеологова *, бездітна вдова, непохитної вдачі, мужньої будови, з обличчям темнокоричневого кольору, що нагадувало стародруковані зображення.

¹ Марат у той час не був відомий; помилку цю, проте, можна пояснити тим, що події описував «Літописець», як видно, не по гарячих слідах, а через кілька років. Вид.

Ніхто не пам'ятав, коли вона оселилася в Глупові, отож де-хто з старожилів гадав, що подія ця збігалася з темрявою віків. Жила вона самотньо, живлячись скудною їжею, даючи на проценти гроші й люто мордуючи своїх чотирьох кріпачок-дівок. Зухвалий свій намір вона, як видно, добре обміркувала. По-перше, вона збагнула, що місту без начальства ні на хвилину залишатися неможливо; по-друге, маючи прізвище Палеологових, вона вбачала в цьому якусь таємну вказівку; по-третє, немало вішувало їй доброго й те, що покійний чоловік її, колишній горілчаний пристав, якимось через оскудіння, виконував десь обов'язки градоначальника. «Зміркувавши це,— каже «Літописець»,— злоехидна ота Іраїдка почала діяти».

Не встигли глуповці опам'ятатися від учорашніх подій, як Палеологова, скориставшись з того, що помічник градоначальника з своїми прибічниками засів у клубі в бостон, витягла з піхов шпагу покійного горілчаного пристава і, наповівши, для відваги, трьох солдатів з місцевої інвалідної команди, вдерлася в державну скарбницю. Звідти, взявши в полон скарбника і бухгалтера, а скарбницю безсовісно обібравши, повернулася собі додому. Причому кидала на людей мідними грошима, а п'яні її прибічники вигукували: «ось наша матінка! тепер нам, братця, горілки буде вволю!»

Коли другого дня помічник градоначальника прокинувся, все вже було закінчено. Він з вікна бачив, як обивателі вітали один одного, цілувалися й проливали сльози. Потім, хоч він і спробував знову захопити стерно влади, та що руки в нього тремтіли, то зараз-таки його й випустив. З сумом і тугою він поспішив до міського управління, щоб дізнатися, скільки залишилося вірних йому поліцейських солдатів, але на дорозі схопив його засідатель Толковніков і привів до Іраїдки. Там уже застав він зв'язаного казенних справ стряпчого, який теж чекав своєї долі.

— Чи визнаєте ви мене за градоначальницю? — кричала до них Іраїдка.

— Якщо ти маєш чоловіка й можеш довести, що він твешній градоначальник, то визнаю! — твердо відповів мужній помічник градоначальника. Казенних справ стряпчий тремтів усім тілом і тремтінням цим ніби стверджував мужність свого товариша по службі.

— Не про те вас питають, чоловікова я жона, чи вдова, а про те, чи визнаєте ви мене за градоначальницю? — дужче лютилась Іраїдка.

— Якщо ясніших доказів не маєш, то не визнаю! — так твердо відповів помічник градоначальника, що стряпчий зацокотів зубами й заметався на всі боки.

— Що з ними балакати! на розкат їх! — горлав Толковников та його однодумці.

Нема сумніву, що доля цих чиновників, які залишилися вірними обов'язкові, була б дуже сумна, якби не вирядувала їх непередбачена обставина. В той час, як Іраїдка безтурботно святкувала перемогу, безстрашний штаб-офіцер не дрімав і, керуючись приказкою: «вибивай клин клином», навчив одну авантюристку, Клемантинку де-Бурбон, заявити права свої. Права ці полягали в тому, що батько її, Клемантинки, кавалер де-Бурбон, був колись десь градоначальником і за фальшиву гру в карти з посади тієї звільнений. Крім того, нова претендентка була високого зросту, любила пити горілку та їздила верхи по-чоловічому. Без труднощів прихиливши на свій бік чотирьох солдатів місцевої інвалідної команди і будучи таємно підтримувана польською інтригою, ця ледача пройдисвітка заволоділа умами майже вмиць. Знову кинулися глуповці до дзвіниці, скинули з розкату Тимошка та третього Івашка, потім пішли до Трубочистихи й геть розорили її заклад, потім кинулися до річки й там утопили Прошка та четвертого Івашка.

В такому стані були справи, коли мужніх страдників повели до дзвіниці. На вулиці зустріла їх очолювана Клемантинкою юрба, серед якої невсипущим оком пильнував безстрашний штаб-офіцер*. Бранців негайно звололили.

— Що, старенькі! чи визнаєте ви мене за градоначальницю? — спитала безпутна Клемантинка.

— Якщо ти маєш чоловіка і можеш довести, що він тушешній градоначальник, то визнаємо! — мужньо відповів помічник градоначальника.

— Ну, Христос із вами! одведіть ім по клаптю землі під городи! нехай садять капусту і пасуть гусей! — лагідно сказала Клемантинка та й по цьому слову рушила до будинку, в якому укріпилася Іраїдка.

Стався бій; Іраїдка оборонялася цілий день і цілу ніч, уміло виставляючи наперед полонених скарбника і бухгалтеря.

— Здайся! — говорила Клемантинка.

— Скорися, безсоромна! та вгамуй своїх псів! — хоробро відповідала Іраїдка.

Однак під ранок наступного дня Іраїдка стала підупадати, але й то завдяки лише тій обставині, що скарбник і бухгалтер, пройнявшись громадянською хоробрістю, рішуче відмовилися захищати укріплення. Становище обложених зробилося дуже непевним. Крім обов'язку відбивати обложників, Іраїдці треба було придушувати зраду у власному таборі. Передбачаючи конечну загибель, вона вирішила вмерти героїською смертю і, зібравши награбовані в казні гроші, на очах у всіх злетіла в повітря разом з скарбником і бухгалтером.

Вранці помічник градоначальника, садивши капусту, бачив, як обивателі знову вітали один одного, цілувались і проливали сльози. Деякі з них так посміливішали, що навіть підходили до нього, плескали по плечу й жартома називали свинопасом. Усіх цих сміливців помічник градоначальника, звичайно, тоді ж записав на папірці.

Звістки про «глуповське безглуздя й сміховинне сум'яття» дійшли, нарешті, і до начальства. Звелено було «безпутну оту Клемантинку, розшукавши, привести, а які є в неї спільники, то й тих, розшукавши, привести також, а глуповцям якнайсуворіше наказати, аби неповинних громадян у річці задарма не потопляли і з розкату за звирячою звичкою не скидали». Але звістки про призначення нового градоначальника все ще не надходило.

Тимчасом справи в Глупові заплутувалися дедалі більше. З'явилася третя претендентка, родом з Ревеля, Амалія Карлівна Штокфіш, яка обгрунтовувала свої претензії єдино тим, що вона два місяці жила в якогось градоначальника за помпадуршу. Знову кинулися глуповці до дзвіниці, скинули звідти Семка і тільки-но хотіли спустити туди Івашка, як їх зупинив іменитий громадянин Сила Терентійович Пузанов.

— Отамани-молодці! — говорив Пузанов: — але ж ми таким маніром усіх люців переб'ємо, а пуття не дійдемо!

— Правда! — погодилися, опам'ятавшись, отамани-молодці.

— Стривай! — кричали деякі: — а чого Івашко галасує? галасувати хіба можна?

П'ятий Івашко стояв ні живий, ні мертвий перед розкатом, машинально кланяючись на всі боки.

В цей час до юрби під'їхала білим конем дівця Штокфіш, супроводжувана шістьома п'яними солдатами, які вели взяту в полон безпутну Клемантинку. Штокфіш була повна,

білява німкеня, з високою груддю, з рум'яними щоками та з пухлими, немов вишні, губами. Юрба захвилювалась.

— Ач, гладка! черево яке нагуляла! — почулося в різних місцях.

Та Штокфіш, як видно, заздалегідь зважила небезпеку свого становища і поквапилася відбити її байдужістю.

— Отамани-молодці! — гримнула вона, по-молодецькому показуючи на збожеволілу від горілки Клемантинку: — ось безпутна ота Клемантинка, яку звелено, розшукавши, привести! бачили?

— Бачили! — гомоніла юрба.

— Добре бачили? і визнаєте її за оту саму безпутну Клемантинку, яку велено, розшукавши, негайно привести?

— Бачили! визнаємо!

— То викотити їм три бочки оковитої! — вигукнула безстрашна німкеня, звертаючись до солдатів, і, не кваплячись, виїхала з юрби.

— Ось вона! ось вона, матінка наша Амалія Карлівна! тепер, братця, горілки в нас доволі! — гримнули отамани-молодці услід їй.

Того дня весь Глупов був п'яний, а найбільше п'ятий Івашко. Безпутну оту Клемантинку посадили в клітку й вивезли на майдан: отамани-молодці підходили й дражнили її. Деякі, добродушні, частували горілкою, але вимагали, щоб вона за це втнула яку-небудь штуку.

Легкість, з якою гладка німкеня Штокфіш здобула перемогу над безпутною Клемантинкою, пояснюється дуже просто. Клемантинка, як тільки знищила Раїдку, то зараз же замкнулася з своїми солдатами й поринула в розпещеність звичаїв. Даремно пан Кшешшиціюльський і пан Пшекшиціюльський, що їх таємним знаряддям вона була, усовіщали, протестували та загрожували — Клемантинка через п'ять хвилин була така п'яна, що нічого вже не розуміла. Пани якийсь час ще потрималися, але потім, побачивши марність дальшої стійкості, відступились. І справді, тієї ж ночі Клемантинку було підведено без пам'яті з постелі й витягнуено в самій сорочці на вулицю.

Безстрашний штаб-офіцер (з обивателів) був у розпачі. З усіх його хитрувань, підступів і переодягань нічого ніяк не виходило. Анархія панувала в місті цілковита; начальствующих не було, предводитель утік на село, старший квартальний зарився з смотрителем шкіл на пожежному дворі в соломі і тремтів. Самого його, штаб-офіцера, розшукували

в місті і за впіймання визначено було нагороду — три копійки. Обивателі захвилювалися, бо всякому було приємно ті три копійки покласти до кишені. Він уже подумував, чи не краще йому самому скористатися грішми, з'явившись до гладкої німкені з повинною, коли раптом несподівана обставина повернула справу зовсім інакше.

Легко було німкені справитися з безпутною Клемантинкою, але незрівнянно важче було обеззброїти польську інтригу, тим більш, що вона діяла невидимими підпільними способами. Після розгрому Клемантинчиного пани Кшепшицюльський і Пшекшицюльський сумно поверталися собі додому й голосно нарікали на нездатність російського народу, який навіть заради подібного випадку жодної талановитої особи не зумів з себе виробити, як увагу їхню привернула одна, як видно, незначна подія.

Був холоднуватий травнений ранок, і з неба падала рясна роса. Після безсонної й бурхливо проведеної ночі глуповці полягали спати, і в місті панувала тиша непорушна. Коло дерев'яного будиночка, непоказного на вигляд, метушилися якісь два парубки й мастили дьогтем ворота. Побачивши панів, вони, як видно, зніяковіли й кинулися навтіки, але були зупинені.

— Що ви тут робите? — спитали пани.

— Та ось, Нельчині ворота дьогтем мастимо, — признався один з парубків: — надто вона ниньки на всі боки махатися стала!

Пани переглянулись і якимось багатозначно чвиркнули. Хоч вони пішли далі, але в них у головах виник уже план. Вони згадали, що у ветхому дерев'яному будиночку справді жила й держала заїзд їхня компатріотка, Анеля Алоїзівна Лядоховська, і що хоч вона не мала ніякого права на назву градоначальницької помпадурші, але її теж якимось одного разу було покликано до градоначальника. Цього останнього цілком досить було, щоб виставити нову претендентку і сплести нову польську інтригу.

Вони тим легше могли здійснити свій намір, що в цей час сваволя глуповців набула розмірів небачених. Мало того, що вони в один день скинули з розкату та втопили в річці цілі десятки улюблених громадян, а й на заставі самовільно спинили чиновника, який їхав з губернії по казенній подорожній.

— Хто ти? і з чим до нас приїхав? — питали глуповці чиновника.

— Чиновник з губернії (ім'ярек), — відповідав приїж-

джий: — і приїхав сюди розслідувати гультяйські Клемантинчині справи!

— Бреше він! Його від Клемантинки, від підлої, підіслано! тягніть його до розправи! — кричали отамани-молодці.

Даремно протестував і опирався приїжджий, даремно показував якісь папери, народ нічому не вірив і не випускав його.

— Нам, брат, цього паперу цілі купи показували — та пусте діло вийшло! а з тобою нам панькатись не годиться, бо ти, і з обличчя видно, безпутної отої Клемантинки лазутчик! — кричали одні.

— Чого з ним по-дурному теревенити! у воду його — та й годі! — кричали інші.

Нещасного чиновника повели до розправи й віддали під варту.

А тимчасом Амалія Штокфіш порядкувала: визначила з міщан по три копійки з кожного двору, а з купців по фунту чаю та по голові цукру по великій. Потім поїхала в казарми і з власних рук почастувала солдатів чаркою горілки та шматком пирога. Повертаючись додому, вона зустріла по дорозі помічника градоначальника і стряпчого, які гнали хворостиною гусей з луки.

— Ну, що, старенькі? одумались? визнаєте мене? — спитала вона їх ласкаво.

— Якщо маєш чоловіка і можеш довести, що він наш градоначальник, то визнаємо! — твердо відповів на те помічник градоначальника.

— Ну, Христос з вами! пасить гусей! — сказала гладка німкеня і рушила далі.

Надвечір полив такий великий дощ, що вулиці Глупова зробились на кілька годин непрохідними. Завдяки цьому ніч минула щасливо для всіх, крім бідолашного проїжджого чиновника, якого, щоб певніше випробувати, посадовили в темну й тісну комірчину, яка здавна мала назву «великого блошиного заводу», на відміну від заводу малого, в якому випробовували злочинців менш небезпечних. Ранок, що настав після того, також не сприяв підступам польської інтриги, бо інтрига ця, завжди діючи в темряві, не може витримати сонячного світла. «Гладка німкеня», обдурена зовнішньою тишею, вважала своє становище таким міцним і так посміливішала, що вийшла на вулицю без провідника й почала загравати з перехожими. А втім, надвечір вона, для форми, скликала найдосвідченіших міських будочників і відкрила

нараду. Будочники одноставно радили: перше, безпутну оту Клемантинку, не гаючись, втопити, аби не бентежила народ і не дратувала; друге, помічника градоначальника і стряпчого катувати, і по-третє, безстрашного штаб-офіцера, розшукавши, привести. Але таке було засліплення цієї нещасної жінки, що вона й слухати не хотіла про суворі заходи і навіть приїжджого чиновника звеліла перевести з великого блошиного заводу в малий.

Тимчасом глуповці поволі починали приходити до пам'яті, і охоронні сили, які ховалися досі по закутках, несміливо, але твердим кроком виступали наперед. Помічник градоначальника, змовившись з стряпчим і безстрашним штаб-офіцером, став умовляти глуповців цуратися німкеніної і Клемантинчиної злоехидної спокуси й повернутися до своїх справ. Він суворо засуджував розпорядження, внаслідок якого приїжджого чиновника було посадовлено до блошиного заводу, і віщував Глупову велику від того біду. Сила Терентійович Пузанов, на ці слова, тоскно закивав головою, отож якби отамани-молодці були хоч трошечки меткіші, то вони, звичайно, рознесли б розправу до цурки. З другого боку, і «безпутна ота Клемантинка» зробила чималу послугу партії порядку...

Справа в тому, що вона й далі сиділа в клітці на майдані, і глуповцям насолодою було, на дозвіллі, приходити дражнити її, бо вона скаженіла при цьому нечувано, особливо тоді, коли її тіла торкалися кінцями розжарених залізних прутів.

— Що, Клемантинко, солодко? — реготали одні, бачивши, як «безпутна» крутилася від болю.

— А скільки, братця, паскуда ця горілки в нас вихлєскала — страх! — додавали інші.

— Хіба вашу я пила? — огризалася безпутна Клемантинка: — якби не моя прикра схильність, та не покинули мене пани мої любі, то дізналися б ви в мене вже, яка я є!

— Гладка тобі либонь перше, яка вона є, показала!

— То ж бо «гладка»! Я, хоч яка там є, а все-таки градоначальницька дочка, а то взяли собі гулящу німкеню, яка на базарі собою торгувала!

Задумалися глуповці над цими Клемантинчиними словами. Загадала вона їм загадку.

— А що, братця! адже вона, Клемантинка, хоч і безпутна, а правду мовила! — казали одні.

— Ходімо, рознесемо гладку! — галасували інші.

І якби не нагодилися тут будочники, то не минула б лиха «гладка», полетіла б вона сторч головою з розкату! Та що будочники були суворі, то справа з порядком загальмувалась, і отамани-молодці, погаласувавши ще трохи, розійшлись по домівках.

Але триумф «вільної німкені» підходив до кінця сам собою. Вночі, тільки-но встигла вона склепити очі, як почула на вулиці підозрілий галас і зразу збагнула, що все для неї скінчилося. В самій сорочці, боса, кинулась вона до вікна, щоб принаймні уникнути ганьби й не бути посадоволеною, подібно до Клемантинки, в клітку, та було вже пізно.

Дужа рука пана Кшешпиціульського міцно тримала її за стан, а Нелька Лядоховська, «розлютившись нечувано», вимагала відповіді.

— Чи правда, дівко Амалько, що ти через обман владу захопила й градоначальницею облудно називати себе зволила і тим багатьох людей спокусила? — питала її Лядоховська.

— Правда, — відповіла Амалька: — тільки не через обман і не облудно, а була і є градоначальниця по сушій істині.

— І чого тобі, паскуді, таке сміховинне діло на думку спало? і хто тебе, паскуду, того діла навчив? — далі допитувала Лядоховська, не звертаючи уваги на Амальчину відповідь.

Амалька образилась.

— Може, і є тут паскуда, — сказала вона: — тільки не я.

Хоч скільки потім ставили дівці Амальці запитань, вона презирливо мовчала; хоч скільки примушували її повинитися — не повинилась. Вирішено було замкнути її в одну клітку з безпутною Клемантинкою.

«Страшно було дивитися, — каже «Літописець»: — як оті дві безпутні дівки від третьої, ще безпутнішої, одна одній на поталу віддані були! Досить сказати, що на ранок другого дня в клітці нічого, крім смердючих їхніх кісток, уже не було!»

Прокинувшись, гуповці з подивом дізналися про те, що трапилось; але й тут не вагались. Знову всі вийшли на вулицю, і стали вітати один одного, цілуватися та проливати сльози. Деякі просили похмелитися.

— Ох, дідько б вас забрав! — говорив безстрашний штаб-офіцер, дивлячись на цю картину. — Що ж ми одначе тепер робитимемо? — питав він тоскно помічника градоначальника.

— Треба орудувати,— відповів помічник градоначальника: — ось що! чи не пустити, добродію, серед народу чутку, що ота шельма Анелька, замість храмів божих, костьоли скрізь ставити веліла?

— І чудесно!

Але на полудень чутки зробилися ще тривожнішими. Події змінювали одна одну з швидкістю неймовірною. В приміській солдатській слободі об'явилася ще претендентка, Дунька-товстоп'ята, а в стрілецькій слободі таку саму претензію заявила Мотрьонка-ніздря. Обидві обгрунтовували свої права на тому, що і вони не раз бували в градоначальників «для ласощів». Отож доводилося відбивати не одну, а разом трьох претенденток.

І Дунька, і Мотрьонка бешкетували неймовірно. Виходили на вулицю й кулаками збивали проходом голови, ходили поодиноці на шинки і трошили їх, ловили молодих парубків і ховали їх у підвали, їли немовлят, а в жінок вирізували груди й теж їли. Порозпускавши коси за вітром, в самому ранковому негліже, вони бігали по міських вулицях, немов несамовиті, плювались, кусались і вигукували неподобні слова.

Глуповці просто побожеволіли від страху. Знову всі побігли до дзвіниці, і скільки тут було перебито й перетоплено тіл народних — того навіть приблизно уявити не можна. Почалося загальне судовище; усяк пригадував про свого ближнього всіляке, навіть таке, що тому й уві сні не снилося, а що судовоговіння було короткослівним, то в місті тільки й чути було: лась-лясь-лясь! О четвертій годині пополудні запалала розправа; глуповці кинулися туди й заціпеніли, побачивши, що приїжджий з губернії чиновник згорів весь дотла. Знову почалося судовище; стали дошукуватися, від чийого лиходійства виникла пожежа, і вирішили, що пожежу вчинив суцільний лиходій і нероба п'ятий Івашко. Підтягли Івашка на дибу, вимагаючи щиросердого у всьому зізнання, та в цю саму хвилину в гармашівській слободі запалав тарганячий малий заводик, і всі кинулися туди, залишивши п'ятого Івашка висіти на дибі. Задзвонили на сполох, але полум'я розлилося як річка і перепалило тарганів усіх до одного. Тоді спіймали Мотрьонку-ніздрю й заходилися чемненько топити її в річці, вимагаючи, щоб вона сказала, хто її, суцільну ледащицю й лиходійку, на лиходійство намовив і хто в тому ділі їй пособляв? Та Мотрьонка тільки пускала у воді бульки, а співучасників і підсобників не виказала ні одного.

Серед цієї загальної тривоги про шельму Анельку зовсім забули. Бачивши, що її діло не вигоріло, вона, нишком, знову переїхала до свого заїзду, начебто ніколи ніяких капостей і не робила, а пани Кшепшицьюльський і Пшекшицьюльський завели кондитерську і стали торгувати в ній печатними пряниками. Залишалася тільки товстоп'ята Дунька, але з нею справитися було зовсім неможливо.

— А треба, братця, спіймати її неодмінно! — умовляв отаманів-молодців Сила Терентійович Пузанов.

— Еге ж! піди-но, сунься! спритний! — відповідали молодці.

Був, після заколоту, уже день шостий.

Тоді сталося видовище зворушливе й небувале. Глуповці раптом піднеслися духом і самі вчинили скромний подвиг власного порятунку. Перебивши й перетопивши силу-силенну народу, вони слушно зробили висновок, що тепер у Глупові крамольного гріха не залишилося анітрошки. Уціліли самі благонамірені. Тому кожен дивився кожному сміливо у вічі, знаючи, що йому не можна докорити ні Клемантинкою, ні Радкою, ні Мотрьонкою. Вирішили діяти одностайно і насамперед зв'язатися з передмістями. Як і слід було сподіватися, першим виступив на сцену безстрашний штаб-офіцер.

— Співгромадяни! — почав він схвильованим голосом, та що промова його була секретна, то цілком природно, що ніхто її не чув.

Проте глуповці пустили сльозу і стали примушувати помічника градоначальника, щоб знову взяв стерно влади; але він, доки не спіймають Дуньку, твердо від того відмовився. Почулося в юрбі зітхання; залунали вигуки: «ох! гріхи наші великі!» — та помічник градоначальника був непохитний.

— Отамани-молодці! в кому ще крамола залишилася — виходь! — гримнув голос із юрби.

Юрба мовчала.

— Всі очистилися? — допитував той самий голос.

— Всі! всі! — загула юрба.

— Хрестіться, братця!

Усі перехрестились, оголошено було проти Дуньки-товстоп'ятої загальний похід.

Передмістя, тимчасом, одно за одним слали до Глупова найутішніші відписки. Всі одностайно погоджувалися, що крамолу слід вирвати з корінням і для початку насамперед очистити самих себе. Особливо зворушливою була відписка передмістя Полоумнова. «Точію же, браття, самі себе ретель-

но випробуйте», писали тамтешні посадські люди, «хай у серцях ваших кубло крамольне не зване буде, а будете здорові, і перед особою начальницькою не злокознені, а доброзичливі, достохвальні і якнайчемніші». Коли читалася ця відписка, в юрбі чути було ридання, а посадська жінка Оксана-гунява, запалившись ревністю великою, тут-таки висипала з гамана два двогривеники й поклала основу капіталу, на ввіймання Дуньки призначеному.

Та Дунька не здавалася. Вона закріпилася на великому блощичному заводі і, озброївшись гарматою, стріляла з неї, як з рушниці.

— Ач, шельма, які артикули гарматою виробляє!—говорили гуповці й не наслідувались підступитися.

— Ох, бодай тебе з'їли блощиці! — вигукнули деякі.

Але й блощиці були з нею начебто заодно. Вона цілими хмарами випускала їх проти обложників, які з жахом розбігалися. Вирішили оборонятися від них окропом, і засіб цей начебто допоміг. Справді, вилазки блощиць припинилися, але підступитися до хати все-таки було неможливо, бо блощиці стояли там просто муром, та й гармата продовжувала діяти смертоносно. Спробували були запалити блощичний завод, але в діях обложників було мало одностунності, бо ніхто не хотів узяти на себе обов'язку керувати ними, — і спроба не вдалася.

— Здавайся, Дунько! не займемо! — гукали обложники, думаючи покорити її улесливими словами.

Та Дунька відповідала нечемністю.

Так тривала справа до вечора. Коли настала ніч, обложники, розсудливо відступивши, залишили, про всякий випадок, біля блощичного заводу цеп вартових.

Виявилось однак, що стратагема з окропом не залишилася без наслідків. Не знаходячи їжі за межами укріплення й роздратовані запахом людського м'яса, блощиці кинулися всередину шукати задоволення своєї кровожерності. Пізно опівночі Глугов був потривожений неприродним зойком: то конала товстоп'ята Дунька, заїдена блощицями. Тіло її, що буквально становило суцільну рану, знайшли другого дня посеред хати, і коло неї гармату та незчисленну кількість перечавлених блощиць. Інші блощиці, ніби засоромившись свого подвигу, поховалися в щілинах.

Був, після початку заколоту, день сьомий. Глуповці триумфували. Та дарма, що внутрішніх ворогів було переможено і польську інтригу зганьблено, отаманам-молодцям було

якось не про собі, бо про нового градоначальника не було ні слуху ні духу. Вони тинялися по місту, немов отруєні мухи, і не наважувались ні до якого діла братися, бо не знали, як ще сподобаються їхні недавні витівки новому начальникові.

Нарешті, о другій годині пополудні сьомого дня він прибув. Новопризначений, «суций» градоначальник був статський радник і кавалер Семен Костянтинович Двоєкуров.

Він негайно вийшов на майдан до буянів і зажадав привідників. Видали Стьопку Горлатого та Фільку Безщасного.

Дружина нового начальника, Лукерія Терентіївна, ласкаво на всі боки кланялася.

Так закінчилося це гультяйське і сміховинне шаленство; закінчилося й відтоді не повторювалось.

ВІДОМОСТІ ПРО ДВОЄКУРОВА

Семен Костянтинович Двоєкуров градоначальствував у Глупові з 1762 по 1770 рік. Докладного опису його градоначальствування не знайдено, але, зважаючи на те, що воно відповідало першим і, до того ж, найяскравішим рокам катерининської епохи, слід гадати, що для Глупова це був, мабуть, чи не кращий час в його історії.

Про особу Двоєкурова «Глуповський Літописець» згадує три рази: вперше в «короткому описові градоначальників», вдруге — наприкінці звіту про неспокійні часи, і втретє — при викладі історії глуповського лібералізму (див. опис градоначальствування Угрюм-Бурчєєва). З усіх цих згадок видно, що Двоєкуров був людина передова й дивився на свої обов'язки більш ніж серйозно. Не можна думати, щоб «Літописець» з своєї волі зробив такий важливий біографічний пропуск в історії рідного міста; скоріше слід припустити, що наступники Двоєкурова навмисно знищили його біографію, як таку, що свідчила про занадто явний лібералізм і могла стати для дослідників нашої старовини спокусливим приводом до розшукування конституціоналізму навіть там, де, по суті, є лише принцип вільного шмагання. Догадку цю почасти виправдує те, що в глуповському архіві досі існує аркуш, який, очевидно, належав до повної біографії Двоєкурова, в такій мірі покреслений, що, незважаючи на всі зусилля, видавець «Літопису» міг розібрати лише таке:

«бувши не малий на зріст... подавав певну надію, що... Але, охоплений жахом... не міг цього виконати... Згадуючи, весь вік журився...» Та й годі. Що означають ці загадкові слова? — З цілковитою ймовірністю відповісти на це запитання, певна річ, не можна, але якщо дозволено допустити в такій важливій справі догадки, то можна припустити одно з двох: або що в Двоекурова, при чималому його зрості (близько трьох аршин), мав бути якийсь особливий талант (наприклад, подобатися жінкам), якого він не виправдав, або що на нього було покладено доручення, якого він, злякавшись, не виконав. І потім весь вік журився.

Як би там не було, а діяльність Двоекурова в Глупові була безперечно плідотворна. Саме вже те, що він запровадив медоваріння та пивоварство і зробив обов'язковим вживання гірчиці й лаврового листа, доводить, що він був по прямій лінії родоначальником тих сміливих новаторів, які, через три чверті століття, провадили війни в ім'я картоплі. Та найважливіша справа його градоначальствування — це, безперечно, записка про потребу заснування в Глупові академії.

На щастя, ця записка збереглася цілком¹ і дає змогу вивести освіченій діяльності Двоекурова цілком правильний і безсторонній присуд. Видавець дозволяє собі гадати, що викладені в цьому документі думки не тільки свідчать, що в той далекий час уже траплялися люди, які мали правильний погляд на речі, але можуть навіть і тепер бути керівними при здійсненні подібного роду заходів. Звичайно, сучасні нам академії мають трохи інший характер, ніж той, якого гадав їм надати Двоекуров, та що сила не в назві, а в тій суті, яку має на увазі проект і яка є не що інше, як «розгляд наук», то очевидно, що поки панує потреба в «розгляді», доти й проект Двоекурова втримає за собою все значення виховного документа. Що назви довірливі дуже рідко що-небудь змінюють — це дуже добре довів один з наступників Двоекурова, Бородавкін. Він теж клопотався про заснування академії, і коли дістав відмову, то без дальших міркувань збудував замість неї розправу. Назва змінилася, але поставленої мети було досягнуто — Бородавкін нічого більше й не бажав. Та й хто ж може сказати, чи довго проіснувала б збудована Бородавкіним академія і які дала б вона плоди?

¹ Вона друкується дослівно наприкінці цієї книги серед виправданих документів. Вид.

Може, виявилось б, що її збудовано на піску; може, замість «розгляду» наук, вона заходила б насаджувати їх? Все це надзвичайно здогадно й непевно. А з розправою — справа певна: і збудовано її міцно, і з колії «розгляду» не виб'ється нікуди.

Ось цю саме думку й розгортає Двоєкуров у своєму проєкті з тією незаперечною ясністю й послідовністю, яких, на жаль, не має жоден з сучасних нам прожекторів. Звичайно, він не був таким рішучим, як Бородавкін, тобто не збудував розправи замість академії, але рішучість, здається, взагалі не була йому властива. Чи слід винуватити його за цю ваду? чи, навпаки, слід вбачати в цьому таємну схильність до конститціоналізму? — нехай розв'язують це питання сучасні дослідники вітчизняної старовини, що їх видавець і відсилає до автентичного документа.

ГОЛОДНЕ МІСТО

1776-й рік настав для Глупова при найщасливіших ознаках. Цілих шість років поспіль місто не горіло, не голодувало, не зазнавало пошестей ні серед людей, ні серед худоби, і громадяни не без підстав пояснювали таке нечуване в літописах благоденство простотою свого начальника, бригадира Петра Петровича Фердищенка. І справді, Фердищенко був такий простий, що літописець вважає за потрібне неодноразово і з особливою наполегливістю зупинитися на цій властивості, як на найприроднішому поясненні того задоволення, що його зазнавали глуповці під час бригадирського управління. Він ні до чого не втручався, задовольнявся помірною даниною, охоче заходив у шинки побалакати з шинкарями, вечорами виходив у засмальцьованому халаті на ганок градоначальницького дому і грав з підлеглими в носа, їв жирну страву, пив квас і любив прикрашати свою мову пестливим словом «братчик-ласкавчик».

— Ану, братчику-ласкавчику, лягай! — казав він провинутому обивателеві.

Або:

— А корову, братчику-ласкавчику, твою продати треба! бо, братчику-ласкавчику, недоїмка — це святе діло!

Зрозуміло, що після вигадливих дій маркіза де-Санглота, який літав у міському саду в повітрі, мирне управління старого бригадира повинно було здатися і «благоденственным»

і «подиву гідним». Вперше легко зітхнули гуповці й зрозуміли, що жити «без утиску» куди краще, ніж «з утиском».

— Дарма, що він парадів не робить, та з полками на нас не ходить, — говорили вони: — зате ми при ньому, батечкові, світ побачили! Теперечки, вийдеш ти за ворота: хоч — на місці сиди; хоч — куди хоч іди! А перше, скільки самих порядків було — і не доведи боже!

Та на сьомому році правління Фердищенка збаламутив біс. Цей добродушний і трохи лінивий правитель раптом зробився діяльним і наполегливим надзвичайно: скинув засмальцьованого халата і став ходити по місту у відмундирі. Почав вимагати, щоб обивателі гав не ловили, а дивилися пильно, і до всього того вчинив таку колотнечу, яка могла б дуже погано для нього закінчитися, якби, в хвилину крайнього роздратування гуповців, їм не спало на думку: «а що як, братця, нас за це не похвалять!»

Справа в тому, що в цей самий час, при виїзді з міста, в слободі Гнойовій, квітла красою посадська жона Олена Осипова. Як видно, ця жінка являла собою тип тієї солодкої російської красуні, що, поглянувши на неї, чоловік не заплюється пристрастю, але почуває, як уся його істота поволеньки тане. При середньому зрості, вона була повна, біла та рум'яна; мала великі сірі опуклі очі, чи то безсоромні, чи то соромливі, пухкі вишневі губи, густі, гарно окреслені брови, темнорусу косу до п'ят і ходила по вулиці як «сіра качечка». Чоловік її, Дмитро Прокопів, фурманував і був теж до пари дружині: молодий, дужий, гарний. Ходив він у плісовій чумарці та в поярковому брилі, оздобленому павиним пір'ям. І Дмитро душі не чув в Оленці, і Оленка душі не чула в Дмитрі. Частенько ходили вони до сусіднього шинку і, щасливі, співали там разом пісень. А гуповці просто не могли натішитися з їхнього лагідного життя.

Довго чи недовго вони так жили, тільки на початку 1776 року, до того самого шинку, де вони вільного часу раювали, зайшов бригадир. Зайшов, випив чарку, спитав шинкаря, чи багато прибуває пияків, та в цей самий час побачив Оленку й відчув, що язик йому прилип до піднебіння. Одначе при людях сказати про те посовістився, а вийшов на вулицю й поманив за собою Оленку.

— Хочеш, молодичко, зі мною в любові жити? — спитав бригадир.

— А навіщо мені ти... гунявий? — відповіла Оленка, зухвало дивлячись йому в очі: — у мене свій чоловік хороший!

Тільки й було сказано між ними слів; та недобрі це були слова. Другого ж дня бригадир прислав до Дмитра Прокопового на постій двох інвалідів, наказавши їм при цьому орудувати «з утиском». А сам, надівши відмундир, пішов поміж крамниці і, щоб поступово привчити себе до суворості, з азартом кричав на торговців:

— Хто ваш начальник? кажіть! чи, може, не я, ваш начальник?

З свого боку Дмитро, замість того, щоб смиритися та легенько молодицю повчити, став говорити недоладні слова, а Оленка, озброївшись рогачем, проганяла інвалідів геть, і на всю вулицю горлала:

— Оце-то бригадир! до чоловікової жони, немов блощиця, на перину вилізти хоче!

Зрозуміло, як повинен був засмутитися бригадир, довідавшись про такі похвальні слова. Та що тоді були часи ліберальні і серед публіки ходили балачки про корисність виборного начала, то розпорядитися по своїй особистій владі старий побоявся. Зібравши улюблених глуповців, він коротко виклав перед ними справу й зажадав негайного покарання неслухняних.

— Вам, старички-братчики, і книжки в руки!—ліберально додав він:— яку кількість по совісті визначите, я наперед згоден! Бо ж тепер у нас часи такі: всякому своє, аби тільки шмаганці були!

Улюблені порадилися, трохи погаласували й дали ось таку відповідь:

— Скільки є на небі зірок, стільки твому благородію їх, шельмів, і вчити слід!

Став бригадир лічити зірки («дуже він був простий», повторює з цього приводу архіваріус-літописець), та на першій-таки сотні збився і звернувся по роз'яснення до денщика. Денщик відповів, що зірок на небі видимо-невидимо.

Треба гадати, що бригадир був задоволений цією відповіддю, бо коли Оленка з Митьком повернулися, після екзекуції, додому, то хиталися немов п'яні.

Проте Оленка й цього разу не вгамувалась, або, як висловлюється літописець, «від бригадирових батогів користі для себе не мала». Навпаки, вона начебто більше розлютилася, що й довела через тиждень, коли бригадир знову прийшов до шинку і знову поманив Оленку.

— Що, дурне поріддя, надумалась? — спитав він її.

— Ач, як тобі, старому псові, закортіло! Чи ж мало на сором мій надивився! — огризнулась Оленка.

— Гаразд! — сказав бригадир.

Одначе наполегливість старого примусила Оленку задуматися. Вернувшись після цієї розмови додому, вона якийсь час ні до якого діла взятися не могла, немов місця собі не знаходила; потім пригорнулася до Митька й гірко-гірко заплакала.

— Видно, хоч там як, а бути мені в бригадира полюбовницею! — говорила вона, заливаючись слізьми.

— Тільки ти це зроби! та я тебе... і черепки твої погані за вітром пушу! — задихався Митько, і з люті поліз уже був за віжками на піл, та враз отямився, затрусився всім тілом, впав на лавку й заревів.

Кричав він голосно, щосили, а про що кричав, того розібрати було не можна. Видно було тільки, що людина бунтує.

Дізнався бригадир, що Митько надумав бунтувати, і вдвоє дужче засмутився. Бунтівника закували й одвели до розправи. Як несамовита, кинулась Оленка на бригадирський двір, але путнього нічого вимовити не могла, а тільки рвала на собі сарафан і безладно кричала:

— На, пес! жери! жери! жери!

І дивно, бригадир не тільки не образився на ці слова, а навпаки, ще нічого не бачивши, подарував Оленці вяземський пряник і слоїк помади. Побачивши ці подарунки, Оленка начебто сторопіла; кричати — не кричала, а тільки нишком схлипувала. Тоді бригадир наказав принести свій новий мундир, надів його і в усій красі показав себе Оленці. В той же час вибігла з дверей стара бригадирова економка й почала Оленку всовіщати:

— Ну, чого ти, паскудо, жалієш, подумай-но! — говорила улеслива баба: — адже тебе бригадир у медочку купатиме!

— Митька жалко! — відповідала Оленка, але таким нерішучим голосом, що було ясно видно, що вона вже починає думати про здачу.

Тієї ж ночі в бригадировому домі трапилась пожежа, яку, на щастя, встигли погасити на самому початку. Згорів тільки архів, в якому тимчасово відгодовували на свята свиню. Натурально, виникла підозра в підпалі і впала вона не на кого іншого, як на Митька. Дізналися, що Митько напоїв у розправі сторожів і вночі пішов невідомо куди. Злочинця

зловили й стали допитувати з тортурами, але він, як запеклий злодій і лиходій, від усього одмагався.

— Нічого я цього не знаю, — казав він: — знаю тільки, що ти, старий пес, у мене жінку силоміць забрав, і я тобі це, старому псові, прощаю... жери!

А проте Митьчиним словам не повірили, і що казус був спішний, то й розгляд його провадилося спрощено. Через місяць Митька вже було вибито на майдані батогом, і, по накладенні тавра, заслано до Сибіру, серед інших сущих злодіїв і розбійників. Бригадир триумфував; Оленка нишком схлипувала.

Одначе глуповцям ця справа не минулася безкарно. Як і водиться, бригадирські гріхи насамперед окошилися на них.

Все змінилося відтоді в Глупові. Бригадир, у повному мундирі, щоранку бігав по крамницях та все тягнув, усе тягнув. Навіть Оленка почала мимохідь тягти, і раптом, ні сіло ні впало, стала вимагати, щоб її визнавали не за фурманиху, а за попівську дочку.

Та цього мало: сама природа перестала бути сприятливою для глуповців. «Нова ця Іезавель*», — каже про Оленку літописець, — навела на наше місто посуху». Від самого весняного Миколи, з того часу, як почала вода входити в рівень, і аж до Іллі не випало й краплі дощу. Старожили не могли пригадати нічого подібного, і не без підстав зв'язували це явище з бригадирим гріхопадінням. Небо розжарилося й цілою зливою спеки обдавало все живе; в повітрі помічалось щось, ніби тремтіння й тхнуло гаром; земля тріскалась і зробилася тверда як камінь, така, що ні ралом, ні навіть лопатою взяти її було не можна; трава і сходи городини поблякли; жито відквітувало й викинуло колос надзвичайно рано, але було таке рідке, і зерно було таке плюскле, що не сподівалися зібрати й насіння; ярина зовсім не зійшла, і засіяні нею поля лежали чорні, немов смола, засмучуючи очі обивателів безнадійною голизною; навіть лобода не вродила; худоба металася, ревла й іржала; не знаходячи в полі поживи, вона бігла до міста й заповнювала вулиці. Люди немов змарніли й ходили з похнюпленими головами; тільки гончарі раділи годині, але й ті розкаялися, коли побачили, що горшків багато, а варити нема чого.

Одначе глуповці не впадали в розпач, бо не могли ще осягти всієї глибини лиха, що чекало на них. Поки ще був торішній запас, багато хто, через легковажність, їв, пив і

влаштував бенкети, начебто й кінця запасові не передбачалося. Бригадир ходив у мундирі по місту й суворо-пресуворо наказував, щоб людей, які мають «похмурий вигляд», забирали до розправи й приводили до нього. Щоб підбадьорити народ, він доручив відкупщикаві влаштувати в приміському гаю пікнік і пустити фейерверк. Пікнік улаштували, фейерверк пустили, «але хліба через те людям не дали». Тоді бригадир покликав до себе «улюблених» і звелів їм підбадьорювати народ. Стали «улюблені» ходити по сусідах, і жодного зажуреного не проминули, щоб не втішити.

— Ми люди звичні! — говорили вони: — ми перетерпіти можемо. Якщо нас теперечки усіх на купу скласти і з чотирьох боків підпалити — ми й тоді супротивного слова не мовимо!

— Це що й казати! — додавали інші: — нам терпіти можна! бо ми знаємо, що в нас є начальники!

— Ти думаєш як? — підбадьорювали треті: — ти думаєш, начальство спить? Ні, брат, воно одним оком дрімає, а другим, мабуть, аж он де бачить!

Та коли впоралися з сіном, то виявилось, що худоби годувати не буде чим; коли закінчилися жнива, то виявилось, що й людям жититися теж нема чим. Глуповці злякались і почали ходити до бригадира у двір.

— То як же, пане бригадире, з хлібцем? подбаєш? — питали вони його.

— Дбаю, братіки, дбаю! — відповідав бригадир.

— Ото ж бо; ти вже постарайся!

Наприкінці липня пішли непотрібні дощі, а в серпні людяи стали мерти, бо все, що було, поїли. Придумували, яку б таку страву варити, щоб з неї був наїдок; змішували борошно з житньою січкою, але наїдку не було; пробували, чи не буде краще з товченою сосною корою, але й тут справжнього наїдку не добились.

— Хоч і правда, що від цього харчу немов ніби живіт наїдається, одначе, братця, треба так сказати: сама ця їжа пуста! — говорили проміж себе глуповці.

Базари спорожніли, продавати не було чого, та й не було кому, бо місто обезлюділо. «Які померли, — каже літописець, — які без пам'яті порозбігалися хто куди». А бригадир тимчасом не припиняв свого беззаконства й купив Оленці нову драдедамову хустку. Довідавшись про це, глуповці знову розтривожилися й цілою громадою ввалилися на бригадирів двір.

— А це ж ти либонь негаразд, бригадире, робиш, що з заміжною жінкою силоміць живеш! — говорили вони йому: — та й не на те тебе сюди від начальства прислали, щоб ми, сироти, за твою дурість нападуть терпіли!

— Потерпїть, братіки! всього доволі буде! — крутився бригадир.

— Ото ж бо! ми терпіти згодні! Ми люди звичні! А тільки ти, бригадире, про ці наші слова подумай, бо чого доброго: терпимо-терпимо, а воно й проміж нас дурних людей чимало знайдеться! Коли б чого не трапилось!

Громада розійшлася спокійно, але бригадир дуже задумався. Бачить і сам, що Оленка до всього лиха призводить, а розлучитися з нею не може. Послав по батьошку, думаючи в розмові з ним знайти втіху, але той ще більше стурбував, розповівши історію про Ахава та Іезавель.

— І поки не розтерзали її пси, весь народ загинув до єдиного! — закінчив батьошка своє оповідання.

— Опам'ятайся, батьошко! невже ж Оленку собакам віддати! — злякався бригадир.

— Не до того це кажу! — пояснив батьошка: — одначе і про нижчеподане не зайва річ поміркувати: паства в нас байдужа, прибутки малі, провізія дорога... де ж пастиреві взяти, пане бригадире?

— Ох! за гріхи мене, старого, бог покарав! — простогнав бригадир і гірко заплакав.

І от, сів він знову до свого писання; писав багато, писав усюди.

Рапортував так: коли хліба нема, то принаймні нехай хоч команда прибуде. Але ні на яке своє писання ні з якого місця відповіді не удостоївся.

А глуповці з кожним днем ставали все настирливіші й настирливіші.

— Що? одержав, бригадире, відповідь? — питали вони його з нечуваним зухвальством.

— Не одержав, братіки! — відповідав бригадир.

Глуповці дивилися йому «безглуздим звичаєм» у вічі й похитували головами.

— Гунявий ти! ось що! — докоряли вони йому: — через те тобі, гаденяті, і не відписують! не вартий!

Одно слово, запитання глуповців робилися занадто дошкульними. Настала така хвилина, коли починає говорити черево, проти якого всякі резони і хитрування не мають сили.

— Так; умовляннями з цими людьми нічого не зробиш! — міркував бригадир: — тут не умовляння потрібні, а одно з двох: або хліб, або... команда!

Як і всі добрі начальники, бригадир допускав цю останню ідею лише з жалем; та поволі він так пройнявся нею, що не тільки сплутав команду з хлібом, а й навіть почав бажати першої більше, ніж другого.

Встане бригадир вранці-раненько, сяде біля вікна, та все прислухається, чи не пролунає звідки: туру-туру?

Розсиптеся, молодці!
За каміння, за кущі!
По два в ряд!

— Ні! не чути!

— Немов і бог про наш край забув! — мовить бригадир.

А глуповці, тимчасом, усе жили та й жили.

Молоді всі до одного порозбігались. «Бігли-бігли, — каже літописець, — багато хто, ні до чого не добігши, вінця сподобився; багатьох половили й закували в кайдани; ці вважали себе щасливими». Дома залишилися тільки старики та малі діти, які не мали ніг, щоб тікати. Попервах тим, що залишилися, полегшало, бо пайка втікачів трохи збільшила пайку інших. Таким чином прожили ще з тиждень, але потім знову стали помирати. Жінки голосили, в церквах було повно трун, а трупи людей худорідних валялися на вулицях неприбрані. Важко було дихати в зараженому повітрі; стали побоюватися, щоб до голоду не прилучилися ще й чума; і, щоб запобігти лихові, зараз же склали комісію, написали проект про влаштування тимчасової лікарні на десять ліжок, наскубли корпії й послали в усі місця по рапорту. Та, незважаючи на такі видимі ознаки начальницької дбайливості, серця обивателів уже розлютились. Не минало й години, щоб хто-небудь не показав бригадирові дулю, не назвав його «гунявим», «гаденям» тощо.

На довершення лиха, глуповці взялися за розум. За вкоріненим здавна крамольницьким звичаєм, зібралися вони біля дзвіниці, стали судити та рядити, і закінчили на тому, що вибрали з свого середовища ходака — найстарішого на все місто чоловіка, Овсійовича. Довго кланялися і громада, і Овсійович одно одному в ноги: перша просила послужити, другий просив звільнити. Нарешті громада сказала:

— Скільки ти, Овсійовичу, на світі років живеш, скільки начальників бачив, а все ще живий!

Тоді й Овсійович не витерпів:

— Багато років я вижив! — вигукнув він, раптом запалившись. — Багато начальників бачив! А живий!

І сказавши це, заплакав. «Розбурхалося древнє серце його, щоб послужити», додає літописець. І зробився Овсійович ходаком, і поклав у серці своєму напоумляти бригадира до трьох разів.

— Чи відомо тобі, бригадирові, що ми тут цілим містом сироти помираємо? — так почав він своє перше напоумлення.

— Відомо, — відповів бригадир.

— І чи те відомо тобі, від чийого гультайського лиходійства такий звичай проміж нас повівся?

— Ні, не відомо.

Перше напоумлення скінчилось. Овсійович вернувся до дзвіниці і склав перед громадою докладний звіт. «Бригадир же, бачивши таку Овсійовичеву розлюченість, вельми злякався», каже літописець.

Через три дні Овсійович з'явився до бригадира вдруге, «але вже попередній твердий вигляд утратив».

— З правдою мені жити скрізь добре! — сказав він: — якщо моє діло справедливе, то засилай ти мене хоч на край світу, — мені й там з правдою буде добре.

— Це так, що з правдою жити добре, — відповів бригадир: — тільки ось я яке слово тобі мовлю: краще б тобі, старому дідові, з правдою дома сидіти, ніж біду на себе наклика́ти!

— Ні! мені з правдою дома сидіти не випадає! бо вона, правда-матінка, непосидюща! Ти дивишся: як би воно в хату на піч вилізти, а вона, правда-матінка, з хати геть жене... он що!

— Що ж! про мене, хай так! Тільки коли б їй, правді тій твоїй, не наскочити на рожен!

І друге напоумлення скінчилось. Знову вернувся Овсійович до дзвіниці, і знову склав перед громадою докладний звіт. «Бригадир же, бачивши Овсійовича, як той про правду без потреби розмовляє, забоявся його проти попереднього не дуже», додає літописець. Або, кажучи іншими словами, Фердищенко зрозумів, що коли людина починає здаля заводити мову про правду, то це означає, що вона сама не зовсім певна, чи її за ту правду не відшмагають.

Ще через три дні Овсійович прийшов до бригадира втретє і сказав:

— А чи відомо тобі, старому собаці...

Та не встиг він ще до ладу й рота роззявити, як бригадир, своєю чергою, гримнув:

— Закуйте дурня в кайдани!

Наділи на Овсійовича арештантське вбрання і, «подібно до нареченої, що назустріч женихові гряде», повели, в супроводі двох пристаркуватих інвалідів, до розправи. В міру того, як кортеж наближався, юрби глуповців розступалися й давали дорогу.

— Не бійсь, Овсійовичу, не бійсь! — чути було навколо: — з правдою тобі скрізь буде жити добре!

А він кланявся на всі боки й говорив:

— Простіть, отамани-молодці! якщо кого скривдив, і якщо перед ким нагрішив, і якщо кому неправду сказав... все простіть!

— Бог простить! — чути було у відповідь.

— І якщо перед начальством нагрубіюнив... і якщо в призвідниках був... і за те, Христа ради, простіть!

— Бог простить!

З тієї хвилини зник старий Овсійович, начебто його й на світі не було, зник без сліду, як уміють зникати тільки «дбайливці» руської землі. Одначе суворість бригадирова все-таки справила лише тимчасовий вплив. На кілька днів місто справді було притихло, та що хліба все не було («нема за цю нужду гіршої!» каже літописець), то мимоволі знову довелось глуповцям зібратись біля дзвіниці. Дивився бригадир з свого ганочка на цю глуповську «бунтівну несамовитість» і думав: «от би тепер горошком — раз-раз! — і цього не було б!» Та глуповцям було не до бунтування; зібрались вони, почали тихим способом змовлятися, як би їм «про себе подбати», але ніяких нових витівок видумати не могли, крім того, що знову вибрали ходака.

Новий ходак, Пахомович, глянув на справу трохи іншими очима, ніж бідолашний його попередник. Він зрозумів так, що тепер найпевніший спосіб — це почати у всі місця прохання писати.

— Знаю я одного чоловіка, — звернувся він до глуповців: — чи не до нього нам наперед поклонитися піти?

Почувши цю мову, більшість зраділа. Хоч яка велика була «нужда», але всім начебто полегшало від думки, що є десь якийсь чоловік, який ладен за всіх «дбати». Що без «дбання» не обійдеться — це однаково усвідомлювали всі; але кожному здавалося куди зручнішим, щоб за нього «дбав» хто-небудь інший. Тому юрба вже зовсім була ру-

шила вперед, щоб виконати пораду Пахомовича, як виникло запитання, куди йти: праворуч чи ліворуч? Цим моментом нерішучості скористувалися люди реакційної партії.

— Стійте, отамани-молодці! — сказали вони: — коли б нас за цього чоловіка бригадир не віддубасив! Краще спитаємо наперед, який це такий чоловічок?

— А такий це чоловічок, що всі ходи і виходи знає! Одно слово, бувалий! — заспокоїв Пахомович.

Виявилось після перевірки, що «чоловічок» — не хто інший, як відставний приказний Боголепов, вигнаний з служби «за те, що права рука тряслася», причина чого полягала в напоях. Жив він десь на «болоті», в напіврозваленій хатинці одної міщанської дівки, яка, за свою легковажність, мала прізвисько «кози» і «громадського кухля». Роботи справжньої він не мав, а складав з ранку до вечора ябеди, що їх писав, притримуючи праву руку лівою. Ніяких інших відомостей про «чоловічка» не було, та, як видно, і не відчувалося в них потреби, бо більшість вже заздалегідь була схильна до безумовного довір'я.

А проте запитання «реакційних людей» все-таки було не даремним. Коли юрба остаточно рушила, за вказівкою Пахомовича, то кілька людей відокремилось і подалося просто на бригадирський двір. Стався розкол. З'явилися так звані «відпалі», тобто такі прозорливці, що їх завдання полягало в тому, щоб зберегти свої спини від струсів, які чекали їх у майбутньому. «Відпалі» прийшли на бригадирський двір, але сказати нічого не сказали, а тільки потупцювали на місці, щоб засвідчити.

Незважаючи однак на розкол, справа, розпочата глуповцями на «болоті», ішла своєю чергою.

На хвилину Боголепов задумався, начебто йому ще треба було старий хміль з голови вигнати. Та це був роздум на мить. Слідом за тим він покwapно вийняв з чорнильниці перо, обсмоктав його, сплюнув, вчепився лівою рукою в праву й почав дряпати:

У ВСІ УСТАНОВИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Просять найнещаснішого міста Глупова пренайнижчі й усебідуючі всіх станів чини і люди, а про що, на те йдуть такі пункти:

1) Цим доводимо до відома всіх Російської імперії установ і осіб: мремо ми всі, сироти, до одного. А начальство

навколо себе бачимо невинне, на стягання податків суворе, а на подання допомоги мало квапливе. І ще доводимо: котра в того бригадира, Фердищенка, Фурманська жона Оленка, то від неї безпремінно всьому нашому лихові джерело пішло, а більше причини не бачимо. А коли жила Оленка в чоловіка свого, Митька-фурмана, то було в нашому місті тихо і жили ми всі в достатку. А хоч і далі терпіти згодні, одначе побоюємось: якщо всі помремо, то коли б бригадир з своєю Оленкою нас не оббрехав і перед начальством під сумнів не поставив.

2) Більше, крім цього, пунктів нема.

До цього прохання, замість людей міста Глухова, через неграмотність їх, поставлено двісті й тринадцять хрестів.

Коли прохання було прочитано і хрести під ним поставлено, то у всіх немов відлягло від серця. Запакували папір у конверт, запечатали та й здали на пошту.

— Ач, попленталась! — говорили старі, стежачи за трійкою, яка понесла їх прохання в невідому далечінь: — тепер, отамани-молодці, терпіти нам не довго!

І справді, в місті знову зробилося тихо: глуповці ніяких нових бунтів не зчиняли, а сиділи на призьбах і чекали. А коли проїжджі питали: як справи? — то відповідали:

— Тепер наша справа певна! теперечки ми, братіку мій, папір подали!

Але минав місяць, минав другий — резолюції не було. А глуповці все жили та все щось жували. Надії зростали і з кожним днем набували все більшої й більшої вірогідності. Навіть «відпалі» починали переконуватися в недоречності своїх побоювань і дуже наполягали, щоб їх записували в призвідники. Дуже можливо, що так би й закінчилася ця справа змором, якби бригадир своїм адміністративним невмінням сам не схвилював громадської думки. Обманутий зовнішнім спокоєм обивателів, він опинився в найдражливішому становищі. З одного боку, він почував, що йому робити нема чого; з другого боку, теж почував, що нічого не робити — не можна. Тому він розпочав щось середнє, щось таке, що певною мірою нагадувало гру в бирюльки. Закине в гушавину гачок, витягне звідти зловмисника та й посадить. Потім знову закине, знову витягне та й знову посадить. І в той же час усе пише, усе пише. Першого, певна річ, посадив Боголепова, який з переляку обмовив цілу купу зловмисників. Кожен із зловмисників у свою чергу обмовив по купі ін-

ших зловмисників. Бригадир розкошував, але глуповці не тільки не настрахалися, але, сміючись, говорили проміж себе: «яку це ще нову гру старий пес вигадав?»

— Стривай! — міркували вони: — ось хай прийде папір!

Та папір не приходив, а бригадир плів та плів свою сіть і доплів до того, що поволеньки обплутав нею все місто. Нема нічого небезпечнішого, як коріння і ниті, коли візьмуться за них як слід. З допомогою двох інвалідів, бригадир обплутав і перетягав у розправу майже все місто, отож не було жодного дому, в якому не числилося б одного або двох зловмисників.

— Отак він, братця, усіх нас обвинуватить! — здогадувалися глуповці, і цього побоювання було досить, щоб роздмухати вогонь, який згасав.

Враз, без будь-якої попередньої змови, сто п'ятдесят «христів», що їх не зачепили бригадирські кігті, опинилися на майдані («відпалі» знову розсудливо поховались) і, дійшовши до градоначальницького дому, зупинилися.

— Оленку! — гула юрба.

Бригадир зрозумів, що справа зайшла дуже далеко і що йому нічого іншого не залишається, як сховатися в архів. Так він і зробив. Оленка теж кинулася за ним, але випадково трапилось так, що двері архіву зачинилися в ту саму хвилину, як бригадир переступив поріг. Замок клацнув, і Оленка залишилася надворі з простягненими руками. В такому стані застала її юрба; застала бліду, майже збожеволілу, вона тремтіла всім тілом.

— Пожалійте, отамани-молодці, моє тіло біле! — говорила Оленка ослабим від жаху голосом: — відомо вам самим, що він мене силоміць від чоловіка забрав!

Та юрба нічого вже не чула.

— Кажи, відьмо! — гула юрба: — через яке твоє чаклунство на наше місто посуха впала?

Оленка наче знесамовитіла. Вона кидалася і, немов певна неминучого кінця своєї справи, тільки повторювала: «тоскно мені! ох, людоньки, тоскно мені!»

Тоді сталася нечувана річ. Оленку разом, немов пір'їну, винесли на верхній ярус дзвіниці й кинули звідти на землю з височини понад п'ятнадцять сажнів...

«І не залишилося від тієї бригадирової солодкої втіхи ані одного клаптя. Як оком змигнути, розтягли її прибудні голодні пси».

І от, у той самий час, коли сталася ця несвідома кривава

драма, вдалині, на шляху, раптом здійнялась густа хмара куряви.

— Хліб іде! — вигукнули гуповці, раптом переходячи від люті до радості.

— Ту-ру! ту-ру! — виразно залунало з середини хмари куряви...

У лаву!
Шикуйтеся бігом!
Розправу
Ми вчиним штиком!
Хутчій! хутчій! хутчій!

СОЛОМ'ЯНЕ МІСТО

Тільки-но почало поправлятися місто, як нова легковажність охопила бригадира: привабила його окаянна стрільчиха Домашка.

Стрільці в той час хоч уже не були справжніми, допетровськими стрільцями, проте дещо ще пам'ятали. Похмурі й почасти саркастичні звичаї насилу поступалися перед зусиллями начальницької цивілізації, хоч як старалася остання підказувати, що галасування і крамоли ні в якому разі не можна терпіти як «постійне заняття». Жили стрільці в окремій приміській слободі, названій за їх ім'ям Стрільською, а на протилежному кінці міста розташувалася слобода Пушкарська, в якій мешкали опальні Петровські пушкарі та їхні потомки. Спільна опала одначе не з'єднала цих людей і обидві слободи завжди ворогували одна з одною. Здавалося, між ними були якісь давні рахунки, яких вони не могли забути і які кожна сторона формулювала так: «коли б не ваше (взаємно) тоді лиходійство, гуляли б ми й досі в матінці-Москві». Особливо виступали на поверхню ці рахунки під час косовиці луків. Кожна слобода мала у своєму володінні окремі луки, але межі цих лук визначено так: «в урочищі, «де Петра Довгого шмагали»,— клин, та в два по тому ж». І стрільці, і пушкарі акуратно щороку перед петрівкою виходили на місце; спочатку, як і путні, шукали якогось яру, якоїсь річки та ще кривої берези, яка свого часу становила досить ясну межову ознаку, але, років з тридцять тому, була зрубана; потім, нічого не знайшовши, заводили мову про «лиходійство» й закінчували тим, що помалу пускали в хід коси. Побойща відбувалися дуже серйозні, але гуповці так

надивилися на це явище, що нітрохи навіть не формалізувалися ним. Згодом одначе начальство занепокоїлось і наказало коси відібрати. Тоді нестало чим косити траву, і худоба здихала без кормів. «І не було ні стрільцям, ні пушкарям прибутку анітрохи, а тільки землемірам зловтіха велика», додає з цього приводу літописець.

На одно з таких побоїщ з'явився сам Фердищенко з пожежною трубою та з бочкою води. Спочатку він розпоряджався досить діяльно і навіть пустив на тих, що билися, чималий струмінь води; та коли побачив Домашку, яка орудувала в самій сорочці, попереду всіх, з вилами в руках, то «зловороже» серце його в такій мірі запалилося, що він умить забув і про силу даної ним присяги і про мету свого прибуття. Замість того, щоб поступово підсилювати обливальну тактику, він спокійнісінько сів собі на горбочку і, покурюючи люлечку, завів з землемірами пікантну розмову. Таким чином, пожираючи Домашку очима, він просидів до вечора, коли присмерк, погустішавши, сам собою примусив тих, що билися, розійтись по домівках.

Стрільчиха Домашка була зовсім інакша, ніж Оленка. Наскільки остання була плавна й жіночна у всіх рухах, настільки ж перша — поривчата, рішуча й мужня, поганю вміта, розкошлана, напіврозтерзана, вона являла собою тип баберії, яка раз у раз лається й користується з усякої нагоди, щоб прикрасити мову яким-небудь непристойним рухом. З ранку до вечора в слободі дзвенів її голос, що кляв і зичив усякого лиха, і змовкав тільки тоді, коли оковита вгамовувала її до нестями. Стрільці з молодих ганялися за нею без пам'яті, проте не ворогували з-за неї між собою, а всі взагалі називали її «сахарницею» і «проїзним шляхом». Пушкарі її боялись, але потай теж хтиво поглядали на неї. Сміливість у неї була надзвичайна. Вона наступала на чоловіка просто, начебто говорила: ану, побачимо, чи підкориш ти мене? — і кожному, звичайно, хотілося довести цій «прірві», що «підкорити» її можна. Про одягу свою вона не дбала, начебто інстинктивно почувала, що сила її не в барвистих сарафанах, а в тому невичерпному струмені молоді безсоромності, яка нестримно проривалася в кожному її русі. Був у неї, за чутками, і чоловік, та що вона дома ночувала рідко, а все по хлівцях та по клунях, та й дітей у неї не було, то незабаром про цього чоловіка зовсім забули, немов так і з'явилася вона на світ божий просто молодницею громадською та молодницею неплодною.

Та ось це, власне, тобто нахабне забуття про всякі пристойності, і привабило «зловороже» серце вередливого старого. Солодка, тануча безсоромність Оленки забувалася; потрібне було збудження гостріше, яке може більше впливати на згасаючі почуття старого. «Спробували ми молодиці солодкої,— сказав він собі: — тепер почнемо пробувати молодицю норовисту». І, сказавши це, командував до Стрільцької слободи урядника, давши йому, для годиться, розсылну книгу. Урядник застав Домашку напідпитку, за городами, біля комірчини, оточену юрбою стрільчат. Почувши вимогу з'явитися, вона ніби здивувалась, та що, по суті, їй було однаково, «хто піп — той і батюшка», то після хвилинного вагання вона стала підводитися, щоб іти за посланцем. Але тут збурилися стрільчата і відібрали в урядника молодицю.

— Дуже ласий став! — кричали вони: — чи давно Оленку в Митька з хати забрав, а тепер, дивіться, вже в громади молодицю відібрати надумав!

Звичайно, бригадирові слід було б цього разу посовіститись; але його немов біс штовхав. Як ужалений, бігав він по місту й кричав на весь голос. Не пішли йому на користь ні наука минулого, ні докори власного сумління, яке явно застерігало розпаленого старого, що не йому доведеться покутувати свої гріхи, а все тим-таки ні в чому не винним глуповцям. Хоч як відбивалися стрільчата, хоч як відмовлялася сама Домашка, що вона «проти громади йти не сміє», але сила, як звичайно, взяла гору. Два рази шмагав бригадир уперту молодичку, два рази вона досить стійко витерпіла незаслужену кару, та коли заходилися втретє, то не витримала...

Тоді виступили наперед пушкарі й стали допікати стрільців глузуванням за те, що не спромоглися своєї молодиці від бригадирових батогів оборонити. «Дурні були пушкарі,— пояснює літописець: — того не могли збагнути, що, глузуючи з стрільців, самі з себе глузують». Та стрільцям було не до того, щоб пояснювати дії пушкарів дурістю чи іншою причиною. Як люди, що почувають кровну кривду і не можуть помститися безпосередньому її винуватцеві, вони зганяли свою кривду на тих, що нагадували їм про неї. Почалися бійки, бешкети і калічення; ходили один проти одного і поодинокі, і лава на лаву, а найбільше зазнавало лиха від цієї ненависті місто, яке опинилося між ворогуючими таборами. Та бригадир уже нічого не чув і ні на що не звертав уваги. Він забрався з Домашкою на вишку градоначальницького

будинку і перший день свого тріумфу відзначив тим, що як хлющ напився п'яний з новою жертвою свого сластолюбства...

І от нове жахливе лихо не забарилося спіткати місто...

Пожежа почалася 7-го липня, напередодні свята Казанської божої матері.

До перших днів липня все йшло якнайкраще. Перепадали дощі, і до того ж такі тихі, теплі й вчасні, що все рослинне з неймовірною швидкістю зростало, наливалось й достигало, немов чаклунством рушене з надр землі. Але потім почалася спека і суша, що також було дуже сприятливим, бо наставала робоча пора. Громадяни раділи, сподівалися рясного врожаю й поспішали з роботою.

6-го числа ранком вийшов на майдан юродивий Архипко, став серед торгу й почав маяти в повітрі своєю пістрівкою сорочкою.

— Горю! горю! — кричав блаженний.

Старі люди, що гомоніли навколо, замовкли, зібралися біля блажененького й спитали:

— Де батечку?

Та прозорливець бурмотів щось недоладне.

— Стріла летить, вогнем горить, смородом-димом душить. Побачите меч вогненний, почувете голос архангельський... горю!

Більше нічого від нього не могли добитися, бо, вимовивши свою нісенітницю, юродивий зараз же зник (наче крізь землю провалився), а затримати блаженного ніхто не наважився. А все ж старі задумалися.

— Про «стрілу» згадав! — говорили вони, покиваючи головами до Стрілецької слободи.

Та цим справа не обмежилась. Не минуло й години, як на тому-таки майдані з'явилася юродива Онисійка. Вона несла в руках крихтний клуночок і, сівши посеред базару, почала колупати пальцем ямку. І її обступили старі.

— Що ти, Онисійко, робиш? нащо ямку копаєш? — питали вони.

— Добро ховаю! — відповідала блаженна, оглядаючи тих, що питали, з безтямною усмішкою, яка з самого дня народження немов застигла в неї на обличчі.

— Нащо ж ти ховаєш його? мабуть, і так у тебе, божої бабусі, ніхто його не відбере?

Але блаженна бурмотіла:

— Добро ховаю... вісім стрічечок... вісім ганчірочок... вісім хусточок шовкових... вісім золотих запоночок... вісім сережок яхонтових... вісім перстеників смарагдових... вісім бусин бурштинових... вісім разків перлових... дев'ята стрічка червона... хи-хи! — засміялася вона своїм тихим, дитячим сміхом.

— Господи! що ж воно буде! — шепотіли злякані старі люди.

Обернулись, аж бригадир, зовсім п'яний, дивиться на них з вікна та й язиком не поверне, а Домашка-стрільчиха вуглинкою фігури в нього на обличчі малює.

— Ось і пса неситого нечиста сила принесла! — мало було не сказали гуповці, але бригадир немов зрозумів їхню думку і не своїм голосом закричав:

— Знову бунтувати заходилися! не прочухались!

З тяжкою думкою розійшлися гуповці по своїх домівках, і не було чути в той день на вулицях ні сміху, ні пісень, ні гомону.

Другого дня, зранку, погода трохи закуражилась; та що робота була спішна (починалися жнива), то всі подались на поле. Робота, проте, йшла мляво. Чи тому, що діло було перед святом, чи тому, що всіх мучило якесь невиразне передчуття, але люди рухалися, немов сонні. Так було до п'ятої години, коли люди почали розходитись по домівках, щоб причепуритися й піти до всенощної. Наприкінці сьомої в церквах задзвонили, і вулиці заповнилися строкатими юрбами народу. На небі була тільки одна хмаринка, але вітер дужчав та ще більше підсилював спільні передчуття. Не встигли віддзвонити втретє, як небо заволокло зовсім і розлігся такий оглушливий грім, що всі молящі здригнулися; за першим ударом гримнуло вдруге, втретє; потім залунав десь, не дуже близько, дзвін на сполох. Люди раптом ринули з усіх церков. Біля дверей люди товпилися, тиснули одно одного, особливо жінки, що голосили за своєю худобою і добром. Горіла Пушкарська слобода, і від неї, назустріч юрбі, сунула ціла стіна піску і пороху.

Хоч був тільки початок дев'ятої години, але небо так закрилось хмарами, що на вулицях зробилося зовсім темно. Вгорі чорна, безмежна безодня, прорізувана блискавками; навколо повітря, заповнене рухливими атомами пилу, — все це становило неймовірний хаос, на грізному фоні якого виступав не менш грізний силует пожежі. Видно було, як од-

далік метушаться люди, і здавалося, що вони безтямно товчуться на одному місці, а не кидаються в тузі й розпачі. Видно було, як кружляють у повітрі відірвані вихром від стріх жмути запаленої соломи, і здавалося, що на очах відбувається якесь фантастичне видовище, а не найгірше лиходійство, яких так рясно в несвідомих силах природи. Поступово одна по одній займалися дерев'яні будівлі й немов розтавали. В одному місці пожежа вже в повному розпалі; всю будівлю охопив вогонь, і з кожною хвилиною розміри її зменшуються, і силует набуває якихось візерункових форм, що їх виточує й вигризає страшна стихія. Та ось збоку блиснула ще ясна цятка, потім її повив густий дим, і через мить з клубів його виринув вогняний язик; потім язик знову зник, знову виринув — і набрав сили. Нова цятка, ще цятка... спочатку чорна, потім жовтогаряча; утворюється ціла низка світляних цяток, і далі — справжнє море, в якому потопають всі окремі деталі, яке вирує в берегах своєю власною силою, яке само тріщить, гуде і свище. Не скажеш, що тут горить, що плаче, що страждає; тут усе горить, усе плаче, все страждає... Навіть зойків окремих не чути.

Люди зойкали тільки в першу хвилину, коли в нестямі бігли до місця пожежі. Пригадувалося тут усе, що коли-небудь було дороге; все заповітне, зігрите, приголублене, все, що допомагало примиритися з життям і нести його тягар. Людина так звикла до цих споконвічних ідолів своєї душі, так довго покладала на них найкращі свої надії, що думка про можливість втратити їх ніколи виразно не приходила їй у голову. І ось настала хвилинка, коли ця думка з'являється не як абстрактний привид, не як витвір зляканої уяви, а як гола дійсність, проти якої не може бути й заперечень. При першій сутичці з цією дійсністю людина не може витерпіти болю, яким вона вражає її; людина стогне, простягає руки, скаржитися, проклинає, але в той самий час ще сподівається, що лихо, може, обмине її. Та коли вона переконалася, що лиходійство вже сталося, почуття її раптом вщухають, і одна тільки жадоба запановує в серці її — це жадоба тиші. Людина приходить до власного житла, бачить, що воно наскрізь засвітилося, що з усіх пазів виповзають тоненькі вогняні змійки, і починає усвідомлювати, що ось це і є той самий кінець усього, який їй колись невиразно ввижався й очікування якого, непомітно для неї самої, проходить крізь усе її життя. Що залишається тут робити? до чого можна ще вдатися? Можна тільки сказати собі, що минуле

скінчилося, і що треба буде почати щось нове, щось таке, від чого охоче оборонився б, але чого не можна позбутися, бо воно прийде само собою й назветься завтрашнім днем.

— Чи всі ви тут? — лунає в натовпі жіночий голос: — один, другий... А Миколка де?

— Я, матінко, ось тут, — відповідає боязкий голосок дитини, що притаїлася ззаду коло сарафана матері.

— Де Мотрьонка? — чути в іншому місці: — Мотрьонка ж у хаті залишилася!

На цей вигук виходить з юрби парубок і, розбігшись, кидається в полум'я. Минає одна важка хвилина, друга. Падають балки одна по одній, тріщить стеля. Нарешті, парубок з'являється серед хмар диму; шапка і козушок на ньому тліють, в руках нічого нема. Чути зойк: Мотрьонко! Мотрьонко! де ти? потім починається заспокоювання, супроводжуване припущенням, що, мабуть, Мотрьонка з переляку забігла на город...

Раптом, збоку, з глибини порожнього сарая лунає людський зойк, який примушує навіть цю юрбу, що зовсім знялася, перехреститись і скрикнути: «спаси господи!» Всі чи майже всі люди кинулися на цей крик. Сарай тільки що запалав, але приступити до нього вже нема змоги. Вогонь охопив плетені стіни, повив кожну окрему хворостину і в одну хвилину перетворив темну масу, що диміла, на червоне, яскраво-прозоре багаття. Видно було, як усередині металася й бігала людина, як вона рвала на собі сорочку, дряпала нігтями груди, як раптом вона зупинялась і вся витягалася, немов зітхала. Видно було, як бризкали на неї іскри, немов її обливали, як запалало її волосся, як вона спочатку гасила його, потім раптом почала крутитися на одному місці...

— Батечку! Та це ж Архипко! — роздивилися люди.

Справді, це був він. Серед хворосту, що червонів навколо, темна напівдика постать його, здавалося, просвітіла. Людям ввижався не той неохайний, з блукаючими тьмяними очима Архипко, яким його звичайно бачили, не Архипко, що був охоплений передсмертними корчами і, подібно до всякого іншого смертного, безсило боровся проти неминучої загибелі, а немов якийсь ентузіаст, що змагає під тягарем захвату, який полонив його.

— Відчини ворота, Архипку! відчини, батечку! — кричали здаля люди, жаліючи.

Та Архипко не чув і все крутився та кричав. Видно було, що йому вже починало забивати дух. Нарешті, стовпи, які підтримували солом'яну покрівлю, підгоріли. Ціла хмара полум'я і диму враз упала на землю, прикрила людину й закрутилась. Червона цятка на час знову перетворилася на темну; всі інстинктивно перехрестились...

Не встигли пушкарі отямитися від цього видовища, як жахнулися нового: загули на соборній дзвіниці дзвони, і раптом найбільший з них гупнув додолу. Кинулися й туди, але тут побачили, що вся слобода вже була в полум'ї, і почали думати про власний рятунок. Юрба, залишившись без притулку, без їжі й одягу, посунула до міста, але й там натрапила на загальне сум'яття. Хоч ясно видно було, що полум'я забрало все, що могло забрати, та городянам, які дивилися на пожежу по той бік річки, здавалося, що пожежа дедалі зростала і заграва чимраз більше червонішала. Все повітря було повне якоїсь світляної маси, в якій, окремими цятками, кружляла й вихрилася головешки та палаючі жмутки соломи: «Куди вони полетять? На кого впадуть?» питали себе заціпенілі городяни.

Це питання спричинилося до загальної паніки; всякий кинувся до своєї оселі рятувати майно. Вози і пішоходи, навантажені й нав'ючені домашнім скарбом, загатили вулицю. Поквапливо, але без особливого галасу сунула ця валка в напрямі до вигону і, відійшовши від міста на безпечну відстань, почала розташовуватися. В цю хвилину пішов давно очікуваний дощ і розквасив на вигоні грузький чорнозем.

Тимчасом пушкарі зупинилися на міському майдані й вирішили чекати тут світанку. Багато хто посідав на землю й дав волю сльозам. Якийсь начотчик заспівав: *на ріках вавілонських* і, заплакавши, не міг скінчити; хтось вимовив ім'я стрільчихи Домашки, та відгуку нізвідки не було. Про бригадира всі немов забули, хоч дехто й запевняв, ніби бачив, як він тинявся з єдиною пожежною трубою й намагався врятувати попів будинок. Піп був тут-таки, разом з усіма, і нарікав.

— Беззаконновахом! — говорив він.

— Ти б, батюшко, більше богу молився та менше з пападею розкошував! — у вічі відповіли йому, і далі розмова з цього приводу більше не починалася.

Перед світанком пожежа справді стала вщухати, почасти через те, що горіти не було чому, почасти через те, що

почалася злива. Пушкарі попленталися назад на пожарище й побачили купи попелу й обгорілого дерева, під якими тлів вогонь. Дістали десь гаків, привезли з міста трубу й почали, не кваплячись, розтягати матеріал, що залишився, і гасити рештки вогню. Кожен копався коло свого дому й чогось шукав; багато хто справді дещо знаходив і хрестився. Згорілих людей виявили з десятків, серед них двох дорослих; а Мотр'онку, про яку напередодні була мова, знайшли на городі, вона спала. Помалу день набув свого звичайного, робочого вигляду. Збитки рідко хто облічував; кожен старався насамперед встановити собі не те, що він втратив, а те, що в нього є. Де в кого залишився незачепленим льох, і з цього приводу виявлялася радість, що зберігся квас і вчорашній буханець хліба; де в кого якимось чудом пожежа обминула хлівчик, в якому було зачинено корівчину.

— Ой та й корівчина! розумна! — хвалили навколо.

Почало й місто потроху вертатися в свої лігва з вимушеного табору; та не надовго. Близько полудня, коло Іллі-Пророка, що на болоті, знову задзвонили на сполох. Загорівся сарай у тієї самої «Кози», в якій в попередньому оповіданні літописець познайомив нас з приказним Боголеповим. Гадають, що Боголепов, п'яний, курив люльку і впустив іскру в потеруху з сіна; а що він сам при цьому випадку згорів, то здогаду цього належним чином не підтверджено. По суті, пожежа була не дуже велика, і могла б бути припинена досить легко, але громадяни такі були змучені й приголомшені подіями вчорашньої безсонної ночі, що досить було слова: «пожежа!», щоб зчинити між ними нову загальну паніку. Всі знову кинулися по домівках, тягли звідти хто що міг і побігли на вигін. А пожежа тимчасом розросталася й розросталася.

Не описуватимемо дальших перипетій цього лиха, тим більше, що вони цілком схожі на ті, які вже наведено нами вище. Скажемо тільки, що два дні горіло місто, і в той час доценту згоріли дві слободи: Болотяна і Негідниця, названа так тому, що там жили солдати, які промишляли ганебним ремеслом. Тільки на третій день, коли вогонь уже почав добиратися до собору і до базару, глуповці трохи отямилась. Підбурювані крамольними стрільцями, вони виступили з табору, прийшли юрбою до градоначальницького дому й викликали звідти Фердищенка.

— Чи довго нам горіти доведеться? — спитали вони його, коли він, після деяких вагань, з'явився на ганку.

Та лукавий бригадир тільки крутив хвостом і говорив, що йому з богом сперечатися не випадає.

— Ми не про те говоримо, щоб ти з богом сперечався,— наполягали глуповці:—де тобі, гунявому, на бога лізти! а ти ось що скажи: за чие безчинство ми, сироти, теперечки помирати маємо?

Тоді бригадир раптом засоромився. Запалилося серце його соромом великим, і стояв він перед глуповцями та лив сльози. («І всі ті його сльози були крокодилові», випереджує події літописець.)

— Мало ти нас минулого року мучив? Хіба мало нас від твоєї дурості та від твоїх батогів смерть прийняло? — провадили далі глуповці, бачивши, що бригадир визнає провину.— Опам'ятайся, старий! Облиш свою дурість!

Тоді бригадир став перед громадою навколішки й почав каятись. («І було те каяття його гаспидове», знову випереджує події літописець.)

— Простіть мені, ради Христа, отамани-молодці! — говорив він, кланяючись громаді в ноги: — облишаю я свою дурість на віки вічні, і сам вам тую свою дурість з рук у руки віддам! тільки не вчиніть ви наруги над нею, ради Христа, а проведіть честь чесно до стрільців у слободу!

І, сказавши це, вивів Домашку до юрби. Побачили глуповці моторну стрільчиху та животами охнули. Стояла вона перед ними, така сама невмивана, нечесана, як і перше була; стояла, і п'яна усмішка перебігала по обличчю її. І стала їм ця Домашка така люба, така люба, що й сказати не можна.

— Здорова була, Домахо! — гримнули в один голос громадяни.

— Здрастуйте! Визволяти прийшли? — відказала Домашка.

— По охоті йдеш у громаду?

— З усім моїм великим задоволенням!

Тоді Домашку взяли попід руки й привели до тієї самої комори, звідки її було, якийсь час перед тим, забрано силоміць.

Стрільці раділи, бігали по вулицях, били в тази та в скоророди й вигукували свій звичайний войовничий клич:

— Пострамихом! пострамихом!

І почалася тут між глуповцями радість і бадьоріння велике. Всі почували, що тягар спав з сердець, і що віднині нічого іншого не залишається, як благоденствувати. З брига-

диром на чолі вирушили громадяни назустріч пожежі, за кілька годин повалили цілу вулицю будинків, і обкопали пожеарище з боку міста глибоким ровом. На другий день пожежа вщухла сама собою, внаслідок браку поживи.

Та літописець недаремно випереджав події натяками: сльози бригадирові справді, виявилось, були крокодиловими, і каяття його було каяттям гаспидовим. Тільки-но минула небезпека, він засів у себе в кабінеті й почав рапортувати у всі місця. Десять годин поспіль умочав він перо в чорнильницю, і що далі вмочав, то воно ставало ущипливішим.

«Цього 10-го липня,— писав він,— від усіх взагалі глуповських громадян зчинився проти мене великий бунт. Через велику пожежу, що трапилася в слободі Негідниці, зібралися до мене, бригадира, у двір усякого звання люди й стали мене примушувати і навколішки ставити, аби я перед тими гулящими людьми перепросився. А я без страху від цього ухилився. І тепер міркую так: якщо такому їхньому гультайству потурання зробити, та й надалі попускати, то коли б воно не стало повторюваним і не дуже для втихомирення придатним?»

Написавши отак, бригадир сів коло вікна й став чекати, чи не пролунає звідки: ту-ру! ту-ру! Але в той же час з громадянами поведився привітно й ввічливо, отож навіть мало не зачарував їх своєю ласкою.

— Любенькі ви мої, дубенькі! — говорив він їм: — ну, чого ви, дурненькі, на мене розсердились! Ну, взяв бог,—ну, і знову дасть бог! У нього, в царя небесного, милості багато! Отак воно, братчики-ласкавчики!

Часом, проте, на обличчі його з'являлася якась сумнівна усмішка, що не віщувала нічого доброго...

І ось, одного прекрасного ранку, на дорозі з'явилася хмара куряви, яка, поволі наближаючись та наближаючись, підійшла, нарешті, аж до Глупова.

— Ту-ру! ту-ру! — виразно залунало з середини таємничої хмари.

Сурма сурмить!
Ворога бить
Вояк спішить!

Глуповці заціпеніли.

Тільки-но встигли глуповці поправитися, як бригадирова легковажність мало не наклікала на них нового лиха.

Фердищенко задумав мандрувати.

Цей намір був дуже дивний, бо у віданні Фердищенка був тільки міський вигін, який не мав у собі ніяких скарбів ні на поверхні землі, ні в надрах її. В різних місцях його валялися, звичайно, купи гною, але вони, навіть з археологічного погляду, нічого вартого уваги не являли. «Куди і з якою метою мандрувати?» Усі розсудливі люди ставили собі це питання, але задовільно розв'язати не могли. Навіть бригадирова економка — і та дуже збентежилась, коли Фердищенко оповістив її про свій намір.

— Ну, куди тебе тинятися несе? — говорила вона: — на першу купу натрапиш та й загрузнеш! Кинь ти свої пустощі, Христа ради!

Та бригадир був непохитний. Він уявив собі, що трава зробиться зеленішою і квіти розквітнуть яскравіше, як тільки він виїде на вигін. «Потучнішають поля, поллються багатоводні ріки, попливуть судна, розквітне скотарство, виявляться шляхи сполучення», бурмотів він сам до себе і плекав свій план більше ніж зіницю ока. «Простий він був, — пояснює літописець, — такий простий, що навіть після стількох злигоднів простоти своєї не позбувся».

Очевидно, він копіював у цьому разі свого патрона і благодійника, який теж був охочий до роз'їздів (в короткому описові градоначальників Фердищенка визначено так: колишній денщик князя Потьомкіна) і любив, щоб його всюди вшановували.

План було накреслено широкий. Спочатку податися в один куток вигону; потім, перетявши його площу впоперек, наскочити на другий кінець; потім опинитися на середині, потім їхати в прямому напрямі, а далі вже світ за очі. Скрізь приймати привітання і дари.

— Ви дивіться, — говорив він обивателям: — як тільки мене побачите, то зараз у тази бийте, а потім починайте вітати, начебто я хтозна-звідки приїхав!

— Слухаємо, батечку Петре Петровичу! — говорили навчені глуповці; а самі собі думали: «Господи! так і дивись, знову місто спалить!»

Виїхав він саме на Миколи, зараз-таки після ранньої обідні, і вдома сказав, що буде не скоро. З ним був денщик

Василь Чорноступ та два інвалідні солдати. Поволі попрямував цей поїзд у правий куток вигону, та що відстань була близька, то хоч як гаюлися, а через півгодини добралися. Глуповці, в кількості чотири чоловіка, що чекали тут, вдарили в тази, а один тряс бубном. Потім почали підносити дари: подали тьошку осетрову солону, та севрюжку в'ялену середню, та шматок шинки. Вийшов бригадир з брички й став сперечатися, що дарів мало, «та й дари ті не справжні, а залежані», і свідчать про зменшення поваги до його честі. Тоді вийняли глуповці ще по півкарбованця, і бригадир заспокоївся.

— Ну, тепер покажіть мені, старенькі,— сказав він ласкаво:— які у вас є визначні пам'ятки?

Стали ходити туди й сюди по вигону, але нічого визначного не знайшли, крім одної купи гною.

— Це торік, як ми табором під час пожежі стояли, то тоді всякої худоби тут чимало було!— пояснив один з старих.

— Добре б тут місто поставити,— мовив бригадир:— і назвати його Домнословом, на честь тієї стрільчихи, яку ви даремно в той час потурбували!

І потім додав:

— Ну, а в надрах землі як?

— Про це нам невідомо,— відповіли глуповці:— думаємо, що багато всього повинно бути, одначе допитуватися боїмось: щоб хто не побачив та начальника не переказав!

— Боїтесь?! — усміхнувся бригадир.

Словом сказати, за півгодини, та й то без потреби, весь огляд закінчився. Бачить бригадир, що часу залишається багато (від'їзд з цього пункту було призначено тільки на другий день), і почав тужити та докоряти глуповцям, що в них нема ні мореплавства, ні судноплавства, ні гірничого і монетного промислів, ні шляхів сполучення, ні навіть статистики — нічого, чим би начальникаве серце звеселити. А головне, нема заповзятливості.

— Вам слід було б кораблі заводити, кофій-цукор розвозити,— сказав він:— а ви що!

Переглянулись проміж себе старі, бачать, що бригадир начебто і до речі, а начебто й не до речі свою мову веде, потоптались на місці та й вийняли ще по півкарбованця.

— За це спасибі,— мовив бригадир:— а що про мореплавство сказав, на тому пробачте!

Виступив тут наперед один з громадян і, бажаючи прислужитися, сказав, що призапасено в нього за пазухою де-

рев'яного виробу гарматку малу на коліщатках і гороху сушеного запасець невеликий. Зрадів бригадир тій забавці невимовно, сів на лужку й почав з гарматки стріляти. Стріляли довго, аж замучились, а до обіду все ще багато часу залишається.

— Ох, дідько б його взяв! Тут і сонце немов назад посувається! — сказав бригадир, з обуренням поглядаючи на небесне світило, яке поволі випливало в напрямі зеніту.

Нарешті одначе сіли обідати, та що з часів стрільчихи Домашки бригадир став випивати, то й тут напився до нестями. Став говорити неподобні речі і, показуючи на «деревяного виробу гарматку», загрожував усіх своїх амфітріонів перепалити. Тоді за хазяїв заступився денщик, Василь Чорноступ, який хоч теж був п'яний, але не дуже.

— Пусте ти діло задумав! — зразу обірвав він бригадира: — якби не я, твій приставник, — слова б тобі, гунявому, не писнути, а не те щоб до отакої гармати взятися!

Час, проте, і далі тягся з безнадійною млявістю. Обідали-обідали, пили-пили, а сонце все високо стоїть. Почали спати. Спали-спали, весь хміль переспали, нарешті почали вставати.

— Начебто сонце високо піднялося! — сказав бригадир, прокидаючись і вважаючи захід за схід.

Та помилка була така очевидна, що навіть він зрозумів її. Послали одного з стариків до Глупова по квас, гадаючи чеканням скоротити час; але старий повернувся одним духом і приніс на голові цілий дзбан, не розливши ані краплі. Спочатку пили квас, потім чай, потім горілку. Нарешті, як трохи смерклося, запалили каганця й освітлили купу гною. Каганець курів, блимав і поширював сморід.

— Слава богу не бачили, як і день скінчився! — сказав бригадир і, загорнувшись у шинель, ліг спати вдруге.

Другого дня поїхали навперейми і, на щастя, зустріли по дорозі пастуха. Стали його питати, хто він такий та чого по пустих місцях вештається, і чи нема в тому вештанні заміру. Пастух спочатку сторопів, але потім у всьому повинився. Тоді його обшукали й знайшли хліба скибку невелику та kappaпоть з онучі.

— Кажи, в чому полягає твій замір? — допитував бригадир з загрозами.

Та пастух на всі запитання відповідав якимсь мимренням, отож мандрівники змушені були, для дальших допитів, взяти

його з собою, і в такому вигляді приїхали в другий куток вигону.

Тут теж у тази дзвонили і дари дарували, але час минав швидше, бо допитували пастуха, і в нього грішним ділом з малої гарматки стріляли. Увечері знову засвітили каганець і начили так, що у всіх поболіли голови.

На третій день, відпустивши пастуха, рушили в середину, але тут бригадира чекав уже справжній триумф. Слава про його подорожі росла не днями, а годинами, а що день був святковий, то глуповці вирішили відзначити його чим-небудь особливим. Одягшись в найкращу одягу, вони вишикувались у каре й чекали свого начальства. Стукали в тази, трясали бубнами і навіть грала одна скрипка. Осторонь парували казани, в яких варилося й смажилося стільки поросят, гусей та іншого, що аж попів брала задрість. Вперше бригадир зрозумів, що любов народна є сила, яка містить у собі дещо істинне. Він виліз з брички і пустив сльозу.

Плакали тут усі, плакали й тому, що жалко, і тому, що радісно. Особливо лила сльози одна престара бабуся (казали, що вона була внучкою позашлюбної дочки Марфи Посадниці).

— За чим ти, старенька, плачеш? — спитав бригадир, ласкаво поплескуючи їй по плечу.

— Ох ти, наш батечку! як нам не плакати, кормителю ти наш! вік ми свій усе плачемо... усе плачемо! — схлипувала у відповідь стара.

Опівдні поставили столи і стали обідати; але бригадир був такий необережний, що іще перед закускою хильнув три чарки очищеної. Очі в нього раптом зробилися нерухомими й стали дивитися в одне місце. Потім, з'ївши першу переміну (був капуста з солониною), він знову випив дві склянки, і почав говорити, що йому треба бігти...

— Ну, куди ж тобі без тями бігти? — урезонювали його почесні глуповці, що сиділи по обидва боки.

— Світ за очі, — бурмотів він, як видно, пригадуючи ці слова з свого маршруту.

Після другої переміни (було поросся в сметані) йому зробилося погано; однак він переміг себе і з'їв ще гуски з капустою. Після цього йому перекривило рота.

Видно було, як здригнулась на обличчі в нього якась адміністративна жилка, дрижала-дрижала, і раптом завмерла... Глуповці, збентежені й перелякані, посхоплювалися з своїх місць.

Скінчилося...

Скінчилося достославне градоначальство, що затьмарилося в останні роки двократним напоумленням глуповців. «Чи була в цих напоумленнях потреба?» питає себе літописець і, на жаль, залишає запитання без відповіді.

На якийсь час глуповці поринули в чекання. Вони боялися, щоб їх не звинуватили в навмисному обгодуванні бригадира і щоб знову не залунало невідомо звідки: «турутуру!»

Станьте в лави!
Щоб у славі
Бити ворогів!

На щастя одначе цього разу побоювання, виявилось, були безпідставними. Через тиждень прибув з губернії новий градоначальник і високою якістю вжитих ним адміністративних заходів примусив забути всіх старих градоначальників, а серед них і Фердищенка. Це був Василіск Семенович Бородавкін, з якого, власне, і починається золотий вік Глупова. Страхи розвіялись, урожаї пішли по врожайях, комети не з'являлись, а грошей розвелось така сила, що навіть кури не клювали. Бо це були асигнації.

ВІЙНИ ЗА ОСВІТУ

Василіск Семенович Бородавкін, що змінив бригадира Фердищенка, являв цілковиту протилежність своєму попередникові. Наскільки останній був розбещений і крихкотілий, настільки ж перший вражав спритністю та якоюсь нечуваною адміністративною в'їдливістю; яка з особливою енергією виявлялася в питаннях, що стосувалися виїденого яйця. Завжди застебнутий на всі гудзики і тримаючи напоготові кашкет і рукавички, він являв собою тип градоначальника, в якого ноги кожну хвилину готові були бігти не знати куди. Удень він, як муха, літав по місту, пильнуючи, щоб обивателі мали бадьорий і веселий вигляд; уночі — гасив пожежі, робив фальшиві тривоги і взагалі застукував зненацька.

Кричав він повсякчас, і кричав надзвичайно. «Стільки вміщував він у собі крику,— каже з цього приводу літописець,— що від того багато глуповців і за себе, і за дітей назавжди перелякалися». Свідчення гідне уваги, і воно

знаходить собі підтвердження в тому, що згодом начальство змушене було дати глуповцям різні пільги, саме «переляку їхнього ради». Апетит мав добрий, але їв покvapливо і при цьому нарікав. Навіть спав тільки одним оком, що дуже бентежило його дружину, яка, незважаючи на двадцятип'ятилітнє співжиття, не могла без здригання бачити його друге, невсипуще, зовсім кругле й з цікавістю на неї спрямоване око. А коли зовсім нічого було робити, тобто не було потреби ні літати, ні застукувати зненацька (в житті найсприятливіших адміністраторів випадають такі важкі хвилини), то він або видавав закони, або марширував по кабінету, спостерігаючи, як міниться носок чобота, або відновлював у своїй пам'яті військові сигнали.

Була і ще одна особливість у Бородавкіна: він писав. За десять років до прибуття в Глупов, він почав писати проект «про краще армії та флотів по всьому. лицю поширення, аби через те повернення (sic) стародавньої Візантії під руку російської держави сподіваним зробити», і щодня додавав до нього по одному рядку. Таким чином утворився досить великий зошит, який містив у собі три тисячі шістсот п'ятдесят два рядки (два роки були високосні) і який він не без гордості показував одвідувачам, додаючи при цьому:

— Ось, добродію мій, як далеко я в намірах своїх сягаю!

Взагалі політична мрійливість була в той час дуже поширена, а тому й Бородавкіна не минули загальні віяння часу. Дуже часто бачили глуповці, як він, сидючи на балконі градоначальницького дому, дивився звідти, з повними сліз очима, на візантійські твердині, що сиділи вдалині. Вигінні землі Візантії і Глупова були в такій мірі суміжні, що візантійські череди майже завжди змішувалися з глуповськими і з цього виникали раз у раз суперечки. Здавалося, досить було тільки кинути заклик... І Бородавкін чекав цього заклику, чекав з запалом, з нетерпінням, яке доходило майже до обурення.

— Спершу з Візантією скінчимо, — мріяв він: — а потім...

На Драву, Мораву, на Саву далеко,
На тихий і синій Дунай...*

Еге ж!

Чи сказати всю істину: потай він навіть заготував на ім'я відомого нашого географа, К. І. Арсеньєва, досить дивну резолюцію: «Слід вашому благородію, — писав він, — на май-

бутній час відому вам Візантію в усіх підручниках з географії числити отак: Константинополь, колишня Візантія, а нині губернське місто Катериноград, стоїть там, де вливається Чорне море в стародавню Пропонтиду і під руку російської держави придбаний 17.. року, з поширенням на нього єдності скарбниць (єдність ця в тому полягає, що візантійські гроші в столичному місті Санкт-Петербурзі вжиток собі мати повинні). Через обшир свій місто це, в адміністративному відношенні, перебуває у віданні чотирьох градоначальників, які між собою безперервно сперечаються. Провадить торгівлю грецькими горіхами та має одну миловарню і два шкірообробні заводи». Та де там! дні минали за днями, мрії Бородавкіна росли, а заклику все не було. Проходило через Глупов військо піше, проходило військо кінне.

— Куди, голубчики? — з хвилюванням питав Бородавкін солдатиків.

Та солдатики в сурми сурмили, пісень співали, носки чобіт у них мінілися, куряву хмарою на вулицях здіймали, і все проходили, все проходили.

— Плавом пливуть солдати! — говорили глуповці, і здавалося їм, що це люди якісь особливі, що їх сама природа створила на те, щоб ходити без кінця, ходити у всіх напрямках. Що вони спускаються з одної плоскої височини на те, щоб лізти на другу плоску височину, переходять один міст для того, щоб перейти слідом за тим інший міст. І ще міст, і ще плоска височина, і ще, і ще...

В цьому становищі Бородавкін зрозумів, що для політичних заходів час ще не настав і що йому слід обмежити свої завдання тільки так званими насущними потребами краю. Серед цих потреб перше місце посідала, звичайно, цивілізація, або, як він сам тлумачив це слово, «наука про те, скільки кожному Російської Імперії доблесному синові вітчизни бути твердим у злигоднях належить».

Сповнений цих невиразних мрій, він прибув до Глупова і насамперед піддав суворому розглядові наміри і діяння своїх попередників. Та коли він глянув на скрижалі, то аж охнув. Низкою пройшли перед ним: і Клементій, і Великанов, і Ламврокакіс, і Баклан, і маркіз де-Санглот, і Фердищенко, але що робили ці люди, про що вони думали, які завдання виконували — ось цього саме й не можна було визначити ніяким способом. Здавалося, що весь цей ряд — не що інше, як сонне марення, в якому миготять образи без облич, в якому дзвенять якісь невиразні крики, схожі на далеке галасування

сп'янілої юрби... Ось виступила з мороку одна тінь, ляснула: раз—раз! — і зникла невідомо куди; дивишся, на місці її виступає вже інша тінь, і теж ляскає як попало, і зникає... «Розорю!», «не потерплю!» чути звідусіль, а що розорю, чого не потерплю — того розібрати не можна. Радий би уступитися, забитися в куток, та ні уступитися, ні забитися в куток не можна, бо з кожного кутка лунає все те саме «розорю!», яке жене того, хто ховається, в інший куток і там знову-таки наздоганяє його. Це була якась дика енергія, позбавлена будь-якого змісту, отож навіть Бородавкін, незважаючи на свою спритність, узяв під деякий сумнів цінність її. Один тільки статський радник Двоєкуров вигідно виділявся з цієї строкатої юрби адміністраторів, виявляв розум тонкий і проникливий, і взагалі показував себе продовжувачем тієї перетворювальної справи, якою позначився початок вісімнадцятого століття в Росії. Ось його, звичайно, і взяв собі Бородавкін за зразок.

Двоєкуров зробив дуже багато. Він забрукував вулиці: Дворянську і Велику, стягнув недоїмки, опікувався науками й клопотався про заснування в Глупові академії. Та головна його заслуга була в тому, що він запровадив у вжиток гірчицю і лавровий лист. Ця остання дія так вразила Бородавкіна, що в нього ту ж мить виникла зухвала думка зробити те саме й щодо прованської олії. Почалось довідкування, яких заходів було вжито Двоєкуровим, щоб досягти успіху у розпочатій справі, та що архівні справи, як звичайно, згоріли (а може, й навмисно були знищені), то довелося обмежитися усними переказами й розповідями.

— Багато в нас усякого гармидеру було! — розповідали старожили: — і з солдатами шмагали, і просто так шмагали... Багато хто аж до Сибіру через це саме пішов!

— Виходить, були бунти? — питав Бородавкін.

— Чимало було бунтів! У нас, добродію, щодо цього така прикмета: коли шмагають — то вже й знаєш, що бунт!

З дальших розпитувань виявлялося, що Двоєкуров був людина наполеглива і, коли раз задумував що-небудь, то доводив до кінця. Діяв він завжди великими масами, тобто і приборкував і розоряв до краю; але в той самий час розумів, що самого цього способу недосить. Тому, незалежно від заходів загальних, він, протягом кількох років поспіль, безперервно і невтомно робив сепаратні наскоки на обивательські дома і приборкував кожного обивателя поодиноці. Взагалі в усій історії Глупова вражає один факт: сьогодні розорять

глуповців і знищать їх усіх до одного, а завтра, дивишся, знову з'являться глуповці і навіть, за звичаєм, виступлять вперед на сходках так звані «старики» (мабуть, «з молодих та ранніх»). Яким чином вони наростали — це була таємниця, але таємницю ту чудово збагнув Двоекуров і тому різок не шкодував. Як справжній адміністратор, він розрізняв два гатунки шмагання: шмагання без розгляду і шмагання з розглядом, і пишався тим, що перший серед градоначальників запровадив шмагання з розглядом, тоді як усі попередники шмагали як попало, і часто навіть зовсім не тих, кого слід було. І справді, діючи з розумом і безперервно, він добився наслідків найбільшкучіших. На протязі всього його градоначальництва глуповці не тільки не сідали до столу без гірчиці, а й навіть розвели в себе досить великі плантації гірчиці для задоволення потреб зовнішньої торгівлі. «І процвіла та весь, яко крин сільний, посилаючи той гіркий продукт у найдальші місця держави Російської й дістаючи замість нього дорожчійні метали і хутра».

Але в 1770 році Двоекуров помер, і два градоначальники, які були після нього, не тільки не підтримали його перетворень, а навіть, так би мовити, закинули їх. І що найдивніше, глуповці виявили себе невдячними. Вони нітрохи не журились за тим, що скасовано начальницьку цивілізацію, і навіть начебто раділи. Гірчицю перестали їсти зовсім, а плантації переорали, засадили капустою й засіяли горохом. Одно слово, сталося те, що завжди трапляється, коли освіта занадто рано приходить до народів нерозвинених і в громадському розумінні незрілих. Навіть літописець не без іронії згадує про це: «Багато років споруджував він (Двоекуров) хитромудру цю будову, а про те не догадався, що буде на піску». Та літописець, як видно, і сам забуває, що в тому, власне, й полягає вигадливість людських дій, щоб сьогодні одну будову на «піску» ставити, а завтра, коли вона повалиться, починати нову будову на тому самому «піску» споруджувати.

Таким чином виявилось, що Бородавкін нагодився якраз вчасно, щоб урятувати цивілізацію, яка гинула. Пристрасть до будівництва на «піску» була доведена в ньому майже до нестями. Дні і ночі він усе видумував, що б його таке збудувати, щоб воно враз, після збудування, грюкнуло й заповнило весь світ порохом і сміттям. І так думав, і отак, але справжнім маніром додуматися все-таки не міг. Нарешті, за браком оригінальних думок, зупинився на тому, що буквально пішов слідами свого знаменитого попередника.

— Руки мені зв'язано,— гірко скаржився він глуповцям: — а то дізналися б ви в мене, де раки зимують!

Тут-таки до речі він довідався, що 'глуповці, через недогляд, зовсім перестали вживати гірчицю, а тому на перший раз обмежився тим, що оголосив це вживання обов'язковим; а як кару за непослух додав ще прованську олію. І в той самий час поклав у серці собі: доти не складати зброї, доти в місті залишиться хоч один нерозуміючий.

Та глуповці теж були собі на умі. Енергії дії вони з великою винахідливістю протиставили енергію бездіяльності.

— Що хоч з нами роби! — говорили одні: — хочеш — на шматки ріж; хочеш — з кашею їж, а ми незгодні!

— З нас, брат, нічого не візьмеш! — казали інші: — ми не те, що інші, які тілом обросли! нас, брат, і вколупнути нема де!

І вперто стояли при цьому навколішках.

Очевидно, що коли ці дві енергії стикаються, то з цього завжди виникає щось дуже цікаве. Нема бунту, але й покірності справжньої нема. Є щось середнє, приклади чого ми бачили за кріпосного права. Бувало попадеться пані тарган у супі, покличе вона кухаря й звелить того таргана з'їсти. Візьме кухар таргана в рот, про око жує його, а ковтати не ковтає. Зовсім так само було й з глуповцями: жували вони доволі, а ковтати не ковтали.

— Зламаю я цю енергію! — говорив Бородавкін і поволі, не кваплячись, обдумував план свій.

А глуповці стояли навколішках і чекали. Знали вони, що бунтують, але не стояти навколішках не могли. Господи! чого вони тільки не передумали за цей час! Думають: стануть вони тепер їсти гірчицю — то коли б далі ще яку-небудь мерзоту їсти не примусили; не стануть — то коли б батогів не довелося покуштувати. Здавалося, що коліна в цьому разі є середній шлях, який може умиротворити і ту і іншу сторону.

І раптом засурмила сурма, і вдарив барабан. Бородавкін, застєбнутий на всі гудзики і сповнений відваги, виїхав на білому коні. За ним везли гарматне і рушничне приладдя. Глуповці думали, що градоначальник їде підкоряти Візантію, а вийшло, що він задумав підкорити їх самих...

Так почався той визначний ряд подій, що його описує літописець під загальною назвою «воєн за освіту».

До першої війни «за освіту» була, як уже сказано вище, приводом гірчиця, і почалася ця війна в 1780 році, тобто майже слідом за прибуттям Бородавкіна до Глухова.

Проте Бородавкін зразу палити не наважився; він був занадто педантом, щоб допуститися такої явної адміністративної помилки. Він почав діяти поступово, і з цією метою спершу скликав глуповців і став їх заманювати. У промові, виголошеній з цього приводу, він десить докладно розгорнув перед обивателями питання про підмогу взагалі, і про гірчицю, як про підмогу, зокрема; але чи то через те, що в словах його було більше особистої віри в справедливість обстоюваної справи, ніж справжньої переконливості, чи через те, що він, за звичаєм своїм, не говорив, а кричав — як би там не було, наслідок його умовлянь був такий, що глуповці злякалися і знову всією громадою впали навколішки.

«Було чого злякатись глуповцям,— каже з цього приводу літописець: — стоїть перед ними чоловік на зріст невеликий, з себе непоказний, слів не говорить, а тільки криком кричить».

— Зрозуміли, старенькі? — звернувся він до ошелешених обивателів.

Юрба низько кланялась і мовчала. Натурально, це його ще більше розлютило.

— Що я... на смерть, чи що, вас веду... ммєрррзотники!

Та ледве пролунав з його уст новий вибух, як глуповці емить посполуналися з колін і розбіглися на всі боки.

— Розорю! — закричав він їм навздогін.

Цілий цей день Бородавкін тужив. Мовчки походжав він по залах градоначальницького дому і тільки зрідка тихо вимовляв: «падлюки!»

Найбільше турбувала його Стрілецька слобода, яка й за попередників його відзначалася найнепереборнішою впертістю. Стрільці довели енергію бездіяльності майже до витонченості. Вони не тільки не з'являлися на сходки на запрошення Бородавкіна, але, побачивши його наближення, кудись зникали, немов крізь землю провалювались. Не було кого переконувати, не було в кого ні про що спитати. Чути було, що хтось десь тремтить, а де тремтить і як тремтить — знати не можна.

Тимчасом не могло бути сумніву, що в Стрілецькій слободі саме й є джерело всього лиха. Найбезвідрадніші чутки доходили до Бородавкіна про це крамольницьке кубло. З'явився проповідник, який перекладав прізвище «Бородавкін»

на цифри й доводив, що коли викинути літеру р, то вийде ббб, тобто князь тьми. Ходили по руках полемічні твори, в яких говорилося, що гірчиця є зілля, яке виросло з тіла дівки-блудниці, прозваної за свою розпутність гіркою — від того, мовляв, і пішла в світ «гірчиця». Навіть скомпоновано було вірші, в яких автор добирався до градоначальникової родительки і дуже непохвально висловлювався про її поведінку. Прислухаючись до цих пісень і балачок, стрільці доходили майже до стану захоплення. Побравшись під руки, вони ходили низкою по вулиці і, щоб назавжди вигнати з середовища свого дух боязкості, на весь рот горлали.

Бородавкін почував, як серце його, крапля по краплі, переповнюється гіркістю. Він не їв, не пив, а тільки вимовляв ліхі слова, ніби живлячи ними свою бадьорість. Думка про гірчицю здавалася такою простою і ясною, що несприймання її не можна було витлумачити нічим іншим, як зловмисністю. Свідомість цього була тим важча, чим більше мусив Бородавкін вживати зусиль, щоб угамовувати пориви пристрасної натури своєї.

— Руки мені зв'язано! — повторював він, задумливо покусуючи темного вуса свого: — а то б я показав вам, де раки зимують!

Та він не без підстав думав, що натуральним кінцем усякої колізії є все-таки шмагання, і це усвідомлення підкріплювало його. Чекаючи цього кінця, він робив свої справи й писав нишком статут «про необмежування градоначальників законами». Перший і єдиний параграф цього статуту говорив таке: «якщо почуваш, що закон ставить тобі перепону, то, взявши його з стола, поклади під себе. І тоді все це, зробившись невидимим, дуже тобі в дії полегшить».

Одначе поки що статут затверджений не був, отже, й від обмежень ухилитися було неможливо. Через місяць Бородавкін знову скликав обивателів і знову закричав. Та тількино встиг він вимовити два перші склади свого привітання («про них, сорому ради, мовчу», застерігає літописець), як глуповці знову кинулися врозтіч, не встигнувши навіть стати навколішки. Тільки тоді Бородавкін наважився пустити в хід справжню цивілізацію.

Рано-вранці виступив він у похід і надав справі такого вигляду, нібито робить звичайний військовий променад. Ранок був ясний, холоднуватий, трошки морозний (діло було в половині вересня). Сонце мінілося на касках і рушницях солдатів; дахи будинків і вулиці вкриті легкою памороззю;

скрізь топили печі, і у вікнах кожного дому видно було веселе полум'я.

Хоч головною метою походу була Стрілецька слобода, але Бородавкін хитрував. Він не пішов ні прямо, ні праворуч, ні ліворуч, а став маневрувати. Глуповці повиходили з домів на вулицю й гучними вигуками схвалювали еволюції вправного вождя.

— Слава тобі, господи! здається, забув про гірчицю! — говорили вони, скидаючи шапки й побожно хрестячись до дзвіниці.

А Бородавкін усе маневрував та маневрував і близько полудня дійшов до слободи Негідниці, де зробив привал. Тут усім учасникам походу роздали по чарці горілки й наказали співати пісень, а увечері взяли в полон одну міщанську дівчину, яка відійшла занадто далеко від воріт своєї дємівки.

Другого дня, прокинувшись рано, заходилися шукати «язика». Робили все це серйозно, не змигнувши. Привели якогось єврея й хотіли спочатку повісити його, але потім згадали, що він зовсім не для того потрібен був, і простили. Єврей, поклавши руку під стегно, свідчив, що треба йти спочатку на слободу Гнойову, а потім кружляти полем доти, поки не з'явиться урочище, яке називають «Дуньчиним ярмом». А звідти, поминувши три повороти, іти куди очі світять.

Так Бородавкін і зробив. Та не встигли люди пройти й чверті версти, як відчули, що заблудилися. Ні землі, ні води, ні неба — нічого не було видно. Покликав до себе Бородавкін віроломного жида, щоб повісити, та його вже й сліду не було (згодом виявилось, що він утік до Петербурга, де в цей час устиг одержати концесію на залізницю). Булкали таким чином серед білого дня досить довгий час, і зробилося з людьми немов затьмарення, бо Гнойова слобода стояла явно у всіх перед очима, а ніхто її не бачив. Нарешті, оповив землю справжній присмерк, і хтось крикнув: грабують! Закричав якийсь солдатик з її яних очей, а люди заметушились і, думаючи, що йдуть стрільці, стали битися. Билися дуже цілу ніч, билися, не дивлячись, а навмання. Багато тут було поранених, багато й убитих. Тільки коли вже зовсім розвиднілось, побачили, що б'ються свої з своїми ж та що це непорозуміння відбувається коло самої околиці Гнойової слободи. Вирішили: убитих поховавши, закласти на місці битви монумент, а самий день, коли вона відбувалася, вшанувати

назвою «сліпорода» і на спомин про нього встановити щорічне святкування з свистопляскою.

На третій день зробили привал у слободі Гнойовій; але тут, навчені досвідом, уже взяли заложників. Потім, переловивши обивательських курей, влаштували поминки по вбитих. Дивною здалася слобожанам ця остання річ, що от людина собі грається, а в той самий час і курей ловить; та що Бородавкін секрету свого не розголошував, то подумали, ніби так і слід «за грою», та й заспокоїлись.

Та коли Бородавкін, після поминок, наказав солдатикам витолочити озиме поле, що прилягало до слободи, тоді обивателі позадумувалися.

— Невже, братця, справді така гра є? — говорили вони проміж себе, але так тихо, що навіть Бородавкін, який пильно стежив за напрямом умів, і той нічого не розчув.

На четвертий день, ще й на світ не зазоріло, подалися до «Дуньчиного яру», боячись спізнитися, бо перехід мав бути тривалий і втомний. Довго йшли, і по дорозі раз у раз питали заложників: чи скоро? Велике було загальне здивування, коли раптом, серед чистого поля, аманати гукнули: ось тут! І було, проте, чого дивуватися: навколо не було ніякої ознаки селища; далеко-далеко розстеллась гола місцевість і тільки вдалині видно було глибоке провалля, в яке, за переказами, скотилася колись пушкарівська дівка Дунька, що поспішала, в нетверезому стані, на любовне побачення.

— Де ж слобода? — питав Бородавкін в аманатів.

— Нема тут слободи! — відповіли аманати: — була слобода, скрізь перше слободи були, та солдати все знищили!

Але словам цим не повірили й вирішили: шмагати аманатів доти, поки не покажуть, де слобода. Та дивна річ! що більше шмагали, то менше ставало надії знайти жадану слободу! Це було так несподівано, що Бородавкін порвав на собі мундир і, піднявши праву руку до небес, насварився пальцем і сказав:

— Я вам!

Становище було прикре; настала темрява, зробилося холодно і вогко, і в полі з'явилися вовки. Бородавкін відчув припадок розсудливості й видав наказ: цілу ніч не спати і тремтіти.

На п'ятий день подалися назад у Гнойову слободу й по дорозі витолочили друге озиме поле. Ішли цілий день, і тільки надвечір, стомлені й зголоднілі, дісталися до слободи. Але там уже нікого не застали. Жителі, здаля забачивши військо,

що наближалось, порозбігались, вигнали всю худобу і окопалися в неприступній позиції. Довелося брати з боєм цю позицію; та що порох був несправжній, то, хоч як палили, ніякої шкоди, крім нестерпного смороду, заподіяти не могли.

На шостий день Бородавкін хотів був далі провадити бомбардування, але вже помітив зраду. Аманатів уночі випустили і багатьох справжніх солдатів звільнили в чисту і замінили олов'яними солдатиками. Коли він став питати, на якій підставі звільнили заложників, то послалися на якийсь регламент, в якому нібито сказано: «аманата шмагати, а якщо котрого вже відшмагано, такого понад добу ніяк не тримати, а випускати додому на лікування». Мимоволі Бородавкін повинен був погодитися, що вчинено правильно, але тут-таки згадав свій проект «про необмежування градоначальників законами» й гірко заплакав.

— А це що? — спитав він, показуючи на олов'яних солдатиків.

— Для легкості, ваше благородіє! — відповіли йому: — провіанту не вимагає, а маршрутування й він виконувати може!

Довелось погодитися і з цим. Замкнувся Бородавкін у хаті й почав радити сам з собою воєнну раду. Хотілося йому покарати «гнойових» за їх зухвальство, але, з другого боку, пригадалась облога Трої, що тривала аж десять років, дарма що серед обложників були Ахіллес і Агамемнон. Не злигодні лякали його, не нудьга в розлуці з любобою дружиною смутила, а те, що протягом цих десяти років може бути помічено його відсутність у Глупові, і до того ж без особливої для нього вигоди. Пригадався йому з цієї нагоди урок з історії, що його він чув у дитинстві, і дуже його схвилював. «Незважаючи на добродушність Менелая, — говорив учитель історії, — ніколи спартанці не були такі щасливі, як під час облоги Трої; бо хоч багато паперів залишилося непідписаними, але зате багато й спин було невідшмагано, і друга не-вигода цілком відшкодувала першу...»

— Ні! це не так! — казав Бородавкін, походжаючи схвильовано по хаті й заперечуючи невидимому співрозмовникові: — треба, щоб усе було підписано! і всі були відшмагані! Ось це порядок!

На довершення всього, полили обложні осінні дощі, загрожуючи зіпсувати шляхи й припинити підвіз харчових продуктів.

— І якого дідька я не пішов просто на стрільців! — гірко вигукував Бородавкін, дивлячись з вікна на калюжі, які збільшувались щохвилини, — за півгодини був би вже там!

Уперше він зрозумів, що великий розум в деяких випадках рівносильний з недоумством, і результатом усвідомлення цього було вирішення: бити відбій, а з олов'яних солдатиків утворити благонадійний резерв.

На сьомий день вирушили тільки-но почало світати, та що вночі дорогу розмило, то люди насилу йшли, а гармати грузли в розмоклому чорноземі. Треба було атакувати по дорозі гору Свистуху; скомандували: в атаку! передні ряди відважно кинулися вперед, але олов'яні солдатиків за ними не пішли. А що на обличчях їх, «заради поспіху», риси було накидано лише як абрис і до того ж дуже безладно, то здаля здавалося, що солдатиків іронічно посміхаються. А від іронії до крамоли — один крок.

— Боягузи! — процідив крізь зуби Бородавкін, але явно сказати це не наважився й змушений був відступити від гори з утратами.

Пішли в обхід, але тут натрапили на болото, про яке ніхто й не гадав. Подивився Бородавкін на геометричний план вогону — скрізь саме поле, та на мочарі сінокіс, та чагарника дрібного трохи, та каміння трохи, а болота нема, та й годі.

— Нема тут болота! брешете ви, падлюки! марш! — скомандував Бородавкін і став на купину, щоб ближче простежити за переправою.

Полізли люди в трясовину й зразу потопили всю артилерію. Одначе самі сяк-так виборсалися, дуже забруднившись у грязюці. Забруднився й Бородавкін, але йому було вже не до того. Глянув він, як загинула артилерія і, побачивши, що гармати, до половини занурені, стоять, задерши жерла до неба й ніби загрожуючи останньому розстрілянням, почав тужити й сумувати.

— Скільки років нагромаджував, беріг, доглядав! — ремствував він: — що я тепер робитиму! як без гармат правитиму!

Військо було остаточно деморалізоване. Коли вилізли з трясовини, перед очима знову відкрилася широка рівнина і знову без будь-якої ознаки житла. Подекуди валялися людські кістки та здіймалися купи цегли; все це свідчило, що свого часу тут існувала досить велика й своєрідна цивілізація (згодом виявилось, що цивілізацію цю знищив колишній градоначальник Урус-Кугуш-Кильдибаєв, якому з п'яних очей

вона здалася бунтом), але з того часу минуло багато років, і жоден градоначальник не подбав про відновлення її. Полям перебігали якісь химерні тіні; до слуху долинали таємничі звуки. Діялося щось неприродне, на зразок того, що зображується в 3-му акті «Руслана і Людмили», коли на сцену вибігає зляканий Фарлаф. Хоч Бородавкін був хоробріший за Фарлафа, але й він не міг не здригнутися, подумавши, що ось-ось назустріч вийде лиха Наїна...

Тільки на восьмий день, близько полудня, змучена команда побачила стрілецькі висоти й радісно затрубила в ріжки. Бородавкін згадав, що великий князь Святослав Ігорович, перш ніж перемагати ворогів, завжди посилав сказати: іду на ви!—і, керуючись цим прикладом, відрядив свого ординарця до стрільців з таким самим привітанням.

Другого дня, тільки-но позолотило сонце верхи солом'яних стріх, як уже військо, очолюване Бородавкіним, вступало в слободу. Але там нікого не було, крім заштатного попа, який в цю саму хвилину міркував, чи не вигідніше йому перейти в розкольники. Піп був старезний і скоріше здатний викликати сум, ніж вливати в душу хоробрість.

— Де мешканці? — питав Бородавкін, блискаючи на попа очима.

— Тільки що тут були! — шамкотів губами піп.

— Як це тільки що? куди ж вони повтікали?

— Куди ж тікати? навіщо від своїх домівок тікати? Мабуть, тут де-небудь від тебе поховались!

Бородавкін стояв на одному місці й копав ногами землю. Була хвилинка, коли він починав вірити, що енергія бездіяльності повинна перемогти.

— Треба було взимку похід оголосити! — каювся він у серці своєму: — тоді б вони від мене не сховались.

— Гей! хто тут! виходь — гукнув він таким голосом, що олов'яні солдатки — і ті здригнулися.

Та слобода мовчала, немов вимерла. Вихоплювалися звідкись зітханья, але таємничість, з якою вони виходили з невидимих організмів, ще більше дратувала засмученого градоначальника.

— Де вони, тварюки, зітхають? — несамовитів він, безнадійно озираючись на всі боки й видимо втрачаючи всяку тяму: — знайдіть першу тварюку, яка тут зітхає, і приведіть до мене!

Кинулися шукати, та хоч як нишпорили, а нікого не знайшли. Сам Бородавкін ходив по вулиці, заглядав у всі щі-

лини — нема нікого! Це так його спантеличило, що найнедоладніші думки раптом цілим потоком хлинули йому в голову.

«Якщо я теперечки їх вогнем розорю... ні, краще голодом виморю!...» думав він, переходячи від одної недоладності до іншої.

І раптом він зупинився, як уражений, перед олов'яними солдатиками.

З ними діялося щось зовсім незвичайне. Поволі, на очах у всіх, солдатика почали наливатися кров'ю. Очі їхні, досі нерухомі, раптом стали повертатися й виявляти гнів; вуса, намальовані так і сяк, стали на свої місця й почали ворухитися; губи, що являли собою тонку рожеву риску, яка від дощів майже змилася, випнулися і виявили намір щось вимовити. З'явилися ніздрі, яких перше й сліду не було, і почали роздиматися, що свідчило про нетерпіння.

— Що скажете, служиві? — спитав Бородавкін.

— Хати... хати... розвалювати! — невиразно, але якось похмуро промовили солдатика.

Спосіб було знайдено.

Почали з крайньої хати. З галасом кинулися «олов'яні» на дах і вмить оскаженіли. Полетіли донизу сніпки соломи, лати і кілочки. Здійнялися догори цілі хмари куряви.

— Тихше! тихше! — гукав Бородавкін, раптом почувши коло себе якийсь стогін.

Стогнала вся слобода. Це був невиразний, але суцільний стогін, в якому не можна було розібрати жодного окремого звука, але який усією своєю масою являв ледве стримуваний біль серця.

— Хто тут? виходь! — знову гукнув Бородавкін з усієї сили.

Слобода змовкла, але ніхто не виходив. «Сподівалися стрільці, — каже літописець, — що новий цей винахід (гобто приборкування через руйнування хат), подібно до всіх інших, саме марення являє, та не довго довелося їм цією солодкою надією себе тішити».

— Валяй! — промовив Бородавкін твердо.

Розлігся тріскіт і гуркіт; колоди, одна по одній, відокремлювалися від зрубу, і в міру того, як вони падали на землю, стогін відновлювався й зростав. Через кілька хвилин крайньої хати як не було, і «олов'яні», розлютившись, уже брали приступом другу. Та коли стрільці, що поховалися, після короткої перерви знову почули стукіт сокири, яка далі робила свою руйнівну справу, то серця їх здригнулися. Повплазили

вони всі зразу, і старі і малі, і чоловіча і жіноча стать, та й, здійнявши руки до неба, попадали серед майдану навколішки. Бородавкін спочатку був розбігся, але потім згадав слова інструкції: «під час приборкування не стільки дбати про винищення, скільки про напоумлення» — і притих. Він збагнув, що час тріумфу вже настав, і що тріумф навряд чи не буде повніший, якщо внаслідок не буде ні роз'юшених носів, ні звернутих набік вилиць.

— Приймаєте гірчицю? — виразно спитав він, намагаючись, по змозі, усунути з голосу загрозові ноти.

Юрба мовчки поклонилася до землі.

— Чи приймаєте, питаю я вас? — повторив він, починаючи вже кипіти.

— Приймаємо! приймаємо! — тихо гула, немов шипіла, юрба.

— Гаразд. Тепер кажіть мені, хто межі вас пам'ять найулюбленішої моєї родительки у віршах зневажив?

Стрільці трохи зам'ялись; негаразд їм здавалося виказувати того, хто в гіркі хвилини життя їх розважав; однак після хвилинного вагання вирішили виконати й цю вимогу начальства.

— Виходь, Федько! не бійся! виходь! — чути було в юрбі.

Вийшов наперед білявий хлопець і став перед градоначальником. Губи його посмикувались, немов хотіли усміхнутися, але обличчя було бліде, як полотно, і зуби цокотіли.

— То це ти? — зареготав Бородавкін і, трохи відступивши, немов бажаючи оглянути провинного якнайпильніше, повторив: — то це ти?

Як видно, в Бородавкіні відбувалася боротьба. Він обдумував, чи дати Федькові ляпаса, чи покарати іншим способом. Нарешті, придумано було кару, так би мовити, змішану.

— Слухай! — сказав він, злегка підправивши Федькові щелепу: — тому, що ти пам'ять найулюбленішої моєї родительки знеславив, то ти ж таки надалі щодня повинен цю дорогоцінну мені пам'ять у віршах прославляти і вірші ті до мене приносити!

По цьому слову він наказав дати відбій.

Бунт закінчився; нещтво було придушено, і замість нього запроваджено освіту. Через півгодини Бородавкін, обтяжений здобиччю, в'їжджав з тріумфом у місто, тягнучи за собою безліч бранців і заложників. А що серед них були деякі

воєначальники та інші перших трьох класів особи, то він наказав поводитися з ними ласково (виколовши, проте, для певності, очі), а інших заслати на каторгу.

Того самого вечора, замкнувшись у кабінеті, Бородавкін зробив у своєму журналі таку нотатку:

«Цього 17-го вересня, після важкого, але славного дев'ятиденного походу, сталася найрадісніша й найбажаніша подія. Гірчицю запроваджено всюди й назавжди, причому не було витрачено жодної краплі крові».

«Крім тієї, — іронічно додає літописець, — яку було пролито біля околиці Гнойової слободи і в пам'ять якої й досі влаштується свято, іменоване свистопляскою...»

Дуже можливо, що багато з розказаного вище здається читачеві занадто фантастичним. Яка потреба була Бородавкіну робити дев'ятиденний похід, коли Стрілецька слобода була в нього під боком, і він міг прибути туди за півгодини? Як міг він заблудитися на міському вигоні, що йому, як градоначальникові, повинен бути цілком відомий? Чи можна повірити історії про олов'яних солдатиків, які нібито не тільки марширували, а й під кінець навіть налилися кров'ю?

Розуміючи всю важливість цих запитань, видавець цього літопису вважає можливим відповісти на них таке: історія міста Глупова насамперед являє собою світ чудес, що його заперечувати можна лише тоді, коли заперечується існування чудес взагалі. Та цього мало. Бувають чудеса, в яких, по уважному розгляді, можна помітити досить яскраву реальну підставу. Усі ми знаємо переказ про бабу Ягу кістяну ногу, яка їздила в ступі й поганяла мітлою, і залічуємо ці поїздки до числа чудес, створених народною фантазією. Та ніхто не ставить собі запитання: чому ж народна фантазія породила саме цей плід, а не інший? Якби досліджувачі нашої старовини звернули на цей предмет належну увагу, то можна заздалегідь бути певним, що відкрилося б багато чого з того, що досі перебуває під спудом таємниці. Так, наприклад, напевне виявилось б, що походження цієї легенди суто адміністративне, і що баба Яга була не що інше, як градоправителька, або, чого доброго, посадниця, яка, щоб викликати в обивателях спасенний страх, саме цим способом мандрувала по довіреному їй краю, причому забирала Івасиків, які траплялися їй по дорозі, і, повернувшись додому, ви-

гукувала: «покачаюсь, поваляюсь, Івасикового м'ясяця поповіши».

Здається, цього цілком досить, щоб переконати читача, що літописець стоїть на ґрунті не такому вже й фантастичному і що все, розказане ним про походи Бородавкіна, можна вважати за документ цілком вірогідний. Звичайно, на перший погляд може здатися дивним, що Бородавкін дев'ять день поспіль кружляє по вигону; але не греба забувати, поперше, що йому не було чого квапитися, бо можна було заздалегідь передбачити, що похід його в усякому разі закінчиться успіхом, і, по-друге, що всякий адміністратор охоче вдається до еволюцій, аби вразити уяву обивателів. Якби можна було уявити собі так зване виправлення на тілі без тих попередніх обрядів, які йому передують, як-от: скидання одягу, умовлянь з боку особи, що виправляє, і прохання змилюватись з боку особи, що виправляється,— то що від нього залишилося б? Сама пуста формальність, зміст якої був би зрозумілим лише для того, хто її зазнає! Точнісінько те саме слід сказати й про всякий похід, незалежно від того, чи вдаються до нього з метою підкорення царств, чи з метою стягнення недоїмок. Позбавте його «еволюцій» — то що ж залишиться?

Нема, звичайно, сумніву, що Бородавкін міг уникнути багатьох дуже важливих помилок. Так, наприклад, епізод, якому літописець дав назву «сліпорода»,— зовсім поганий. Та не забудьмо, що успіх ніколи не обходиться без жертв і що коли ми очистимо кістяк історії від тих брехень, що їх нанесли на нього час та упереджені погляди, то внаслідок завжди залишиться тільки більша чи менша порція «убієнних». Хто ці «убієнні»? Їхня правда чи вони винні і в якій мірі? Яким чином вони опинилися в званні «убієнних»? — все це розбереться потім. Але вони конче потрібні, бо без них не було б по кому справляти поминок.

Виходить, залишається нерозв'язаним лише питання про олов'яних солдатиків; та і його літописець не залишає без пояснення. «Дуже часто ми помічаємо,—каже він,—що предмети, як видно, зовсім неживі (до каменя подібні), починають почувати бажання, тільки-но стикаються з видовищами, неживості їхньої доступними». І для прикладу наводить якогось близького поміщика, який, будучи розбитий паралічем, десять років лежав нерухомо в кріслі, але й при всьому тому радісно мукав, коли йому приносили чинш...

Усіх воєн «за освіту» було чотири. Одну з них описано вище; з інших трьох перша мала на меті роз'яснити глупоцям користь від закладання під будинками кам'яних фундаментів; друга виникла внаслідок відмови обивателів розводити перську ромашку, і до третьої, нарешті, стало за привід поширення чутки про заснування в Глупові академії. Взагалі видно, що Бородавкін був утопіст, і що якби він пожив довше, то напевно скінчив би тим, що або був би засланий за вільнодумство до Сибіру, або збудував би в Глупові фаланстер.

Докладно описувати цей ряд блискучих подвигів нема ніякої потреби, але не зайвим буде відзначити тут загальний характер їх.

В дальших походах з боку Бородавкіна помічається значний крок уперед. Він з більшою ретельністю готує матеріали для заколотів і з більшою швидкістю придушує їх. Найважчий похід, що приводом до нього була чутка про заснування академії, тривав лише два дні; інші — не більше кількох годин. Звичайно Бородавкін, напившись ранком чаю, кидав заклик; збігалися олов'яні солдатики, вмиль наливалися кров'ю і чимдуж бігли до міста. На обід Бородавкін повертався додому й співав пісню подяки. Таким чином він досягнув, нарешті, того, що через кілька років жоден глуповець не міг показати на тілі своєму місця, яке не було б відшмагане.

Серед обивателів, як і перше, панувало цілковите незрозуміння. З розповідей літописця видно, що вони й раді були не бунтувати, але ніяк не могли зробити цього, бо не знали, в чому полягає бунт. І справді, Бородавкін обплутував їх надзвичайно спритно. Звичайно він нічого до пуття не роз'яснював, а доводив до відома свої бажання через прокламації, які секретно, вночі, наліплювалися на наріжних будинках усіх вулиць. Прокламації писалися в дусі теперішніх оголошень крамниці Кача, причому великими літерами друкувалися слова зовсім неістотні, а все істотне подавалося найдрібнішим шрифтом. Крім того, допускалося вживання латинських назв; так, наприклад, перську ромашку називалося не перською ромашкою, а «*Pyrethrum roseum*», або слиногін, слиногінка, жгунець, що належить до сімейства «*Compositas*» і т. ін. З цього виходило таке: грамотії, яким звичайно доручалося читати прокламації, викрикували тільки ті слова, що їх було надруковано великими літерами, а інші скрадали. Як-от, наприклад (див. прокламацію про перську ромашку):

ВІДОМО

яке спустошення роблять блощиці, блохи та ін.

НАРЕШТІ ЗНАЙШЛИ!!!

Заповзятливі люди вивезли з Далекого Сходу, і т. д.

З усіх цих слів люди розуміли тільки: «відомо» і «на-решті знайшли». І коли грамотії викрикували ці слова, то люди скидали шапки, зітхали й хрестилися. Ясно, що в цьому не тільки не було бунту, а скоріше виконання вказівок начальства. Люди, доведені до зітхання, — якого ще ідеалу можна вимагати!

Виходить, уся справа полягала в непорозумінні, і це є тим вірогідніше, що глуповці й до сьогодні не можуть пояснити значення слова «академія», дарма що його саме й надрукував Бородавкін великим шрифтом (див. у повному збірнику прокламації № 1089). Мало того: літописець доводить, що глуповці навіть дуже добивалися, щоб Бородавкін пролив світло в їх темні голови, але успіху не здобули, і не здобули якраз з провини самого градоначальника. Вони часто ходили всією громадою на градоначальницький двір і говорили Бородавкіну:

— Розв'яжи ти нас, зроби ласку! покажи нам кінець!

— Геть, буяни! — звичайно відповідав Бородавкін.

— Які ж ми буяни! видно, не бачив ти, які буяни бувають! Зроби ласку, скажи!

Та Бородавкін мовчав. Чому він мовчав? чи тому, що вважав нерозуміння глуповців не більш як викрутом, що приховував за собою вперту протидію, чи тому, що хотів зробити обивателям сюрприз, — напевне визначити не можна. Але треба гадати, що тут домішувалося почасти і те і друге. Ніякому адміністраторові, що виразно розуміє користь запроваджуваного заходу, ніколи не здається, щоб ця користь могла бути для кого-небудь неясною чи сумнівною. З другого боку, кожен адміністратор неодмінно фаталіст і твердо вірить, що, продовжуючи свій адміністративний біг, він, кінець кінцем, все-таки опиниться віч-на-віч з людським тілом. Отож, якщо почати відвертати цю неминучу розв'язку попередніми просторікуваннями, то чи не означає це ще більше роз'ятрювати її та надавати їй жорстокішого характеру? Нарешті, кожен адміністратор добивається, щоб до нього

мали довіру, а який найкращий спосіб виявити цю довіру, як не беззаперечне виконання того, чого не розумієш?

Як би там не було, але глуповці завжди дізнавалися про предмет походу лише після закінчення його.

Та хоч якими здавалися блискучими здобуті Бородавкіним результати, по суті вони були не такі вже й благодіючі. Непокірливість було знищено — це правда, але в той самий час було знищено й добробут. Жителі похнюпили голови і ніби захиріли; неохоче вони працювали на полях, неохоче поверталися додому, неохоче сідали до вбогої трапези і тинялися сюди й туди, немов усе остогидло їм.

На довершення всього, глуповці насіяли гірчиці і перської ромашки стільки, що ціна на ці продукти впала неймовірно. Настала економічна криза, і не було ні Молінарів, ні Безобразова, щоб пояснити, що це і є справжнє процвітання*. Не тільки дорогі металів і хутра не одержували обивателі в обмін на свої продукти, але не було за що купити навіть хліба.

Однак до 1790 року справа все ще сяк-так ішла. З повної порції обивателі перейшли на півпорції, але данини не затримували, а до освіти виявляли навіть деяку пристрасність. В 1790 році повезли глуповці на головні ринки свої продукти, і ніхто в них нічого не купив: усім стало жалко-блещиць. Тоді жителі перейшли на чверть порції і затримали данину. В той самий час, немов на сміх, спалахнула у Франції революція, і стало всім ясно, що «освіта» корисна тільки тоді, коли вона має характер неосвічений. Бородавкін одержав папір, в якому йому рекомендувалося: «з нагоди відомої вам події, будь ласка, уважно пильнуйте, аби непоправне це зло викорінюване було без будь-якого упушення».

Тоді тільки Бородавкін схаменувся й зрозумів, що йшов занадто швидкими кроками і зовсім не туди, куди йти слід. Почавши збирати данину, він з подивом і обуренням побачив, що подвір'я порожні, і що коли траплялися подекуди кури, то й ті були худі через брак корму. Але, за звичкою, він обміркував цей факт не просто, а з свого власного оригінального погляду, тобто побачив у ньому бунт, спричинений цього разу вже не неуцтвом, а надмірною освітою.

— Вільний дух завели! розжирили! — кричав він без тями: — на французів поглядаєте!

І от почався новий ряд походів, — походів уже проти освіти. В перший похід Бородавкін спалив слободу Гнойову, в другий — розорив Негідницю, а в третій — знівечив Бо-

лото. Та податки все затримувались. Наставала хвилинка, коли він мав залишитися на руїнах сам із своїм секретарем, і він діяльно готувався до цієї хвилини. Та провидіння не допустило того. В 1798 році вже зібрано було швидкозпальні матеріали, щоб спалити ціле місто, коли раптом Бородавкіна нестало... «Усіх розігнав він,— каже з цього приводу літописець,— отож навіть попів для напутнього слова не знайшлося. Змушені були покликати сусіднього капітан-справника, який і засвідчив, що з нього вийшов многобентежний дух його».

ЕПОХА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВОЕН

В 1802 році впав Негодяєв. Він упав, як каже літописець, через незгоду з Новосільцевим і Строгоновим щодо конституцій. Та, як здається, це був тільки пристойний привід, бо навряд чи навіть можна припустити, щоб Негодяєв відмовився насаджувати конституцію, якби начальство наполегливо того зажадало. Негодяєв належав до школи так званих «пташенят», яким було зовсім однаково, що насаджувати. Тому справжня причина його звільнення полягала, мабуть, чи не в тому, що він був колись у Гатчині грубником і, отже, до певної міри являв собою гатчинське демократичне начало. Крім того, начальство, як видно, переконалося, що війни за освіту, які перетворилися потім на війни проти освіти, вже так виснажили Глухов, що стала почуватися потреба на якийсь час його взагалі від воєн звільнити. Це припущення про конституції являло собою не більше як чутку, позбавлену певної підстави, — це доводиться, по-перше, найновішими дослідженнями щодо цього предмета, а по-друге, тим, що замість Негодяєва на градоначальника було призначено «черкашенина» Мікаладзе, який про конституції навряд чи мав уявлення виразніше, ніж Негодяєв.

Звичайно, неможливо заперечувати, що спроби конституційного характеру були; та, як здається, ці спроби обмежувалися тим, що кварталні так удосконалили свої манери, що не всякого прохожого хапали за комір. Це єдина конституція, яка вважалася можливою при тодішньому дитячому стані суспільства. Насамперед треба було привчити народ до чемного поведіння, а тоді вже, пом'якшивши його звичаї, давати йому справжні ніби права. З погляду теоретичного така думка, звичайно, цілком правильна. Але з другого

боку не меншої вірогідності заслуговує й те міркування, що хоч якою принадною є теорія чемного поводження, та коли її взяти ізольовано, вона нітрохи не гарантує людей від раптового втручання теорії поводження нечемного (як це й доведено згодом появою на арені історії такої особи, як майор Угрюм-Бурчєєв), і отже, коли ми справді бажаємо закріпити чемне поводження на міцній підставі, то все-таки насамперед ми повинні надати людям справжніх нібито прав. А це, в свою чергу, доводить, які хиткі теорії взагалі і як мудро чинять ті воєначальники, що ставляться до них з недовірливістю.

Новий градоначальник зрозумів це і тому поставив перед собою завдання приваблювати серця виключно з допомогою гарних манер. Бувши у військовому чині, він не звертав уваги на форму, а про дисципліну говорив навіть з прикрістю. Ходив завжди в розстебнутому сюртуці, з-під якого принадно виглядала сніжнобіла пікейна жилетка та відкладні комірці. Охоче подавав підлеглим ліву руку, охоче усміхався, і не тільки не дозволяв собі нічого стверджувати занадто гостро, а й навіть любив, під час доповідей, вживати вислови на зразок: «отже, ви зволили сказати», або: «я мав уже честь доповісти вам» і т. ін. Тільки одного разу, виведений з терпіння тривалою протидією свого помічника, він дозволив собі сказати: «я вже мав честь підтвердити тобі, курчиноному синові...», але зараз-таки схаменувся і дав йому вищий чин. Пристрасний з природи, він надзвичайно захоплювався дамським товариством, і в цій пристрасі знайшов собі передчасну загибель. В залишеному ним творі «Про благообразний панів градоначальників зовнішній вигляд» (див. далі, у виправдних документах) він досить докладно виклав свої погляди на цей предмет, та, як здається, не зовсім щиро пов'язав свої успіхи в глуповських дам з якимись політичними і дипломатичними цілями. Найпевніше, йому було совісно, що він, як Антоній в Єгипті, живе, винятково розкошуючи, і тому він захотів запевнити потомство, що інколи й саме розкошування може мати сенс адміністративно-поліційний. Здогад цей підтверджується ще й тим, що з розповіді літописця зовсім не видно, щоб у часи його градоначальствування провадили часто арешти або щоб кого-небудь нещадно били, без чого, звичайно, не можна було б обійтися, якби амурна діяльність його справді була спрямована на захист громадської безпеки. Тому майже напевно можна сказати, що він любив амури заради амурів, і був аматором жіночих

атурів просто, без будь-яких політичних цілей; а видумав ці останні лише для того, щоб захистити себе перед начальством, яке, незважаючи на свій безперечний лібералізм, все-таки не забувало час від часу питати: чи не пора почати війну? «А він, — каже з цього приводу літописець, — жалюючи сирітські сльози, завжди відповідав: не час, бо не готові ще збрані відомим мені способом для цього матеріали. І, не зібравши їх, помер».

Як би там не було, але призначення Мікаладзе було для глуповців явищем якнайвідраднішим. Попередник його, капітан Негодяєв, хоч і не мав так званої «сушої» лихої вдачі, але вважав себе людиною переконання (літописець скрізь, замість слова «переконання» ставить слово «вдача»), і при цій своїй властивості раз у раз випробовував, чи досить глуповці витривалі в злигоднях. Наслідком такої посиленої адміністративної діяльності було те, що під кінець його градоначальництва Глупов являв собою безладну купу почорнілих і обшарпаних хат, серед яких лише розправа гордо підносила до небес свою каланчу. Не було ні їжі справжньої, ні одержи доладної. Глуповці перестали соромитись, обросли шерстю й смоктали лапи.

— Та як ви таким маніром жити можете? — спитав обивателів здивований Мікаладзе.

— Так і живемо, бо справжнього життя не маємо, — відповіли глуповці, і при цьому чи то засміялись, чи то заплакали.

Зрозуміло, що через такий моральний розлад головну турботу нового градоначальника було спрямовано на те, щоб насамперед зняти з глуповців переляк. І треба сказати правду, що він орудував, щодо цього, досить майстерно. Вжито було цілий ряд послідовних заходів, які виключно спрямовані були до згаданої вище мети і суть яких можна сформулювати так: 1) освіту і зв'язані з нею ексекції тимчасово припинити, і 2) законів не видавати. Наслідки були з першого ж разу дивовижні. Не минуло й місяця, як уже шерсть, що нею обросли глуповці, вилиняла вся дощенту, і глуповці почали соромитися голизни. Ще через один місяць вони перестали смоктати лапу, а через півроку в Глупові, після багатьох років мовчанки, відбувалася перша гулянка, на якій особисто був сам градоначальник, і частував жіночу статть печатними пряниками.

Ось такими мирними подвигами відзначився черкашенин Мікаладзе. Як і всякий вияв справді плідотворної

діяльності, правління його не було ні гучне, ні блискуче, не відзначалося ні зовнішніми завоюваннями, ні внутрішніми струсами, але воно відповідало потребі часу, і цілком досягало тих скромних цілей, що їх поставило собі. Видимих фактів було мало, але наслідків не злічити. «Мудрі світу сього! — вигукує з цього приводу літописець: — добре про це подумайте! і хай не бентежаться серця ваші, коли ви глянете на батоги та інше знаряддя, в якому, на високорозумну думку вашу, нібито сила і світло освіти полягають!»

З усіх цих причин видавець цієї історії вважає цілком природним, що літописець, описуючи адміністративну діяльність Мікаладзе, не дуже щедрий на подробиці. Градоначальник цей має вагу не стільки як безпосередній діяч, скільки як перший зачинатель на тому мирному шляху, яким мало було не пішла глуповська цивілізація. Благодворна сила його дій була невлонна, бо такі заходи, як рукостискання, ласкава усмішка і взагалі лагідне поводження, почувуються лише безпосередньо й не залишають яскравих і помітних слідів в історії. Вони не роблять перевороту ні в економічному, ні в духовному стані країни, та якщо ви порівняєте ці адміністративні заходи з такими, наприклад, як обзивання керованих курчиними дітьми, або безперервне їх шмагання, то повинні будете визнати, що різниця тут величезна. Багато хто, розглядаючи діяльність Мікаладзе, вважає її не з усякого погляду бездоганною. Кажуть, наприклад, що він не мав ніякого права припиняти освіту — це так. Але, з другого боку, якщо з освітою фаталістично зв'язано екзекуції, то хіба не вимагає розсудливості, щоб навіть у такій, очевидно, корисній справі допускалися короткі години на відпочинок? І це кажуть, що Мікаладзе не мав права не видавати законів, і це, звичайно, справедливо. Але, з другого боку, хіба не бачимо ми, що народи найосвіченіші найпаче вважають себе щасливими по неділях і по святах, тобто тоді, коли начальники вважають себе від писання законів вільними?

Знехтувати цими вказівками досвіду навряд чи можна. Нехай розповідь літописця хибує на брак яскравих і відчутних фактів, — це не повинно заважати нам визнати, що Мікаладзе був перший серед глуповських градоначальників, який встановив найцінніший з усіх адміністративних прецедентів — прецедент лагідного і безскверного славослов'я. Припустімо, що прецедент цей не становив нічого особливо сталого; припустімо, що в дальшому своєму розвитку

він підпадав під багато випадковостей більш чи менш жорстоких; але не можна заперечувати, що, будучи раз запроваджений, він уже ніколи не вмирав зовсім, а час від часу навіть досить переконливо нагадував про своє існування. Невже ж цього мало?

Одну мав ваду цей достойний правитель — це якийсь нестримне, майже гарячкове поривання до жіночої статі. Літописець досить докладно зупиняється на цій особливості свого героя, але варто уваги те, що в оповіданні його не видно ні прикрас, ні злоби. Один тільки раз він висловлюється так: «багато було від нього шкоди жінкам і дівам глуповським», і цим начебто дає зрозуміти, що, і на його думку, все-таки було б краще, якби шкоди не було. Але прямого обурення ніде і ні в чому не виявляється. А втім, ми не підемо за літописцем у змалюванні цієї вади, бо ті, що бажать ознайомитися з нею, можуть знайти все потрібне в доданому творі: «Про благообразну градоначальників зовнішність», написаному самим високопоставленим автором. Справедливість вимагає одначе сказати, що в творі цьому пропущено одну досить значну річ, про яку згадується в літопису. А саме: одного разу Мікаладзе забрався вночі до дружини місцевого скарбника, та ледве встиг звільнитися від уз (так називає літописець мундир), як був застуканий зненацька ревнивцем-чоловіком. Сталася баталія, під час якої Мікаладзе не так бився, як був битий. Та що він зараз після того вмився, то, певна річ, слідів від безчестя не залишилось ніяких. Здається, це була єдина невдача, якої він зазнав у цьому роді, і тому зрозуміло, що він не згадав про неї в своєму творі. Це була така нікчемна подробиця у величезній серії великотрудних його подвигів у цій справі, що не викликала в ньому навіть потреби стратегічних міркувань, які могли б забезпечити його походи на майбутній час...

Мікаладзе помер в 1806 році, від виснаження.

Коли ґрунт був досить розпушений чемним поведженням і народ відпочив від освіти, тоді, сама собою, стала на черзі потреба в законодавстві. Відповіддю на цю потребу став статський радник Феофілакт Іринархович Беневоленський, друг і товариш Сперанського по семінарії.

З ранніх юнацьких літ Беневоленський почував непереборний нахил до законодавства. Сидячи на лаві в семінарії, він уже накреслив кілька законів, серед яких найвизначніші

ось які: «всяка людина нехай має в серці смуток», «всяка душа нехай тремтить» і «кожний цвіркун знай свій припічок». А що більше виростав високообдарований юнак, то непереборнішою робилася природжена його пристрасть. Що з нього повинен в кожному разі вийти законодавець,— у цьому ніхто не мав сумніву; питання було тільки в тому, якого сорту вийде цей законодавець, тобто чи нагадає він собою глибокодумність і адміністративну передбачливість Лікурга, чи просто буде твердий, як Дракон *. Він сам почував усю важливість цього питання і в листі до «відомого друга» (чи не криється під цим ім'ям Сперанський?) ось як описує свої вагання з цього приводу.

«Сиджу я,— пише він,— в сумній своїй самотності, і щохвилини про те думаю, які закони до вжитку найбільш благопотрібні суть. Є закони мудрі, які хоч людське щастя влаштовують (такі, наприклад, закони про повсюдне всіх людей харчування), та залежно від обставин, не завжди бувають корисні; є закони немудрі, які, нічийого щастя не влаштовуючи, залежно від обставин, бувають одначе благопотрібні (прикладів цього не наводжу: сам знаєш!); і є, нарешті, закони середні, не дуже мудрі, але й не дуже немудрі, такі, що, не будши ні корисними, ні некорисними, бувають, одначе благопотрібні для того, щоб якнайліпше людське життя заповнити. Наприклад, коли ми захоплюємось і починаємо вважати себе безсмертними, як освіжливо впливає на нас цей простий вислів: *memento mori!*¹ Так само й тут. Коли ми думаємо, що щастю нашому немає меж, що мудрі закони не про нас писано, а чинності немудрих ми не підлягаємо, тоді стають на допомогу закони середні, роль яких у тому й полягає, щоб нагадувати всьому живому, що нема на землі істоти, для якої не було б вчасно написано хоч якогонебудь закону. І чи повіриш, друже? що більше я роздумую, то більше схиляюся на користь законів середніх. Вони зачаровують мою душу, бо це, власне, навіть не закони, а скоріше, так би мовити, *сутінки* законів. Вступаючи в їх коло, відчуваєш, що перебуваєш в єднанні з легальністю, але в чому полягає це єднання — не розумієш. І все це робиться поза всяким міркуванням; нічого не думаєш, нічого певного не бачиш, але в той самий час відчуваєш якийсь неспокій, що здається непевним, бо ні на чому особливому не ґрунтується. Це, так би мовити, апокаліпсичне письмо, що його може зрозуміти тільки той, хто його одержує. Середні закони мають

¹ Пам'ятай про смерть!

у собі ту вигідність, що кожен, читаючи їх, каже: ото дурниця! а тимчасом кожен-таки нестримно поривається виконувати їх. Якби, наприклад, видати такий закон: «усякий нехай їсть», то це буде саме зразок тих середніх законів, що їх виконувати кожен прагне без найменших примусових заходів. Ти спитаєш мене, друже: навіщо ж видавати такі закони, що їх і без того всі виконують? На це відповім: мета видання законів подвійна: одні видаються для кращого народів і країн влаштування, інші — для того, щоб законодавці не скніли в неробстві...»

І таке інше.

Отож, коли Беневоленський прибув до Глупова, погляд його на законодавство вже визначився, і визначився саме в тому розумінні, яке найбільше задовольняло вимоги часу. Виходить, добробут глуповців, що його почав черкашенин Мікаладзе, не тільки не був порушений, а й дістав ще більше зміцнення. Глупову якраз потрібні були «сутінки законів», тобто такі закони, які, з користю заповнюючи дозвілля законодавців, ніяк внутрішньо стосуватися сторонніх осіб не можуть. Інколи такі закони називаються навіть мудрими, і, на думку людей компетентних, у цій назві нема нічого ні перебільшеного, ні незаслуженого.

Але тут трапилася непередбачена річ. Тільки-но Беневоленський почав видавати перший закон, як виявилось, що він, як простий градоначальник, не має навіть права видавати власні закони. Коли секретар доповів про це Беневоленському, той спочатку не повірив йому. Стали копатися в сенатських указах, та хоч обшукали весь архів, а такого указу, який уповноважував би Бородавкіних, Двоєкурових, Великанових, Беневоленських та ін. видавати власної вигадки закони — не виявилось.

— Без закону все, що хоч, можна! — казав секретар: — тільки от законів писати не можна!

— Дивно! — мовив Беневоленський, і в ту ж хвилину відписав начальству про труднощі, на які натрапив.

«Прибув я до міста Глупова, — писав він: — і хоч побачив жителів, що їх попередник мій до опасистого вигляду привів, але в законах натрапив на таке велике оскудіння, що обивателі навіть різниці ніякої між законами і природою не роблять. І отак, без явного світильника, серед претемної ночі бродять. У цій скруті питаю я себе: якщо кому з бродяг цих доведеться спіткнутися або в прірву впасти, то що їх від такого падіння врятує? Хоча ж у Російській Державі законів

рясно, та всі вони по різних справах розбрелися, і навіть дуже ймовірно, що більша частина їх під час колишніх пожеж згоріла. І того ради, істотну видно в тому потребу, аби можна було мені, яко градоначальникові, видавати задля швидкості власної моєї вигадки закони, хоч би навіть не першого сорту (про це й помислити не смію!), а другого чи третього. В цій думці ще більше мене переконує те, що місто Глупов, з самої природи своєї, є, так би мовити, область другозаконня, для якої нема навіть потреби в законах обтяжливих і багатозначних. Сподіваючись ласкавого на це моє клопотання дозволу, з пошаною» і т. ін.

Відповідь на це подання надійшла скоро.

«На подання,— писалося Беневоленському: — про вважання міста Глупова областю другозаконня, пропонується на розсуд ваш таке:

«1) Якщо таких областей, в яких градоначальники стануть другого сорту закони складати, виявиться чимала кількість, то чи не буде від цього для деякої архітектури Російської Держави шкоди?

«і 2) Якщо буде доручено градоначальникам, яко градоначальникам, другого сорту закони складати, то чи не доведеться далі й соцьким, яко соцьким, такі самі закони видавати доручити, і якого ті закони будуть сорту?»

Беневоленський зрозумів, що питання це містить у собі непряму відмову, і засмутився від того глибоко. Сучасники пояснюють це засмучення тим, ніби душі його вже торкнулася отрута єдиновладдя; та це навряд чи так. Коли людина й без законів має змогу робити все, що хоче, то дивно закидати їй честолюбство за таку дію, яка не тільки не поширює, а саме обмежує цю змогу. Бо закон, хоч би який він був (навіть такий, як, наприклад: «всякий нехай їсть» або «всяка душа нехай тремтить»), все-таки має силу обмеження, яка ніколи честолюбцям не буває до душі. Очевидно, виходить, що Беневоленський був не так честолюбець, як добросердий доктринер, якому здавалося недозволенним навіть втерти собі носа, коли в законах не сформульовано ясно, що «всякий, хто має потребу втерти собі носа,— нехай утре».

Та як би там не було, але Беневоленський так засмутився відмовою, що подався в оселю купчихи Распопової (яку поважав за вміння пекти пироги з начинкою) і, щоб дати вихід жадобі розумової діяльності, яка охопила його, з запалом узявся складати проповіді. Цілий місяць у всіх міських церквах читали попи ці майстерні проповіді, і цілий місяць зітха-

ли глуповці, слухаючи їх — так зворушливо вони були написані. Сам градоначальник навчав попів, як виголошувати їх.

— Проповідник, — казав він: — повинен мати серце скорботне і, отже, голову трохи схилену набік. Голос не лайливий, а млосний, ніби зітхаючий. Рукам волі не давати, а, поклавши насамперед праву руку на серце (цього справжнього джерела всіх зітхань), поволі її відводити в простір, а потім назад до того самого джерела повертати. В патетичних місцях не вигукувати і непотрібних слів від себе не додавати, а тільки зітхати голосніше.

А глуповці, тимчасом, гладшали дедалі більше, і Беневоленський не тільки не смутився від того, а й радів. Ні разу йому не спало на думку: а що, якби цим щасливим людям та кров пустити? навпаки, спостерігаючи з вікон будинку Распопової, як обивателі бродять перевальцем по вулицях, він навіть ставив собі запитання: чи не тому ці люди й щасливі, що ніякого сорту закони не тривожать їх? Одначе останнє припущення було занадто прикре, щоб думка його заспокоїлася на ньому. Ледве відривав він очі від радісних глуповців, як туга за законодавством знову опановувала його.

— Я навіть змалювати цього не можу, найшановніша моя Марфо Терентіївно, — звертався він до купчихи Распопової: — чого б такого я наробив, і які були б ці люди проти теперішнього щасливіші, якби мені хоч по одному закону на день видавати дозволено було!

Нарешті, він не витримав. Одної темної ночі, коли не тільки будочники, але й собаки спали, він вийшов, скрадаючись, на вулицю і порозкидав безліч листівок, на яких було написано перший, складений ним для Глупова, закон. І хоч він розумів, що цей спосіб опублікування законів дуже невпевний, та довго стримувана пристрасть до законодавства так голосно водала про задоволення, що перед голосом її замовкли навіть доводи розуму.

Закон був, як видно, написаний похапцем, а тому відзначався надзвичайною стислістю. На другий день, ідучи на базар, глуповці підняли з землі папірці й прочитали таке:

Закон 1-й

«Всяка людина нехай обережно ходить, а відкупщик нехай принесе дари».

Ото й усього. Та зміст закону був зрозумілий, і відкупщик другого ж дня з'явився до градоначальника. Відбулася

розмова; відкупщик доводив, що він і перше був ладен у міру змоги; а Беневоленський відказував, що він у попередньому непевному стані залишатися не може; що такий вислів, як «міра змоги», нічого не каже ні розумові, ні серцю, і що ясний тільки закон. Зупинилися на трьох тисячах карбованців на рік і вирішили вважати цю цифру законною до того часу одначе, поки «обставини переміни законам не зроблять».

Розповівши про цей випадок, літописець запитує себе: чи була користь з такого закону? і відповідає на це запитання ствердно. «Нагадуванням про обережне ходіння,— каже він: — жителі міста Глупова нітрохи потривожені не були, бо й до того, з самої своєї природи, велику до такого ходіння здібність мали та щохвилини в ньому вправлялись. Але відкупщик користь того закону відчув справді, бо коли наступник Беневоленського, Прищ, замість звичайних трьох тисяч зажадав проти попереднього вдвоє, то відкупщик якнайшукваліше відповів: не можу, бо по закону більше ніж три тисячі давати не зобов'язаний. А Прищ сказав: і ми той закон змінимо. І змінив».

Підбадьорений успіхом першого закону, Беневоленський почав діяльно готуватися до видання другого. Плоди виявилися скоро, і на вулицях міста, тим самим таємничим способом, з'явився новий і вже ширший закон, в якому говорилося таке:

СТАТУТ

ДОБРОПОРЯДНОГО ПИРОГІВ ВИПІКАННЯ.

«1. Усякий хай пече по святах пироги, не забороняючи собі такого випікання і в будні.

«2. Начинку всякий нехай вживає по достатку. Тако: спіймавши в річці рибу — нехай кладе; посікши дрібно яловичину — теж нехай кладе; посікши капусту — теж нехай кладе. Люди незаможні нехай кладуть тельбухи.

«Примітка. Робити пироги з грязюки, глини і будівних матеріалів назавжди забороняється.

«3. Після покладення начинки й присмачення її потрібною кількістю масла і яєць, класти пиріг у піч і тримати в легкому духові, поки не зарум'яниться.

«4. По вийнятті з печі, усякий нехай візьме в руки ножа і, вирізавши з середини шматок, нехай принесе його в дар.

«5. Виконавши це, нехай їсть».

Глуповці тим швидше зрозуміли зміст цього нового за-

кону, що вони здавна були привчені вирізувати шматок свого пирога й приносити його в дар. А хоч останнього часу, при ліберальному правлінні Мікаладзе, звичаю цього, через недогляд, не додержували, та вони не нарікали на його відновлення, бо сподівалися, що він ще більше зміцнить доброзичливі стосунки, які існували між ними і новим градоначальником. Всі наввипередки поспішали потішити Беневоленського; кожен приносив кращий шматок, а деякі дарували навіть по цілому пирогу.

З того часу законодавча діяльність у місті Глушові закипіла. Не минало й дня, щоб не з'являвся новий підкидний лист і щоб глуповці не були чим-небудь потішені. Настав, нарешті, момент, коли Беневоленський почав навіть подумувати про конституцію.

— Конституція, скажу я вам, вельмишановна моя Марфо Терентіївно, — говорив він купчиси Распоповій, — зовсім не таке вже страховище, як люди нетямущі про це думають. Зміст кожної конституції такий: усяк в домі своєму щасливо хай спочиває! Що ж тут, питаю я вас, добродійко моя, страшного або негарного?

І почав він обдумувати свій намір, але чим більше думав, тим більше заплутувався в своїх думках. Найбільше його бентежило те, що він не міг дати досить певного визначення слову «права». Слово «обов'язки» він усвідомлював дуже ясно, так що міг про цей предмет списати цілі купи паперу, але «права» — що таке «права»? Чи досить було того, щоб визначити їх, сказавши: «усяк в домі своєму щасливо хай спочиває»? чи не буде це занадто стисло? А з другого боку, якщо пуститися в роз'яснення, то чи не буде занадто вже широко й для самих глуповців обтяжливо?

Сумніви ці розв'язалися тим, що Беневоленський, як перехідний засіб, видав «Статут про властиву градоначальникові добросердність», який, через великий розмір його, вміщується у виправдних документах.

— Знаю я, — казав він з цього приводу купчиси Распоповій, — що справжньої конституції документ цей у собі ще не містить, але прошу вас, моя вельмишановна, взяти на увагу, що ніяка будова, хай би навіть то був курник, зразу не споруджується! З часом виконаємо й решту вельми улюбленої нашої справи, а тепер утішимося тим, що покладемо надії наші на бога!

А проте нема ніякого приводу сумніватися, що Беневоленський рано чи пізно виконав би свій намір, та в цей час

над ним уже нависли хмари. Винен у всьому був Бонапарт. Настав 1811 рік, і відносини між Росією і Наполеоном стали надзвичайно напруженими. Одначе слава цієї нової «кари божої» ще не затьмарила і навіть дійшла до Глупова. Там, між численними його прихильницями (цікаво, що особливою прихильністю до ворога людства відзначалося жіноцтво), найпалкіший фанатизм виявляла купчиха Распопова.

— І як же мені того Бонапарта захотілося! — говорила вона Беневоленському:— здається, нічого не пожаліла б, аби тільки оком на нього глянути!

Спочатку Беневоленський сердився і навіть назвав розмови Распопової «дурними», та що Марфа Терентіївна не вгамовувалась, а дедалі більше чіплялася до градоначальника: візьми та й дай їй Бонапарта, то нарешті він знемігся. Він зрозумів, що не виконати вимоги «дурної породи» не можна, і поволі дійшов до того, що не бачив у ній нічого поганого.

— Що ж! нехай дурна порода натішиться! — говорив він собі на втіху: — кому від того шкода!

І ось він зайшов у секретні стосунки з Наполеоном.

Яким способом про ці стосунки дізналися — це відомо хіба самому богові; але здається, що сам Наполеон роздзвонив про це перед князем Куракіним під час одного з своїх *petits levers*¹. І от, одного чудового ранку, Глупов був дуже здивований, дізнавшись, що ними управляє не градоначальник, а зрадник, і що з губернії їде особлива комісія ревізувати його зраду.

Тут виявилось все: і те, що Беневоленський таємно закликав Наполеона до Глупова, і те, що він видавав свої власні закони. На виправдання своє він міг сказати тільки те, що ніколи глуповці такими опасистими не були, як при ньому, але на виправдання це не зважили, або, краще сказати, відповіли на нього так, що «більше рації він би мав, якби глуповців зовсім до виснаження довів, аби тільки від видання своїх безглузких рядків, що їх якнайзухваліше законами іменує, утримався».

Була тепла місячна ніч, коли до градоначальницького дому підвезли кибитку. Беневоленський твердою ходою вийшов на ганок і хотів був поклонитися на всі чотири боки, коли збентежено побачив, що на вулиці нікого нема, крім двох жандармів. Як звичайно, глуповці і в цьому разі здивували світ своєю невдячністю, і тільки-но дізналися, що градоначаль-

¹ Інтимних ранкових прийомів.

чальникові приходиться погано, то зараз-таки позбавили його своєї популярності. Та хоч яка була гірка ця чаша, Беневоленський випив її з бадьорим духом. Виразним і ясним голосом він промовив: «негідники!» і, сівши в кибитку, щасливо попрямував у той край, куди Макар телят не гонив.

Так закінчив свою адміністративну діяльність градоначальник, в якого пристрасть до законодавства перебувала в безупинній боротьбі з пристрастю до пирогів. А втім, видані ним закони тепер чинності не мають.

Та щастю глуповців, як видно, не передбачалося ще швидкого кінця. На зміну Беневоленському з'явився підполковник Прищ і привіз з собою систему адміністрації ще більш спрощену.

Прищ був уже не молодий, але зберігся надзвичайно. Плечистий, кремезний, він усією своєю постаттю так, здавалося, і говорив: не зважайте на те, що в мене сиві вуса: я можу! я ще дуже можу! Він був рум'яний, мав червоні й соковиті губи, з-за яких видно було ряд білих зубів; хода в нього була діяльна й бадьора, жест бистрий. І все це прикрашувалося блискучими штаб-офіцерськими еполетами, які так і мінилися на плечах при найменшому його русі.

Як було заведено, він зробив рекомендаційні візити міській владі та іншим знатним особам обох статей і при цьому розгорнув перед ними свою програму.

— Я людина проста,— говорив він одним,— я не для того сюди приїхав, щоб видавати закони. Мій обов'язок доглянути, щоб закони були цілі і не валялися по столах. Звичайно, і в мене є план кампанії, але це план такий: відпочити!

Другим він говорив так:

— Статки в мене, хвалити бога, чималі. Командував; виходить, не розтринькав, а збільшив. Отож, які є щодо цього закони — ті знаю, а нових видавати не бажаю. Звичайно, багато хто на моєму місці кинувся б в атаку, а може, навіть влаштував би бомбардування, але я людина проста і втіхи собі в атаках не бачу!

Перед третіми висловлювався так:

— Я не ліберал і лібералом ніколи не був. Чиню завжди прямо і тому навіть від законів тримаюсь оддалік. В скрутних випадках наказую пошукати, але вимагаю одного: щоб закон був старий. Нових законів не люблю. Багато чого в них пропускається, а про дещо й зовсім не згадується. Так я

завжди говорив, так сказав і тепер, коли вирушав сюди. Від нових, кажу, законів звільніть, а інше сподіваюся виконати точно!

Нарешті, перед четвертими він змальовував себе такими фарбами:

— Про себе можу сказати одно: в битвах не бував, але в парадах загартований навіть понад пропорцію. Нових ідей не розумію. Не розумію навіть того, навіщо їх треба розуміти.

Цього мало: у перший-таки святковий день він зібрав генеральну сходку глуповців і перед нею формальним способом підтвердив свої погляди на адміністрацію.

— Ну, старенькі,— сказав він обивателям:— давайте жити мирно. Не зачіпайте ви мене, а я вас не зачеплю. Садіть і сійте, їжте і пийте, заводьте фабрики і заводи — чого ж! все це вам же на користь! Про мене, навіть монументи споруджуйте — я і в цьому не перешкоджатиму! Тільки з вогнем, ради бога, обережніше поведіться, бо тут недалеко й до гріха. Майно своє попалите, самі погорите — що ж тут доброго!

Хоч які розбещені були глуповці двома останніми градоначальниками, але лібералізм такий безмежний примусив їх задуматися: чи нема тут пастки? Тому якийсь час вони озиралися, дізнавалися, говорили пошепки і взагалі «обережно ходили». Здавалося трохи дивним, що градоначальник не тільки відмовляється втручатись в обивательські справи, а навіть запевняє, що в цьому невтручанні й полягає суть адміністрації.

— І законів не видаватимеш? — питали вони його недовіжливо.

— І законів не видаватиму — живіть собі з богом!

— Ото ж бо! ти вже зроби ласку, не видавай! Дивись, як за це пройдисвітові тому (так називали вони Беневоленьського) дісталось! Виходить, коли знову до того візьмешся, то коли б і тобі і нам відповідати не довелось!

Та Прищ був цілком щирий у своїх заявах і твердо вирішив іти обраним шляхом. Припинивши всі справи, він ходив у гості, приймав обіди й бали і навіть завів зграю хортів та гончаків, з якими полював на міському вигоні на зайців, лисів, а одного разу заполював дуже гарненьку міщаночку. Не без іронії говорив він про свого попередника, який томився в той час на засланні.

— Філат Іринархович,— казав: — більше на папері обіцяв, що обивателі при ньому нібито щасливо в домах своїх спочиватимуть, а я на практиці це саме дам... атож!

І справді: дарма що перші кроки Прища глуповці зустріли з недовірою, вони не встигли й оглянутись, як усього в них стало проти попереднього вдвоє і втроє. Бджола роїлась надзвичайно, отож меду і воску було послано до Візантії майже стільки, скільки за великого князя Олега. Хоч худоба від пошестей не гинула, але шкур було безліч, а що глуповцям при всьому тому зручніше було ходити в личаках, ніж у чоботях, то й шкури спровадили до Візантії цілком, і за все одержали чистими асигнаціями. А оскільки гній продукувати стало кожному вільно, то й хліба вродило стільки, що, крім продажу, залишилося навіть для власного вжитку. «Не те, що в інших містах, — з прикрістю каже літописець: — де залізниця¹ не встигають перевозити дарів земних, на продаж призначених, а жителі від браку харчів з тіла спадають. У Глупові, в ці щасливі часи, не тільки хазяїн, а й кожен наймит їв хліб справжній, а часто бував і капусняк з приварком».

Прищ дивився на цей добробут і радів. Та й не можна було не радіти йому, бо загальний достаток позначився й на ньому. Комори його аж тріщали від приношень, що їх робили натурою; в скринях не вмщувалося срібло і золото, а асигнації просто валялись на підлозі.

Так минув і ще рік, протягом якого в глуповців усякого добра стало вже не вдвоє чи втроє, а вчетверо. Та в міру того, як розвивалася свобода, народжувався й споконвічний ворог її — аналіз. З поліпшенням матеріального добробуту приходило дозвілля, а разом з дозвіллям виникала здібність досліджувати й випробовувати природу речей. Так буває завжди, але глуповці використали цю «новоявлену в них здібність» не на те, щоб зміцнити свій добробут, а на те, щоб його підірвати.

Недосвідчені в самоврядуванні, глуповці почали приписувати це явище сприянню якоїсь невідомої сили. А що в їх мові невідома сила мала назву чортовиння, то й стали думати, що тут не зовсім чисто і що, отже, участь чорта в цій справі не може підлягати сумніву. Почали придивлятися до Прища і знайшли в його поведінці щось сумнівне. Розказували, наприклад, що одного разу хтось застав його, як він спав на дивані, і при цьому нібито тіло його кругом було

¹ Про залізницю тоді й думки не було; та це один з таких нешкідливих анахронізмів, яких дуже багато трапляється в «Літопису». Вид.

обставлене мишоловками. Інші йшли далі й запевняли, що Прищ кожної ночі йде спати в льодовню. Все це виявляло щось таємниче, і хоч ніхто не спитав себе, яке йому діло до того, що градоначальник спить у льодовні, а не в звичайній спальні, але всякий тривожився. Загальна підозра ще збільшилася, коли помітили, що місцевий предводитель дворянства з певного часу перебуває в якомусь неприродно збудженому стані, і кожного разу, як зустрінеться з градоначальником, починає крутитися й виробляти безглузді рухи тіла.

Не можна сказати, щоб предводитель відзначався особливими якостями розуму і серця; але в нього був шунок, в якому немов у могилі, зникали всякі шматки. Цей не дуже мудрий дар природи зробився для нього джерелом найбільших насолод. Щодня, з самого ранку, він вирушав у похід по місту й винюхував запахи, що виходили з обивательських кухонь. За короткий час нюх його в такій мірі витончився, що він міг безпомилково вгадати окремі частини найскладнішого фаршу.

Вже при першому побаченні з градоначальником предводитель відчув, що в цьому сановникові криється щось не зовсім звичайне, а саме, що від нього пахне трюфелями. Довгий час він боровся з своїм здогадом, вважаючи його за оману збудженої їстівними припасами уяви, але що частіше повторювалися побачення, то боліснішими ставали сумніви. Нарешті, він не витримав і сказав про свою підозру діловодів дворянської опіки Половинкіну.

— Пахне від нього! — говорив він своєму здивованому повірникові: — пахне! Зовсім як у ковбасній крамниці!

— Може, вони трюфельною помадою голову собі мажуть? — висловив сумнів Половинкін.

— Ну, це, брат, дзуськи! Після цього кожне поросся у вічі тобі брехатиме, що воно не поросся, а тільки пороссячими духами бризкається!

На перший раз розмова не мала інших наслідків, але думка про пороссячі духи глибоко запала в душу предводителю. Поринувши в гастрономічну тугу, він тинявся по місту, немов закоханий, і, забачивши де-небудь Прища, найбезглуздішим способом облизувався. Одного разу, під час якогось об'єднаного засідання, що обмірковувало влаштування на масницю великого гастрономічного свята, предводитель, доведений до нестями гострим духом, який ішов від градоначальника, сам не свій схопився з місця і вигукнув: «ошту й

гірчиці!» І потім, припавши до градоначальницької голови, став її нюхати.

Подив осіб, що були присутні при цій загадковій сцені, не мав меж. Дивним здавалося й те, що градоначальник, хоч і крізь зуби, але досить необережно сказав:

— Угадав, каналія!

І потім, схаменувшись, з невимушеністю, очевидно вдаваною, додав:

— Здається, наш найдостойніший предводитель вважає, що моя голова фарширована... ха, ха!

Та ба! Це посереднє зізнання мало в собі найприкрішу правду!

Предводитель знепритомнів і витерпів гарячку, але нічого не забув, і нічого не навчився. Сталося кілька сцен, майже непристойних. Предводитель крутився дзигною і, нарешті, олинившись одного разу з Прищем віч-на-віч, наважився.

— Шматочок! — стогнав він перед градоначальником, пильно стежачи за виразом очей уподобаної жертви.

При першому ж звукові так виразно сформульованого прохання градоначальник здригнувся. Становище його зразу окреслилося з тією безповоротною ясністю, що при ній будь-які порозуміння стають марними. Він боязко глянув на свого кривдника і, зустрівши його сповнений рішучості погляд, раптом поринув у стан безмежної туги.

А проте він усе-таки зробив слабеньку спробу дати відсіч. Почалася боротьба; та предводитель вже розпалився й не тямив себе. Очі в нього блищали, черево солодко нило. Він засапався, стогнав, називав градоначальника «серденьком», «любчиком» та іншими невластивими цьому санові іменами; лизав його, нюхав тощо. Нарешті, з нечуваною несамовитістю кинувся предводитель на свою жертву, відрізав ножом скибку голови й негайно проковтнув...

За першою скибкою пішла друга, потім третя, доти, поки не залишилося ані крихти...

Тоді градоначальник раптом схопився й став обтирати лапками ті місця свого тіла, що їх предводитель полив оцтом. Потім він почав крутитися на одному місці і раптом усім корпусом гупнувся на підлогу.

На другий день глуповці дізналися, що в градоначальника їхнього була фарширована голова...

Та ніхто не догадався, що, завдяки саме цьому, місто досягло такого добробуту, що йому подібного не показували літописи від самого його заснування.

Людське життя — сон, кажуть філософи-спіритуалісти, і якби вони були цілком логічні, то додали б: і історія — теж сон. Зрозуміло, взяті абсолютно, обидва ці порівняння однаково безглузді, проте, не можна не признатися, що в історії справді трапляються подекуди немов провали, перед якими думка людська спиняється не без подиву. Потік життя ніби припиняє свою природну течію й утворює вир, який крутиться на одному місці, бризкає і вкривається каламутним накіпом, що крізь нього не можна розглядіти ні явних типових рис, ні навіть хоч трохи відокремлених явищ. Плутані й безладні події без зв'язку ідуть одна за одною, і люди, як видно, не мають ніякої іншої мети, крім захисту нинішнього дня. Навперемінно вони то тремтять, то тріумфують, і що дужче дається взнаки приниження, то жорсткіший і мстивіший тріумф. Джерело, з якого вийшла ця тривога, вже скаламутилось; почала, в ім'я яких виникла боротьба, стушувалися; залишається боротьба для боротьби, мистецтво для мистецтва, що винаходить дибу, ходіння по шпичках тощо.

Звичайно, тривога ця переважно зосереджується на поверхні; однак навряд чи можна запевняти, що й на дні в цей час усе гаразд. Що робиться у тих шарах пучини, що йдуть зразу ж за верхнім шаром і далі, аж до дна? чи перебувають вони в спокої, чи й на них робить свій тиск тривога, яка виявилася у верхньому шарі? — з цілковитою певністю визначити цього не можна, бо взагалі в нас ще нема звички придивлятися до того, що заходить далеко вглиб. Та навряд чи ми помилимося, сказавши, що тиск чувається й там. Почасти він виявляється у формі матеріальних збитків і втрат, але переважно у формі більш чи менш тривалої відстрочки суспільного розвитку. І хоч наслідки цих утрат особливо прикро позначаються лише згодом, однак можна здогадуватися, що й сучасники без особливої приємності ставляться до тих тисків, які тяжіють над ними.

Одну з таких тяжких історичних епох, мабуть, переживав Глугов в описуваній літописцем час. Власне внутрішнє життя міста сховалося на дно, на поверхню виступили якісь злісні еманції, що й заволоділи цілком ареною історії. Штучні домішки згори донизу облутали Глугов, і якщо можна сказати, що в загальній економії його існування ця штучність була небезкорисна, то з неменшою правдою можна твердити й те, що люди, які живуть під гнітом її, є люди не дуже щас-

ливі. Перетерпіти Бородавкіна заради того, щоб дізнатися про корисність вживання деяких рослин; перетерпіти Урус-Кугуш-Кільдибаєва заради того, щоб обізнатися з справжньою відвагою — як хочете, а таку долю не можна назвати ні справді нормальною, ні особливо приємною, хоч, з другого боку, не можна й заперечувати, що деякі рослини справді корисні, та й відвага, виявлена своєчасно і на своєму місці, теж не шкодить.

При таких умовах неможливо сподіватися, щоб обивателі зробили які-небудь подвиги щодо благоустрою та благочинства або досягли особливих успіхів у науках і мистецтвах. Для них подібні історичні епохи є роками навчання, протягом яких вони випробовують себе в одному: в якій мірі вони можуть перетерпіти. Такими саме й показує нам літописець своїх співгромадян. З розповіді його видно, що глуповці безвідмовно підкоряються примхам історії, і нема ніяких даних, з яких можна було б робити висновок про міру їх дозрілості, в розумінні самоврядування; що, навпаки, вони кидаються на всі боки, без будь-якого плану, ніби гнані несвідомим страхом. Ніхто не стане заперечувати, що це картина не приємна, але іншою вона й не може бути, бо матеріалом для неї є людина, якій з дивовижною наполегливістю добувають голову, і яка, розуміється, не може дійти інших наслідків, крім приголомшення. Історію цих приголомшень літописець розкриває перед нами з тією простотою і правдою, що ними завжди відзначаються розповіді побутописців-архіваріусів. На мою думку, це все, чого ми маємо право вимагати від нього. Ніякого навмисного глузування в розповіді його не помічається; навпаки, в багатьох місцях помітно навіть співчуття до бідолах, що їх приголомшують. Уже самий той факт, що, незважаючи на смертний бій, глуповці все-таки живуть і далі, достатньо свідчить про їхню витривалість і заслуговує серйозної уваги з боку історика.

Не забудьмо, що літописець переважно веде мову про так звану чернь, відносно якої й досі вважають, ніби вона стоїть за межами історії. З одного боку, перед його розумовим зором стає сила, яка підкралася здалеку і встигла організуватися й зміцнити, з другого — розпорошені по кутках й завжди застукувані зненацька люди і сироти. Чи можливий будь-який сумнів щодо характеру стосунків, які мають виникнути із зіставлення стихій, таких протилежних?

Що сила, про яку мовиться, зовсім не видумана — це доводиться тим, що уявлення про неї навіть поклато підвалину

для цілої історичної школи. Представники цієї школи цілком широко проповідують, що чим більше знищувати обивателів, тим щасливішими вони будуть і тим блискучішою буде сама історія. Звичайно, це думка не дуже розумна, але як довести це людям, таким у собі впевненим, що вони ніяких доказів не слухають і не приймають? Перше ніж почати доводити, треба ще примусити себе вислухати, а як це зробити, коли скаржник самого себе не вміє достатньо переконати, що його не слід знищувати?

— Казав я йому: яку ви, добродію, маєте рацію битися? А він тільки те й знає, що по зубах гатить: ось тобі рація! ось тобі рація!

Отака єдино ясна формула взаємних стосунків можлива при подібних умовах. Нема рації битися, але нема рації й не битися; внаслідок видно лише сумну тавтологію, в якій ляпас пояснюється ляпасом. Звичайно, тавтологія ця тримається на нитці, на одній тільки нитці, та як перервати цю нитку?— ось у чому вся справа. І ось сама собою висловлюється думка: чи не краще покласти надії на майбутнє? Ця думка теж не дуже розумна, та що ж робити, коли ніяких інших думок ще не виробилось? І ось її саме, як видно, додержувалися глуповці.

Уподібнивши себе вічним боржникам, які перебувають під владою вічних кредиторів, вони прийшли до висновку, що на світі бувають усякі кредитори: і розумні, і нерозумні. Розумний кредитор допомагає боржникові вийти з скрутних обставин, і, як винагороду за свою розумність, одержує свій борг. Нерозумний кредитор садить боржника в острог або безперестанно шмагає його, і у винагороду не одержує нічого. Зміркувавши таким способом, глуповці стали чекати, чи не зробляться всі кредитори розумними? І чекають досі.

Тому я не бачу в розповідях літописця нічого такого, що зневажало б гідність обивателів міста Глупова. Це люди, як і всі інші, з тим тільки застереженням, що природні їх властивості обросли безліччю нанесених атомів, за якими майже нічого не видно. Тому про справжні «властивості» й мови нема, а мовиться тільки про нанесені атоми. Чи було б краще або навіть приємніше, якби літописець, замість описувати недоладні рухи, змалював у Глупові ідеальне зосередження законності і права? Наприклад, у ту хвилину, коли Бородавкін вимагає повсюдного поширення гірчиці, чи було б для читачів приємніше, якби літописець примусив обивателів не

тремтіти перед ним, а з успіхом доводити невчасність і недоречність його витівок?

Поклавши руку на серце, я запевняю, що подібне перекручення глуповських звичаїв було б не тільки не корисним, а й зовсім неприємним. І причина цього дуже проста: розповідь літописця в цьому вигляді була б *невідповідною істині*.

Несподіване відсічення голови майора Прища не справило майже ніякого впливу на добробут обивателів. Якийсь час, за браком градоначальників, містом управляли квартильні; та що лібералізм ще й далі задавав тон у житті, то й вони не накидалися на жителів, а чемно походжали по базару й зворушливо роздивлялися, який шматок найжирніший. Але навіть і ці скромні походи не завжди супроводжувались для них удачею, бо обивателі так посмілівшали, що охоче дарували тільки тельбухи.

Наслідком такого добробуту було те, що протягом цілого року в Глупові була тільки одна змова, але й та не з боку обивателів проти квартильних (як це звичайно буває), а, зовсім навпаки, з боку квартильних проти обивателів (чого ніколи не буває). А саме: мучені голодом квартильні вирішили отруїти в торгових рядах усіх собак, щоб мати змогу вночі без перешкод заходити в крамниці. На щастя, замах було виявлено вчасно, і змова закінчилася тим, що самих-таки змовників позбавили на час встановленої данини тельбухів.

Після того прибув до Глупова статський радник Іванов, але виявилось, він був такий малий на зріст, що не міг досягти нічого великого. Як навмисно, це трапилось в ту саму пору, коли пристрасть до законодавства набула в нашій вітчизні розмірів мало не небезпечних; канцелярії кипіли статутами, як ніколи не кипіли казкові ріки молоком і медом, і кожен статут важив ніяк не менш фунта. Ось оце саме й спричинилося до загибелі Іванова, розповідь про яку, проте, є в двох зовсім різних варіантах. Один варіант каже, що Іванов помер від переляку, одержавши запядато великий сенатський указ, що його зрозуміти він не сподівався. Другий варіант запевняє, що Іванов зовсім не вмер, а був звільнений у відставку за те, що голова його, внаслідок поступового присихання мозку (від відсутності потреби його уживати), повернулася до зародкового стану. Після цього він нібито жив ще довгий час у власному маєтку, де і вдалося йому покласти

початок цілій породі короткоголових (мікрокефалів), які існують і досі.

Який з цих двох варіантів заслуговує більшої віри — вирішити важко; та справедливність вимагає сказати, що атрофування такого важливого органу, як голова, навряд чи могло статися за такий короткий час. Однак з другого боку, не підлягає сумніву, що мікрокефали справді існують і що їх родоначальником переказ називає саме статського радника Іванова. А втім, для нас це питання другорядне; а має вагу те, що глуповці, і за часів Іванова, були щасливими і що, виходить, вада, яку він мав, прислужилася обивателям не на шкоду, а на користь.

В 1815 році приїхав на зміну Іванову віконт Дю-Шаріо, французький виходець. Париж було взято; ворога людства назавжди оселено на острові св. Єлени; «Московские Ведомости» заявили, що після розгрому ворога завдання їх скінчилося, і обіцяли припинити своє існування; але на другий же день взяли свою обіцянку назад і дали іншу, в якій зобов'язувалися припинити своє існування лише тоді, коли Париж буде взято вдруге. Радість була загальна, а разом з усіма радів і Глупов. Згадали про купчиху Распопову, як вона, разом з Беневоленським, інтригувала на користь Наполеону, виволокли її на вулицю й дозволили хлопчикам дражнити. Цілий день знущалися маленькі негідники з бідлошною вдови, називаючи її Бонапартівною, антихристовою наложницею та ін., поки, нарешті, вона не знесамовитіла й не почала пророкувати. Зміст цих пророкувань з'ясувався лише згодом, коли до Глупова прибув Угрюм-Бурчєєв і не залишив у місті каменя на камені.

Дю-Шаріо був веселий. По-перше, його емігрантському серцю було радісно, що Париж узято; по-друге, він стільки часу по-справжньому не їв, що глуповські пироги з начинкою здалися йому райською стравою. Наївшись уволю, він зажадав, щоб йому негайно показали місце, де було б можна *passer son temps à faire des bêtises*¹, і був дуже вдоволений, коли дізнався, що в Солдатській слободі є саме такий будинок, якого йому забажалося. Потім він гочав базікати і вже не переставав доти, поки не був, з розпорядження начальства, випроваджений за кордон. Та що він усе-таки був сином XVIII століття, то в базіканні його подекуди прохоплювався дух дослідів, який міг би дати дуже гіркі

¹ Перебути час якнайвеселіше.

плоди, якби він не був у чималій мірі пом'якшений духом легковажності. Так, наприклад, одного разу він почав пояснювати глуповцям права людини; але, на щастя, закінчив тим, що пояснив права Бурбонів *. Другого разу він почав з того, що умовляв обивателів увірувати в богию Розуму, і скінчив тим, що просив визнати непогіршність папи. Все це були однак тільки *façons de parler*¹; і по суті віконт готовий був стати на бік будь-якого переконання чи догмату, якщо мав на увазі, що за це йому перепаде зайвий четвертак.

Він веселився невтомно, майже щодня влаштовував маскаради, одягався дебардером *, танцював канкан і особливо любив інтригувати мужчин². Майстерно співав він грівуазні пісеньки й запевняв, що цих пісеньок навчив його граф д'Артуа (згодом французький король Карл X), під час перебування в Ризі. Ів спочатку все, що траплялося, але як відгодувався, то став жититися переважно так званою поганню, з-поміж якої віддавав перевагу душенині і жабам. Та справ не вершив і в адміністрацію не втручався.

Це останнє обіцяло продовжити добробут глуповців без кінця; але вони самі знемоглися під тягарем свого щастя. Вони занеслись. Розпещені послідовно п'ятьма градоначальниками, доведені майже до люті грубими лестощами квартальних, вони почали уявляти, що щастя належить їм за правом і що ніхто не має сили відібрати його в них. Перемога над Наполеоном ще більше зміцнила в них цю думку, і, мабуть, чи не в цю саму епоху склалася славетна приказка: шапками закидаємо! — яка потім довгий час була двізом глуповських подвигів на полі бою.

І ось настав цілий ряд прикрих подій, що їх літописець називає «безсоромним глуповським шаленством», але які значно більше личило б назвати скороминущими глуповськими пустощами.

Почали з того, що стали кидати хліб під стіл і хреститися незвичайним способом. Викриття того часу сповнені найприкриших вказівок на цей сумний факт. «Був час,— гриміли викривачі: — коли глуповці стародавніх Платонів і Сократів благочестям посоромлювали; а нині не тільки самі Платонами поробились, а й гіршими за тих, бо навряд чи Платон хліб божий не в уста, а на підлогу кидав, як теперішня якась

¹ Манера говорити.

² В цьому нема нічого дивного, бо літописець свідчить, що цей самий Дю-Шаріо був згодом підданий дослідженню й виявився жінкою. *Вид.*

модна витівка те велить». Та глуповці не слухали викривачів і зухвало говорили: «хліб нехай свині їдять, а ми свиней з'їмо — той самий хліб буде!» І Дю-Шаріо не тільки не забороняв подібних відповідей, а й навіть вбачав у них виникнення якогось духу дослідження.

Почувши себе на волі, глуповці з якимось шаленством покотилися по тому схилу, який опинився в них під ногами. Зразу ж вони задумали будувати башту, з таким розрахунком, щоб верхній кінець її неодмінно впирався в небо. Та що архітекторів у них не було, а теслярі були невчені й не завжди тверезі, то довели башту до половини та й покинули, і тільки, може, завдяки цьому уникли змішання мов.

Але й цього здалося мало. Забули глуповці істинного бога й пристали до ідолів. Згадали, що ще за Володимира-Красного-Сонечка деяких богів, що вийшли з ужитку, було здано до архіву, кинулися туди й витягли двох: Перуна і Волоса. Ідоли, кілька віків не бачивши ремонту, були страшенно занедбані, а в Перуна навіть були намальовані вуглиною вуса. Проте глуповцям здавалися вони такими любими, що негайно зібрані вони сходку й вирішили так: знатні обох статей особи мають поклонитися Перунові, а смерди — приносити жертву Волосу. Покликали й причетників, і вимагали, щоб вони зробились чарівниками; але ті відповіді не дали і лише ніяково тремтіли воскриліями. Тоді пригадали, що в Стрілецькій слободі є такий собі мешканець, іменований «розстрига Кузьма» (той самий, що, коли читач пригадає, задумував при Бородавкіні перейти до розколу), і послали по нього. Кузьма на цей час зовсім уже оглух і осліп, та як тільки дали йому понюхати монету карбованець, то він зразу на все погодився й почав вигукувати щось незрозуміле віршами Аверкієва з опери «Рогнеда».

Дю-Шаріо дивився з вікна на всю цю церемонію і, тримаючись за боки, кричав: — *sont ils bêtes! dieux des dieux! sont ils bêtes, ces moujiks de Glouppoff!*¹

Псування звичаїв зростало не днями, а годинами. З'явилися кокотки і кокодеси; чоловіки позаводили жилетки з небаченими вирізами, які зовсім оголювали груди; жінки влаштовували ззаду підвищення, які мали проосвітнє значення і збуджували в прохожих вільні думки. Утворилася нова мова, напівлюдська, напівмавпяча, але в кожному разі зовсім не придатна для висловлювання будь-яких абстрактних

¹ Які дурні! боже, боже! які дурні, ці глуповські мужики!

думок. Знатні особи ходили по вулицях і співали: «А moi P'otpron!», або «La Vénus aux carottes»¹, смерди тинялися по шинках і горлали камаринської. Думали, що під час цієї гульні хліб виросте сам собою, і тому перестали обробляти поля. Пошана до старших зникла; обмірковували питання, чи не слід, по досягненні людьми певного віку, усувати їх з життя, але користь узяла гору, і стали на тому, щоб старих чоловіків і жінок продати в рабство. На довершення всього, очистили якийсь манеж і поставили в ньому «Прекрасну Єлену», запросивши, як виконавицю, дівчицю Бланш Гандон.

А разом з тим і далі вважали себе наймудрішим народом у світі.

В такому стані застав глуповські справи статський радник Ераст Андрійович Грустилов. Чоловік він був чутливий, і коли говорив про взаємні стосунки двох статеї, то червонів. Тільки що перед цим він скомпонував повість під назвою: «Сатурн, що зупиняє свій біг в обіймах Венери», в якій, за словами критиків того часу, щасливо поєдналася ніжність Апулея з грайливістю Парні. Під ім'ям Сатурна він змальовував себе, під ім'ям Венери — відому тоді красуню Наталію Кирилівну де-Помпадур. «Сатурн,— писав він:— був обтяжений роками і мав зігнутий вигляд, але ще міг дещо зробити. І треба ж, щоб Венера, примітивши в ньому цю особливість, зупинила на ньому прихильний свій зір...»

Та меланхолійний вигляд (предтеча майбутнього містицизму) прикривав у ньому багато нахилів, безперечно порочних. Так, наприклад, відомо було, що, перебуваючи при діючій армії провіантмейстером, він досить невимушено розпоряджався казенною власністю й полегшував собі докори власної совісті тільки тим, що, дивлячись на солдатів, які їли цвілий хліб, лив рясні сльози. Відомо було також, що й до мадам де-Помпадур пробрався він зовсім не з допомогою якоїсь «особливості», а просто з допомогою грошових подарунків, і при її посередництві врятувався від суду й навіть дістав вище, проти попереднього, призначення. А коли Помпадуршу було, «за недостатне додержання деякої таємниці», заслано в монастир і пострижено під ім'ям інокіні Німфодори, то він перший кинув на неї каменем й написав «Повість

¹ Назви непристойних французьких пісеньок, що їх співали в Петербурзі приїжджі французькі кафешантанні співачки.

про одну багатолубну жінку», а в ній робив дуже прозорі натяки на колишню свою благодійницю. Крім того, хоч він був несміливий і червонів в присутності жінок, але під цією несміливістю крилося те ще більше сластолюбство, яке любить попереду роздратувати себе і тоді вже неухильно прямувати до наміченої мети. Прикладів цього затаєного, але жагучого сластолюбства розказували безліч. Таким чином, одного разу, одягшись лебедем, він підплив до одної дівчиці, що купалася, дочки благородних батьків, в якій тільки й приданого було, що краса, і в той час, як вона гладила його по голівці, зробив її на весь вік нещасною. Одно слово, він ґрунтовно вивчив міфологію, і хоч любив прикидатися благочестивим, та, по суті, був найзапекліший ідолопоклонник.

Глуговська розбещеність припала йому до смаку. При самому в'їзді до міста він зустрів процесію, яка зразу зацікавила його. Шестеро дівчат, одягнених у прозорі хітони, несли на ношах Перунового ідола; попереду, в нестямному стані, скакала предводительша, прикрита самим страусовим пір'ям; позаду йшла юрба дворян і дворянок, між якими видно було найпочесніших представників глуговського купецтва (мужики, міщани і крамарі, які були бідніші, поклонялися в той час Волосу). Дійшовши до майдану, юрба спинилася. Перуна поставили на підвищення, предводительша стала навколішки і гучним голосом почала читати «Жертву вечірню» п. Боборикіна.

— Що таке? — спитав Грустилов, висовуючись з карети й подивляючись крадькома на вбрання предводительші.

— Перунові іменини справляють, ваше високородіє! — відповіли в один голос квартальні.

— А дівчатка... дівчатка... є? — якось млосно спитав Грустилов.

— Весь синкліт, — відповіли квартальні, співчутливо перезирнувшись проміж себе.

Грустилов зітхнув і наказав їхати далі.

Зупинившись у градоначальницькому домі й довідавшись від діловода, що недоїмок нема, що торгівля квітне, а землеробство з кожним роком удосконалюється, він задумався на хвилину, потім потупав на одному місці, ніби вагаючись висловити заповітну думку, але, нарешті, якимось непевним голосом спитав:

— А тетерюки у вас водяться?

— Водяться, ваше високородіє!

— Я, знаєте, мій шановний, люблю інколи... Добре інколи подивитися, як вони... як у природі радощі отакі бувають...

І почервонів. Діловод теж на хвилину зніяковів, одначе зараз-таки слідом за тим прийшов до пам'яті.

— На що краще! — відповів він: — тільки насмілюсь доповісти вашому високородію: у нас щодо цього навіть кращі видовища бачити можна!

— Гм... хіба?

— У нас, ваше високородіє, за попередника вашого, коротки завелися, то в них у народному театрі таки справжнє токовище влаштовано. Щовечора збираються, свищуть, ногами перебирають...

— Цікаво глянути! — промовив Грустилов й солодко задумався.

В той час існувала думка, що градоначальник є хазяїном міста, а обивателі це ніби його гості. Різниця між «хазяїном» у загальноживаному значенні цього слова і «хазяїном міста» полягала лише в тому, що останній мав право шмагати своїх гостей, чого щодо хазяїна звичайного пристойність не дозволяла. Грустилов згадав про це право й задумався ще соłodше.

— А часто у вас шмагають? — спитав він діловода, не підводячи на нього очей.

— У нас, ваше високородіє, цю моду покинули. З часу Онуфрія Івановича пана Негодяєва навіть випадків не було. Все ласкою.

— Ну, а я шмагатиму... дівчаток!.. — додав він, раптом почервонівши.

Таким чином характер внутрішньої політики визначився ясно. Передбачалося продовжувати дії п'ятьох останніх градоначальників, підсиливши тільки елемент гривуазності, якого додав віконт Дю-Шарію, та присмачивши його, про людське око, певним колоритом сентиментальності. Вплив короткочасного перебування в Парижі позначався всюди. Переможці, які, хапаючись, вважали гідру деспотизму за гідру революції й підкорили її, були в свою чергу підкорені переможеними. Велична дикість колишніх часів зникла без сліду; замість велетнів, які згинали підкови й ламали карбованці, з'явилися люди женоподібні, що в них у голові були тільки милі непристойності. Для цих непристойностей була особлива мова. Любовні побачення мужчини з жінкою називалися «мандрівкою на острів кохання»; грубу термінологію

анатомії замінили більш витонченою; виникли вислови на зразок: «пустотливий мізантроп», «мила самотниця» тощо.

А проте, кажучи порівняно, жити було все-таки легко, і ця легкість особливо припадала до душі так званим смердам. Кинувшись у політеїзм, ускладнений гривуазністю, представники глуповської інтелігенції стали байдужими до всього, що відбувалося поза замкнутою сферою «мандрівок на острів кохання». Вони почували себе щасливими й задоволеними і, як такі, не хотіли перешкоджати щастю й задоволенню інших. В часи Бородавкіних, Негодяєвих та ін., здавалося, наприклад, непростенням зухвальством, якщо смерд поливав свою кашу олією. Не тому це було зухвальство, що це завдало б кому-небудь шкоди, а тому, що люди, подібні до Негодяєва — завжди одчайдушні теоретики і припускають у смерді одну здібність: бути непохитним у злигоднях. Тому вони відбирали в смерда кашу й викидали собакам. Тепер цей погляд значно змінився, чому, звичайно, чималою мірою сприяло й розм'якшення мозку — тодішня модна хвороба. Смерди скористувалися з цього й наповнювали свої шлунки жирною кашею досхочу. Їм невідома ще була істина, що людина не самою кашею живе, і тому вони думали, що коли шлунок їхній повні, то це означає, що й самі вони цілком щасливі. З тієї ж причини вони так охоче пристали і до многобожності: вона здавалася їм вигіднішою, ніж монотеїзм. Вони з великою охотою схиляли коліна перед Волосом чи Ярилом, але в той самий час мотали собі на вус, що коли довгий час не буде в них дощу або будуть дощі занадто тривалі, то вони можуть своїх улюблених богів відшмагати, обмазати нечистотами і взагалі зігнати на них досаду. І хоч ясно, що матеріалізм такий грубий не міг довгий час жити суспільство, але як новина він подобався й навіть п'янив.

Все поспішало жити й утішатися; поспішав і Грустилов. Він зовсім занедбав градоначальницьке правління й обмежив свою адміністративну діяльність тим, що подвоїв встановлені попередниками його податки й вимагав, щоб вони без недоїмок надходили у визначені строки. Всю решту часу він присвятив шануванню Кіпріди в тих нечувано різноманітних формах, що були вироблені цивілізацією того часу. Це безтурботне ставлення до службових обов'язків було однаке з боку Грустилова великою помилкою.

Дарма що, будши провіантмейстером, Грустилов досить спритно затаював казенні гроші, адміністративна досвідче-

ність його не була ні глибока, ні різнобічна. Багато хто думає, що коли людина вміє непомітним способом витягти хустку з кишені свого сусіда, то цього нібито вже й досить, щоб закріпити за ним репутацію політика або серцевідця. Та це помилка. Злодії-серцевідці трапляються надзвичайно рідко; частіше буває, що шахрай, навіть найграндіозніший, тільки в цій сфері і є визначним діячем, а за межами її ніяких здібностей не виявляє. Для того, щоб красти з успіхом, треба мати тільки спритність і жадібність. Жадібність особливо потрібна, бо за малу крадіжку можна стати перед судом. Та хоч би якими іменами прикривав себе грабунок, все-таки сфера грабіжника залишиться зовсім іншою, ніж сфера серцевідця, бо останній уловлює людей, тоді як перший уловлює тільки належні їм гаманці і хустки. Отже, якщо людина, що вчинила на свою користь відчуження на суму в кілька мільйонів карбованців, зробиться згодом навіть меценатом й збудує мармуровий палац, в якому зосередить всі дива науки і мистецтва, то її все-таки не можна назвати вправним громадським діячем, а слід назвати тільки вправним шахраєм.

Але в той час істини ці були невідомі, і репутація серцевідця закріпилася за Грустиловим без перешкод. По суті, все ж, це було не так. Якби Грустилов був справді на височині свого становища, то він зрозумів би, що попередники його, піднісши дармоїдство до адміністративного принципу, помилялися дуже прикро, і що дармоїдство, як животворне начало, тільки тоді може вважати, що воно досягає корисних цілей, коли воно зосереджується в певних межах. Якщо дармоїдство існує, то вважається само собою, що поряд з ним існує й працьовитість — на цьому ґрунтується вся наука політичної економії. Працьовитість живить дармоїдство, а дармоїдство запліднює працьовитість — ось єдина формула, яку, з погляду науки, можна вільно застосовувати до всіх явищ життя. Грустилов нічого цього не розумів. Він думав, що дармоїдствувати можуть всі до одного і що виробничі сили країни не тільки не вичерпаються від цього, а навіть збільшаться. Це була перша груба його помилка.

Друга помилка полягала в тому, що він занадто захопився блискучою стороною внутрішньої політики своїх попередників. Слухаючи розповіді про доброзичливу бездіяльність майора Прища, він спокусився картиною загальних радощів, які були наслідком цієї бездіяльності. Але він не зважив, по-перше, на те, що народи навіть найдозріліші не можуть благоденствувати занадто довгий час,

не ризкуючи поринути в грубий матеріалізм, і по-друге, на те, що власне в Глупові, завдяки завезеному з Парижа духові вільнодумності, благоденство дуже ускладнялося бешкетництвом. Безперечно, можна і навіть треба давати народам нагоду покуштувати плоду пізнання добра і зла, але треба тримати цей плід міцною рукою і до того ж так, щоб можна було в кожну мить відняти його від занадто ласих уст.

Наслідки цих помилок виявилися скоро. Вже 1815 року в Глупові був відчутний недорід, а наступного року не вродило зовсім нічого, бо обивателі, розбещені повсякчасною гульнею, так покладалися на своє щастя, що, не зоравши землі, даремно розкидали зерно по ціліні.

— І так, шельма, вродить!— говорили вони в чаду гордині.

Та надії їхні не справдилися, і коли поля весною виїшли з-під снігу, то глуповці не без подиву побачили, що вони лежать зовсім голі. За звичкою, явище це приписали впливові ворожих сил і обвинуватили богів за те, що вони не дали жителям достатнього захисту. Заходилися шмагати Волоса, який витримав кару стоїчно, потім узялися до Ярила, і, кажуть, нібито на очах у нього виступили сльози. Глуповці з жахом розбіглися по шинках і стали чекати, що буде. Та нічого особливого не сталося. Був дощ, і була година, але корисних знаків на незасіяних полях не з'явилось.

Грустилов був на костюмованому балу (в той час у глуповців була щодня масниця), коли звістка про лихо, яке загрожувало Глупову, дійшла до нього. Як видно, він нічого й не підозрівав. Весело жартуючи з предводительською, він розказував їй, що незабаром сподівається такого викроювання дамських суконь, що можна буде по прямій лінії бачити паркет, на якому стоїть жінка. Потім повів мову про принади самотнього життя й мимохідь заявив, що він і сам сподівається коли-небудь знайти відпочинок за мурами монастиря.

— Звичайно, жіночого?— спитала предводительша, лукаво усміхаючись.

— Якщо ви зволите бути в ньому настоятелькою, то я хоч зараз ладен дати обітницю послуху,— галантерейно відповів Грустилов.

Та цьому вечору судилося провести глибоку демаркаційну лінію у внутрішній політиці Грустилова. Бал розгорявся; всі, що танцювали, кружляли несамовито; у вихорі

розмаяних суконь і кучерів мигтіли білі, оголені, запашні плечі. Поволі розгулюючись, фантазія Грустилова полинула, нарешті, в надзоряний світ, куди він по черві переселив разом з собою всіх цих напівоголених богинь, що їхні бюсти так глибоко ранили його серце. Скоро одначе і в надзоряному світі стало душно; тоді він пішов до відокремленої кімнати і, сівши серед зелені помаранчів та миртів, покрив у забуття.

В цю саму хвилину перед ним з'явилася маска й поклала йому на плече свою руку. Він зразу зрозумів, що це вона. Вона так тихо підійшла до нього, начебто під атласним доміно, яке, проте, досить виразно виявляло її неземні форми, ховалася не жінка, а сільф. На плечі спадали русяві, майже попелясті кучері, з-під маски дивилися блакитні очі, а оголене підборіддя виявляло існування ямки, в якій, здавалося, звив своє гніздо амур. Все в ній було сповнене якоїсь скромної і в той же час небезкорисливої вишуканості, починаючи з духів *violettes de Parme*¹, що ними побрижкано було її хусточку, і кінчаючи ошатною рукавичкою, яка обтягала її маленьку, аристократичну ручку. Одначе ясно видно було, що вона дуже хвилювалась, бо груди її тремтливо здіймалися, а голос, який нагадував райську музику, трохи тремтів.

— Прокинься, пропащий брате!— сказала вона Грустилову.

Грустилов не зрозумів; він думав, що їй здалося, ніби він спить, і на доказ, що це помилка, став простягати руки.

— Не про тіло, а про душу кажу я!— сумно провадила далі маска:— не тіло, а душа спить... міцно спить!

Тут тільки зрозумів Грустилов, у чому річ, та що душа його заскніла в ідолопоклонстві, то слово істини, звичайно, не могло зразу запасти в неї. Він навіть запідозрив у першу мить, що під маскою ховається юродива Оксенюшка, та сама, яка, ще за Фердищенка, передрекла велику глуповську пожежу, і яка в той час, коли впали глуповці в ідолопоклонство, одна тільки й залишилася вірною істинному богові.

— Ні, я не та, що її ти в мені підозріваєш,— провадила тимчасом далі таємнича незнайома, ніби вгадавши його думки:— я не Оксенюшка, бо недостойна поцілувати навіть порох з її ніг. Я просто така сама грішниця, як і ти.

З цими словами вона скинула з обличчя свого маску.

¹ Пармські фіалки.

Грустилов був уражений. Перед ним було найчарівніше жіноче личко, яке будь-коли доводилося йому бачити. Довелося йому, щоправда, зустріти щось подібне у вільному місті Гамбурзі, але це було так давно, що минуле здавалося ніби закритим запоною. Так; це справді ті самі попелясті кучері, та сама матова білість обличчя, ті самі блакитні очі, той самий повний і тремтливий бюст; але як усе це перетворилося в новій обстановці, як виступило наперед кращими, найцікавішими своїми сторонами! Та ще більше вразило Грустилова те, що незнайома з такою прозорливістю вгадала його думку про Оксенюшку...

— Я твоє внутрішнє слово! мене послано об'явити тобі світло Фавора, що його ти шукаєш, сам того не знаючи!— провадила, тимчасом, далі незнайома:— але не питай, хто мене послав, бо я сама сказати про це не можу!

— Але хто ж ти? — скрикнув стривожений Грустилов.

— Я та сама юродива діва, яку ти бачив із згаслим світильником у вільному місті Гамбурзі! Довгий час я томила, довгий час марно поривалася до світла, але князь тьми занадто вправний, щоб зразу випустити з рук свою жертву! Одначе там мій шлях уже було накреслено! З'явився тутешній аптекар Пфейфер і, взявши зі мною шлюб, затягнув мене до Глупова; тут я познайомилася з Оксенюшкою,— і завдання просвітлення визначилося переді мною так ясно, що захват опанував усю істоту мою. Та коли б ти знав, яка то жорстока була боротьба!

Вона зупинилася, прігнічена сумними спогадами; а він жадібно простягав руки, ніби бажаючи торкнутися цієї незбагненої істоти.

— Забери руки!— лагідно сказала вона:— не руками, а думкою ти повинен торкатися мене, щоб вислухати те, що я повинна тобі відкрити!

— А чи не краще буде, як ми підемо до кімнати більше відокремленої? — спитав він несміливо, ніби сам маючи сумнів щодо пристойності свого запитання.

Одначе вона погодилась, і вони пішли в один з тих чарівних притулків, які з часів Мікаладзе влаштовувалися для градоначальників у всіх більш-менш порядних домах міста Глупова. Що було між ними — це для всіх залишилося таємницею; але він вийшов з притулку збентежений і з заплаканими очима. *Внутрішнє слово* вплинуло з такою силою, що він навіть не вшанував ганцюючих поглядом і просто подався додому.

Подія ця справила велике враження на глуповців. Стали дошукуватися, звідки взялася Пфейферша *. Одні сказали, що вона не більше як інтриганка, яка, з відома чоловіка, задумала заволодіти Грустиловим, щоб випхнути з міста аптекаря Зальцфіша, який робив Пфейферу велику конкуренцію. Інші запевняли, що Пфейферша ще у вільному місті Гамбурзі покохала Грустилова за його меланхолійний вигляд і вийшла заміж за Пфейфера тільки для того, щоб з'єднатися з Грустиловим і зосередити на собі ту чутливість, що її він марно витрачав на такі пусті видовища, як токування тетерюків і коксток.

Як би там не було, не можна заперечувати, що це була жінка зовсім не абияка. З листування, що залишилося після неї, видно, що вона мала стосунки з усіма найзнаменитішими містичками і піетистами того часу, і що Лабзін *, наприклад, присвячував їй ті найвибраніші свої твори, які не призначалися для друку. Крім того, вона написала кілька романів, в одному з яких, під назвою «Мандрівниця Доротея», змалювала себе в найкращому світлі. «Вона була приваблива на вигляд, — писалося в цьому романі про героїню: — але хоч багато мужчин бажало її пестошів, вона залишалася байдужою і ніби загадковою. Проте душа її прагнула безперестанно, і коли в цих шуканнях зустрілася з одним славетним хіміком (так вона називала Пфейфера), то прив'язалася до нього безмежно. Але при першому земному відчутті всна зрозуміла, що жадоби її не задоволено» і т. д.

Вернувшись додому, Грустилов цілу ніч плакав. Уява його малювала гріховну безодню, на дні якої метушилися чорти. Були тут і кокотки, і кокодеси, і навіть тетерюки — і все вогненні. Один з чортів виліз з безодні й підніс йому улюблену його страву, але тільки-но він доторкнувся до неї устами, як по кімнаті пішов сморід. Та що найбільше жакхало його — це прикра впевненість, що не він тільки загруз, але в особі його загруз і весь Глупов.

— За всіх відповісти, або всіх урятувати! — кричав він, цїпеніючи від страху, — і, звичайно, вирішив урятувати.

Другого дня, рано-вранці, глуповці були здивовані, почувши розмірене гудіння дзвона, що закликала жителів до утрени. Давним-давно вже не лунав цей дзвін, отож глуповці навіть забули за нього. Багато хто думав, що де-небудь горить; але замість пожежі побачили видовище більш зворушливе. Без шапки, в розірваному віцмундирі, з похиленою

долі головою, б'ючи себе в груди, ішов Грустилов попереду процесії, яка складалася, проте, з самих лише чинів поліцейської і пожежної команди. Позаду процесії ступала Пфейферша, без криноліна; з одного боку її конвоювала Оксенюшка, з другого — знаменитий юродивий Парамошка*, який заступив у любові глуповців не менш знаменитого Архипушку, що згорів так трагічно під час загальної пожежі (див. «Солом'яне місто»).

Прослухавши утрень, Грустилов вийшов з церкви підбадьорений і, показуючи Пфейферші на вишикуваних і виштрунчених пожежних і поліцейських солдатів («які й під час глуповського безпутства потай істинному богові вірними були», додає літописець), сказав:

— Бачивши раптову цих людей запопадливість, я щонайточніше дізнався, як швидко вчиняє вплив та річ, яку ви, добродійко моя, внутрішнім словом справедливо іменуєте.

І потім, звертаючись до квартальних, додав:

— Дайте цим людям, за їхню запопадливість, по гривенику!

— Раді старатися, ваше високородіє! — гримнули в один голос поліцейські і швидким кроком подалися до шинку.

Такий був перший вчинок Грустилова після раптового його оновлення. Потім він подався до Оксенюшки, бо без її моральної підтримки ніякого успіху в дальшому ході справи сподіватися було неможливо. Оксенюшка жила аж край міста, в якійсь землянці, що скоріше була схожа на кротову нору, ніж на людське житло. З нею-таки, в моральному співжитті, був і блаженний Парамоша. Супроводжуваний Пфейфершею, Грустилов навпамацки зійшов темними сходами донизу, і ледве міг намацати двері. Видовище, що постало в нього перед очима, було разюче. На брудній голій долівці валялися два напівоголені людські тулуби (це були ті самі блаженні, що вже встигли повернутися з богомолля), які бурмотіли й вигукували якісь недоладні слова і в той же час здригалися, кривились і корчилились, немов у лихоманці. Тьмяне світло проходило в нору крізь єдине крихітне віконечко, вкрите шаром пороху і павутини; на стінах була вогкість і пліснява. Дух був такий огидний, що Грустилов у першу хвилину зніяковів і затулив носа. Прозорлива старенька помітила це.

— Духи царські! духи райські! — заспівала вона пронизливим голосом: — чи не треба кому духів?

І зробила при цьому такий рух, що Грустилов напевно завагався б, якби Пфейферша не підтримала його.

— Спить душа твоя... спить міцно! — сказала вона суворо: — а ще так недавно ти хвалився своєю бадьорістю!

— Спить душенька на подушечці... спить душенька на периночці... а боженька стук-стук! та по голівці стук-стук! та по тім'ячку стук-стук! — вищала блаженна, кидаючи на Грустилова трісками, землею і сміттям.

Парамоша гавкав по-собачому й співав по-півнячому.

— Геть, сатано! півень заспівав! — бурмотів він у перервах.

— Маловірний! Згадай внутрішнє слово! — наполягала з свого боку Пфейферша.

Грустилов підбадьорився.

— Матінко Оксеніє Єгорівно! прошу відпустити мені гріхи! — сказав він твердим голосом.

— Я й Єгорівна, я й тараторівна! Ярило — мерзило! У Волоса — ані волоса! Перун — старий... Голова в Парамона — розуму повна! — завищала блаженна, скорчилась і замовкла.

Грустилов озирався зачудовано.

— Це означає, що слід поклонитися Парамонові Мелентійовичу! — підказала Пфейферша.

— Батечку, Парамоне Мелентійовичу! прошу відпустити мені гріхи, — поклонився Грустилов.

Але Парамоша якийсь час тільки корчився та гикав.

— Нижче! нижче поклонись! — командувала блаженна: — не жалій спини! не твоя спина — божа!

— Прошу вас, батечку, відпустити мені гріхи! — повторив Грустилов, кланяючись нижче.

— Без праці не бенде кололаці! — пробурмотів блаженний диким голосом — і раптом схопився.

Негайно слідом за ним схопилася й Оксенюшка, і почали вони крутитися. Спершу крутилися повільно і тихенько схлипували; потім крутитися стали дедалі швидше, поки, нарешті, не перейшли на справжній вихор. Почувся регіт, вищання, трелі, схлипування, подібні до тих, які можна чути тільки весною в ставку, що дає притулок міриадам жаб.

Грустилов і Пфейферша стояли якийсь час, жахаючись, але, нарешті, не витримали. Спочатку вони здригалися й присідали, потім поволі почали крутитися й раптом завихрилися й зареготали. Це означало, що натхнення зійшло, і відпущення гріхів було одержано.

Грустилов повернувся додому стомлений і знеможений; одначе він ще знайшов у собі досить сили, щоб підписати розпорядження про якнайшвидше вислання з міста аптекаря Зальцфіша. Вірні раділи, а причетники, які протягом багатьох років жили самими негодящими злаками, зарізали барана, і мало того, що з'їли його всього, не залишивши навіть ратиць, а й довго скребли ножем стіл, на якому лежало м'ясо, і жадібно їли стружки, ніби побоюючись втратити хоч один атом поживної речовини. Того самого дня Грустилов надів на себе вериги (згодом виявилось, проте, що це були просто підтяжки, яких доти в Глупові не вживалося) і піддав своє тіло бичуванню.

«Вперше сьогодні я зрозумів,— писав він з цього приводу Пфейферші:— що означають слова: *всладце уязви мя*, які ви сказали мені під час першого побачення, люба сестро моя по духу! Спочатку бичував я себе з деякою ухильністю, але, поволі розпалюючись, покликав, під кінець, денщика і сказав йому: хльостай! І що ж? навіть цього було недосить, стож я змушеним себе визнав розколувати собі на невидному місці рану, але й від того не страждав, а був у захваті. Зовсім не боляче! Так мене це здивувало, що я й досі запитую себе: справді, чи страждання це, і чи не криється тут який-небудь особливий вид задоволення плоті й самозахоплення? Чекаю вас до себе, люба сестро моя по духу, щоб розв'язати це питання в спільному розгляді».

Може здатися дивним, яким чином Грустилов, будиши одним з найгривуазніших прихильників мамони, так швидко перетворився на аскета. На це можу сказати одно: хто не вірить у чарівні перетворення, той нехай не читає літопису Глупова. Див такого роду можна знайти тут навіть більше, ніж треба. Так, наприклад, один начальник плюнув підлеглому в очі, і той прозрів. Інший начальник став шмагати неплатника, маючи на увазі в цьому випадку лише виховну мету, і зовсім несподівано виявив, що в спині в шмаганого був клад¹. Якщо факти, такі дивовижні, не збуджують ні в кого недовір'я, то чи можна дивуватися з перетворення такого звичайного, як те, що трапилося з Грустиловим?

Але, з другого боку, цей факт пояснюється й іншим способом, більш природним. Є вказівки, які примушують думати, що аскетизм Грустилова був зовсім не таким суворим,

¹ Реальність цього факту підтверджується тим, що відтоді шмагання визнано за найкращий спосіб для стягання недоїмок. Вид.

як це можна гадати з першого погляду. Ми вже бачили, що так звані вериги його були не що інше, як підтяжки; а з дальших пояснень літописця видно, що й інші подвиги були дуже перебільшені Грустиловим, і що вони в чималій мірі присмачувалися духовною любов'ю. Батіг, яким він бичував себе, був оксамитний (він і досі зберігається в глуповському архіві); а піст полягав у тому, що він до попередніх страв додав рибу тюрбо, яку випишував з Парижа коштом обивателів. Що ж тут дивного, що бичування вкидало його в захват, і що самі виразки здавалися принадними?

А тимчасом дзвін і далі у визначений час скликав на молитву, і число вірних з кожним днем збільшувалося. Спочатку ходили тільки поліцейські, але потім, дивлячись на них, стали ходити й сторонні. Грустилов з свого боку подавав приклад справжнього благочестя, плюючи на капище Перуна кожного разу, коли проходив повз нього. Може, так і розв'язалася б ця справа поволі, якби мирному закінченню її не перешкодили задуми деяких неспокійних честолюбців, що вже у той час були відомі під назвою «крайніх».

На чолі партії стояли ті самі Оксенюшка і Парамоша, маючи за собою цілу юрбу жебраків і калік. У жебраків єдиним джерелом прожитку було випрохування милостини на церковних папертях; та що стародавнє благочестя в Глупові на якийсь час припинилося, то природно, що джерело це дуже збідніло. Реформи, що їх задумав Грустилов, вони зустріли голосним співчуттям; густою юрбою убогі люди заповнювали двір градоначальницького дому; одні шкандибали на милицях, інші лізли рачки. Всі славословили, але в той же час усі одностайно вимагали, щоб оновлення сталося в цю ж хвилину і щоб догляд за цією справою було покладено на них. І тут, як завжди, голод був поганим порадиником, а повільні, але тверді і далекосяжні дії градоначальника піддалися неправильним тлумаченням. Даремно підлещувався Грустилов до пристрастей калік, висилаючи їм залишки своєї багатой трапези; даремно пояснював він виборним від убогих людей, що повільність не є потурання, а лише більше усталення задуманого заходу,— каліки нічого не хотіли слухати. Гнівню потрясали вони своїми милицями й голосно загрожували підняти прапор бунту.

Небезпека мала бути серйозна, бо для того, щоб утихомирювати вбогих людей, треба мати значно більший запас

хоробрості, ніж для того, щоб палити в людей, які не мають вад. Грустилов розумів це. Крім того, він уже тому почував себе беззахисним перед демагогами, що останні, так би мовити, вважали його своїм витвором, і в цьому розумінні діяли надзвичайно спритно. По-перше, вони оповили себе цілою сіткою доносів, через які до відома Грустилова доходила всяка чутка, яка зневаження його честі стосувалася; по-друге, вони привернули на свій бік Пфейфершу, пообіцявши їй частину торбового збору (цим збором оподатковувалось кожну жебрацьку торбу; згодом він став за основу всієї фінансової системи міста Глупова).

Пфейферша вдень і вночі чіплялася до Грустилова, особливо переслідуючи його листуванням, яке, незважаючи на короткий час, становило вже обсягом досить великий том. Основою її листів були видіння, зміст яких змінювався, залежно від того, вдоволена чи невдоволена вона була своїм «духовним братом». В одному листі вона бачить його, як він «ходить по хмарі», і запевняє, що не тільки вона, але й Пфейфер це бачив; в іншому помічає його в геєні вогненній, в товаристві з чортами найрізноманітніших найменувань. В одному листі розгортає думку, що градоначальники взагалі мають право на безумовне блаженство в загробному житті вже тільки через те, що вони градоначальники; в іншому твердить, що градоначальники повинні звертати на свою поведінку особливу увагу, бо в загробному житті вони, проти всякого іншого, зазнають мук удвоє, а то й утroe. Так само, як папи або князі.

В даному разі листи її мали характер загрозовий. «Спішу повідомити вас,— писала вона в одному з них:— що я цієї ночі уві сні бачила. Стоїте ви в темному й смердючому місці і прив'язані до стовпа, а прив'язки зроблено із зміїв і на грудях (у вас) дошка, на якій написано: це є відомий покровитель нечесних і агарян (sic)*. І біси, зібравшись, радіють, а праведні стоять оддалік і, дивлячись на вас, ллють сльози. Будь ласка, самі розгляньте, чи нема тут якої не зовсім вигідної для вас прикраси?»

Читаючи ці листи, Грустилов впадав у надзвичайне хвилювання. З одного боку, природна схильність до апатії, з другого, страх перед чортами— все це робило в його голові якийсь нечуваний розгардіяш, серед якого він плутався в найсуперечливіших передбаченнях і заходах. Одно здавалося ясним: що він тільки тоді буде щасливий, коли глуповці всі до одного стануть ходити до всеношної і коли

на інспектора-доглядача всіх глуповських шкіл буде призначено Парамошу.

Ця остання умова мала особливу вагу, і убогі люди ставили її дуже наполегливо. Розбещення звичаїв дійшло до того, що глуповці намірились проникнути в таємницю побудови світів і одверто плескали в долоні вчителеві каліграфії, який, вийшовши за межі своєї спеціальності, проповідував з кафедри, що світ не міг бути створений за шість днів. Убогі з великою підставою вважали, що коли ця думка прищепиться, то разом з тим упаде весь глуповський світогляд взагалі. Всі частини цього світогляду так міцно чіплялися одна за одну, що не можна було рушити одної, щоб не зруйнувати всього іншого. Не питання про порядок створення світу туг важить, а те, що разом з цим питанням могло вдертися в життя якесь зовсім нове начало, яке, напевно, мало зіпсувати всю кашу. Мандрівники тих часів одностайно свідчать, що глуповське життя вражало їх своєю цільністю, і справедливо приписують це щасливій відсутності духу дослідження. Якщо глуповці твердо зносили злигодні найжахливіші, якщо вони й після того жили далі, то вони пояснювали це тільки тим, що взагалі всяке лихо здавалося їм чимось зовсім від них незалежним, а тому й неминучим. Найбільше, що дозволялося, зачувши біду, що насувалася, — це забитися куди-небудь в закуток, затаїти подих і зникнути на весь час, поки біда буде гуляти і кружляти. Та й це вже вважалося за непокірність; а боротися чи одверто йти проти лиха — борони боже! Виходить, якщо дозволити глуповцям міркувати, то, чого доброго, вони дійдуть і до таких питань, як, наприклад, чи справді існує таке приречення, яке робить для них обов'язковим перетерпіти навіть таке лихо, як, наприклад, коротке, але зовсім безглузде градоуправління Брудастого (див. вище оповідання «Органчик»)? А що питання це довге, а руки в них короткі, то очевидно, що наявність питання тільки захитає їх твердість під час лиха, але в становищі істотного поліпшення все-таки не зробить.

Та поки Грустилов вагався, убогі люди вирішили діяти самостійно. Вони вдерлися на квартиру учителя каліграфії Лінкіна, вчинили в ній трус і знайшли книгу «Засоби для нищення бліх, блощиць та інших комах». З триумфом виштовхали вони Лінкіна на вулицю і, стрясаючи повітря радісними вигуками, повели його на градоначальницький двір. Грустилов спочатку розгубився і, переглянувши книгу,

почав пояснювати, що вона нічого не містить у собі ні проти релігії, ні проти моралі, ні навіть проти громадського спокою. Та жebraки нічого вже не слухали.

— Погано ти, мабуть, читав!— зухвало кричали вони до градоначальника, і зчинили такий гвалт, що Грустилов злякався й вирішив, що розсудливість велить поступитися перед вимогами громадської думки.

— Чи сам ти зловредну оту книгу склав? а якщо не сам, то хто той завідомий лиходій і суцїй розбійник, що таке злочинство зробив? і як з тим лиходієм знайомство завів? і чи від нього ту книжку одержав? і якщо від нього, то чому, кому слід, про те не заявив, а, забувши совість, розпутності його потурав і наслідував?— так почав Грустилов допитувати Лінкіна.

— Ні сам я тієї книжки не складав, ні складача її у вічі не бачив, а надруковано її в столичному місті Москві, в університетській друкарні, коштом книгопродавців Манухіних!— твердо відповів Лінкін.

Юрбі ця відповідь не сподобалась, та й взагалі вона сподівалася не того. Йї здавалося, що Грустилов, тільки-но приведуть до нього Лінкіна, розірве його надвое— та й справі кінець. А він, замість того, розмовляє! Тому, тільки-но градоначальник роззявив рота, щоб поставити другий пункт запитання, як юрба загула:

— Чого ти з ним теревені правиш! він у бога не вірує!

Тоді Грустилов з жахом розірвав на собі віцмундир.

— Чи справді ти в бога не віруєш?— підскочив він до Лінкіна і, через важливість обвинувачення, не чекавши відповіді, злегка вдарив його, ніби на завдаток, по щоці.

— Нікому я про це не казав,— ухилився Лінкін від прямої відповіді.

— Свідки є! свідки!— гриміла юрба.

Виступили наперед два свідки: відставний солдат Карапузов та сліпенька жebraчка Марем'янушка. «І було тим свідкам дано за неправдиве свідчення по п'ятаку сріблом», каже літописець, який у цьому разі явно стає на бік скривдженого Лінкіна.

— Ото якось, а коли саме— не пам'ятаю,— свідчив Карапузов:— сидів я в шинку і пив горілку, а неподалік від мене сидів оцей самий учитель і теж пив горілку. І як випив він тієї горілки доволі, то сказав: всі ми, що люди, що худоба— однаково; всі помremo і всі до дідькової матері підемо!

— Та коли ж...— почав був Лінкін.

— Зажди! ти не спіши пащеку роззявляти! нехай спершу свідок докаже! — крикнула на нього юрба.

— І будши я доведений від тих його слів до спокуси,— провадив Карапузов:— лагідним способом сказав йому: як же, мовляв, це так, ваше благородіє? невже, мовляв, що людина, що худобина — однаково? і за що, мовляв, ви так нас ганьбите, що й місця іншого, крім як у дідькової матері, для нас не знайшли? Батюшки, мовляв, наші духовні не того нас учили — ось що! Ну, він ото глянув на мене отак скоса: «ти, каже, клишоногий (а в мене, ваше високородіє, правда, що під Очаковим ногу пошкодило), в поліції, як видно, служиш?» узяв шапку та й вийшов з шинку геть.

Лінкін роззявив рота, та це тільки більше роздратувало юрбу.

— Та затули ти йому пащу! — кричала вона до Грустилова: — ач говіркий який знайшовся!

Карапузова змінила Марем'янушка.

— Сиджу якоесь я в шинку, — свідчила вона: — і нудно мені, сліпенькій, стало; сиджу отак та все думаю: які, мовляв, ниньки люди, проти колишнього, гордіші стали! Бога забули, в піст скоромне їдять, жебракам не подають; дивись, мовляв, скоро й на сонечко просто дивитися стануть! Справді. От і підходить до мене саме оцеї молодець: сліпа, бабусю? — каже. — Сліпенька, мовляв, ваше високе благородіє. — А від чого, мовляв, ти сліпа? — Від бога, кажу, ваше високе благородіє. — Який там бог, од віспи, мабуть? — це він таке каже. — А віспа, кажу, від кого ж? — Еге ж, від бога, коли б не так! Ви, каже, у вогкесті та в брудоті весь вік порпаєтесь, а бог винен!

Марем'янушка спинилась і заплакала.

— І так це мене образило, — провадила далі вона, схлипуючи: — вже й не знаю як! За віщо ж, мовляв, ти бога образив? — кажу я йому. А він не те, щоб що, плюнув мені просто у вічі: утрись, каже, може бачитимеш, — та й пішов собі.

Обставини справи вияснилися цілком; та що Лінкін неодмінно вимагав, щоб було вислухано промову його оборонця, то Грустилов повинен був, згнітивши серце, виконати його вимогу. І справді: вийшов з юрби якийсь відставний под'ячий і став говорити. Спочатку говорив він досить невиразно, але потім розібрався в предметі, і, дивуючи всіх, замість того, щоб обороняти, став обвинувачувати. Це так вплинуло на Лінкіна, що він зараз-таки не тільки признався

в усьому, а й навіть багато додав такого, чого ніколи й не було.

— Дивився я одного разу біля ставка на жаб,— говорив він:— і мене спокусив диявол. І почав себе за неробською звичкою питати: чи справді тільки людина має душу, і чи нема її в гаддя земного! І взявши жабу, дослідив. І по дослідженні виявив: справді, душа є і в жаби, тільки мала на вигляд і не безсмертна.

Тоді Грустилов звернувся до вбогих і, сказавши:

— Самі бачите!— наказав одвести Лінкіна до поліції.

На жаль, літописець не розповідає дальших подробиць цієї історії. А в листуванні Пфейферші збереглися лише такі рядки про цю справу: «ви, мужчини, дуже щасливі; ви можете бути непохитними; але на мене вчорашнє видовище справило такий вплив, що Пфейфер дуже стурбувався і якнайшвидше дав мені заспокійливих крапель». Та й усе.

Але подія ця мала вагу і з того погляду, що коли перше в Грустилова ще були деякі сумніви щодо дальшого способу дій, то з цієї хвилини вони зовсім зникли. Увечері того самого дня він призначив Парамошу на інспектора глуповських шкіл, а іншому юродивому, Яшеньці, дав кафедру філософії, яку навмисно для нього створив у повітовій школі. А сам наполегливо узявся писати трактат: «Про захоплення благочестивої душі».

В найкоротший час фізіономія міста так змінилася, що його майже не можна було впізнати. Замість колишнього буйства і танців настала могильна тиша, яку переривало лише гудіння дзвонів, що дзвонили на всі способи: і в усі, і подинці, і з передзвоном. Капища спорожніли: ідолів потопили в річці, а манеж, в якому давала вистави дівиця Гандон, спалили. Потім на всіх вулицях наклали смирною і ливаном, і тоді тільки впевнилися, що вражу силу остаточно подолано.

Та злаків на полях все не збільшувалось, бо глуповці від бездіяльності весело-буйної перейшли до бездіяльності похмурої. Даремно вони здіймали руки, даремно накладали на себе поклони, давали обітниці, постили, влаштовували процесії — бог не зважав на благання. Хтось насмілився був сказати, що «хоч там як, а доведеться в поле з ралом вийти», але зухвальця мало не побили камінням, і у відповідь на його пропозицію потроїли старання.

Тимчасом Парамоша з Яшенькою робили своє діло в школах. Парамошу не можна було впізнати; він розчесав

собі чуба, справив оксамитну чумарку, напахчувався, мив руки милом, аж вони ставали білими, і в такому вигляді ходив по школах і громив тих, які покладаються на князя світу цього. Прикро глузував він з суєтних, гонористих, високорозумних, які про поживу тілесну дбають, а духовного не бережуть, і запрошував усіх піти в пустиню. Яшенька, з свого боку, навчав, що цей світ, який ми думаємо очима своїми бачити, є сонне якесь видіння, яке насилає на нас ворог людства, і що самі ми тільки мандрівники, що з лона виходять і в те саме лоно входять. На думку його, людські душі, яко жито духовне, в якійсь житниці складені, і звідти, в міру потреби, спускаються долі, аби те сонне видіння скоро побачити і через невеликий час знову до благожаданої житниці благопоспішно злетіти. Істотні результати такого вчення полягали ось у чому: 1) що працювати не слід; 2) тим менше треба передбачати, дбати і піклуватися, і 3) слід покладати надії і споглядати — та й нічого більше. Парамоша казав навіть, як треба споглядати. «Для цього,— казав він: — піди сам у найдальший куток кімнати, сядь, склади хрестом руки на грудях і спрямуй очі на пупок».

Оксенюшка теж не ловила гав і біла байдики невтомно. Вона ходила по хатах і розповідала, як одного разу чорт водив її по митарствах, як вона спочатку вважала його за мандрівника, але потім догадалась і побилася з ним. Основні начала її вчення були ті самі, що й у Парамоші та Яшеньки, тобто, що працювати не слід, а слід споглядати. «І, головне, подавати вбогим, бо вбогі не про мамону дбають, а про те, як би свою душу спасти», додавала вона, протягаючи разом з тим руку. Проповідь ця мала такий успіх, що глуповські копійки дощем сипалися до її кишень, і невдовзі вона встигла збити таки чималий капітал. Та й не можна було не давати їй, бо вона всякому, хто не подавав милостини, без церемонії плювала в очі і, замість перепрошувати, говорила тільки: «не осуди!»

Але представників місцевої інтелігенції навіть ця сувора обстановка вже не задовольняла. Вона задовольняла лише зовні, але справжньої дошкульності не давала. Звичайно, вони не висловлювали цього прилюдно і навіть точно виконували обрядову сторону життя, але це була тільки зовнішність, що з її допомогою вони підлещувалися до народних пристрастей. Ходячи по вулицях з опущеними очима, побожно наближаючись до папертей, вони ніби говорили смердам:

дивіться! і ми не гребуємо єднанням з вами! — та, по суті, думка їхня блукала далеко. Зіпсовані недавніми вакханаліями політеїзму й пересичені прянощами цивілізації, вони не задовольнялися просто вірою, а шукали якихось «захоплень». На жаль, Грустилов перший пішов цим згубним шляхом і потягнув за собою всіх інших. Побачивши на самому виїзді з міста напіврозвалену будову, де колись містилася інвалідна команда, він улаштував у ній зборища, на які ночами збирався весь так званий глуповський бомонд. Тут спочатку читали критичні статті п. М. Страхова *, а що вони дурні, то незабаром переходили до іншого. Голова підводився з місця й починав корчитись; його приклад наслідували інші; потім, помалу, всі починали стрибати, крутитися, співати і кричати, і шаленіли так доти, поки, зовсім змучені, не падали ниць. Цей момент, власне, і називався «захопленням».

Чи міг тривати такий життєвий лад і скільки часу? — певно відповісти на це запитання досить важко. Головну перешкоду для його безмежної тривалості становила, звичайно, недостача харчових продуктів, як безпосередній наслідок аскетизму, що панував тоді; але, з другого боку, історія Глупова прикладами цілком позитивними свідчить нам, що харчові продукти зовсім не такі потрібні для щастя народів, як це здається на перший погляд. Якщо в людини є під руками яловичина, то вона, звичайно, з більшою охотою живиться нею, ніж іншими, менш поживними, речовинами; а коли м'яса нема, то вона з такою самою охотою живиться хлібом, а як і хліба недосить, то й лободою. Виходить, це питання ще спірне. Як би там не було, але неподобна глуповська витівка закінчилася значно несподіваніше і зовсім не з тих причин, що їх вплив можна було б вважати найприроднішим.

Справа в тому, що в Глупові жив, не маючи певних занять, такий собі штаб-офіцер, до якого було випадково виявлено зневагу. А саме, ще за часів політеїзму, на іменинах у Грустилова, всім кращим гостям подали юшку з чечуги, штаб-офіцерові, — певна річ, без відома хазяїна, — дісталась юшка з окунів. Гість проковтнув образу («тільки ложка в руці в нього затремтіла», каже літописець), але в душі зарисягся помститись. Почалися контри; спочатку боротьба точилася глухо, але потім, що далі, то розпалювалась все дужче й дужче. Питання про юшку було забуто, його заступили інші питання політичного і теологічного характеру,

отож, коли штаб-офіцерові, з чемності, запропонували взяти участь у «захопленнях», то він рішуче відмовився.

І був той штаб-офіцер доносителем...

Дарма, що він не був на зборах особисто, він пильно стежив за всім, що там відбувалося. Стрибання, кружляння, читання статей Страхова — ніщо не сховалося від його проникливості. Та він ні словом, ні ділом не виявив ні догани, ні похвали усім цим вчинкам, а спокійно виживав, поки нарів дозріє. І ось, ця жадана хвилина, нарешті, настала: йому потрапив до рук примірник складеної Грустиловим книжки: «Про захоплення благочестивої душі»...

Одної ночі кавалери і дами глузовські, як звичайно, зібралися в колишньому домі інвалідної команди. Читання статей Страхова вже закінчилось, і всі, що зібралися, починали потроху здригатись; але тільки-но Грустилов, як голова зборів, почав присідати і взагалі виконувати попередні дії, що захоплення душі стосуються, як знадвору почувся гомін. З жахом кинулися сектатори до всіх надвірних виходів, забувши навіть погасити світло й усунути речові докази... Та було вже пізно.

Коло самого голсного виходу стояв Угрюм-Бурчєєв і пронизував юрбу поглядом, від якого та цїпенїла...

Та що це був за погляд!.. О господи! що це був за погляд!..

ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПОКАЯННЯ. ЗАКІНЧЕННЯ

Він був жахливий.

Та він усвідомлював це лише в невеликій мірі і з якоюсь суворою скромністю застерігав. «Іде хтось за мною, — казав він, — хто буде ще жахливіший за мене».

Він був жахливий; але, крім того, він говорив стисло і з дивовижною обмеженістю поєднував непохитність, що межувала з ідіотством. Ніхто не міг обвинуватити його у воївоначій заповзятливості, як обвинувачували, наприклад, Бородавкіна, ні в поривах божевільної люті, до яких були схильні Брудастий, Негодяєв та багато інших. Пристрастність було викреслено з числа елементів, що становили його натуру, і замінено непохитністю, яка діяла з регулярністю найдосконалішого механізму. Він не жестикулював, не підвищував голосу, не скреготав зубами, не готів, не тупав гогами, не заходився начальницьки-дошкульним сміхом;

здавалося, він навіть не бачив потреби в адміністративних проявах такого роду. Зовсім беззвучним голосом висловлював він свої вимоги, і неминучість їх виконання підтверджував спрямуванням пильного погляду, що в ньому виявлялась якась невимовна безсоромність. Людина, на якій зупинявся цей погляд, не могла зносити його. Виникало якесь зовсім особливе почуття, що в ньому найперше значення належало не так інстинктові особистого самозбереження, як побоюванню за людську природу взагалі. В цьому невиразному побоюванні потопали різноманітні передчуття таємничих і непереможних погроз. Думалося, що небо впаде, земля розступиться під ногами, що налетить звідкілясь смерч і все поглине, все разом... То був погляд, ясний, як сталь, погляд, зовсім вільний від думки, і тому недоступний ні для відтінків, ні для вагань. Гола рішучість — та й годі.

Як людина обмежена, він нічого не мав на меті, крім правильності побудов. Пряма лінія, відсутність строкатості, простота, доведена до голизни, ось ідеали, які він знав і здійснення яких прагнув. Його поняття про «обов'язок» не йшло далі загальної рівності перед шпідрутенном; його уявлення про «простоту» не переступало навіть простоти звіра, що виявляла цілковиту голизу потреб. Розуму він не визнавав зовсім і навіть вважав його найлютішим ворогом, який обплутує людину тенетами спокус і небезпечних вибагливостей. Перед усім, що нагадувало веселощі чи просто дозвілля, він зупинявся, здивований. Не можна сказати, щоб ці природні прояви людської природи його обурювали: ні, він просто-таки не розумів їх. Він ніколи не лютував, не кипів, не мстився, не переслідував, а, подібно всякій іншій несвідомо діючій силі природи, ішов уперед, змітаючи з лиця землі все, що не встигло зійти з дороги. «Навіщо?» — ось єдине слово, яким він виявляв порухи своєї душі.

Вчасно стати осторонь — ось усе, що було потрібне. Район, що його охоплював кругозір цього ідіота, був дуже вузький; поза цим районом можна було й махати руками, і голосно розмовляти, і дихати, і навіть ходити розперезаним; він нічого не помічав; всередині району — можна було тільки марширувати. Якби глуповці вчасно зрозуміли це, їм досить було тільки стати трохи осторонь, і чекати. Та вони збачили це пізно, і попервах, за прикладом усіх начальстволюбних народів, як навмисно, лізли йому в очі. Звідси безліч вільних катувань, які немов тенетами охопили існування обивателів, звідси ж — не така вже й заслужена назва «са-

тани», що її народна думка дала Угрюм-Бурчєєву. Коли глуповців питали, що стало приводом для такого незвичайного епітета, вони нічого до пуття не казали, а тільки тремтіли. Мовчки показували вони на витягнуті під шнур будинки свої, на посаджені перед цими будинками палісадники, на формені козакини, що в них одноманітно були обмундировані всі жителі до одного,— і тремтливі губи їх шепотіли: сатана!

Сам літописець, взагалі досить прихильний до градоначальників, не може приховати невиразного почуття страху, починаючи описувати діяльність Угрюм-Бурчєєва. «Була в той час,— так починає він свою розповідь,— в одному з міських храмів картина, що змальовувала муки грішників при ворогові роду людського. Сатану показано, як він стоїть на верхній приступці пекельного трону, з владно простягнутою вперед рукою і з тьмяним поглядом, спрямованим у простір. Ні в постаті, ні навіть в обличчі ворога людського не видно особливої пристрасті до катування, а видно лише навмисне скасування природності. Скасування це вчинило тільки одну явну дію: владний жест,— і потім, зосередившись само в собі, перейшло в скам'яніння. Та що особливо варте уваги: хоч які жахливі катування і муки, рясно по всій картині розкидані, і хоч як вражають душу кривляння і судороги лиходіїв, для яких ті муки приготовано, але кожному глядачеві неодмінно здається, що навіть і ці страждання не такі болісні, як страждання цього справжнього недолюдка, який так усяку природність у собі переміг, що й на ці нечувані катування холодним і нетямущим оком дивитися може». Такий початок літописної розповіді, і хоч далі йде перерва, і літописець уже не повертається до спогяду про картину, але не можна не здогадуватися, що спогяд цей кинуту тут не дарма.

В міському архіві й досі зберігся портрет Угрюм-Бурчєєва. Це мужчина середнього зросту, з якимось дерев'яним обличчям, що його, як видно, ніколи не освітлювала усмішка. Густе, обстрижене під гребінець і як смола чорне волосся вкриває конічний череп і щільно, як ярмулка, облягає вузький і спадистий лоб. Очі сірі, запалі, затінені трохи припухлими повіками; погляд чистий, без вагань; ніс сухий, він спускається від лоба майже прямо донизу; губи тонкі, бліді, опушені підстриженою щетиною вусів; щелепи розвинені, але без особливо помітного виразу хижацтва, а з якимось незбагненим букетом готовості роздробити чи

перекусити надвоє. Вся постать сухорлява, з вузькими плечами, трохи піднесеними догори, з штучно випнутими вперед грудьми і з довгими, мускулястими руками. Одягнений в сюртук військового крою, застебнутий на всі гудзики, тримає в правій руці складений Бородавкіним «Статут про неухильне шмагання», але, як видно, не читає його, а ніби дивується, що можуть існувати на світі люди, які навіть цю неухильність вважають потрібним забезпечувати якимись статутами. Навколо — пейзаж, що змальовує пустелю, посеред якої стоїть острог; згори, замість неба, звисла сіра солдатська шинель...

Портрет цей справляє враження дуже тяжке. Перед очима глядача постає найчистіший тип ідіота, що схвалив якесь суворе вирішення і заприсягся здійснити його. Ідіоти взагалі дуже небезпечні, і навіть не тому, що вони неодмінно злі (в ідіота злість чи добрість — зовсім невиразні якості), а тому, що вони цураються всяких міркувань і завжди йдуть напролом, начебто дорога, на якій вони опинилися, належить тільки виключно їм. Здаля може здатися, що це люди хоч і суворих, але міцно сформованих переконань, і вони свідомо йдуть до твердо наміченої мети. Проте це оптичний обман, яким зовсім не слід захоплюватись. Це просто з усіх боків наглухо закупорені істоти, які деруться вперед, бо неспроможні усвідомити себе в зв'язку з будь-яким порядком явищ...

Звичайно проти ідіотів вживають певних заходів, щоб вони, в нерозумному пориванні, не все перекидали, що трапляється їм на шляху. Та заходи ці майже завжди стосуються тільки *простих* ідіотів; а коли додатком до ідіотства є владність, то справа оберігання суспільства значно ускладнюється. В цьому разі небезпека, що загрожує, збільшується всією сумою неприхованості, в жертву якій, в певні історичні моменти, здається принесеним життя... Там, де простий ідіот розвалює собі голову або наскакує на рожен, ідіот владний розламує навіпіль найрізноманітніші рожни і робить свої, так би мовити, позасвідомі злочини зовсім без перешкод. Навіть у самій марності чи явній шкідливості цих злочинів він не здобуває собі ніякої науки. Йому нема діла ні до яких результатів, бо результати ці виявляються не на ньому (він занадто закам'янів, щоб на ньому могло що-небудь відбиватися), а на чомусь іншому, з чим у нього нема ніякого органічного зв'язку. Якби, внаслідок підсиленої ідіотської діяльності, навіть весь світ обернувся в пустиню, то й цей результат не злякав би ідіота. Хто знає, може, пустеля й

становить в його очах саме ту обстановку, яка змальовує собою ідеал людського співжиття?

Ось саме це ідіотство, що закріпилося й цілком заспокоїлося в самому собі, і вражає глядача в портреті Угрюм-Бурчєєва. На обличчі його не видно ніяких запитань; навпаки, у всіх рисах виступає якась солдатськи байдужа впевненість, що всі питання давно вже розв'язано. Які це питання? Як їх розв'язано? — це загадка така важка, що ризикуєш перебрати найрізноманітніші питання і розв'язання і не натрапити саме на ті, про які йде мова. Може, це розв'язане питання про загальне знищення, а може, тільки про те, щоб у всіх людей були груди, випнуті вперед на зразок колеса. Нічого невідомо. Відомо тільки, що цьому невідомому питанню, хоч би там що, буде надано чинності. А що подібне протиприродне пристосування відомого до невідомого заплутує ще більше, то наслідком такого становища може бути тільки одно: загальний панічний страх.

Саме життя Угрюм-Бурчєєва було таке, що тільки підсилювало жах, викликаний його зовнішнім виглядом. Він спав на голій землі, і тільки під час великих морозів дозволяв собі сховатися в пожежному сіннику; замість подушки клав під голову камінь; прокидався удосвіта, надівав віцмундир і зараз же бив у барабан; курих махорку таку смердючу, що навіть поліцейські солдати, і ті червоніли, коли до нюху їхнього доходив сморід її; їв конину, і легко пережовував волячі жири. Нарешті, по три години на добу марширував на подвір'ї градоначальницького дому, сам, без товаришів, виголошуючи сам собі командні вигуки і сам на себе накладаючи дисциплінарні кари і навіть б'ючи шпідрутенами («до того ж бичував себе не вдавано, як попередник його, Грустилов, а за точним розумінням законів», додає літописець).

Була в нього й родина; та поки він градоначальствував, ніхто з обивателів не бачив ні дружини, ні дітей його. Ходила чутка, що вони мучилися десь у підвалі градоначальницького дому, і що він сам особисто раз на день, крізь залізні ґрати, подавав їм хліб і воду. І справді, коли сталося його адміністративне зникнення, було знайдено в підвалі якихось голих і зовсім диких істот, які кусалися, вищали, впиналися одна в одну кігтями й гарчали на всіх навколо. Їх вивели на свіже повітря й дали гарячої страви; спочатку, побачивши пару, вони пирхали й виявляли заобонний страх; але потім призвичаїлись і з такою звірячою

пожадливістю накинулись на їжу, що тут-таки пооб'їдалися й поздыхали.

Розповідали, що підвищення своє Угрюм-Бурчєєв пояснював зовсім особливим випадком. Жив нібито на світі якийсь начальник, що раптом стривожився від думки, наче ніхто з підлеглих не любить його.

— Любимо, вашество!— запевняли підлеглі.

— Всі ви так на дозвіллі кажете,— обстоював своє начальник: — а як дійде до діла, то ніхто й пальцем для мене не пожертвує.

Поволі, незважаючи на протести, ідея ця так зміцніла в голові ревнивого начальника, що він вирішив випробувати своїх підлеглих і вигукнув заклик:

— Хто хоче довести, що він любить мене,— виголошував він:— той нехай відрубає вказівний палець правої руки своєї!

Ніхто, проте, на заклик не поспішав; одні не виходили наперед, бо були розніжені і знали, що відрубання пальця поєднано з болем; інші не виходили через непорозуміння: не розібравши запитання, думали, що начальник запитує, чи всім задоволені, і побоюючись, щоб їх не вважали за бунтівників, за звичкою на весь рот кричали: «раді старатися, ваше-е-е-ство-о!»

— Хто хоче довести? виходь! не бійся!— повторив свій виклик ревний начальник.

Але й цього разу відповіддю була мовчанка або такі вигуки, які зовсім не вичерпували справи. Обличчя в начальника спершу почервоніло, потім якось сумно поникло.

— Сви...

Та не встиг він закінчити, як з лав вийшов простий, виснажений шпідрутенами прохвост, і гучним голосом загорлав:

— Я хочу довести!

І з цим словом, поклавши пальця на перекладину, він тупим тесаком розтросив його.

Зробивши це, він усміхнувся. Це був єдиний випадок в усьому багатобитому його житті, коли на обличчі в нього промайнуло щось людське.

Багато хто думав, що він зробив цей подвиг тільки заради звільнення своєї спини від кийв; та ні, в цього прохвоста дозріла свого роду ідея...

Побачивши розтросений палець, що впав до ніг йому, начальник спочатку здивувався, але потім розчулився.

— Ти мене полюбив,— вигукнув він:— а я тебе полюблю сторицею!

І послав його до Глупова.

В той час ще нічого не було відомо певного ні про комуністів, ні про соціалістів, ні про так званих нівеляторів взагалі. А проте нівеляторство існувало, і до того ж у найширших розмірах. Були нівелятори «приструнчування», нівелятори «згинання в дугу», нівелятори «шорів» та ін. та ін. Але ніхто не бачив у цьому нічого такого, що загрожувало б суспільству або підривало його основи. Здавалося, що коли людину, заради порівняння її з ровесниками, позбавляють життя, то хоч особисто для неї, може, особливого добра від цього не буде, але для збереження суспільної гармонії це корисно й навіть потрібно. Самі нівелятори зовсім і не підозрівали, що вони — нівелятори, а називали себе добрими і багатодбайливими влаштовувачами, які в міру власного розсуду піклуються про щастя підлеглих і підвладних їм осіб... *

Така була простота звичаїв того часу, що ми, свідки епохи пізнішої, насилу можемо перенестися навіть уявою в ті недавні часи, коли кожен ескадронний командир, не називаючи себе комуністом, ставив собі одначе за честь і обов'язок бути ним від верхнього кінця до нижнього.

Угрюм-Бурчєєв належав до найфанатичніших нівеляторів цієї школи. Накресливши пряму лінію, він задумав втиснути в неї весь видимий і невидимий світ, і до того ж з таким неодмінним розрахунком, щоб не можна було повернутися ні туди, ні сюди, ні направо, ні наліво. Чи гадав він при цьому зробитися благодійником людства? — ствердно відповісти на це запитання важко. Скоріше однак можна гадати, що в голові в нього взагалі ніяких міркувань ні про що не було. Лише пізнішими часами (майже на наших очах) думку про поєднання ідеї прямолінійності з ідеєю загального ощасливлення було перетворено в досить складну і не позбавлену ідеологічних хитрощів адміністративну теорію, але нівелятори старого гарту, подібні до Угрюм-Бурчєєва, діяли в простоті сердечній тільки через інстинктивну огиду до кривої лінії та всяких зигзагів і закрутів. Угрюм-Бурчєєв був прохвост у повному розумінні цього слова. Не тому тільки, що він займав цю посаду в полку, а прохвост усім своїм еством, всіма помислами. Пряма лінія спокушала його не через те, що вона в той же час є й найкоротша — йому нічого було робити з короткістю — а через те, що по ній

можна було весь вік марширувати і ні до чого не домаршируватися. Віртуозність прямолінійності, немов вербовий кіл, засіла в його скорботній голові й пустила там цілу непроглядну сіть коріння і розгалужень. Це був якийсь таємничий ліс, повний чарівних сновидінь. Таємничі тіні низкою йшли одна за одною, застібнуті, обстрижені, одноманітним кроком, в одноманітному одязі, все йшли, все йшли... У всіх них були однакові фізіономії, всі однаково мовчали і всі однаково кудись зникали. Куди? Здавалося, за цим сонно-фантастичним світом існувало ще фантастичніше провалля, яке розв'язувало всі труднощі тим, що в ньому все зникало, — все до решти. Коли фантастичне провалля поглинало достатню кількість фантастичних тіней, Угрюм-Бурчєєв, якщо можна так сказати, перевертався на другий бік, і знову починав другий такий самий сон... Знову йшли низкою тіні одна за одною, все йшли, все йшли..

Ще задовго до прибуття в Глупов, він уже склав у своїй голові цілу систематичну маячню, в якій, до останньої дрібниці, регулювалося всі подробиці майбутнього устрою цієї злочасної муніципії. На основі цієї маячні ось в якій приблизно формі уявлялося те місто, що його він намірився піднести на ступінь зразкового.

Посередині — площа, від якої радіусом розбігаються на всі боки вулиці, або, як він в думках називав їх, роти. В міру віддалення від центра, роти перетинаються бульварами, які в двох місцях оперізують місто і в той же час становлять захист від зовнішніх ворогів. Далі форштадт, земляний вал — і темна завіса, тобто край світу. Ні річки, ні струмка, ні яру, ні пагорка, — одно слово, нічого такого, що могло б бути перешкодою для вільного ходіння, він не передбачав. Кожна рота має шість сажнів завширшки — не більше й не менше; кожен будинок має трое вікон, які виходять у палісадник, де ростуть: городні зірки, кучерявці, буряки і татарське мило. Всі будинки пофарбовано ясно-сірою фарбою, і хоч у натурі один бік вулиці завжди виходить на північ або на схід, а другий на південь або на захід, але навіть і на це не було звернено уваги, а припускалося, що й сонце, і місяць всі сторони освітлюють однаково і в один і той самий час дня і ночі.

В кожному будинку живуть по двоє старих, по двоє дорослих, по двоє підлітків і по двоє малят, до того ж особи різних статей не соромляться одно одного. Однаковість віку поєднується з однаковістю зросту. В деяких ротах живуть

виключно високі на зріст, в інших — виключно малі на зріст, або застрільники. Дітям, які під час народження не обіцяють бути витривалими в злигоднях, вкорочують віку; людям зовсім старим і непридатним до роботи теж можна вкорочувати вік, але тільки в такому разі, коли, на думку околочних надзирателів, у загальній економії наявних сил міста почувується зайвина. В кожному будинку є по штуці корисної тварини чоловічої і жіночої статі, які, по-перше, повинні виконувати властиву їм роботу і, по-друге, — плодитися. На майдані зосереджуються кам'яні будинки, в яких розміщуються громадські заклади, як-от: урядові установи і найрізноманітніші манежі: для навчання гімнастики, фехтування і піхотних вправ, для споживання їжі, для загальних колінопреклонінь тощо. Урядові установи називаються штабами, а службовці в них — писарями. Шкіл нема, і грамотності не передбачено; науку лічби викладають на пальцях. Нема ні майбутнього, ні минулого, а тому літочислення скасовується. Свят два: одно весною, зараз-таки після того, як розтане сніг, називається «Святом Неухильності», і в це свято готуються до наступних злигоднів; друге — восени, називається «Святом Предержащих Властей» і присвячується спогадам про злигодні, вже перебуті. Від буднів ці свята відрізняються тільки посиленими вправами в маршируванні.

Така була зовнішня побудова цієї маячні. Далі передбачалося врегулювати внутрішні умови життя живих істот, нею охоплених. Щодо цього, фантазія Угрюм-Бурчєєва доходила визначеності справді дивовижної.

Всякий будинок є не що інше, як *поселена одиниця*, яка має свого командира і свого шпигуна (шпигуна він особливо обстоював) і належить до десятка, що має назву *взводу*. Взвод у свою чергу має командира і шпигуна; п'ять взводів становлять роту, п'ять рот — полк. Усіх полків чотири, і вони утворюють, по-перше, дві бригади і, по-друге, дивізію; в кожному з цих підрозділів є командир і шпигун. Далі йде власне Місто, яке з Глупова перейменовується на «вічностойної пам'яті великого князя Святослава Ігоревича» місто Непреклонськ. Над містом ширяє повітий хмарою градоначальник, або, інакше, суходільних і морських сил міста Непреклонського оберкомендант, який з усіма заходить у суперечки і всім дає відчувати свою владу. Коло нього... шпигун!!

В кожній поселеній одиниці час розподіляється якнайсуворіше. Разом зі сходом сонця в будинку встають;

дорослі і підлітки вбираються в одноманітну одержу (за особливими, апробованими градоначальником малюнками), підчищаються й підтягають ремінці. Малята ссуть нашвидку материнську грудь; старі виголошують коротке повчання, що незмінно закінчується непристойним словом; шпигуни поспішають з рапортами. Через півгодини в будинках залишаються тільки старі і малята, бо інші всі вже подалися виконувати покладені на них обов'язки. Спочатку вони йдуть до «манежу для колінопреклонінь», де нашвидку моляться; потім спрямовують стопи свої до «манежу для тілесних вправ», де зміцнюють організм фехтуванням і гімнастикою; нарешті, ідуть до «манежу для споживання їжі», де дістають по шматку чорного хліба, посипаного сіллю. Споживши їжу, всі вишикуються на майдані в каре, і звідти, на чолі з командирами, повзводно їх розводять на громадські роботи. Роботи виконуються за командою. Обивателі разом нагинаються і випростуються; виблискують леза кіс, здіймаються граблі, стукають лопати, рала орють землю,— все за командою. Землю орють, намагаючись виводити ралами вензелі, що змальовують початкові літери імен тих історичних діячів, які найбільше вславилися непохитністю. Біля кожного робочого взводу розміреним кроком ходить солдат з рушницею, і через кожних п'ять хвилин стріляє в сонце. Серед цих помахів, нагинань і випростувань походжає по прямій лінії сам Угрюм-Бурчєєв, весь мокрий від поту, весь переповнений казарменим духом, і за-
тягає:

Раз — один! раз — другий! —

а за ним усі ті, що працюють, підхоплюють:

Ухнем!

Дубиночко, ухнем!

Та ось сонце досягає зеніту, і Угрюм-Бурчєєв гукає: «шабаш!» Знову повзводно шикуються обивателі й рушають назад до міста, де церемоніальним маршем проходять через «манеж для споживання їжі» й дістають по шматку чорного хліба з сіллю. Після короткого відпочинку, який полягає в маршируванні, люди знову шикуються і тим самим порядком розводяться на роботи аж до заходу сонця. По заході всякий дістає по новому шматку хліба і поспішає додому лягати спати. Вночі над Непрекклонськом витає дух Угрюм-Бурчєєва і пильно стереже обивательський сон...

Ні бога, ні ідолів — нічого...

В цьому фантастичному світі нема ні пристрастей, ні захоплень, ні прихильностей. Всі живуть щохвилини разом, і кожен почуває себе самотнім. Життя ані на мить не відволікається від виконання незчисленної кількості безглуздих обов'язків, що з них кожен розрахований заздалегідь і над кожною людиною тяжить їх доля. Жінки мають право родити дітей тільки взимку, бо порушення цього правила може перешкодити успішному ходові літньої роботи. Шлюби між молодятами влаштовуються не інакше, як відповідно до зросту і будови тіла, бо це задовольняє вимоги правильного і гарного фронту. Нівеляторство, спрощене до певної видачі чорного хліба, — ось суть цієї кантоністської фантазії...

А проте, коли Угрюм-Бурчєєв виклав свою маячню перед начальством, то воно не тільки не стривожилося від неї, а з подивом, що межував майже з побожністю, глянуло на темного прохвоста, який задумав приборкати всесвіт. Страшна сила ретельності, що діє як одна людина, вражала уяву. Весь світ вживався поцяткованим чорними крапками, в яких, під гуркіт барабана, рухаються по прямій лінії люди, та все йдуть, усе йдуть. Ці поселені одиниці, ці взводи, роти, полки, — все це, взяте разом, хіба не натякає на якусь осяйну далечінь, яка поки що повита туманом, але згодом, коли тумани розвіються і коли далечінь відкриється... Що ж це однак за далечінь? що ховає вона?

— Ка-за-р-рми! — цілком певно підказувала збуджена до героїзму уява.

— Каза-р-р-рми! — в свою чергу, немов луна, вторував похмурий прохвост і виголошував при цьому таку несусвітню клятву, що начальство почувало себе ніби обпаленим якимось таємничим вогнем...

Упоравшись з Грустиловим і розігнавши божевільне зборище, Угрюм-Бурчєєв негайно заходився здійснювати свою маячню.

Але в тому вигляді, в якому місто Глупов постало перед очима його, місто це далеко не відповідало його ідеалам. Це була скоріше безладна купа халуп, ніж місто. Не було виразного центрального пункту; вулиці розбігалися криво й косо; будинки тулилися сяк-так, без будь-якої симетрії, подекуди тиснучись один до одного, подекуди залишаючи в проміжках величезні пустирі. Отже, треба було не поліп-

шувати, а створювати наново. Та що ж може означати слово «створювати» в розумінні такої людини, яка з молодих літ загартувалася на посаді прохвоста? «Створювати» — це означає уявити собі, що перебуваєш у дрімучому лісі; це означає взяти до рук сокиру і, вимахуючи цим знаряддям творчості направо й наліво, неухильно йти, куди очі світять. Саме так Угрюм-Бурчєєв і зробив.

Другого ж дня після приїзду він обійшов усе місто. Ні кривизна вулиць, ні безліч завулків, ні розкиданість обивательських халуп — ніщо не зупинило його. Йому було ясно одно: що перед очима його дрімучий ліс, і що слід цьому лісові дати лад. Натрапивши на яку-небудь неправильність, Угрюм-Бурчєєв на хвилину втуплював у неї здивований погляд, але в ту ж мить приходив до пам'яті й мовчки робив жест уперед, ніби проектуючи пряму лінію. Так йшов він довго, все простягаючи руку й проектуючи, і тільки тоді, коли перед очима його постала річка, він відчув, що з ним сталося щось незвичайне.

Він забув... він нічого подібного не передбачав... Досі його фантазія йшла все прямо, все рівною місцевістю. Вона усувала, розтинала й споруджувала моментально, не знаючи перешкод, а живлячись виключно своїм власним змістом. І раптом... Звивиста смуга рідкої сталі блиснула йому в очі, блиснула і не тільки не зникла, а й навіть не завмерла під поглядом цього адміністративного василіска. Вона й далі рухалась, колихалась, і від неї йшли якісь особливі, але безперечно живі звуки. Вона жила.

— Хто тут? — спитав він з жахом.

Та ріка й далі гомоніла, і в цьому гомоні чути було щось спокусливе, майже зловісне. Здавалося, ці звуки говорили: «хитра, прохвосте, твоя маячня, та є й інша маячня, яка, мабуть, хитріша за твою буде». Так; це була теж маячня, або, краще сказати, тут стали віч-на-віч дві маячні: одна, створена особисто Угрюм-Бурчєєвим, і друга, яка вдиралася звідкись збоку, заявляла про цілковиту свою незалежність від першої.

— Навіщо? — спитав, показуючи очима на річку, Угрюм-Бурчєєв у кварталних, що супроводжували його, коли минув перший момент заціпеніння.

Квартальні не зрозуміли; та в погляді градоначальника було щось таке, усуваюче всяку можливість ухилитися від пояснення, що вони наважились відповісти, навіть не розуміючи запитання.

— Річка... гній...— белькотіли вони як на думку спало.

— Навіщо? — повторив він злякано, і раптом, ніби боячись заглиблюватися в дальші розпитування, круто повернувся ліворуч кругом і пішов назад.

Судорожним кроком повертався він додому й бурмотів собі під ніс:

— Вгамую, я її вгамую!

Вдома він через хвилину вже розв'язав справу по суті. Два однаково великі подвиги стояли перед ним: зруйнувати місто й усунути річку. Засоби для виконання першого подвигу було обдумано вже заздалегідь; засоби для виконання другого уявлялися йому невиразно і плутано. Та що не було тієї сили в природі, яка могла б переконати прохвоста в незнанні хоч би чого-небудь, то в цьому разі нещастю було не тільки рівносильним знанню, а й навіть у певному розумінні дужчим за нього.

Він не був ні технолог, ні інженер; але він був твердої душі прохвост, а це теж свого роду сила, маючи яку, можна підкорити світ. Він нічого не знав ні про процес утворення річок, ні про закони, за якими вони течуть донизу, а не догори, але був певен, що досить тільки зазначити: від цього місця до цього — і на протязі відміряної відстані напевне виникне суходіл, а потім по-давньому, і праворуч і ліворуч, далі тектиме річка.

Спинившись на цій думці, він почав готуватися.

В якійсь дикій задумливості бродив він вулицями, заклавши руки назад й бурмочучи під ніс незрозумілі слова. По дорозі траплялися йому обивателі, одягнені в найрізноманітніше лахміття, і кланялися в пояс. Перед деякими він спинався, втуплював нетямущий погляд в лахміття й промовляв:

— Навіщо?

І, знову поринувши в задумливість, ішов своїм шляхом далі.

Хвилини цієї задумливості були найважчими для глуповців. Як заціпенілі, завмирили вони перед ним, неспроможні відірвати очей від його ясного, як сталь, погляду. Якась незбагненна таємниця крилася в цьому погляді, і таємниця та важкою, майже свинцевою запоною звисла над цілим містом.

Місто принишло; в повітрі почувалася затхлість і задуха.

Він ще не зробив ніяких розпоряджень, не висловив

ніяких думок, нікому не сказав про свої плани, а всі вже розуміли, що настав кінець. У цьому переконувало безперервне сновигання ідіота, що носив у собі таємницю; в цьому переконувало тихе гарчання, що йшло з його нутрощів. Незримо ні для кого, закрався в середовище обивателів невиразний жах і цілком опанував усіх. Всі розумові сили зосереджувались на загадковому ідіоті, і в тяжкому неспокої крутилися в одному й тому самому зачарованому колі, що його центром був він. Люди забули минуле й не задумувалися про майбутнє. Нехотя виконували вони потрібні життєві справи, нехотя сходилися одно з одним, нехотя жили з дня на день. Навіщо? — ось єдине запитання, що ясно поставало перед кожним, коли він бачив, як іде оддалік ідіот. Навіщо жити, коли життя назавжди отруєно уявленням про ідіота? Навіщо жити, коли нема способу захистити очі від його жахливої повсюдності? Глуповці забули навіть взаємні чвари й поховалися по кутках, тоскно чекаючи...

Здавалося, він і сам розумів, що кінець настав. Ніякими поточними справами він не цікавився, а до правління навіть не заглядав. Він вирішив раз назавжди, що старе життя безповоротно пішло у вічність, і що, виходить, нема чого й тривожити цей мотлох, який не має нічого спільного з майбутнім. Квартальні морально і фізично змучились: виструнчившись і затаївши подих, вони ставали по лінії, якою він проходив, і чекали, чи не буде наказів; та наказів не було. Він мовчки проходив повз них і не вшановував їх навіть поглядом. Не стало в Глупові ніякого суду: ні милостивого, ні немилостивого, ні швидкого, ні нешвидкого. Попервах глуповці, за старою звичкою, здумали були звертатися до нього з претензіями і скаргами один на одного; та він навіть не зрозумів їх.

— Навіщо? — говорив він, з якимось диким подивом оглядаючи скаржника від голови до ніг.

Збентежено оглянулись глуповці назад, і з жахом побачили, що позаду справді нічого нема.

Нарешті, страшний момент настав. Після недовгих вагань він вирішив: спочатку зруйнувати місто, а потім уже взятися й до річки. Як видно, він ще сподівався, що річка схаменеться сама собою.

За тиждень до Петра він оголосив наказ: усім говіти. Хоч глуповці завжди говіли охоче, але, вислухавши несподіваний наказ Угрюм-Бурчєєва, збентежились. Виходить, і справді має бути щось рішуче, коли, щоб зустріти це рішуче,

потрібні такі приготування? Це запитання стискало всі серця тугою. Думали спочатку, що він палитиме, але, заглянувши на градоначальницький двір, де стояло гарматне спорядження, з якого звичайно палили в обивателів, переконалися, що гармати стоять незаряджені. Потім зупинилися на думці, що буде проведено повсюдне «вилучення», і стали готуватися до нього: ховали книжки, листи, клаптики паперу, гроші і навіть ікони—одно слово все, в чому можна було побачити який-небудь «доказ».

— Хто його знає, якої він віри? — шепотілися проміж себе глуповці: — може, і фармазон?

А він усе марширував по прямій лінії, заклавши руки назад, і нікому не відкривав своєї таємниці.

На Петра всі запричастилися, а багато хто навіть зробив маслосвяття напередодні. Коли заспівали причасну молитву, в церкві залунали ридання, «а найдужче волали голова і предводитель, побоюючись за многі маєтки свої». Потім, проходячи від причастя повз градоначальника, кланялись і поздоровляю; але він стояв зухвало й нікому навіть не кивнув головою. День минув у тиші незвичайній. Стали люди розговлятися, але нікому не ліз шматок у горло, і всі знову заплакали. Та коли проходив мимо градоначальник (він у цей день ходив форсованим маршем), то покwapно втирали сльози й намагалися надати обличчям безтурботного й довірливого виразу. Надія не вся ще зникла. Все думалося: ось побачать начальники нашу невинність і змилюються...

Та Угрюм-Бурчєєв нічого не побачив і не змилювався.

«30-го червня,— оповідає літописець: — на другий день святкування пам'яті святих і славних апостолів Петра і Павла, було вперше приступлено до руйнування міста». Градоначальник з сокирою в руках перший вибіг з свого дому і, немов опромінений, кинувся на міське управління. Обивателі пішли за прикладом його. Поділені на загони (в кожен ще звечора було призначено особливого урядника і особливого шпигуна), вони разом на всіх пунктах почали руйнівну роботу. Розлігся стукіт сокир і вищання пилки; в повітрі залунали вигуки робітників і гуркіт колод, що падали на землю; курява густою хмарою нависла над містом і затьмарила сонячне світло. Всі були на роботі, і всі до одного: дорослі і дужі рубали й руйнували; підлітки і кволі згрібали сміття й вивозили його до річки. З ранку до вечора невтомно виконували завдання щодо руйнування власних

жител, а вночі тулилися в збитих на вигоні бараках, куди було звезено й обивательське майно. Вони й самі не розуміли, що роблять, і навіть не питали одно в одного, чи справді це наяву відбувається. Вони усвідомлювали тільки одне: що кінець настав і що за ними скрізь, скрізь стежить нетямущий погляд похмурого ідіота. Мигцем, немов уві сні, пригадувалися деяким старим приклади з історії, а особливо з епохи, коли градоначальствував Бородавкін, який навів до міста олов'яних солдатиків і одного разу, в хвилину божевільної відваги, скомандував їм: руйнуйте! Але ж тоді все-таки була війна, а тепер... без будь-якого приводу... серед глибокого земського миру...

Угрюм-Бурчєєв розміреним кроком ходив серед загального спустошення, і на губах його перебігала та сама усмішка, яка осяяла обличчя його в ту хвилину, коли він, в пориві начальстволюбності, відрубав собі вказівного пальця на правій руці. Він був задоволений, він навіть мріяв. В думках він ішов уже далі за просте руйнування. Він сортував жителів за зростом і будовою тіла; він розлучав чоловіків з законними жінками й одружував з чужими; він розподіляв дітей по родинах, зважаючи на становище кожної родини; він призначав взводних, ротних та інших командирів, добирав шпигунів тощо. Клятву, яку він дав начальникові, наполовину вже виконано. Все наготові, все кипить, все готове виринути в повному озброєнні; залишаються деталі, але й ті вже давно-давно передбачені і розв'язані. Якийсь солодкий захват проймав усю істоту похмурого прохвоста й заносив його далеко, далеко.

У захваті гордощів, він втуплював очі в небо, дивився на світила небесні, і, здавалося, це видовище викликало в нього подив.

— Навіщо? — бурмотів він ледве чутно і довго-довго про щось думав і щось міркував.

Що саме?

Через півтора чи два місяці не залишилося вже й каменя на камені. Але в міру того, як робота спустошення наближалась до набережної річки, чоло Угрюм-Бурчєєва тьмарилось. Повалився останній, найближчий до річки будинок; востаннє гупнув удар сокири, а річка не вгамовувалась. Як і раніше, вона текла, дихала, дзюрчала, звивалась; як і раніше, один берег її був крутий, а другий становив лукову низовину, що на далеку відстань заливалась, весняної пори, водою. Маячня тривала.

Величезні купи сміття, гною і соломи було складено на берегах, і вони чекали тільки знаку, щоб зникнути в глибинах річки. Нахмурений ідіот бродив між купами і облічував їх, ніби побоюючись, щоб хто-небудь не вкрав дорогоцінного матеріалу. Часом він упевнено бурмотів:

— Вгамую! я її вгамую!

І от жадана хвилина настала. Одного прекрасного ранку, скликавши будочників, він привів їх на берег річки, відміряв кроками відстань, показав очима на течію й виразним голосом промовив:

— Від цього місця — до цього!

Хоч які були затуркані обивателі, але й вони розчулились. Досі руйнувалися тільки утвори рук людських, а тепер черга доходила до утвору споконвічного, нерукотворного. Багато хто роззявив рота, щоб заремствувати, та він навіть не помітив цього вагання, а тільки ніби здивувався, чого люди баряться.

— Жени! — скомандував він будочникам, кидаючи очима на хитку юрбу.

Боротьба з природою дістала початок.

Маса, яка з таємним зітханням руйнувала будинки свої, з тим самим таємним зітханням закопошилася у воді. Здавалося, що робоча сила Глупова зробилася невичерпною, і що чим більше виявлялася безсоромність вимог, тим ширшою ставала сума знарядь, що підлягали її експлуатації.

Багато було заїжджих людей, які розоряли Глупов; деякі — заради жарту, інші — в хвилину туги, запальності чи захоплення; та Угрюм-Бурчєєв був першим, що задумав розорити місто серйозно. З ранку до вечора аж кишіло людей у воді; вони забивали в дно річки палі й завалювали сміттям і гноем прірву, яка здавалася бездонною. Та сліпа стихія жартома рвала й розкидала мотлох, що його наносили ціною нелюдських зусиль, і з кожним разом дедалі глибше прокладала собі річище. Тріски, гній, солома, сміття — все несла бистра вода в невідому далечинь, і Угрюм-Бурчєєв, з подивом, що переходив у переляк, стежив «нетямущим» оком за цим майже чарівним зникненням його надій і намірів.

Нарешті люди потомилися й стали хворіти. Суворо вислухував Угрюм-Бурчєєв щоденні рапорти десятників про число робітників, які вибули з лав, і, не здригнувшись жодним мускулом, командував:

— Жени!

З'являлися нові партії робітників, що, як той цвіт папороті, десь таємниче наростали, щоб негайно ж зникнути в безодні виру. Нарешті, привели й предводителя, який один на все місто вважав себе вільним від роботи, і стали штовхати його в річку. Однак предводитель пішов не зразу, а протестував і посилався на якісь там права.

— Жени! — скомандував Угрюм-Бурчєєв.

Юрба загоготіла. Побачивши, як предводитель, червоніючи й соромлячись, закачував штани, вона відчула себе бадьюрою і подвоїла зусилля.

Але тут виникли нові труднощі: купи сміття зменшувалися на очах у всіх, отож скоро нічого було валити в річку. Взятися до останньої купи, на яку Угрюм-Бурчєєв покладався, як на кам'яну гору. Річка задумалась, збурила дно, але через мить потекла ще веселіше, ніж перше.

Проте одного разу щастя усміхнулось йому. Зібравши останні зусилля й вичерпавши весь запас сміття, жителі взяли до будівельного матеріалу і зразу насунули в річку безліч його. Далі юрби з галасом кинулись у воду й стали занурювати матеріал на дно. Річка всією масою води ринула на цю нову перешкоду й раптом почала крутитися на одному місці. Розлігся тріск, свист і якесь величезне клетіння, немов мільйони невідомих гадин разом зашипіли у водній безодні. Потім усе вщухло; річка на хвилину зупинилась і тихо-тихо почала розливатися по луковому березі.

Надвечір річка розлилася так, що не видно було й краю їй, вода тимчасом усе прибувала й прибувала. Звідкись було чути гуркіт; здавалося, що десь валяться цілі села, і там лунають зойки, стогін і цокльони. Пливли по воді купи сіна, колоди, плоти, уламки хат і, діставшись до загати, з тріском стикалися одно з одним, поринали, знову випливали й збивалися на купу в одному місці. Розуміється, Угрюм-Бурчєєв нічого цього не передбачав, але, глянувши на величезну масу води, він так прояснів, що аж дістав дар слова й став хвастатися.

— Отаке хай бачать людіє! — сказав він, думаючи потрапити в панівний тоді фотіївсько-аракчєєвський тон*; але потім, згадавши, що він, усе-таки, не більш як прохвост, звернувся до будочників і наказав зігнати міських попів: — жени!

Нема нічого небезпечнішого, як уява прохвоста, якого не стримує узда і якому не загрожує повсякчасна думка про

можливість тілесної кари. Раз збуджена, вона скидає з себе всяке ярмо дійсності і починає малювати своєму володареві заходи найграндіозніші. Погасити сонце, просвердлити в землі діру, кризь яку можна було б спостерігати те, що робиться в пеклі,— ось єдина мета, яку справжній прохвост визнає гідною своїх зусиль. Голова його уподібнюється дикій пустелі, в усіх закутках якої постають образи найхимернішої демонології. Все це метушиться, свище, горлає і, здіймаючи шум невидимими крильми, летить кудись у темну, безпросвітну далечінь.

Те саме сталося й з Угрюм-Бурчєєвим. Тільки-но побачив він масу води, як у голові його вже закріпилася думка, що в нього буде своє власне море. А що за цю думку ніхто не загрожував йому шпідрутенами, то він став розгортати її все далі й далі. Є море — значить, є й флоти: по-перше, певна річ, військовий, потім торговельний. Військовий флот раз у раз бомбардує; торговельний — перевозить коштовні вантажі. А що Глупов на все багатий і нічого, крім різок та адміністративних заходів, не вживає, інші ж країни, як-от: село Недоїдове, селище Голодаївка та ін., є зовсім голодні і до того ж надмірно пожадливі, то природно, що торговельний баланс завжди схиляється на користь Глупова. З'являється дуже велика кількість дзвінкої монети, що її, проте, глуповці зневажають і кидають у гній, а з гною секретним способом викопують її євреї і використовують на виклопотання залізничних концесій.

І що ж! — усі ці мрії зникли на другий же ранок. Хоч як старанно втоптували глуповці новоспоруджену загаду, хоч як оберігали вони її недоторканність протягом цілої ночі, зрада вже встигла пробратися в їхні ряди.

Тільки-но встигши продерти очі, Угрюм-Бурчєєв зразу ж поспішив помилуватися на витвір свого генія, але, наблизившись до річки, став як укопаний. Сталася нова маячня. Луки оголилися; рештки монументальної загади безладно пливли вниз за течією, а річка дзюркотіла й текла в своїх берегах, точнісінько так само, як і за день перед тим.

Якийсь час Угрюм-Бурчєєв мовчав. З якоюсь дивною цікавістю стежив він, як хвиля пливе за хвилею, спершу одна, потім друга, і ще, і ще... І все це кудись біжить і десь, мабуть, зникає...

Раптом він пронизливо заревів і поривчасто обернувся на каблуку.

— Право-руч кру-гом! за мною! — розляглась команда.

Він наважився. Річка не захотіла піти від нього — він піде від неї. Місце, на якому стояв старий Глупов, остогидло йому. Там не скоряються стихії, там яри й байраки на кожному кроці перелиняють швидкий біг; там на очах відбуваються чаклунства, про які не говориться ні в регламентах, ні в сепаратних приписах начальства. Треба тікати!

Швидко ступаючи, пішов він геть від міста, за ним, похнюпивши голови й ледве встигаючи, ішли обивателі. Нарешті, надвечір, він прийшов. Перед очима його стелилася зовсім рівна низина, на поверхні якої не видно було жодного горбка, жодної западини. Куди не глянеш — скрізь гладінь, скрізь рівна скатерка, по якій можна ступати без кінця. Це була теж маячня, але маячня, яка точнісінько збігалася з тією маячнею, що була в його голові... *

— Тут! — крикнув він рівним, беззвучним голосом.

Будувалося нове місто на новому місці, але одночасно з ним виповзало на світ щось інше, для чого ще не було в той час придумано назви і що лише пізнішого часу зробилося відомим під досить певною назвою «поганих пристрастей» і «неблагонадійних елементів». А втім, неправильно було б гадати, що це «інше» з'явилось тоді вперше; ні, воно вже мало свою історію...

Ще за часів Бородавкіна літописець згадує про якогось Йонку Козиря, який, після тривалих мандрівок по теплих морях і киселевих берегах, повернувся до рідного міста і привіз з собою власного письма книжку під назвою «Листи до друга про встановлення на землі доброчесності». Та що біографія цього Йонки становить дорогоцінний матеріал для історії російського лібералізму, то читач, звичайно, не нарікатиме, коли її буде розказано тут з деякими подробицями.

Батько Йонки, Семен Козир, був простий сміттяр, який, користувавшись неспокійними часами, нажив чималі статки. За короткий період безвладдя (див. «Сказання про шість градоначальниць»), коли, протягом семи днів, шість градоначальниць видавали одна в одній стерно влади, він, з дивною для глуповця спритністю, перебігав від одної партії до іншої, до того ж так майстерно замітав сліди свої, що законна влада ані хвилини не мала сумніву, що Козир завжди був найкращою й найсоліднішою підпорою її. Користуючись цим засліпленням, він спочатку постачав харчові продукти військовій Граїдці, потім — військовій Клемантинці, Амальки, Нельки і, нарешті, годував селянськими ласощами Дуньку-

товстоп'яту і Мотрьонку-ніздру. За все це він одержував гроші по довідкових цінах, що їх сам-таки й складав, а що для Амальки, Нельки та інших час був гарячий і лічити гроші не було коли, то розрахунки закінчувалися тим, що він запускав руку в мішок і тягав звідти пригорщами.

Ні помічник градоначальника, ні безстрашний штаб-офіцер — ніхто нічого не знав про інтриги Козиря, отож коли приїхав до Глупова справжній градоначальник, Двоєкуров, і почався розгляд «одного безглузлого і сміховинного глуповського заколоту», то за Семеном Козирем не тільки не було знайдено ані найменшої провини, а, навпаки, виявилось, що це «справді найдостойніший і найдоброзичливіший до придушення революцій громадянин».

Двоєкурову Семен Козир сподобався з багатьох причин. По-перше, за те, що дружина Козиря, Ганна, пекла найчудовіші пироги; по-друге, за те, що Семен, співчуючи освітнім подвигам градоначальника, збудував у Глупові пивоварний завод і пожертвував сто карбованців на заснування в місті академії; по-третє, нарешті, за те, що Козир не тільки не забував ні Симеона-богоприїмця, ні Гликерії-дівки (днів іменин градоначальника і дружини його), а й навіть святкував їх двічі на рік.

Довго в пам'ятку був указ, яким Двоєкуров оповіщав обивателів про відкриття пивоварного заводу та роз'яснював шкоду від горілки і користь від пива. «Горілка, — говорилося в тому указі, — не тільки не дає веселоштів, як багато хто гадає, але, при достатньому вживанні, навіть одвертає від них і породжує пристрасть до вбивства. А пива можна вживати скільки хоч і без будь-якої небезпеки, бо воно не сумні думки навіває, а тільки добрі і веселі. А тому радимо й наказуємо: горілку вживати тільки перед обідом, але й тоді з малої чарки; а в інший час безпечно вживати пиво, яке нині дуже доброї якості і не дуже дорого за цінами із заводів 1-ї гільдії купця Семена Козиря відпускається». Наслідки цього указу для Козиря були незчисленні. За короткий час він так розквітнув, що почав уже вважати, що в Глупові йому тісно, а «треба, мовляв, мені, Козиреві, скоро в Петербурзі бути, а там і до двору з'явитися».

Коли градоначальником був Фердищенко, Козиреві пощастило ще більше, завдяки впливу фурманихи Оленки, яка доводилася йому троюрідною сестрою. На початку 1776 року він угадав, що буде голод, і став вчасно скуповувати хліб. За його намовою Фердищенко поставив на всіх заставах

поліцаїв, які зупиняли вози з хлібом і гнали їх просто в двір до скупника. Там Козир оголошував, що платить за хліб «по такці», і коли між продавцями виникали сумніви, то тих, що не розуміли, відсилав до поліції.

Та як прийшло це казкове багатство, так воно й зникло. По-перше, Козир не помирився з Домашкою-стрільчихою, яка посіла місце Оленки. По-друге, побувавши в Петербурзі, Козир став хвастатися: князя Орлова звав Гришею, а про Мамонова і Єрмолова казав, що в них розум куций, що він, Козир, «багато їм щодо національної політики тлумачив, та мало вони зрозуміли».

Одного прекрасного ранку, неждано-негадано, покликав Фердищенко Козиря та й повів до нього таку мову:

— Чи правда, — казав він: — що ти, Семене, найяснішого Римської імперії князя Григорія Григоровича Орлова Гришкою взивав і, ходячи по шинках, перед усякого звання людьми за приятеля свого видавав?

Козир зам'явся.

— І на те в мене свідки є, — провадив далі Фердищенко таким тоном, який не допускав сумніву, що він справді знає, що каже.

Козир зблід.

— Я той твій гультяйський вчинок, через благодущність свою, прощаю! — знову почав Фердищенко: — а яку ти маєтність нагабував, то ту маєтність твою відписую я, бригадир, на себе. Іди й молись богу.

І справді: того ж таки дня відписав бригадир на себе Козирьове рухоме і нерухоме добро, подарувавши, все ж, винному хижку край міста, щоб було де душу врятувати й себе прогледувати.

Хворий, озлоблений, всіма забутий, доживав Козир віку, і наприкінці днів своїх раптом відчув приплив «поганих пристрастей» і «неблагонадійних елементів». Став проповідувати, що власність є марення, що тільки вбогі та постники ввійдуть у царство небесне, а багатії та гультяї лизатимуть розпечені сковороди й кипітимуть у смолі. При цьому, звертаючись до Фердищенка (тоді було щодо цього просто: грабували, але правду вислухували благодушно), додавав:

— От і ти, чортів догіднику, в пеклі з братіком своїм сатаною розжареним вугіллям трапезуватимеш, а я, Семен, у той час на лоні Авраамлем спочиватиму!

Такий був перший глуповський демагог.

Йони Козиря не було в Глупові, коли батька його спіткала страшна катастрофа. Коли він вернувся додому, всі сподівалися, що вчинок Фердищенка принаймні його обурить; але він вислухав погану звістку спокійно, не виявивши ні жалю, ні навіть подиву. Це була досить розвинена, але зовсім мрійна натура, яка цілком байдуже ставилася до існуючого факту, і цю байдужість надолужувала великою дозою утопізму. В голові в нього майорів якийсь рай, що в ньому живуть добродішні люди, роблять добродішні справи і досягають добродішних наслідків. Та все це саме тільки майоріло, не вкладаючись у певні форми і не йдучи далі простих і не зовсім ясних афоризмів. Сама книжка «Про встановлення на землі добродішності» була не що інше, як збірка подібних афоризмів, що не вказували і навіть не мали на меті вказати на яке-небудь практичне застосування. Йоні приємно було усвідомлювати себе добродішним, а, звичайно, ще було б приємніше, якби й інші теж усвідомлювали себе добродішними. Це була потреба його лагідної, мрійної натури; це саме обумовлювало для нього й потребу пропаганди. Співжиття добродішних з добродішними, відсутність задрощів, прикростей і клопоту, лагідна розмова, тиша, поміркованість — ось ідеали, які він проповідував, нічого не знаючи про способи їх здійснення.

Незважаючи на його розпливчастість, вчення Козиря набуло, проте, стільки прозелітів у Глупові, що градоначальник Бородавкін вважав не зайвим занепокоїтися цим. Спочатку він зажадав собі книжку «Про встановлення на землі добродішності» й оглянув її; потім викликав самого автора для огляду.

— Читав я твою, Йонкову, книжку, — сказав він: — і від багатьох написаних у ній мерзот охопила мене огида.

Йонка наче був здивований. Бородавкін провадив далі:

— Думаєш ти всіх людей добродішними зробити, а про те й забув, що добродішність не від тебе, а від бога, і від бога ж усякій людині належне місце визначено.

Йонка дивувався дедалі більше з цього початку і не так зі страхом, як з цікавістю чекав, до яких Бородавкін прийде висновків.

— Якщо є на світі наклепники, злодії й душогуби (про що і в указах неодмінно публікується), — провадив далі градоначальник: — то чого ж тобі, Йонці, на думку спало, щоб їх не було? і хто тобі таку владу дав, щоб усіх людей природних їхніх звань позбавити і поряд з

доброчесними людьми в якесь сміховинне місце, що ти його «раєм» презухвало іменуєш, включити?

Йонка роззявив був рота для деяких пояснень, але Бородавкін перепинив його:

— Зажди. І якщо всі люди «в раю» в співах і танцях час марнуватимуть, то хто ж, по-твоєму, Йончиному, розумінню, землю оратиме? і, виоравши, сіятиме? і, посіявши, жатиме? і, зібравши плоди, панам дворянам та інших чинів людям постачатиме і живитиме їх?

Знову роззявив рота Йонка, і знову Бородавкін стримав його порив.

— Зажди. І за ту твою безсовісну мову судив я тебе, Йонку, судом швидким, і присудив так: книжку твою, порвавши, розтопати (кажучи це, Бородавкін порвав і розтоптав), а з тобою самим, яко з розлителем добрих звичаїв, раніше віддавши на наругу, вчинити, як мені, градоначальникові, забажається.

Таким чином з Йони Козиря почався мартиролог глуповського лібералізму.

Розмова ця відбувалася ранком святкового дня, а опівдні вивели Йонку на базар і, щоб зробити вигляд його ще мерзеннішим, наділи на нього сарафан (бо серед послідовників Козиревого вчення було багато жінок), а на грудях почепили дощечку з написом: *бабій і перелубець*. На довершення всього квартальні запрошували торговців плювати на злочинця, що й виконувалося. До вечора Йонки не стало.

Такий був перший дебют глуповського лібералізму. Однак, незважаючи на невдачу, «погані пристрасті» не вмерли, а створили традицію, яка переходила послідовно з покоління в покоління й при всіх наступних градоначальниках. На жаль, літописці не передбачали страшного поширення цього лиха в майбутньому, а тому, не звертаючи належної уваги на факти, що відбувалися перед ними, записували їх до своїх зошитів з прикрою стислістю. Так, наприклад, при Негодяєві згадується про якогось дворянського сина Івашка Фарафонтієва, якого було прикуто ланцюгом за те, що він говорив огудливі слова, а слова ті в тому полягали, що «мовляв, усі люди в їжі однакову потребу мають, і хто, мовляв, їсть багато, нехай ділиться з тим, хто їсть мало». «І сидючи на ланцюгу, Івашко помер», додає літописець. Другий випадок трапився при Мікаладзе, який хоч був сам ліберал, але, через пристрасність своєї натури, а також через новину справи, не завжди міг

стримуватися від ляпасів. У ті часи, як він правив містом, тридцять трьох філософів було розкидано скрізь по землі за те, що «безглуздим звичаєм говорили: трудящий нехай їсть; а нетрудящий нехай поживиться плодами неробства свого». Третій приклад був за Беневоленського, коли було «піддано розпитувальним розмовам» дворянського сина, Олешка Безп'ятова, за те, що наперекір градоначальникові, який любив працювати над законодавством, твердив: «погані ті закони, які писати треба, а ті закони справні, які й без письма в естві в кожній людині нерукотворно написані». І він теж «від розпитувальних розмов та з переляку й від болю помер». Після Безп'ятова ліберальний мартиролог тимчасово припинився. Прищ і Іванов були дурні; а Дю-Шаріо був і дурний, і крім того, сам заражений лібералізмом. Грустилов, у першу половину свого градоначальствування, не тільки не перешкодив, а навіть сприяв лібералізові, бо плував його з вільним поведженням, до якого з природи мав непереборний нахил. Тільки згодом, коли блаженний Парамоша і юродивенька Оксенюшка взяли до рук стерно влади, ліберальний мартиролог знову дістав початок, в особі вчителя каліграфії Лінкіна, що його доктрина, як відомо, полягала в тому, що «всі ми, що люди, що худоба — всі помремо і всі до дідькової матері підемо». Разом з Лінкіним мало були не вклепалися два найзнаменитіші філософи того часу, Фунич і Мерзицький *, та вчасно схаменулись і почали, разом з Грустиловим, брати участь у «захопленнях» (див. «Поклоніння мамоні і покаєння»). Поворот Грустилова дав лібералізові новий напрям, який можна назвати відцентрово-доцентрово-незбагненно-забрухущим. Та це був усе-таки лібералізм, а тому й він успіху мати не міг, бо вже настала хвилина, коли лібералізму не треба було зовсім. Не треба було зовсім, в будь-якому вигляді, в будь-яких формах, навіть у формі безглуздя, навіть у формі захоплення начальством.

Захоплення начальством! що означає захоплення начальством? Це означає таке ним захоплення, яке в той же час допускає й можливість ним *незахоплення*! А звідси до революції — один крок!

Коли став на посаду градоначальника Угрюм-Бурчєєв, лібералізм у Глупові припинився зовсім, а тому й мартиролог не відновлювався. «Бувши, понад міру, обтяжені тілесними вправами,— каже літописець,— глуповці, від утоми, ні про що більше не думали, крім як про випростання

зігнутих роботою тілес своїх». Так тривало весь час, поки Угрюм-Бурчєєв руйнував старе місто й боровся з річкою. Та в міру того, як нове місто закінчувалося, тілесні вправи скорочувались, а разом з дозвіллям з-під попелу виникло й по-лум'я зради...

Справа в тому, що після остаточного влаштування міста почався цілий ряд свят. По-перше, призначено було свято з нагоди перейменування міста з Глупова на Непрекклонськ; по-друге, настало свято на спогад перемог, здобутих колишніми градоначальниками над обивателями; і, по-третє, з нагоди настання осені само собою підійшло свято «предержачих властей». Хоч, за первісним проектом Угрюм-Бурчєєва, свята мали відрізнитися від буднів тільки тим, що в ці дні жителям, замість роботи, надавалося змогу посилено марширувати, але цього разу пильний градоначальник схибив. Безсонне ходіння по прямій лінії так зіпсувало його залізні нерви, що, коли затиш у повітрі останній удар сокири, він ледве встиг крикнути «шабаш!» — як тут-таки повалився на землю й захропів, не зробивши навіть розпорядження призначити нових шпигунів.

Виснажені, зневажені і пригнічені, глуповці, після довгої перерви, вперше зітхнули вільно. Вони глянули один на одного — і раптом засоромились. Вони не розуміли, що саме сталося навколо них, але почували, що в повітрі повно лихослів'я, і що далі дихати в цьому повітрі неможливо. Чи була в них історія, чи були в цій історії моменти, коли вони мали змогу виявити свою самостійність? — нічого вони не пам'ятали. Пам'ятали тільки, що в них були Урус-Кугуш-Кильдибаєви, Негодяєви, Бородавкіни і, на довершення ганьби, цей жахливий, цей безславний прохвост! І все це глушило, гризло, рвало зубами — в ім'я чого? Груді захлюпувало кров'ю, дух забивало, обличчя судорожно кривилися в гніві при спогаді про безславного ідіота, який, з сокирою в руках, прийшов не знати звідкіля і з незбагненим зухвальством виголосив смертний вирок минулому, сучасному й майбутньому...

А він, тимчасом, нерухомо лежав там, де якраз сонце припікало, і тяжко хропів. Тепер він був у всіх на очах; кожен міг вільно розглядіти його й переконатися, що це справжній ідіот — та й годі.

Коли він руйнував, боровся з стихіями, нищив вогнем і мечем, ще могло здаватися, що в ньому уособлюється щось величезне, якась всескоряюча сила, яка, незалежно від

свого змісту, може вражати уяву; тепер, коли він лежав повержений і знеможений, коли ні на кому не тяжів його, повний безсоромності, погляд, ставало ясним, що це «величезне», це «всескоряюче» — не що інше, як ідіотство, яке не знайшло собі меж.

Хоч як було залякано голови, але потреба звільнити душу від обов'язку вникати в таємничий зміст вислову «курчин син» була така велика, що змінила й самий погляд на значення Угрюм-Бурчєєва. Це був уже значний крок уперед в справі великого успіху «неблагонадійних елементів». Прохвост прокинувся, але погляд його вже не справив попереднього враження. Він дратував, але не лякав. Певність того, що це не лиходій, а простий ідіот, який ступає все по прямій лінії й нічого не бачить, що робиться навколо, з кожним днем набувала дедалі більшого авторитету. Та це дратувало ще дужче. Думка, що маршируванню не буде кінця, що в ідіоті криється якась сила, що від неї ціпеніє розум, зробилась нестерпною. Ніхто не робив припущень, що ідіот може заспокоїтися або виявити кращі почуття, і що при такому повороті життя зробиться можливим і навіть, чого доброго, спокійним. Не тільки спокій, а й саме щастя здавалося прикрим і принизливим, зважаючи на цього прохвоста, який сам особисто звічечив цілу масу мислячих істот.

«Він» дасть якесь щастя! «Він» скаже їм: я вас розорив і приголомшив, а тепер дозволю вам бути щасливими! І вони вислухають ці слова спокійно! вони скористаються його дозволом і будуть щасливі! Ганьба!!!

А Угрюм-Бурчєєв усе марширував та все дивився прямо, зовсім не підозріваючи, що під самим його носом кишать погані пристрасті й мало не на очах впливають на поверхню неблагонадійні елементи. За прикладом усіх благодбайливих благовлаштовувачів, він бачив тільки одно: що думка, яка так довго визривала в його зашкарублій голові, нарешті, здійснилася, що він справді має пряму лінію й може марширувати по ній скільки схоче. А далі, чи є на цій лінії що-небудь живе, і чи може це «живе» відчувати, мислити, радіти, страждати, чи здатне воно, нарешті, з «благонадійного» перетворитися на «неблагонадійне» — все це не становило для нього навіть питання...

Роздратування зростало тим дужче, що глуповці, все-таки, зобов'язувались виконувати всі заплутані формальності, які запровадив Угрюм-Бурчєєв. Чистились, підтяга-

лись, проходили всі манежі, шикувалися в каре, їх розводили по роботах тощо. Кожна хвилинка здавалася слухною для визволення, і кожна ж хвилинка здавалася передчасною. Відбувалися безперервні наради вночі; то тут, то там траплялися поодинокі випадки порушення дисципліни; та все це було якесь таке розрізнене, що кінець кінцем могло, самою повільністю процесу, викликати підозру навіть у тако-го викінченого ідіота, як Угрюм-Бурчєєв.

І справді, він почав щось підозрівати. Його вразила тиша вдень і шарудіння вночі. Він бачив, як, коли наста-вали присмерки, якісь тіні бродили по місту й зникали не-відомо куди, і як, коли розвиднялося, ті самі тіні знову з'являлися в місті й розбігалися по домівках. Кілька днів поспіль повторювалося це явище, і кожного разу він пори-вався вибігти з дому, щоб особисто розслідувати причину нічної метушні, але забобонний страх стримував його. Як справжній прохвост, він боявся чортів і відьом.

І ось одного разу з'явився у всіх поселених одиницях наказ, що сповіщав про призначення шпигунів. Це була крапля, яка перепополнила чашу...

Але тут я повинен признатися, що зшитки, в яких місти-лися подробиці цієї справи, невідомо куди поділися. Тому я змушений обмежитися лише викладенням розв'язки цієї історії, і то завдяки тому, що аркушик, на якому її опи-сано, випадково зберігся.

«Через тиждень (після чого?),— пише літописець,— глуповців вразило нечуване видовище. На півночі потемні-ло й насунулися хмари; з цих хмар щось неслося на місто, чи то злива, чи то смерч. Сповнене гніву, воно мчало, збу-рюючи землю, з гуркотом, гудінням і стогоном, і часом від нього линуло якесь глухе каркання. Хоч воно було ще не близько, але повітря в місті заколивалось, дзвони самі собою загули, дерева наїжились, тварини знесамовитіли й кидалися по полю, не знаходячи дороги до міста. Воно наближалося, і в міру того, як наближалося, час зупиняв плин свій. Нарешті, земля затряслася, сонце затьмарилось... глуповці попадали ниць. Незбагненний жах виступив на всіх обличчях, охопив усі серця.

«Воно прийшло...

«В цю урочисту хвилину Угрюм-Бурчєєв раптом обер-нувся всім корпусом до заціпенілої юрби і виразним голо-сом промовив:

«— Прийде...

«Та не встиг він договорити, як розлігся тріскіт, і колишній прохвост вмить зник, немов розтав у повітрі.

«Історія припинила біг свій».

Кінець

ВИПРАВДНІ ДОКУМЕНТИ

1. Думки про градоначальницьку однодумність, а також про градоначальницьке єдиновладдя та про інше.

Склав Глуговський градоначальник Василіск Бородавкін¹

Необхідно, аби між градоначальниками панувала однодумність. Щоб вони, так би мовити, по всій землі одними устами. Про шкідливість градоначальницької багатодумності розкажу коротко. Які суть градоначальникові права і обов'язки?— Права ції суть: щоб лиходії тремтіли, а інші щоб підкорялись. Обов'язки суть: щоб застосовувати заходи ладності, але не випускати з-під уваги й заходів суворості. Крім того, підтримувати науки. В цих коротких рисах полягає не довга, але й не легка градоначальницька наука. Поміркуємо стисло, що з цього вийти може?

«Щоб лиходії тремтіли» — чудово! Але хто ж тії лиходії? Очевидно, що при багатодумності щодо цього предмета може статися велике безладдя. Лиходієм може бути злодій, та це так би мовити, лиходій третьорядний; лиходієм називають убивцю, але й це лиходій лише другого ступеня; нарешті, лиходієм може бути вільнодумець — оце вже лиходій справжній, і до того ж запеклий і нерозкаяний. З цих трьох сортів лиходіїв, звичайно, кожен повинен тремтіти, та чи в однаковій мірі? Ні, не в однаковій. Злодієві слід дозволити тремтіти менше, ніж убивцеві; а убивцеві менше, ніж безбожному вільнодумцеві. Цей останній повинен завжди

¹ Твір цей становить дитячий зшиток у чверть аркуша; читати рукопис дуже важко, бо правопис його просто варварський. Наприклад, слово «щоб» пишеться «счоб» і навіть «счоп»; слово «якщо» пишеться «як-счо» та ін. Та ось це й робить рукопис особливо цінним, бо доводить, що він вийшов безперечно й безпосередньо з-під пера глибокодумного адміністратора і навіть не був на перегляді в його секретаря. Це доводить також, що в ті часи від градоначальників вимагали не стільки блискучого правопису, скільки глибокодумності й природної схильності до філософічних вправ. *Видавець.*

бачити перед собою пронизливий градоначальницький погляд, і через те тремтіти безупинно. Тепер, якщо ми допустимо щодо цієї матерії в градоначальниках багатодумність, то, очевидно, багато що вийде навпаки, а саме: безбожники тремтітимуть помірно, а злодії і вбивці щохвилини і якнайжорстокіше. І таким чином зникне здорова адміністративна економія й порушиться велична адміністративна стрункість!

Та підемо далі. Вище сказано: «інші щоб підкорялись» — але хто ж ці «інші»? Очевидно, тут треба мати на увазі обивателів взагалі; одначе і в цьому загальному найменуванні конче треба розрізняти: по-перше, благородне дворянство, по-друге, поважне купецтво і, по-третє, хліборобів та інший підлий народ. Хоч воно й правда, що кожен з цих трьох сортів обивателів повинен підкорятися, але не можна заперечувати й того, що кожен з них не може робити це на свій власний, йому властивий манір. Наприклад, дворянин підкоряється благородно і мимохіть висуває резони; купець підкоряється з готовністю й просить узяти в нього хліб-сілі; нарешті, підлий народ підкоряється просто і, почувавши себе винним, кається й просить змилюватись. Що буде, коли градоначальник цих відтінків не збагне, а особливо якщо він підлому народові дозволить виставляти резони? Страшно сказати, але боюся, що в цьому разі градоначальницька багатодумність матиме наслідки не тільки шкідливі, а й такі, що їх важко буде виправити!

Розповідають таке. Один заклопотаний градоначальник, увійшовши до кав'ярні, зажадав собі чарку горілки і, діставши жадане разом з мідною монетою здачі, монету проковтнув, а горілку вилив собі в кишеню. Цілком цьому вірю, бо при градоначальницькій заклопотаності подібні згубні помилки дуже можливі. Але при цьому не можу не сказати: ось наскільки градоначальники повинні бути обережні в розгляді своїх власних дій!

Підемо ще далі. Вище я згадав, що в градоначальників, крім прав, є ще й обов'язки. «Обов'язки!» — о, яке прикре це для багатьох градоначальників слово! Та не будемо, проте, покvapними, панове мої любі товариші! обміркуймо з розумом, і, може, ми побачимо, що, коли розсудливо вживати, навіть гіркі речі можуть легко робитися солодкими. Обов'язки градоначальницькі, як уже сказано, полягають у застосуванні заходів лагідності, без нехтування одначе заходами суворості. В чому полягають заходи лагідності? Заходи цієї

переважно полягають у привітаннях і побажаннях. Обивателі, а особливо підлий народ, дуже до цього охочі; але при цьому конче потрібно, щоб градоначальник був у мундирі і мав одверту фізіономію і прихильний погляд. Не зайвою буде також і усмішка на обличчі. Мені не раз траплялося в цьому тріумфальному вигляді виходити до обивательських юрб, і коли я звучним і приємним голосом вигукував: «здорові були, хлопці!» — то, ручуся честю, небагато знайшлося б таких, які не погодилися б, на перший мій привітний знак, кинутися у воду і втопитися, аби тільки здобути прихильне моє схвалення. Звичайно, я ніколи цього не вимагав, але, скажу вам, така на всіх обличчях помітна готовність завжди мене тішила. Такі суть заходи лагідності; щодо заходів суворості, то вони кожному, навіть тому, хто не був у кадетських корпусках, досить відомі. Отож, довго говорити про них не буду, а просто почну описувати способи застосування тих і інших заходів.

Насамперед скажу, що градоначальник ніколи не повинен орудувати інакше, як через заходи. Всяка його дія не є дія, а є захід. Привітний вигляд, прихильний погляд суть такі самі заходи внутрішньої політики, як і езекуція. Обиватель завжди в чому-небудь винен, і тому завжди ж слід на порочну його волю впливати. Ось у цьому розумінні першим заходом впливу й повинен бути захід лагідності. Бо, якщо градоначальник, вийшовши з своєї квартири, просто почне палити, то він досягне лише того, що перепалить усіх обивателів і, як стародавній Марій, залишиться на руїнах сам з діловодом. Таким чином, застосувавши спочатку захід лагідності, градоначальник повинен пильно дивитися, чи дав він належний плід, і коли переконається, що дав, то може піти додому; а коли побачить, що плоду нема, то повинен негайно вдатися до заходів дальших. Першою дією в цьому розумінні повинен бути суворий вигляд, від якого обивателі вмиль попадали б навколішки. При цьому: мова повинна бути уривчаста, погляд, обіцяючий дальші розпорядження, хода нерівна, ніби судорожна. Та коли й після цього юрба буде далі опиратися, то слід: набігши з розгону, вихопити з неї одного чи двох чоловіків, під найменуванням призвідників, і, відступивши від бунтівників на деяку відстань, негайно розпорядитися. А якщо й цього недосить, то слід: відокремивши від юрби десятих і визнавши, що вони мають права призвідників, розпорядитися так само, як і з першими. Здебільшого цих заходів (особливо, коли їх ужито вчасно і швидко) буває

досить; одначе може трапитися й так, що юрба, ніби задубівши в своїй грубості й запеклості, скніє в люті. Тоді слід палити.

Отже, ось яка є різноманітність у заходах, і яка потрібна мудрість, щоб збагнути всі відтінки їх. Тепер уявімо собі, що може статися, коли щодо цієї матерії існуватиме згубна градоначальницька багатодумність? А ось що: в одному місті градоначальник задовольнятиметься розсудливими розпорядженнями, а в другому, сусідньому, інший градоначальник, при тих самих обставинах, уже палитиме. А що в нас про все чути, то подібна відсутність однодумності може самим обивателям прищепити резонне нерозуміння й навіть багатодумність. Звичайно, обивателі повинні бути завжди готові знести всякого роду заходи, але при цьому вони не позбавлені деякого права на їх ступневість. В крайньому разі, вони можуть навіть вимагати, щоб з ними спочатку розпорядились, і тільки потім уже палити. Бо, як я одного разу сказав, коли градоначальник палитиме необачно, то згодом йому навіть ні з ким буде розпорядитися... І таким чином знову скасується адміністративна економія, і знову порушиться велична адміністративна стрункість.

І ще я сказав: градоначальник повинен запроваджувати науки. Це так. Але й у цьому разі треба здати собі справу: які науки? Науки бувають усякі; одні трактують про угноєння полів, про будівництво жител людських і скотських, про військову доблесть і непереборну твердість — вони суть корисні; інші, навпаки, трактують про шкідливу франкмасонську і якобінську вільнодумність, про деякі, нібито природні для людини, поняття і права, до того ж торкаються навіть побудови світу — ціі суть шкідливі. Що буде, коли один градоначальник візьметься запроваджувати перші науки, а інший другі? По-перше, останнього буде за це віддано до суду і через те позбавлено права на пенсію; по-друге, і для самих обивателів буде з того не користь, а шкода. Бо, зустрівшись де-небудь на кордоні, обиватель одного міста питатиме про угноєння полів, а обиватель іншого міста, не второпавши, про що його питають, відповідатиме йому про природну побудову світів. І, таким чином, поговоривши проміж себе, розійдуться.

Отож необхідність і корисність градоначальницької однодумності очевидні. Розвинувши цю матерію в належній повноті, приступимо до міркування про способи її здійснення.

Для цього пропоную коротко:

1) Заснувати особливий виховний градоначальницький інститут. Градоначальники, як особливо приречені, повинні й виховання здобувати особливе. Слід градоначальників від грудей материнських відлучати, і вигодовувати не звичайним материнським молоком, а молоком указів урядового сенату і наказів начальства. Це є справжнє молоко градоначальників, і той, що живитиметься ним, твердий буде в одностудності і стане ревниво й суворо тримати своє градоначальство. При цьому: інший харч давати помірний, від уживання вина стримувати безперечно, а в моральному відношенні навчати повсякчасно, що стягання недоїмок є найперший градоначальників обов'язок і повинність. Для задоволення уяви допускати картинки. Показати, наприклад, міністра фінансів, як той сидить на порожній скрині й голосно волає. Або ж показати зображення благонадійного кадета, з написом: «Кандидат в градоначальники або умру любивши». З наук викладати три: а) арифметику, як потрібну при стяганні недоїмок; б) науку про необхідність очищати вулиці від гною; і в) науку про ступневість заходів. В рекреаційний час читати начальницькі накази і анекдоти з життя доблесних адміністраторів. При такій системі, можна сказати наперед: а) що градоначальники будуть міцні і б) що вони не здригнуться.

2) Видавати належні посібники. Це необхідно, щоб усунути деякі ганебні схильності. Хоч і вигодований суворим градоначальницьким молоком, градоначальник створений однак яко й люди, і отже, має деякі природні потреби. Одною з цих потреб — і найпередовішою — є приваблива жіноча стать. Не можна достатньо й сказати, яка вона пекуча і як багато від неї збитків для казни буває. Є градоначальники, які жадають кожну мить і, перебуваючи в цьому гідному жалю стані, залишають резолюції городничівського правління цілими місяцями без затвердження. Треба, щоб згадані вище посібники від цієї згубної потреби градоначальників застерігали й зберігали подружнє їх ложе в належній охайності. Другою дуже згубною вадою є схильність градоначальників до делікатних страв і міцних вин. Є градоначальники, які так об'їдаються присиланими від купців чечугами, що незабаром гладшають і робляться до наказів начальства зовсім байдужими. Треба і в цьому разі відсвіжувати градоначальників керівними статтями, а в крайньому разі — навіть погрозити градоначальницьким суворим

молоком. Нарешті, третя й найпаскудніша вад... (Тут рукопис на кілька рядків уривається, бо автор, бажаючи засипати написане піском, залив помилково чорнилом. Збоку приписано: «це місце залито чорнилом, помилково»).

3) Влаштувати час від часу секретні в губернських містах градоначальницькі з'їзди. На з'їздах цих читати їм градоначальницькі посібники і поновлювати в їхніх головах градоначальницькі науки. Умовляти бути твердими й не зважати.

і 4) Запровадити систему градоначальницького єдинонагородження. Але матерія ця така широка, що про неї сподіваюся говорити окремо.

Затвердившись таким чином у самому центрі, єдинодумність градоначальницька неминуче потягне за собою і єдинодумність загальну. Кожен обиватель, зрозумівши, що градоначальники: а) розпоряджаються єдинодумно, б) палать теж єдинодумно,— буде єдинодумно ж і готуватися до сприйняття цих заходів. Бо від такої єдинодумності не буде куди їм подітися. Не буде, отже, ні чвар, ні розбрату, а будуть розпорядження й пальба повсюдна.

На закінчення скажу кілька слів про градоначальницьке єдиновладдя та про інше. Це також кич потрібне, бо без градоначальницького єдиновладдя не можлива й градоначальницька єдинодумність. Але щодо цього думки є різні. Одні, наприклад, кажуть, що градоначальницьке єдиновладдя полягає в підкоренні стихій. Один градоначальник мені особисто казав: які ми, брат, з тобою градоначальники! у мене сонце щодня на сході встає, і я не можу розпорядитися, щоб воно вставало на заході! Хоч слова ці належать градоначальникові справді зразковому, та я все-таки похвалити їх не можу. Бо бажати слід тільки того, що для досягнення можливе; а коли бажатимеш недосяжного, як, наприклад, вгамування стихій, припинення плину часу і подібного, то цим градоначальницьку владу не тільки не піднесеш, а найбільше сконфузиш. Через це про градоначальницьке єдиновладдя слід трактувати зовсім не з точки зору сонячного сходу чи інших ворожих стихій, а з точки зору засідателів, радників і секретарів різних відомств, правлінь і судів. На мою думку, всі ці особи суть шкідливі, бо вони градоначальникові, в його, так би мовити, безперервному адміністративному бігові лише ставлять перепони...

Тут уривається цей вартій уваги твір. Далі йдуть лише короткі замітки, як-от: «проба пера», «попка дурень», «рапорт», «рапорт», «рапорт» і т. ін.

II. Про благообразний усіх градоначальників зовнішній вигляд

Склав градоначальник князь Кеверії Георгіївич Мікаладзе¹.

Необхідно, аби градоначальник мав вигляд благообразний. Щоб був не гладкий і не миршавий, на зріст був не величезний, але й не занадто малий, зберігав пропорційність у всіх частинах тіла і обличчя мав чисте, не спотворене ні бородавками, ні (від чого боже бороди!) злукісними висипами. Очі в нього повинні бути сірі, здатні, зважаючи на обставини, виявляти і ласку, і суворість. Ніс як слід. Крім того, він повинен мати мундир.

Надмірна опасистість точнісінько так, як і надмірна миршавість однаково можуть мати неприємні наслідки. Я знав одного градоначальника, який хоч і чудово знав закони, але успіху не мав, бо від сала, якого дуже багаторосло в його нутрощах, задихався. Другого градоначальника я знав дуже худого, який теж не мав успіху, бо тільки-но з'явився в своєму місті, як зразу ж його прозвали обивателі одною з худих фараонових корів, і потім уже жодне з його розпоряджень справжньої сили мати не могло. Навпаки, градоначальник не гладкий, але й не худий, хоч би й не був обізнаний з законами, завжди має успіх. Бо він бадьорий, свіжий, бистрий і завжди готовий.

Те, що сказано вище про опасистість і миршавість, застосовується й до градоначальницького зросту. Справжній цей зріст — між 6-ма і 8-ма вершками. Разючими є приклади, що їх становить недодержання цього на перший погляд нікчемного правила. Мені особисто відомо таких три. В одній з приволзьких губерній градоначальник мав на зріст три аршини з вершком, і що ж? — прибув до того міста малий на зріст ревізор, обурився, почав підкопуватися й досяг того, що цього, проте, достойного, чоловіка віддали до суду. В іншій губернії такий самий рослий градоначальник мучився від

¹ Рукопис цей міститься на кількох сторінках і чверті аркуша; хоч правопис його досить правильний, та справедливості вимагає сказати, що автор писав по лінійках. Вид.

солітера надзвичайного розміру. Нарешті, третій градоначальник був такий малий на зріст, що не міг вміщувати широких законів, і від натуги помер. Таким чином, усі три постраждали з причини невідповідного зросту.

Збереження пропорційності частин тіла теж немало важить, бо гармонія є найперший закон природи. Багато хто з градоначальників має довгі руки, і за це з часом їх усувають з посад; багато хто відзначається особливим розвитком інших кінцівок, або ж потворною малістю їх, і через те здаються смішними або непристойними. Цього всіляко уникати слід, бо ніщо так не підриває владу, як деяка визначна або помітна для всіх мерзотність.

Чисте обличчя прикрашує не тільки градоначальника, а й кожну людину. Крім того, воно робить численні послуги, з яких перша — довіра начальства. Шкіра гладенька, але не зніжена, вигляд сміливий, але без зухвальства, фізіономія одверта, але без нахабства — все це приваблює начальство, особливо, якщо градоначальник стоїть, подавши тулубом вперед і ніби пориваючись. Найменша бородавка може тут порушити гармонію й надати градоначальникові вигляду найзухвалішого. Друга послуга, що її робить чисте обличчя, є любов підлеглих. Коли обличчя чисте і до того ж освіжується вмиванням, то шкіра стає такою лискучою, що робиться здатною відбивати сонячне проміння. Цей вигляд для підлеглих буває дуже прийнятний.

Голос мусить мати градоначальник виразний і далеко чутний; він повинен пам'ятати, що градоначальницькі легені створено на те, щоб давати накази. Я знав одного градоначальника, який, готуючись до цієї посади, навмисно оселився на березі моря і там з усієї сили лихословив. Згодом цей градоначальник придушив одинадцять великих бунтів, двадцять дев'ять середніх заколотів і понад півсотні дрібних непорозумінь. І все це з допомогою самого свого далеко чутного голосу.

Тепер про мундир. Вільнодумці, звичайно, можуть (підособистою, проте, за це відповідальністю) гадати, що перед лицем законів природних однаково, чи кована кольчуга чи куца кучерська чумарка будуть на начальникові, але в очах людей досвідчених і серйозних матерія ця завжди матиме особливу перед іншими перевагу. Чому так? — а тому, панове вільнодумці, що при виконанні казенних обов'язків мундир, так би мовити, переує людині, а не навпаки. Я, звичайно, не хочу цим сказати, що мундир може діяти й розпоряджа-

тися незалежно від людини, яка в ньому міститься, але здається, сміливо можна твердити, що при блискучому мундірі навіть сухорлявих градоначальників—і тих можна на службі терніти. А тому, вважаючи, що всі нині існуючі мундири лише в невеликій мірі відповідають цій важливій меті, я вважав би необхідним скласти спеціальну на цей предмет комісію, якій і припоручити накреслити план градоначальницького мундира. З свого боку, я передбачаю можливість подати таку думку: колét з срібного газету, ззаду страусове пір'я, спереду панцир з кованого золота, штани газетові ж і на голові з литого золота шишак, увінчаний пір'ям. Здається, що, будши в такому вигляді, кожен градоначальник якнайшвидше всім справам дасть лад.

Все сказане вище про благообразність градоначальників набуде ще більшого значення, коли ми пригадаємо, як часто вони зобов'язуються мати секретні стосунки з жіночою статтю. Всі знають користь, яка від цього буває, але й після всього того сюжет цей далеко не вичерпаний. Коли я скажу що через жіночу статть досвідчений адміністратор може повсякчасно знати всі потайні рухи керованих, то цього самого вже досить, щоб довести, яку вагу має цей адміністративний метод. Не один дипломат виявляв цим способом плани й задуми ворогів і через те робив їх непридатними; не один воєначальник за допомогою цього ж методу вигравав бої або вчасно кидався тікати. А я, з свого боку, випробувавши цей засіб на практиці, можу засвідчити, що не далі, як цими днями, завдяки йому, виявив слабкі дії одного капітан-справника, який і був, внаслідок того, виставлений мною до звільнення з посади.

Потім не зайвим, здається, буде ще сказати, що, зачаровуючи нетверду жіночу статть, градоначальник повинен шукати самотності, і зовсім не віддавати цих дій своїх в жертву розголосові чи балачкам. В цій приемній самотності він, влаючи пестоші або жартівливі манери, може дізнатися про багато чого такого, що й для найспригнішого вивідувача не завжди буває доступним. Так, наприклад, якщо означена особа — дружина вченого, можна дізнатися, якої думки її чоловік про побудову світів, про предержаші власті тощо. А взагалі неминучим наслідком такої цікавості буває те, що градоначальник незабаром набуває репутації серцевідиця..

Змалювавши викладене вище, я почуваю, що виконав свій обов'язок добросовісно. Елементи градоначальницького ества такі численні, що, звичайно, одній людині

охопити їх неможливо. Тому я й не хвалюся, що все охопив і пояснив. Але нехай одні трактують про градоначальницьку суворість, інші — про градоначальницьку одностудність, треті — про градоначальницьку всюди-першоприсудність; а я, розповівши, що знаю, про градоначальницьку благообразність, тішуся тим,

Що тут краплина й мого меду є...

III. Статут про властиву градоправителеві добросердність.

Склав градоначальник Беневоленьккій.

1. Всякий градоправитель хай буде добросердим.

2. Хай пам'ятає градоправитель, що самою суворістю, хоч би вона була стократ сугуба, ні голоду людського заспокоїти, ні нагоди людської одягти не можна.

3. Всякий градоправитель того з обивателів, що приходять до нього, нехай вислухає; а котрий, не вислухавши, почне кричати, а тим паче бити — і кричатиме і битиме марно.

4. Всякий градоправитель, бачивши обивателя, що робить діло своє, хай залишить його при цьому ділі безперешкодно.

5. Всякий хай тримає в голові своїй, що коли обиватель тимчасово грішить, то він ще більше корисних діянь робити може.

6. А тому: якщо хтось з обивателів прогрішить, то не зараз такого на відсічення віддавати, а ретельно розглядати, чи не поширюється й на нього російських законів сила і захист.

7. Хай пам'ятає градоправитель, що не від кого іншого слава російської імперії прикрашається, а прибутки казни умножуються, як від обивателя.

8. А тому: карати, розганяти чи іншим способом знищувати обивателів треба з обачністю, аби не зменшився від такого переводу російської імперії авантаж і не сталося для казни збитку.

9. А якщо котрий обиватель не приносить дарів, то всебічно дослідити, яка того непришесення причина, і якщо виявиться зубожіння, то простити, а виявиться недбалість чи впертість — нагадувати і напоумляти, поки не стане справним.

10. Усякий обиватель хай попрацює; попрацювавши ж, хай усмак відпочине. А тому: людину, що гуляє або мимо проходить, за комір не хапати і в розправу не садовити.

11. Закони видавати добрі, людської природи гідні; а протиприродних законів, чи тим паче незрозумілих і до виконання непридатних, не публікувати.

12. На гулянках і зборищах народних — людей не душити; навпаки, зберігати на обличчі прихильну усмішку, аби ті, що веселяться, не полякались.

13. В їжі і питві нікому перешкод не чинити.

14. Освіту запроваджувати помірно, по змозі уникаючи кровопролиття.

15. В іншому всьому чинити по своїй волі.

ДОДАТОК

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІ *

Хоч і не заведено, щоб белетристи заходили в розмови ¹ з своїми критиками, але я наважуюсь відступити від цього правила, бо в цьому випадку мова йде не про художність виконання, а виключно про правильність чи неправильність того ² ставлення до життєвих явищ, що його ³ побачив автор надрукованої у «Вестнике Европы» (квітень, 1871) рецензії про недавно виданий мною твір «Історія одного міста».

Я визнаю цілковиту справедливість п. Б — ова: рецензія його написана обдуманно, і наміри її цілком для мене зрозумілі. Але й поза всім тим мені здається, що в основі його праці лежить кілька дуже істотних непорозумінь, і що він приписав мені такі наміри, яких я ніколи не мав. Дуже можлива річ, що це сталося внаслідок неясності самого твору мого, але і в такому разі моє пояснення не може вважатися безкорисним, бо критиці, яка має намір виявити неспроможність автора на ґрунті світогляду, все-таки не зайвим буде знати, в чому цей світогляд полягає.

Насамперед, п. рецензент зовсім неправильно приписує мені намір написати «історичну сатиру», і цей неправильний погляд на цілі мого твору втягає його в цілий ряд зауважень і висновків, які нітрохи мене не стосуються. Так, наприклад,

¹ Викреслено: сперечалися.

² Викреслено: поглядів на.

³ Викреслено: знайшов.

він викриває мене¹ в недостатній обізнаності з російською історією, зобов'язує мене хронологією, докоряє тим, що я багато чого пропустив, не згадав ні про панів-вольтер'янців, ні про сенат, в якому не знайшлося географічної карти Росії, ні про Пугачова, ні про інші явища, твердий перелік яких робить честь рецензентові, але в той же час не становить й особливих труднощів, при допомозі видань пп. Бартенева і Семевського. На жаль, видаючи «Історію одного міста», я зовсім не мав на увазі історичної сатири, а тому не бачив навіть потреби скористуватися всіма фактами, опублікованими пп. Бартеневи і Семевським. Дуже можливо, що я напишу й другий том цієї «Історії», але не ручуся, що й тоді буде вичерпано весь зміст «Русского Архива» і «Русской Старини». Не «історичну», а зовсім звичайну сатиру мав я на увазі, сатиру, спрямовану проти тих характеристичних рис російського життя, які роблять його не зовсім зручним. Риси ці такі: благодушність, доведена до крижкості, широчінь розмаху, яка виявляється, з одного боку, в безперервному мордобойі, з другого — в стрілянні з гармат на горобців, легковажність, доведена до здатності, не червоніючи, брехати якнайбезсоромніше. В практичному застосуванні ці властивості дають наслідки, на мою думку, дуже погані, а саме: незабезпеченість життя, сваволю, непередбачливість, брак віри в майбутнє та ін. А хоч я знаю добре, що є й інші риси, та що мене спеціально цікавить питання, від чого виникають життєві невігоди, то я й цікавлюсь тільки тими явищами, які прислужуються до роз'яснення цього питання. Явища ці існували не тільки у XVIII столітті, але існують і тепер, і ось єдина причина, чому я вважав можливим притягти XVIII століття². Якби цього не було, якби панування згаданих вище явищ закінчилося з XVIII століттям, то я рішуче звільнив би себе від потреби полемізувати з світом уже віджилим, і смію запевнити мого шановного рецензента, що навіть і на майбутній час сенат, який не має справної карти Росії, ніколи не ввійде в число елементів для моїх етюдів, тоді як такий, наприклад, факт, як розпорядження про писання слова «державна» замість слова «вітчизна», увійти в це число може. Крім того, історична форма розповіді давала мені деякі вигоди, так само, як і форма розповіді від особи архіваріуса. Але, по суті, я ніколи не обмежував себе формою, і користувався нею лише настільки,

¹ Викреслено: докоряє.

² Викреслено: коли б цього не було.

наскільки вважав це потрібним; в одному місці говорив від особи архіваріуса, в іншому — від своєї власної; в одному — додержувався вказівок історії, в іншому — говорив про такі факти, яких у дану хвилину зовсім не було. І мені здається, що, зважаючи на ті цілі, які я ставлю перед собою, таке вільне ставлення до форми цілком дозволене.

Сполучивши силоміць «Історію одного міста» з справжньою історією Росії, рецензент зовсім логічно переходить до докору в безцільному глузуванні з народу, як безпосередньо у власній його особі, так і посередньо, в особі його градоначальників. «Органчик» його обурює, «Сказання про шість градоначальниць» він просто називає «дурницею». Очевидно, що він твердо став на історичний ґрунт і зовсім забув, що алегоричний зміст теж має право громадянськості. Що у XVIII столітті не було ні «Органчика», ні «шести градоначальниць» — це безперечно; але нерозуміння рецензента все ж виникає тільки через те, що я вжив не ті слова, що їх, на його думку, слід було вжити. Якби, замість слова «Органчик», було поставлено слово «Дурень», то рецензент, мабуть, не знайшов би нічого неприродного; якби, замість шести днів, я примусив би своїх градоначальниць знущатися з Глупова шістдесят років, він не написав би, що це дурниця (до речі: якби я справді писав сатиру на XVIII століття, то, звичайно, обмежився б «Сказанням про шість градоначальниць»). Але навіщо ж розуміти так буквально? Адже не в тому річ, що в Брудастого в голові виявився органчик, який награвав романси: «не потерплю!» і «розорюю!», а в тому, що є люди, в яких усе існування вичерпується цими двома романсами. Є такі люди, чи нема?

Далі, починаючи викривати мене в глузуванні з народу безпосередньо, мій рецензент каже кілька теплих слів, які свідчать про його особисте співчуття до народу. Я вірю цьому співчуттю і радію з нього; але думаю, що я, власне, не дав ніякого приводу для його вислову. Подивімось одначе, на чому будуються викриття рецензента.

По-перше, йому здаються цілковитою дурницею (до речі: слово «дурниця», як критичне мірило, здається мені цілковитою дурницею) назви головотяпів, моржоїдів та ін., які фігурують у мене в розділі «Про корінь походження». Не сперечаюсь, може, це й дурниця, але¹ запевняю, що жодна з цих назв не видумана мною, і посилаюсь у цьому разі на Даля,

¹ Викреслено: могу сказати.

Сахарова та інших аматорів російської народності. Вони за-свідчать, що ця «дурниця» створена самим народом, а я з свого боку міркував так: якщо подібні назви існують у народній уяві, то я¹, звичайно, маю цілковите право скористуватися ними й допустити їх у мою книгу. Якщо, наприклад, про пошехонців склалося в народі повір'я, що вони в трьох соснах заблудилися, то я маю цілком законну підставу зробити висновок, що вони справді коли-небудь зробили щось близьке до цього подвигу. Не буквально, звичайно, а в тому ж розумінні.

По-друге, рецензентові не подобається, що я примушую глуповців занадто пасивно зносити той гніт, що лежить на них. На цей докір я можу відповісти лише посиланням на сторінки 155—158². «Історії», де, на мою думку, явище це пояснюється досить задовільно. А втім, я не сперечаюся, що можна знайти в історії і приклади ухилення від цієї пасивності, але на це я можу тільки повторити, що п. рецензент зовсім даремно бачить у моєму творі спробу історичної сатири. До того ж, для мене мають вагу не подробиці, а загальні результати; а загальний результат, на мою думку, полягає в пасивності, і я додержуватимуся цієї думки, поки п. Б — ов не доведе мені протилежного.

По-третє, рецензентові здається обурливим, що я примушую глуповців жиріти, наїдатися досхочу й навіть кидати хліб свиням. Але ж і цього не слід розуміти буквально. Все це, може, і грубо, недоладно, незграбно, та все ж безперечно — алегорично. Коли глуповці жиріють? — тоді, коли над ними стоять градоначальники простодушні. Отже, за змістом алегорії, при певних умовах життя, простодушність не шкодить, а дає користь. Може, я й не маю рації, але в такому разі в стократ менше за мене має рації дійсність, що зв'язала з уявленням про розпорядливість уявлення про всілякі муштрування. Що глуповці ніколи не наїдалися досхочу, — це правда; та це зовсім така сама правда, як і те, що рязанці, наприклад, ніколи мішком сонця не ловили.

Взагалі, непорозуміння щодо глузування з народу, як здається, походить від того, що рецензент мій не відрізняє народу історичного, тобто діючого на полі історії, від народу, як втілювача ідеї демократизму. Перший оцінюється й набуває співчуття в міру справ своїх. Якщо він висуває

¹ Викреслено: з свого боку.

² Див. стор. 166—168 нашого видання. Ред.

Бородавкіних і Угрюм-Бурчєєвих, то про співчуття не може бути й мови; якщо він виявляє прагнення вийти з стану не-свідомості, тоді співчуття до нього є цілком законним, але міра цього співчуття все-таки обумовлюється мірою зусиль, що їх робить народ на шляху до свідомості. Що ж до «народу» в розумінні другого визначення, то цьому народові не можна не співчувати вже через те, що в ньому міститься початок і кінець всякої індивідуальної діяльності. Про який же «народ» іде мова в «Історії одного міста»?

Викривши мене в глузуванні з народу, п. рецензент пояснює й причину цього глузування. Ця причина — брак «гумору». А гумор рецензент визначає ось як: він, «не жертвуючи малим великому, велике зводить до малого, а мале підносить до великого»; отож головні елементи цього явища суть: великодушність, доброта і співчуття. Якщо це визначення правильне, то мені справді залишається визнати себе винним. Але я рішуче запевняю, що воно неправильне і що мистецтво, точнісінько так, як і наука, оцінюють життєві явища тільки по їх внутрішній цінності, без будь-якої участі великодушності чи співчуття. Якби це було не так, то сталося б щось¹ дивне. По-перше, люди не знали б, що в намальованій художником картині дійсно правдиве, і що² пом'якшене, чи приховане, чи додане під впливом великодушності. По-друге, тоді довелось б простягати руки не тільки підначальним глуповцям, але й Прищам та Угрюм-Бурчєєвим, усім говорити (як це радить мені рецензент): «прийдіть до мене всі тружденні й обтяжені», бо ж тут усі обтяжені історією: і начальники, і підначальні.

Та цього мало, що я вважаю згадане вище визначення гумору неправильним і беззмістовним, — я вбачаю в ньому *глузування*. На мою думку, поділ життєвих явищ на великі і малі, *зведення великих до малих, піднесення малих до великих* — ось справжнє глузування з життя, дарма що картина, зовні, виходить дуже зворушлива. Тут іде мова вже не про тимчасово-великі чи тимчасово-малі, а про консолідування цих величин назавжди, бо інакше не буде «гумору».

М. Салтиков.

¹ Викреслено: зовсім.

² Викреслено: зобов'язане своєю появою почуттю великодушності.

Б А З Ы И

[1869]

ПОВІСТЬ ПРО ТЕ, ЯК ОДИН МУЖИК ДВОХ ГЕНЕРАЛІВ
ПРОГОДУВАВ

Були собі два генерали, а що обидва були легковажні, то незабаром, по щучому велінню, по моему хотінню, опинилися на безлюдному острові.

Служили генерали все життя в якійсь реєстратурі; там народились, вирости і постаріли, отже, нічого не тямали. Навіть слів ніяких не знали, крім: «з цілковитою відданістю й пошаною до вас».

Скасували реєстратуру як непотрібну і пустили генералів на волю. Залишившись поза штатом, оселилися вони в Петербурзі, на Под'ячеській вулиці, на різних квартирах; мали кожен свою кухарку й одержували пенсію. Та ось раптом опинилися на безлюдному острові, прокинулись та й бачать: обидва під одною ковдрою лежать. Звісно, спочатку нічого не зрозуміли й почали розмовляти, начебто з ними нічого й не трапилося.

— Химерний, ваше превосходительство, мені оце сон снівся,— сказав один генерал: — сниться, ніби живу я на безлюдному острові...

Сказав оце, та раптом як схопиться! Схопився й другий генерал.

— Господи! та що ж це таке! де ми? — скрикнули обидва не своїм голосом.

І заходились один одного обмацувати, чи справді не уві сні, а наяву з ними трапилася така оказія. Одначе, хоч як

намагалися запевнити себе, що все це не більше як сновидіння, довелось переконатися в сумній дійсності.

Перед ними з одного боку стелилося море, з другого лежав невеликий клаптик землі, а за ним слалося те ж таки саме безмежне море. Заплакали генерали вперше після того, як закрили реєстратуру.

Стали вони один одного розглядати й побачили, що вони в нічних сорочках, а на шиях у них висить по ордену.

— Тепер би кофіюку попити добре! — мовив один генерал, але згадав, яка з ним нечувана річ трапилась, і вдруге заплакав.

— Що ж ми тепер одначе будемо робити? — провадив він далі крізь сльози: — коли оце доповідь написати — яка користь з того вийде?

— Ось що, — відповів другий генерал: — підіть ви, ваше превосходительство, на схід, а я піду на захід, а надвечір знову на цьому місці зійдемося; може, що-небудь і знайдемо.

Стали шукати, де схід та де захід. Пригадали, як начальник одного разу казав: коли хочеш знайти схід, то стань очима на північ, і праворуч матимеш те, що шукаєш. Почали шукати північ, ставали й так і отак, перепробували всі кінці світу, а що вони вік служили в реєстратурі, то нічого не знайшли.

— Ось що, ваше превосходительство, ви підіть праворуч, а я ліворуч: отак воно краще буде! — сказав один генерал, який, крім реєстратури, служив іще в школі військових кантоністів учителем каліграфії та, отож, був трохи розумніший.

Сказано — зроблено. Пішов один генерал праворуч та й бачить — ростуть дерева, а на деревах усякі там плоди. Хоч генерал дістати хоч одно яблуко, та всі так високо висять, що треба лізти. Спробував вилізти — нічого не вийшло, тільки сорочку порвав. Прийшов генерал до струмка, бачить: риби там, немов у сажалці на Фонтанці, аж кишать, аж кишать!

«От якби такої рибки та на Под'ячеську!» подумав генерал і навіть на виду змінився від апетиту.

Зайшов генерал у ліс, а там рябчики свищуть, тетерюки токують, зайці бігають.

— Господи! а їжі! а їжі! — сказав генерал, відчувши, що його вже починає нудити.

Робити нема чого, довелося вертатись на призначене місце з порожніми руками. Приходить, а другий генерал уже чекає.

— Ну, що, ваше превосходительство, роздобули що-небудь?

— Та ось знайшов старий номер «Московских Ведомстей» *, а більше нічого!

Лягли знову спати генерали, але не спиться їм натще-серце. То непокоїть їх думка, хто за них пенсію одержуватиме, то пригадуються плоди, риба, рябчики, тетерюки, зайці, яких бачили вдень.

— Хто б міг думати, ваше превосходительство, що людська їжа, у первісному вигляді, літає, плаває та на деревах росте? — сказав один генерал.

— Еге ж, — відповів другий генерал: — сказати по правді, і я досі думав, що булки в тому самому вигляді родяться, в якому їх ранком до кофію подають.

— Виходить, коли, наприклад, хто хоче куріпку з'їсти, то повинен перше її зловити, вбити, обскубти, засмажити... Тільки як усе це зробити?

— Як усе це зробити? — немов луна, повторив другий генерал.

Замовкли й стали намагатися заснути; та голод зовсім відганяв сон. Рябчики, індички, поросята раз у раз мигтіли перед очима, соковиті, трохи підрум'янені, з огірками, пікулями та іншим салатом.

— Тепер я, здається, свого власного чобота з'їв би! — сказав один генерал.

— Добрі також і рукавички бувають, коли довго ношені! — зітхнув другий генерал.

Раптом обидва генерали глянули один на одного: в очах у них світився зловісний вогонь, зуби цокотіли, з грудей вилітало глухе гарчання. Вони почали поволі підповзати один до одного і, як оком змигнути, оскаженіли. Полетіли клапті, почулося вищання та охкання; генерал, що був учителем каліграфії, відкусив у свого товариша орден і вмить проковтнув. Але побачивши, що тече кров, вони начебто прийшли до розуму.

— З нами хресна сила! — сказали вони обидва разом: — ми ж так один одного з'їмо!

— І як ми потрапили сюди! який це лиходій з нами таку штуку зробив!

— Треба, ваше превосходительство, якою-небудь розмовою розважитись, а то в нас тут убивство буде! — промовив один генерал.

— Починайте! — відповів другий генерал.

— Як, наприклад, думаєте ви, чому сонце перше сходить, а потім заходить, а не навпаки?

— Чудна ви людина, ваше превосходительство; але ж і ви перше встаєте, ідете до департаменту, там пишете, а потім лягаєте спати?

— Але чому ж не припустити навпаки: спершу лягаю спати, сніться мені усякі сни, а потім устаю?

— Хм... еге... А я, сказати вам, як служив у департаменті, завжди там думав: ось тепер ранок, а потім буде день, а потім дадуть вечеряти — та й спати час!

Але згадка про вечерю обом завдала суму й припинила розмову на самому початку.

— Чув я від одного лікаря, що людина може довгий час своїми власними соками житися, — почав знову один генерал.

— Як це?

— А так. Власні соки нібито виробляють інші соки, а ті, своєю чергою, ще виробляють соки, і далі так, аж поки, на рещті, соки зовсім не припиняться...

— А тоді що?

— Тоді треба страви якої-небудь спожити...

— Тьху!

Одно слово, хоч би про що починали генерали розмову, вона неодмінно сходила на згадки про їжу, і це ще більше дратувало апетит. Поклали: розмови припинити, та, згадавши про знайдений номер «Московских Ведомостей», жадібно заходилися читати його.

«Учора, — читав схвильованим голосом один генерал, — у шановного начальника нашої стародавньої столиці був парадний обід. Стіл сервірований був на сто персон з розкішністю предивною. Дари всіх країн призначили собі ніби рандеву¹ на цьому чарівному святі. Тут була й «шекснинська чечуга золота»* і годованець лісів кавказьких — фазан, і, такі незвичайні на нашій півночі в лютому місяці, суниці...»

— Тьху ти, господи! та невже ж, ваше превосходительство, не можете знайти іншого предмета? — вигукнув у розпачі другий генерал і, взявши в товариша газету, прочитав таке:

«З Тули пишуть: вчорашнього дня, з нагоди в'піймання в річці Упі осетра (подія, якої не пам'ятають навіть старо-

¹ Побачення.

жили, тим більш, що в осетрі було впізнано часного пристава Б.), відбувся в тутешньому клубі фестиваль. Причинця свята внесли на величезній дерев'яній тарілці, він був обкладений огірочками і тримав у пащі пучок зелені. Лікар П., що був у той день черговим старшиною, пильно дивився, аби всі гості дістали по шматку. Підлива була найрізноманітніша й майже вишукана...»

— Дозвольте, ваше превосходительство, і ви, здається, не дуже обережно добираєте, що читати! — перепинив перший генерал і, взявши собі газету, прочитав:

«З Вятки пишуть: один з тутешніх старожилів винайшов такий оригінальний спосіб готувати юшку: взявши живого миня, перед тим його відшмагаги; а коли, від болю, печінка його збільшиться...»

Генерали похнюпили голови. Все, на що б вони тільки кинули оком, — все свідчило про їжу. Власні їх думки злوميшляли проти них, бо хоч як вони намагалися відганяти уявлення про біфштекси, але уявлення ці пробивали собі дорогу силоміць.

І раптом генерала, що був учителем каліграфії, осяяло натхнення...

— А що, ваше превосходительство, — сказав він радісно: — якби нам мужика знайти?

— Тобто, як це... мужика?

— Ну да, простого мужика... які звичайно бувають мужики! Він би нам ту ж мить і булок подав, і рябчиків би наловив, і риби!

— Хм... мужика... та де ж його взяти, отого мужика, коли його нема?

— Як нема мужика — мужик скрізь є, треба тільки пошукати його! Напевне, він де-небудь сховався, від роботи ухиляється!

Думка ця так підбадьорила генералів, що вони схопилися, як обпечені, і кинулися шукати мужика.

Довго вони блукали по острову без будь-якого успіху, коли, нарешті, гострий запах хліба з половою та кислого кожуха навів їх на слід. Під деревом, голічерева, підклавши під голову кулака, нахабно ухиляючись від роботи, спав величезний мужичище. Обуренню генералів не було меж.

— Спиш, лежню! — накинулись вони на нього: — он як, тобі й за вухом не свербить, що тут два генерали другу добу з голоду помирають! цю ж мить марш працювати!

Встав мужичище: бачить, що генерали суворі. Хотів був дати від них драла, та вони так і закоцюбли, вчепившись у нього.

І заходився він перед ними орудувати.

Поліз насамперед на дерево й нарвав генералам по десятку найстиглиших яблук, а собі взяв одно, кисле. Потім пошпортався в землі — і дістав звідти картоплі; далі взяв два цурпалки дерева, потер їх один об одного — і роздобув вогню. Потім з власного волосся зробив сильце й спіймав рябчика. Нарешті, розпалив багаття та напік стільки всякої провізії, аж генералам навіть на думку спало: чи не дати й дармоїдові трохи?

Дивилися генерали на це мужицьке старання, і серця в них весело колотилися. Вони вже забули, що вчора мало не померли з голоду, а думали: «от як воно добре бути генералами — ніде не пропадеш!»

— Чи вдоволені ви, панове генерали? — питав тимчасом мужичище-лежень.

— Вдоволені, любий друже, бачимо твою старанність! — відповідали генерали.

— Чи не дозволите тепер відпочити?

— Відпочинь, голубе, тільки зсукай перше мотузок.

Назбирав ту ж мить мужик диких конопель, розмочив у воді, потіпав, пом'яв — і надвечір мотузок був готовий. Цим мотузком генерали прив'язали мужика до дерева, щоб не втік, а самі лягли спати.

Минув день, минув другий; мужичище так примудрився, що став навіть у пригорщі суп варити. Зробилися наші генерали веселі, гладкі, ситі, білі. Почали говорити, що ось вони тут на всьому готовому живуть, а в Петербурзі тимчасом пенсії їхні все нагромаджуються та нагромаджуються.

— А як ви думаєте, ваше превосходительство, чи справді було вавілонське стовпотворіння, чи це тільки так, одно іно-сказання? — каже бувало один генерал до другого, поснідавши.

— Думаю, ваше превосходительство, що було насправді, бо як же інакше пояснити, що на світі є різні мови?

— Виходить, і потоп був?

— І потоп був, бо в іншому разі як же можна було б пояснити існування допотопних звірів? Тим більш, що в «Московских Ведомостях» розповідають...

— А чи не прочитати нам «Московских Ведомостей»?

Знайдуть номер, посідають у холодочку, прочитають від рядка до рядка, як їли в Москві, їли в Тулі, їли в Пензі, їли в Рязані — і нічого, не нудить!

Довго там, чи не довго, але генерали таки занудьгували. Дедалі частіше вони почали згадувати про залишених ними в Петербурзі кухарок та нишком навіть заплакували.

— Що тепер робиться на Под'ячеській, ваше превосходительство? — питав один генерал у другого.

— І не кажіть, ваше превосходительство! аж серце болить! — відповідав другий генерал.

— Добре то воно добре тут, нема чого казати! а все-таки, знаєте, якось негаразд баранцеві без ярочки, та й мундира теж жалко!

— Ще й як жалко! Особливо як четвертого класу, то на саме шитво подивитися, голова запаморочиться!

І почали вони чіплятися до мужика: пристав та пристав їх на Под'ячеську! І що ж! виявилось, що мужик знає навіть Под'ячеську, що він там був, мед-пиво пив, по вусах текло, до рота не попало!

— А ми ж з Под'ячеської генерали! — зраділи генерали.

— А я, коли бачили: висить людина зовні будинку, в ящику на мотузку, й стіну фарбує, або по даху немов муха ходить — то це саме я! — відповів мужик.

І почав мужик гадати, як би йому своїх генералів потішити за те, що вони його, дармоїда, жалували та його мужицькою працею не гребували! І збудував він корабель — не корабель, а таку посудину, щоб можна було океан-море перепливти геть аж до Под'ячеської.

— Ти гляди одначе, стерво, не потопи нас! — сказали генерали, побачивши човен, що погойдувався на хвилях.

— Не турбуйтеся, панове генерали, не вперше мені! — відповів мужик і почав готуватися до від'їзду.

Назбирав мужик пуху лебедячого м'якого та вистелив ним дно човника. Вистеливши, поклав на дно генералів і, перехрестившись, поплив. Скільки набралися страху генерали в дорозі від бур та вітрів усяких, скільки вони лаяли мужика за його дармоїдство — цього ні пером списати, ані в казці сказати. А мужичище веслує собі та веслує, та годе генералів оселедцями.

Ось, нарешті, і Нева-матінка, ось і Катерининський славний канал, ось і Велика Под'ячесьька! Сплеснули кухарки руками, побачивши, які в них генерали стали — ситі, білі та веселі. Напилися генерали кофію, наїлися пухких булок та наділи мундири. Поїхали вони до скарбниці, і скільки тут грошей поцупили — того ні в казці сказати, ні пером списати!

Однак і про мужика не забули — вислали йому чарку горілки та п'ятак грошей: веселись, мужичище!

ПРОПАЛА СОВІСТЬ

Пропала совість. Як і раніше, юрмилися люди на вулицях та в театрах; як і раніше, вони наздоганяли, то переганяли одне одного; як і раніше, метушилися й ловили на льоту шматки, і ніхто не здогадувався, що чогось раптом стало бракувати та що в загальному життєвому оркестрі перестала грати якась дудка. Багато хто навіть став почувати себе бадьоріше й вільніше. Полегшала хода людини; ліпше стало підставляти ближньому ногу, зручніше підлещуватися, плазувати, обманювати, нашіптувати й зводити наклеп. Всяку хворобу враз як рукою зняло; люди не йшли, а начебто летіли; ніщо не засмучувало їх, ніщо не примушувало задуматися; і теперішнє, і майбутнє — все, здавалося, так і йшло їм до рук, — їм, щасливцям, які й не помітили, що пропала совість.

Совість пропала раптом... майже вмить! Ще вчора ця набридлива дармоїдка раз у раз крутилась перед очима, раз у раз привиджувалась збудженій уяві, і раптом... нічого! Зникли досадні привиди, а разом із ними вщухла й та моральна колотнеча, яку приводила за собою викривачка-совість. Залишалось тільки дивитися на божий світ і радіти; мудрі світу зрозуміли, що вони, нарешті, визволилися з останнього ярма, яке заважало їм рухатися, і, звісно, поспішили скористатися з наслідків цієї волі. Люди знесамовитіли; почалися грабунки й розбої, настало загальне розорення.

А бідолашна совість лежала тимчасом на дорозі, розтерзана, запльована, затоптана ногами перехожих. Кожен жбурляв її, як непотрібну ганчірку, щонайдалі від себе; кожен дивувався, як це в добре впорядкованому місті, та ще на найлюднішому місці, може валятися така кричуща гидота.

І бог знає, чи довго б пролежала отак бідолашна вигнанниця, якби не підняв її якийсь нещасний пияк, що поласився з п'яних очей навіть на негодящу ганчірку, сподіваючись дістати за неї чарчину.

І раптом він відчув, що його пройняв немов електричний струм якийсь. Каламутними очима почав він озиратися навколо й цілком виразно відчув, що голова його звільняється від горілочаних випарів та що до нього поволі повертається те гірке усвідомлення дійсності, на звільнення від якого було витрачено найкращі сили його істоти. Спочатку він відчув тільки страх, той тупий страх, що вкидає людину в неспокій від самого тільки передчуття якоїсь загрозливої небезпеки; потім сполохалася пам'ять, заговорила уява. Пам'ять нещадно витягала з темряви ганебного минулого всі подробиці насильств, зрад, сердечної млявості, неправди; уява надавала цим подробицям живих форм. Потім, сам собою, прокинувся суд...

Жалюгідному пиякові все його минуле здається суцільним огидним злочином. Він не аналізує, не запитує, не міркує; він такий придушений картиною його морального занепаду, що той процес самоосуду, якому він добровільно піддає себе, б'є його незрівняно болючіше й суворіше, ніж найсуворіший людський суд. Він не хоче навіть узяти на увагу, що більша частина того минулого, за яке він себе так кляне, належить зовсім не йому, бідолашному й жалюгідному пиякові, а якійсь таємній, страхітливій силі, що крутила й вертіла його, як крутить і вертить у степу вихор мізерну билінку. Що таке його минуле? чому він прожив його так, а не інакше? що таке він сам? — усе це такі запитання, на які він може відповідати тільки подивом і цілковитою не-свідомістю. Ярмо будувало його життя; в ярмі народився він, в ярмі піде й у могилу. Ось, мабуть, тепер і з'явилася свідомість, та навіщо вона йому потрібна? чи того вона прийшла, щоб безжалісно поставити запитання й відповісти на них мовчанкою? чи того, щоб занапашчене життя знову полинуло в зруйновану храмину, яка не може вже витримати натиску його?

На жаль! прокинувшись, свідомість не приносить йому з собою ні примирення, ні надії, а совість, стрепенувшись, показує тільки один вихід — вихід марного самообвинувачення. І раніше навколо була мла, та й тепер та сама мла, тільки населена привидами, що мучать; і раніше на руках брязкотіли тяжкі ланцюги, та й тепер ті самі ланцюги,

тільки тягар їх удвоє збільшився, бо бідолаха збагнув, що це ланцюги. Ллються рікою марні п'яницькі сльози; зупиняються перед ним добрі люди й запевняють, що в ньому плаче горілка.

— Батечку! не можу!.. нестерпно! — криком кричить жалюгідний пияк, а юрба регоче й глузує з нього. Вона не розуміє, що пияк ніколи не був такий вільний від горілчаних випарів, як у цю хвилину, що він просто натрапив на нещасливу знахідку, яка рве на шматки його бідолашне серце. Якби вона сама натрапила на цю знахідку, то зрозуміла б, звісно, що є на світі смуток, найлютіший з усіх смутків, — це смуток раптом знайденої совісті. Вона зрозуміла б, що й вона — настільки ж під'яремна та скалічена духом юрба, наскільки під'яремний та морально спотворений пияк, що волає перед нею.

«Ні, треба її як-небудь позбутися, бо з нею загинеш, як собака!» думає жалюгідний пияк і вже хоче кинути свою знахідку на дорогу, але його зупиняє поліцай, що стоїть поблизу.

— Ти, брат, здається, підкидати пасквілі надумав! — каже він йому, сварячись пальцем: — у мене, брат, і в часті за це посидіти можна!

Пияк хутко ховає знахідку в кишеню й відходить з нею. Озираючись та скрадаючись, наближається він до шинку, в якому торгує давній його знайомий, Прохорович. Спочатку він заглядає нишком у віконце та, побачивши, що в шинку нікого немає, а Прохорович сам-самісінький куняє за стойкою, як оком змигнути розчиняє двері, вбігає, та перше, ніж Прохорович устигає оглянутися, жахлива знахідка вже лежить у нього у руці.

Якийсь час Прохорович стояв з виряченими очима; потім раптом весь спітнів. Йому чомусь приверзлося, що він торгує без патенту; але, обдивившись добре, він переконався, що всі патенти, і сині, і зелені, і жовті, є. Він глянув на ганчірку, що опинилася в нього в руках, і вона здалася йому знайомою.

«Еге! — пригадав він: — та це ж бо ота сама ганчірка, що її я насилу позбувся перед тим, як патент купив! так! вона й є!»

Упевнившись у цьому, він ту ж мить чомусь зміркував, що тепер йому розоритися треба.

— Коли людина діло робить, та отака капость до неї причепиться,— кажи, пропало! ніякого діла не буде й бути не може! — міркував він майже машинально, і раптом весь затрусився й зблід, немов у вічі йому глянув незнаний доти страх.

— А воно дуже погано споювати бідолашний народ! — шепотіла, прокинувшись, совість.

— Жінко! Орино Іванівно! — скрикнув він, не тямлячись від страху.

Прибігла Орина Іванівна, але тільки-но побачила, що саме Прохорович придбав, то не своїм голосом закричала: «гвалт! ой, лишенько! грабують!»

«І за віщо я, через цього падлюку, в одну хвилину всього позбутися повинен?» думав Прохорович, очевидно, намагаючи на пияка, який втиснув йому свою знахідку. А великі краплі поту тимчасом так і виступали на лобі його.

Тимчасом шинок помалу наповнювався народом; та Прохорович, замість того, щоб із звичайною привітністю частувати одвідувачів, на превеликий подив їх, не тільки відмовлявся наливати їм горілки, а й навіть дуже зворушливо доводив, що в горілці полягає джерело всякого нещастя для бідолашної людини.

— Коли б ти одну чарочку випив — це так! це навіть корисно! — говорив він крізь сльози: — а то ж бо ти силкуєшся, як би тобі ціле відро видудлити! І що ж? ту ж мить тебе за це саме в поліцію потягнуть; в поліції тобі під сорочку всиплять, і вийдеш ти звідтіля немовби яку нагороду дістав! А й усього отої твоєї нагороди було сто різок! То от ти й подумай, чоловіче добрий, чи варт заради цього старатися, та ще мені, дурневі, зароблені твої грошики платити!

— Та що це ти, Прохоровичу, невже з глузду з'їхав! — говорили йому здивовані одвідувачі.

— З'їдеш, брат, коли з тобою оказія така трапиться! — відповідав Прохорович: — ти ось краще подивися, якого я ниньки патента собі виправив!

Прохорович показував накинуту йому совість та пропонував, чи не хоче хто з одвідувачів скористуватися з неї. Але одвідувачі, дізнавшись, у чому річ, не тільки не виявляли згоди, а й навіть боязко задкували й відходили далі.

— Оце так патент! — не без злості додавав Прохорович.

— Що ж ти тепер робитимеш? — питали його відвідувачі.

— Теперечки я гадаю так: залишається мені одно — померти! Бо ж обманювати тепер я не можу; горілкою споювати бідолашних людей теж не згоден; що ж мені теперечки робити, крім як померти?

— Рація! — сміялися з нього одвідувачі.

— Я навіть так тепер думаю, — провадив далі Прохорович: — весь цей посуд, який тут є, перебити й горілку в рів вилити! Бо коли, якщо хто має в собі цю чесноту, то тому навіть самий дух горілчаній може нутро перевернути!

— Тільки насмійся мені! — втрутилася, нарешті, Орина Іванівна, що її серця, як видно, не торкнулася благодать, яка раптом оповила Прохоровича: — ач, чеснота яка знайшлась!

Та Прохоровичу вже трудно було дошкуляти. Він заливався гіркими слізьми та все говорив, усе говорив.

— Бо, — казав він: — якщо вже з ким це нещастя трапилось, той так нещасним і повинен бути. І ніякої він про себе думки, що він крамар чи купець, скласти не сміє. Бо це буде тільки марна турбота. А він повинен собі так міркувати: нещасна людина я на цьому світі — та й годі.

Отак у філософічних вправах минув цілий день, і хоч Орина Іванівна вчинила рішучий опір намірові свого чоловіка перебити посуд та вилити горілку в рів, усе ж вони того дня не продали ані краплі. Надвечір Прохорович аж розвеселився і, вкладаючись спати, сказав Орині Іванівні, що плакала:

— Ну, ось, серденько й кохана дружино моя! хоч ми й нічого сьогодні не придбали, зате як легко тій людині, в якої совість в очах є!

І справді, він, як ліг, та ту ж мить і заснув. І не кидався уві сні, і навіть не хропів, як це траплялося з ним раніше, коли він наживався, але совісті не мав.

Та Орина Іванівна думала про це трохи інакше. Вона дуже добре розуміла, що в шинкарському ділі совість зовсім не таке приємне надбання, від якого можна було б сподіватися прибутку, і тому вирішила хоч би там що позбутися непроханої гості. Згнітивши серце, вона перечекала ніч, але тільки-но в запорошені вікна шинку почав пробиватися світанок, вона викрала в сонного чоловіка совість і стрімголов кинулася з нею на вулицю.

Як на те, це був базарний день; з сусідніх сіл уже тяг-

лися мужики з возами, і квартальний наглядч Ловець сам особисто подався на базар доглядати порядку. Тільки-но побачила Орина Іванівна Ловця, що поспішав, у неї блиснула вже в голові щаслива думка. Вона щодуху побігла за ним і ледве встигла наздогнати, як ту ж мить, з дивовижною спритністю, всунула нишком совість у кишеню його пальта.

Ловець був хлопець не те, щоб зовсім безсоромний, але обмежувати себе не любив і запускав лапу досить вільно. Вигляд у нього був не те, щоб зухвалий, а цілеспрямований. Руки були не те, щоб дуже бешкетні, але охоче цупили все, що траплялося по дорозі. Одно слово, хабарник був чималий.

І раптом оцього самого чоловіка почало коробити.

Прийшов він на базарну площу, і здається йому, що все те, чого там тільки наставлено, і на возах, і на рундуках, і в крамницях,— все те не його, а чуже. Ніколи раніше з ним цього не бувало. Протер він собі безсоромні очі та й думає: чи не очманів я, чи не уві сні все це мені ввижається? Підійшов до одного воза, хоче запустити лапу, а лапа й не підіймається; підійшов до другого воза, хоче мужика за бороду посмикати,— ой, жах! руки не простягаються!

Злякався.

«Що це зо мною ниньки сталося? — думає Ловець: — адже таким чином, чого доброго, і надалі собі всю справу зіпсую! Чи не вернутися вже краще, за доброго розуму, додому?»

Однак таки сподівався, що, може, й минеться. Став походжати по базару; дивиться, лежить усяка живність, розіслано усякі матерії, і все це начебто каже: близько лікоть, та не вкусиш!

А мужики тимчасом посміливішали: бачивши, що людина очманіла, очима на своє добро лупає, почали жартувати, стали Ловця Тюхтієм Тюхтійовичем звати.

— Ні, це в мене хворість якась! — вирішив Ловець і так-таки без пакунків, з порожніми руками, подався собі додому.

Вертається він додому, а Ловчиха-дружина вже чекає, думає: скільки ото мені чоловік мій любий ниньки пакуночків принесе? І раптом — ані одного. Так і закипіло в неї серце, так і накинулась вона на Ловця.

— Куди пакунки подів? — питає вона його.

— Перед своєю совістю свідчуся... — почав був Ловець.

— Де в тебе пакунки, тебе питають? ..

— Перед своєю совістю свідчуся... — знову сказав Ловець.

— Ну, то й обідай своєю совістю до нового базару, а в мене для тебе обіду нема! — вирішила Ловчиха.

Похнюпив Ловець голову, бо знав, що Ловчихине слово тверде. Скинув він з себе пальто — і враз немов перетворився зовсім! Тому що совість залишилася разом з пальтом, на стіні, то зробилося йому знову і легко, і вільно, і стало знову здаватися, що на світі нема нічого чужого, а все його. І відчув він знову в собі здібність ковтати та загарбувати.

— Ну, тепер ви в мене не викрутитесь, дружочки! — сказав Ловець, потираючи руки, і заходився поквапно надівати пальто, щоб скільки сили летіти на базар.

Та — от диво! ледве встиг він надіти пальто, як знову почав вагатися. Просто, начебто два чоловіки в ньому зробилося: один, без пальта — безсоромний, загребущий і лапатий; другий, у пальті — сором'язливий і боязкий. Однак хоч і бачить, що не встиг і за ворота вийти, як уже помирнішав, але наміру свого йти на базар не зрікся. А може, думає, як-небудь подолаю.

Та що ближче підходив він до базару, то дужче билося в нього серце, то невідступніше виявлялася в ньому потреба примиритися з усім оцим середнім і малим людом, який заради шага цілий день перебивається на дощі та сльоті. Вже не до того йому, щоб на чужі пакунки задивлятися; його власний гаманець, що був у нього в кишені, став обтяжувати, начебто він з певних джерел довідався, що в цьому гаманці лежать не його, а чийсь чужі гроші.

— Ось тобі, дружочку, п'ятнадцять копійок! — каже він, підходячи до якогось мужика й подаючи йому монету.

— Це за віщо ж, Тяхтію Тяхтійовичу?

— А за мою колишню кривду, друже! Прости мене, Христа ради!

— Ну, бог тебе простить!

Отак обійшов він весь базар і роздав усі гроші, що в нього були. Однак, зробивши це, хоч і відчув, що на серці в нього стало легко, та дуже-таки задумався.

— Ні, це до мене сьогодні хвороба яка-небудь причепилася, — знову сказав він сам собі: — піду-но я краще до-

дому та, до речі, вже захоплю по дорозі якнайбільше жебраків і нагодую їх, чим бог послав!

Сказано — зроблено; набрав він жебраків видимо-невидимо й привів їх до себе на подвір'я. Ловчиха аж руками сплеснула, чекає, яку він далі ще штуку втне. А він тихенько пройшов повз неї і лагідно так сказав:

— Ось, Федосюшко, ті самі мандрівні люди, яких ти просила мене привести: нагодуй їх, Христа ради!

Та ледве він устиг почепити своє пальто на гвіздок, як йому й знову стало легко і вільно. Дивиться у вікно й бачить що на подвір'ї в нього жебрущу братію з усього міста зібрано. Бачить і не розуміє: навіщо? невже всю цю юрму шмагати треба буде?

— Що за народ? — вибіг він на подвір'я, знесамовитівши.

— Як то що за народ? це все жебраки, що їх ти нагодувати звелів! — огризнулася Ловчиха.

— Геть їх! у шию! ось так! — закричав він не своїм голосом і, як божевільний, кинувся знову в дім.

Довго ходив він туди й сюди по кімнатах та все думав, що таке з ним трапилося. Чоловік він був завжди справний, а щодо виконання службового обов'язку просто лев, і раптом став ганчіркою!

— Федосіє Петрівно! матінко! та зв'яжи ти мене, ради Христа! Почуваю, що я сьогодні такого діла нароблю, що потім за цілий рік виправити не можна буде! — заволав він.

Бачить і Ловчиха, що її Ловцеві скрутно стало. Роздягла його, вклала в ліжку й напоїла гаряченьким. Тільки через чверть години пішла вона до передпокою та й думає: а подивлюсь-но я в нього в пальті, може, ще й знайдуться в кишенях які-небудь копійки? Обшукала одну кишеню — знайшла порожній гаманець; обшукала другу кишеню — знайшла якийсь брудний, заяложений папірець. Як розгорнула вона той папірець — то аж охнула!

— То ось він тепер на які штуки пустився! — сказала вона до себе: — совість у кишені завів!

І заходилася вона придумувати, кому б ото цю совість підкинути, щоб вона ту людину не до краю обтяжила, а тільки трохи неспокою завдала. І придумала, що найкраще для неї місце буде у відставного відкупщика, а нині фінансиста й залізничного винахідника, єврея Шмуля Давидовича Бржоцького.

— У цього, принаймні, шия товста! — вирішила вона: — може, і поморочиться трохи, але витримає!

Вирішивши так, вона обережно засунула совість у штемпельний конверт, написала на ньому адресу Бржоцького й укинула в поштову скриньку.

— Ну, тепер можеш, друже мій, сміливо йти на базар,— сказала вона чоловікові, вернувшись додому.

Самуїл Давидович Бржоцький сидів за обіднім столом, оточений усім своїм сімейством. Біля нього примостився десятилітній син Рувим Самуїлович і обдумував банкірські операції.

— А що, папасо, якщо я цей золотий, якого ти мені подарував, віддаватиму на проценти, по двадцять процентів у місяць, скільки в мене на кінець року grosей буде? — питав він.

— А який процент: простий, чи складний? — спитав, своєю чергою, Самуїл Давидович.

— Звісно, папасо, складний!

— Якщо складний та з відкиданням дробу, то буде сорок п'ять карбованців і сімдесят дев'ять копійок.

— То я, папасо, віддам!

— Віддай, мій друже, тільки треба дуже надійну заставу брати!

З другого боку сидів Йосель Самуїлович, хлопчик років семи, і теж розв'язував у голові своїй завдання: летів табун гусей; далі містився Соломон Самуїлович, за ним Давид Самуїлович та обмірковували, скільки останній винен першому процентів за взяті позичково леденці. По другий бік стола сиділа гарна дружина Самуїла Давидовича, Лія Соломонівна, й тримала на руках крихітну Ривочку, яка інстинктивно тяглася до золотих браслетів, що прикрашували руки матері.

Одно слово, Самуїл Давидович був щасливий. Він уже збирався їсти якусь незвичайну підливу, приоздоблену мало не страусовим пір'ям та брюссельськими мереживами, як лакей подав йому на срібному підносі листа.

Ледве взяв Самуїл Давидович до рук конверта, як почав кидатися на всі боки, немов в'юн на вогні.

— І що з це таке! і навіщо мені ця річ! — заволав він, трусячись усім тілом.

Хоч ніхто з присутніх нічого не розумів у цих зойках, проте для всіх стало ясно, що продовжувати обід неможливо.

Я не описуватиму тут мук, що їх перетерпів Самуїл Давидович цього пам'ятного для нього дня; скажу тільки одно: ця людина, на вигляд недолуга й квола, по-геройськи витерпіла найлютіші тортури, але й злата вернути не погодилася.

— Це що з! це нічого! тільки ти дузце дерзи мене, Ліє! — умовляв він дружину під час найлютіших пароксизмів: — і якщо я вимагатиму скатулку — ні-ні! хай луце вмру!

Та що нема на світі такого тяжкого становища, з якого не можна було б вийти, то вихід знайдено було й у цьому разі. Самуїл Давидович згадав, що він давно обіцяв зробити яку-небудь жертву в один благодійний заклад, що перебував під завідуванням одного знайомого йому генерала, та діло це чомусь день у день усе відкладалося. І ось тепер нагода просто показувала йому спосіб виконати цей давній намір.

Задумано — зроблено. Самуїл Давидович обережно розпечатав присланий через пошту конверт, вийняв з нього щипчиками прислане, перекинув до іншого конверта, вклав туди ще асигнацію в сто карбованців, запечатав і подався до знайомого генерала.

— Базаю, васе превосходительство, позертву зробити! — сказав він, кладучи на стіл пакет перед зраділим генералом.

— Що ж, це добре! — відповів генерал: — я завжди це знав, що ви... як євреї... і за законом Давидовим... Танцюваше — граше... так, здається?

Генерал збився, бо не знав напевне, чи справді Давид видавав закони, чи хтось інший.

— А так; тільки які з ми євреї, васе превосходительство! — заторохтів Самуїл Давидович, якому вже зовсім полегшало: — тільки на вигляд ми євреї, а в душі зовсім зовсім руські!

— Дякую! — сказав генерал: — про одно жалію... як християнин... чому б вам, наприклад?... га?..

— Васе превосходительство... ми тільки на вигляд... слово щесті, тільки на вигляд!

— А все ж?

— Васе превосходительство!

— Ну, ну, ну! христос з вами!

Самуїл Давидович полетів додому немов на крилах. Того ж вечора він уже зовсім забув про страждання, яких він зазнав, і видумав таку дивовижну операцію, щоб геть усім дошкулити, що другого дня всі так і охнули, як дізналися.

І довго отак шалалася бідолашна вигнана совість по білому світу, і перебувала вона в багатьох тисяч людей. Та ніхто не хотів її прихистити, а кожен, навпаки, тільки про те й думав, як би відкараскатися від неї та хоч би обманом, а таки збути її з рук.

Нарешті, набридло їй і самій, що ніде їй бідолашній, голови прихилити і мусить вона свій вік жити серед чужих людей та без пристановища. От і почала благати вона того, в кого останнім часом перебувала, якогось міщанинчика, що в прохідному ряду курявою торгував та ніяк не міг з тієї торгівлі розжитися.

— За віщо ви мене катуєте! — скаржилась бідолашна совість: — за віщо ви мною, немов непотрібом якимсь, перекидаєтесь?

— Що ж я з тобою робитиму, добродійко совість, коли ти нікому не потрібна? — спитав і собі міщанинчик.

— А ось що, — відповіла совість: — знайди ти мені маленьку російську дитину, розкрий ти переді мною її серце чисте й сховай мене в ньому! а може, мене воно, невинне немовля, пригорне і викохає, а може, воно мене в міру того, як зростатиме, призведе та й у люди потім зо мною вийде — не погребує.

За цим її словом, все так і сталося. Знайшов міщанинчик маленьку російську дитину, розкрив її серце чисте та й сховав у ньому совість.

Росте маленька дитина, а разом із нею росте в ній і совість. І буде маленька дитина великою людиною, і буде в ній велика совість. І зникнуть тоді всі неправди, підступи та насильства, бо совість буде не боязка й захоче порядкувати всім сама.

ДИКИЙ ПОМІЩИК

В одному царстві, в одному володарстві був собі поміщик, жив та, на світ дивлячись, тишився. Всього в нього було доволі: і селян, і хліба, і худоби, і землі, і садів. І був той поміщик дурний, читав газету «Весть»*, і тіло в нього було м'яке, біле й пухке.

Ото й заволав одного разу до бога цей поміщик:

— Господи! усе я від тебе маю, всім винагороджений! Одного тільки серце моє не може стерпіти: дуже вже багато розвелось в нашому царстві мужиків!

Але бог знав, що поміщик той дурний, і на прохання його не зважив.

Бачить поміщик, що мужиків з кожним днем не зменшується, а все збільшується,— бачить і побоюється: а що, як вони в мене все добро переїдять?

Загляне поміщик у газету «Весть», як у цьому разі читати треба, і прочитає: старайся!

— Одно тільки слово написано,— мовив дурний поміщик: — а золоте це слово!

І почав він старатися, та не те, щоб як-небудь, а все за правилом. Чи курка селянська в панський овес заблукає — ту ж мить її, за правилом, у суп; чи дровець селянин нарубати крадькома в панському лісі збереться — ту ж мить ці самі дрова на панський двір, а з порубника, за правилом, штраф.

— Здебільшого я ниньки цими штрафами на них впливаю,— казав поміщик сусідам своїм: — бо для них це зрозуміліше.

Бачать мужики: хоч і дурний у них поміщик, а розум йому дано великий. Стиснув він їх так, що нема куди носа поткнути, хоч куди глянуть — усе не можна, та не дозволено, та не ваше! Худібка до води вийде — поміщик кричить: моя вода! курка за межу вийде — поміщик кричить: моя земля! І земля, і вода, і повітря — все його стало! Скіпки не стало мужикові світничка засвітити, деркача не стало, щоб хату замести. Ото й почали благати селяни всією громадою господа-бога:

— Господи! легше нам загинути з дітьми з малими, ніж цілий вік отак поневірятися!

Почув милостивий бог слізну молитву сирітську, і не стало мужиків на всьому просторі володінь дурного поміщика. Куди поділися мужики — ніхто того не помітив, а тільки бачили люди, як раптом здійнявся вихор з полови і, немов хмара чорна, пролетіли в повітрі плоскінні мужицькі штани. Вийшов поміщик на балкон, потягнув носом та й чує: чисте-пречисте повітря у всіх його володіннях зробилося. Натурально, був задоволений. Думає: ось тепер я плекатиму своє тіло біле, тіло біле, пухке та м'яке!

І почав він собі жити та поживати і став думати, чим би йому свою душу потішити.

«Заведу, думає, театр у себе! напишу до актора Садовського: приїжджай, мовляв, любий друже, та акторок з собою привези!»

Послухав його актор Садовський; сам приїхав та акторок привіз. Тільки бачить, що в домі в поміщика порожньо, і ставити театр і завісу піднімати нема кому.

— Куди ж ти селян своїх подів? — питає Садовський поміщика.

— А от бог, на молитву мою, всі мої володіння від мужиків очистив!

— Одначе, брат, дурний ти поміщик! хто ж тобі, дурному, вмиватися подасть?

— Та я вже й то скільки днів невмиваний ходжу!

— Виходить, печериці на обличчі розводити хочеш? — сказав Садовський, та й за цим словом і сам поїхав, і акторок повіз.

Згадав поміщик, що в нього поблизу є чотири генерали знайомі; думає: що це я все гран-пасьянс та гран-пасьянс розкладаю! Спробую-но я з генералами вп'ятьох одну-другу пульту зіграти!

Сказано — зроблено; написав запрошення, призначив день та й послав листи на адресу. Генерали хоч були й справжні, але голодні, а тому дуже хутко приїхали. Приїхали — та й не надивуються, чого це в поміщика таке повітря чисте стало.

— А через те це, — чваниться поміщик, — що бог, на молитву мою, всі володіння мої від мужиків очистив!

— Ой, як це добре! — хвалять поміщика генерали: — виходить, тепер у вас, того хлопського духу анітрохи не буде?

— Анітрохи, — відповідає поміщик.

Зіграли пульту, зіграли другу; чувають генерали, що настав їхній час горілку пити, непокояться, озираються.

— Мабуть, вам, панове генерали, закусити захотілося? — питає поміщик.

— Не пошкодило б, пане поміщику!

Підвівся він з-за стола, підійшов до шафи й виймає звідти по леденцю та по печатному прянику на кожного.

— А що це таке? — питають генерали, вирячивши очі.

— Та от, закусіть, чим бог послав!

— Та нам би яловичинки! яловичинки б нам!

— Ну, яловичинки в мене для вас нема, панове генерали, бо з того часу, як мене бог від мужиків урятував, і піч у кухні не топилася!

Розсердилися на нього генерали так, аж зуби в них зацокотіли.

— Та ти ж бо жереш що-небудь сам? — накинулись вони на нього.

— Дечим сирим живлюсь, та ось пряники поки що є...

— Одне, брат, дурний же ти поміщик! — сказали генерали та, не докінчивши пульки, подалися собі по домівках.

Бачить поміщик, що його вже вдруге дурнем величають, і хотів був уже задуматися, але в цей час на очі йому навернулася колода карт, і він махнув на все рукою й заходився розкладати гран-пасьянс.

— Побачимо, — каже, — панове ліберали, хто кого подолає! Доведу я вам, що може зробити справжня твердість душі!

Розкладає він «дамську примху» та й думає: якщо поспіль три рази вийде, значить, треба не зважати. Та, як на зло, хоч скільки разів розкладе — все в нього виходить, усе виходить! Не залишилося в нього навіть сумніву ніякого.

— Вже коли, — каже, — сама фортуна показує, значить, треба бути твердим до кінця. А тепер, поки що, годі гран-пасьянс розкладати, піду, попрацюю!

І от ходить він, ходить по кімнатах, потім сяде й посидить. І все думає. Думає, які він машини з Англії випише, щоб усе парою та парою, а мужицького духу щоб анітрохи не було. Думає, який він родючий сад розведе: ось тут будуть груші, сливи; он там — персики, там — волоські горіхи! Подивиться у вікно — аж там усе так, як він задумав, все точнісінько так уже й є! Вгинаються, по щучому велінню, під вагою плодів дерева грушеві, перикові, абрикосові, а він тільки те й знає, що фрукти машинами збирає та до рота кладе! Думає, яких він корів розведе, що ні шкури, ні м'яса, а все саме молоко, саме молоко! Думає, яких полуниць насадить, усе подвійних та потрійних, по п'ять ягід на фунт, та скільки він тих полуниць в Москві продасть. Нарешті, втомиться думати, піде до дзеркала подивитися — аж там уже пороку на вершок понасідало.

— Сенько! — гукне він раптом, забувшись, але потім схаменеться й скаже: — ну, хай собі до якогось часу так постоїть! а вже доведу я тим лібералам, що може зробити твердість душі!

Промаячить отак собі, поки стемніє, — та й спати!

А уві сні сні ще веселіші, ніж наяву, сняться. Сниться йому, що сам губернатор про таку його поміщицьку непохитність дізнався й запитує справника: «який ото такий твердий курчин син у вас в повіті завівся?» Потім сниться,

що його за цю саму непохитність міністром зробили, і ходять він у стрічках, і пише циркуляри: бути твердим і не зважати! Потім сниться, що ходить він берегами Євфрату й Тігру...

— Єво, друже мій! — каже він.

Так от і сні всі переснилися: треба вставати.

— Сенько! — знову гукає він, забувшись, та раптом пригадає... і похилить голову.

— До чого б одначе взятися? — питає він себе: — хоч би дідька якого-небудь лиха година принесла!

Та ось на це його слово раптом приїжджає сам капітан-справник. Зрадів з того дурний поміщик надзвичайно; побіг до шафи, вийняв два печатні пряники та й думає: ну, цей, здається, буде задоволений!

— Скажіть, будь ласка, пане поміщику, яким це дивом всі ваші тимчасово зобов'язані раптом зникли? — питає справник.

— А ось так і так, бог, на мою молитву, всі володіння мої зовсім від мужиків очистив.

— Ага; а чи не відомо вам, пане поміщику, хто податки за них платитиме?

— Податки?.. це вони! це вони самі! це їх найсвятіший обов'язок і повинність!

— Ага; а яким способом ці податки з них стягнути можна, коли вони, на вашу молитву, скрізь по землі розкидані?

— Це вже... не знаю... я, з свого боку, платити не згоден!

— А чи відомо вам, пане поміщику, що скарбниця без податків та повинностей, а тим більше без горілчаної та соляної регалій, існувати не може?

— Я... що ж... я готовий! чарку горілки... я заплачу!

— Та чи знаєте ви, що, з вашої ласки, у нас на базарі ні шматка м'яса, ні фунта хліба купити не можна? чи знаєте ви, чим це пахне?

— Змилуйтесь! я, з свого боку, ладен пожертвувати! ось аж два пряники!

— Дурний же ви, пане поміщику! — мовив справник, повернувся та й поїхав, не глянувши навіть на печатні пряники.

Задумався дуже цього разу поміщик. Ось уже третя людина його дурнем величає, третя людина подивиться-подивиться на нього, плюне та й піде собі. Невже він таки справді дурень? невже та непохитність, що її він так плекав у душі своїй, якщо перекласти на звичайну мову, означає тільки дурість та безглуздя? і невже, внаслідок самої його непохит-

ності, припинилися і податки, і регалії, і не стало змоги дістати на базарі ні фунта борошна, ні шматка м'яса?

А що він був поміщик дурний, то спочатку аж пирхнув від задоволення, коли подумав, яку він штуку встругнув, але потім пригадав слова справника: «а чи знаєте, чим це пахне?» і злякався дуже.

Став він, як звичайно, ходити туди й сюди по кімнаті та все думає: — чим же це пахне? чи не пахне засланням яким? наприклад, Чебоксарами? або, може, Варнавиним?

— Хоч би в Чебоксари, або що! принаймні, переконався б світ, що означає твердість душі! — каже поміщик, а сам потай від себе вже думає: в Чебоксарах ото я, може, мужика мого любого побачив би! Походить трохи поміщик, і посидить, і знову походить. Хоч би до чого підійшов, усе так, здається, і каже: а дурний ти, пане поміщику! Бачить він, біжить через кімнату мишеня й крадеться до карт, якими він гран-пасьянс розкладав і досить уже заяложив, щоб розбуркати ними мичаший апетит.

— Кшш... — кинувся він на мишеня.

Та мишеня було розумне й знало, що поміщик без Сенька ніякої шкоди йому зробити не може. Воно тільки хвостиком махнуло у відповідь на грізний вигук поміщика та через мить уже виглядало до нього з-під дивана, начебто кажучи: зажди, дурний поміщику! чи те ще буде! я не тільки карти, а й халат твій з'їм, тільки-но ти його заяловиш, як слід!

Багато там, чи мало часу сплигло, тільки бачить поміщик, що в саду в нього доріжки реп'яхами позаростали, в кущах змії та гаддя всяке аж кишить, а в парку звірі дикі виють. Одного разу до самої садиби підійшов ведмідь, сів навпочіпки, поглядає у вікно на поміщика та облизується.

— Сенько! — скрикнув поміщик, але раптом схаменувся... та й заплакав.

Одначе твердість душі все ще не кидала його. Кілька разів він слабнув, але тільки-но відчує, що серце в нього почне мліти, ту ж мить кинеться до газети «Вість» і за одну хвилину розлютиться знову.

— Ні, краще зовсім здичавію, краще хай буду з дикими звірами по лісу блукати, але хай не скаже ніхто, що російський дворянин, князь Урус-Кучум-Кільдібаєв, принципами поступився!

І от він здичавів. Хоч у той час настала вже осінь і морозці були чималі, та він не почував навіть холоду. Весь він, від голови до ніг, обріс волоссям, немов стародавній Ісав, а

нігті в нього стали, мов залізі. Сякати ся він давно вже перестав, а ходив здебільшого рачки й навіть дивувався, як він перше не помічав, що такий спосіб походжати є найпристойніший і найзручніший. Утратив навіть здатність вимовляти членороздільні звуки та засвоїв собі якийсь особливий переможний клич, щось середнє між свистінням, шипінням і рвяканням. Але хвоста ще не набув.

Вийде він до свого парку, в якому він колись пестив своє тіло рихле, біле, пухке, як кішка, вмиль вилізе аж на вершечок дерева й чатує звідти. Приблизить ото заєць, зіпнеться на задні лапки й прислухається, чи нема де небезпеки,— а він уже й тут. Немов стріла зіскочить з дерева, вчепиться в свою здобич, роздере її нігтями та отак з усіми нутрощами, навіть із шкурою, і з'їсть.

І зробив ся він дужий страшенно, такий дужий, що навіть вирішив подружитися з тим самим ведмедем, який колись поглядав на нього у вікно.

— Хочеш, Михайле Івановичу, походи разом на зайців робитимемо? — сказав він ведмедеві.

— Хочу — чому ж не хотіти! — відповів ведмідь: — тільки, брат, даремно ти мужиків отих знищив.

— А чому це так?

— А тому, що мужика того їсти куди зручніше було, ніж вашого брата дворянина. І потім скажу тобі просто: дурний ти поміщик, хоч і приятель мені!

Тимчасом капітан-справник, хоч і захищав поміщиків, але, зважаючи на такий факт, як зникнення з землі мужиків, змовчати не наслідив ся. Стурбувало його донесення й губерньське начальство, воно й пише до нього: а як ви думаєте, хто тепер податки сплачуватиме? хто горілку по шинках питиме? хто невинні діла собі робитиме? Відповідає капітан-справник: скарбницю, мовляв, тепер скасувати слід, а невинні, мовляв, діла самі собою скасувались, та замість них поширили ся в повіті грабунки, розбишацтво й убивство. Днями, мовляв, і його справника, якийсь ведмідь не ведмідь, чоловік не чоловік, мало не розірвав, в якому чоловіко-ведмедеві й підозріває він того самого дурного поміщика, що до всієї колотнечі призвів.

Занепокоїлись начальники й зібрали раду. Вирішили: мужиків половити й оселити, а дурному поміщикові, який до всієї колотнечі призвів, щонайделікатніше запропонувати, щоб він фанфаронства свої припинив і надходженню до скарбниці податків перешкод не чинив.

Як на те, в цей час через губернське місто летів рій мужиків, що відроївся, та й сів на базарному майдані. Ту ж мить цю благодать зібрали, посадовили в плетеницю й послали до повіту.

І раптом знову запахло в тому повіті висівками та смухами; але в той же самий час на базарі з'явилися й борошно, і м'ясо, і живність усяка, а податків за один день надійшло стільки, що скарбник, побачивши таку купу грошей, тільки сплеснув руками від подиву та скрикнув.

— І звідки ви, шельми, берете!!

А що сталося одначе з поміщиком? — питають мене читачі. На це я можу сказати, що хоч і з великими труднощами, але його зловили. Зловивши, ту ж мить висякали йому носа, викупали й обстригли нігті. Потім капітан-справник зробив йому відповідне напоумлення, відібрав газету «Весть» і, припоручивши його під нагляд Сенькові, поїхав.

Він живий і досі. Розкладає гран-пасьянс, нудьгує за колишнім своїм життям у лісах, умивається лише з примусу та часом мукає.

[1880—1886]

ПРЕМУДРИЙ ПІСКАР

Був собі піскар. Батько й мати в нього були розумні: тишком-нишком аридові віки у річці прожили, і ні в юшку, ні до щуки в пельку не попали. І синові те саме заповідали. «Дивися, синку, — казав старий піскар, умираючи: — коли хочеш у житті жуїрувати, то будь на сторожі!»

А в молодого піскаря розуму було сила. Почав він цим розумом прикидати та й бачить: куди не повернеться — скрізь йому мат. Навколо у воді все велика риба плаває, а він з-поміж усіх найменший; усяка риба його проковтнути може, а він нікого проковтнути не може. Та й не розуміє: навіщо ковтати? Рак може його клешнею пополам перерізати, водяна блоха — у хребет вп'ястися й до смерті замучити. Навіть свій брат — піскар, і той, як забачить, що він комара зловив, цілим табуном так і кинуться відбирати. Відберуть і заходяться один з одним битися, тільки комара задарма розірвуть.

А людина? — що це за єхидне створіння таке! яких тільки штук вона понавидумувала, щоб його, піскаря, наглою смертю нищити! І неводи, і сіті, і верші, і ятері, і, нарешті... вудку! Здається, що може бути дурніше за вудку? — Нитка, на нитці гачок, на гачку — хробака або муху надіто... Та й надіто ж як?... у найнеприроднішому, можна сказати, стані! А тимчасом саме на вудку найбільше піскар і ловиться!

Батько старий не раз його щодо вудки застерігав. «Найбільше стережися вудки! — казав він: — бо хоч і найдурніший цей прилад, та з нами ж бо, піскарями, що дурніше, то певніше. Кинуть нам муху, немов нас приголубити хочуть; ти за неї вчепишся — а воно в мусі отій смерть!»

Розповідав також старий, як одного разу він мало в юшку не потрапив. Ловили їх тоді цілою артіллю, на всю широчінь річки невода розтягнули, та так версти зо дві по дну волоком і волокли. Страх, скільки тоді риби попалося! І щуки, і окуні, і головні, і плітки, і слижі, — навіть лящів-лежнів з дулу з дна підіймали! А піскарів то й не перелічити. І якого страху він, старий піскар, натерпівся, поки його річкою волокли, — цього ні в казці сказати, ні пером описати. Відчуває, що його везуть, а куди — не знає. Бачить, що в нього з одного боку — щука, з другого — окунь; думає: ось-ось, цю ж мить або та, або той його з'їдять, а вони — не займають... «У той час не до їжі, брат, було!» У всіх одно в голові: смерть прийшла! а як і чому вона прийшла — ніхто не розуміє. Нарешті, почали крила невода зводити, виволокли на берег та й почали рибу з матні на траву вивалювати. Ось тут він і дізнався, що таке юшка. Тріпочеться на піску щось червоне; сіра хмара від нього догори здіймається; а жарко так, що він зразу розімлів. І так без води мука, а тут ще піддають... Чує — «багаття», кажуть. А на «багатті» цьому чорне щось покладено, і в ньому вода, наче в озері, під час бурі, ходором ходить. Це — «казан», кажуть. А під кінець стали говорити: кидай у «казан» рибу — буде «юшка»! І заходилися туди нашого брата кидати. Жбурне рибак рибину — та спочатку порине, потім, як несамовита, вистрибне, потім знову порине — та й посмирнішає. «Юшки», виходить, покуштувала. Кидали-кидали спочатку, не розбираючи, а потім один дідок глянув на нього та й каже: яка з нього, малюка, користь для юшки! нехай у річці підросте! Взяв його під зябра та й пустив у вільну воду. А він, не будши дурнем, що сили дременув — додому! Прибіг, а піскариха його з нори ні жива ні мертва виглядає...

І що ж! хоч скільки говорив тоді старий, що таке юшка та з чого вона, проте і до сьогодні в річці мало хто що-небудь про юшку тямить!

Але він, піскар-син, добре запам'ятав повчання піскаря-батька, та й на вуса собі намотав. Був він піскар освічений, помірковано-ліберальний, і дуже твердо тямив, що життя прожити — не те, що збивачку облизати. «Треба бути на сторожі,— сказав він собі: — а не то відразу загинеш!» — і став жити та поживати. Першим ділом нору собі таку придумав, щоб йому забратися до неї було можна, а нікому іншому — не влізти! Довбав він носом цю нору цілий рік, і скільки страху в той час він зазнав, ночуючи то в мулі, то під лататтям, то в осоці. Нарешті, все ж видовбав на славу. Чисто, акуратно — саме тільки йому й уміститися можна. Другим ділом, щодо житла свого, вирішив так: уночі, коли люди, звірі, птахи та риби сплять — він моціон робитиме, а вдень — буде в норі сидіти та тремтіти. А що пити-їсти все-таки треба, а платні він не одержує й прислуги не тримає, то він вибігатиме з нори близько полудня, коли вся риба вже наїлася, і, бог дасть, може, комашку яку й роздобуде. А якщо не роздобуде, то й голодний у норі заляже та знову тремтітиме. Бо краще не їсти, не пити, ніж із ситим шлунком життя позбутися.

Так він і чинив. Уночі моціон робив, у місячному сяйві купався, а вдень забивався в нору й тремтів. Тільки опівдні вибіжить чого-небудь перехопити — та що там опівдні роздобудеш! В цей час і комар від спеки під лист ховається, і комашка під кору залазить! Ковтне води — та й годі!

Лежить він цілий день у норі, ночей недосипає, шматка недоїдає, та все ото думає: здається, що я живий? ох, що ж воно завтра буде?

Задрімає ото собі, а уві сні йому сниться, що в нього виграшний білет, і він на нього двісті тисяч виграв. Не тямлячись з радощів, перевернеться на другий бік — зирк, а в нього аж піврила з нори висунулось... А що, якби в цей час щученя поблизу було! воно б його з нори витягло!

Одного разу прокинувся він та й бачить: просто проти його нори стоїть рак. Стоїть нерухомо, немов зачарований, витріщивши на нього костяші очі. Тільки вуса за течією води ворухаться. Ось коли він страху набрався! І цілого півдня, поки зовсім не стемніло, цей рак його очікував, а він тимчасом усе тремтів, усе тремтів.

Другого разу тільки-но він устиг перед світанком до нори

повернутися, тільки-но солодко позіхнув, сподіваючись за-
снути,— коли бачить, не знати звідки, біля самої нори щука
стоїть і зубами кладає. І теж цілий день на нього чигала, не-
мов, тільки дивлячись на нього, сита була. А він і щуку об-
дурив: не виліз із нори, та й годі.

І не раз, і не двічі це з ним траплялося, а майже щодня.
І кожного дня він, тремтячи, перемагав і долав, кожного дня
він вигукував: слава тобі, господи! живий!

Та й цього мало: він не оженився й дітей не мав, хоч у
батька його була велика сім'я. Він міркував так: батько жар-
тома міг прожити! Тоді щуки були добріші, і окуні на нас,
дрібноту, не ласились. А хоч одного разу він і потрапив був
у юшку, то й тут знайшовся дідок, що його визволив! А те-
пер, як риба в річках перевелася, то й піскарів шанувати
стали. То вже тут не до сім'ї, а якби тільки самому про-
жити!

І прожив премудрий піскар таким способом понад сто ро-
ків. Усе тремтів, усе тремтів. Ні друзів у нього, ні рідні; ні
він ні до кого, ні до нього ніхто. В карти не грає, горілки не
п'є, тютюну не курить, до гарних дівчат не залицяється —
тільки тремтить та одну думку думає: хвалити бога! здається,
живий!

Навіть щуки, зрештою, і ті стали його хвалити: от якби
всі так жили — ото ж бо в річці тихо було! Та тільки вони
те навмисно говорили; думали, що він на похвалу оту відгук-
ється — ось, мовляв, я! — а тут його й хап! Та він і на цю
штуку не піддався, а ще раз мудрістю своєю підступи во-
рожі переміг.

Скільки минуло років після ста літ — невідомо, тільки
став премудрий піскар помирати. Лежить у норі та й думає:
хвалити бога, я своєю смертю помираю, так само, як помер-
ли мати та батько. І пригадалися тут йому щучині слова: от,
якби всі так жили, як цей премудрий піскар живе... Ану-бо,
справді, що б тоді було?

Почав він прикидати розумом, якого в нього було сила,
і раптом йому немов хто шепнув: адже ж отак, мабуть, весь
піскариний рід давно перевівся б!

Бо ж, щоб продовжувався піскариний рід, насамперед по-
трібна сім'я, а в нього її нема. Та й цього мало: для того,
щоб піскарина сім'я зміцнювалася та квітла, щоб
члени її були здорові й бадьорі, треба, щоб вони вихо-
вувалися в рідній стихії, а не в норі, де він майже осліп від
вічного присмерку. Конче треба, щоб піскарі достатнє хар-

чування мали, щоб не цуралися громадськості, один з одним хліб-сіль ділили б та один від одного чесноти й інші добрі властивості запозичали б. Бо тільки таке життя може удосконалювати піскарину породу й не дасть їй здрібніти та переверстися на мільгу.

Неправильно гадають ті, що думають, ніби можна вважати за гідних громадян лише тих піскарів, які, знесамовитівши від страху, сидять у норах і тремтять. Ні, це не громадяни, а принаймні непотрібні піскарі. Нікому від них ні тепло, ні холодно, нікому ні шани, ні непошани, ні слави, ні неслави... живуть, даремно місце займають та корм ідять.

Все це здалося таким виразним і ясним, що раптом його палке бажання охопило: вилізу-но я з нори та джигуном отаким всю річку пропливу! Та ледве він подумав про це, як знову злякався. І почав, тремтячи, помирати. Жив — тремтів, і помирав — тремтів.

Ціле життя вмиль перед ним промайнуло. Які були в нього радощі? кого він потішив? кому добру пораду дав? кому добре слово сказав? кого приголубив, пригрів, захистив? хто чув про нього? хто про його існування згадає?

І на всі ці запитання він мусив відповісти: нікому, ніхто.

Він жив і тремтів — тільки й того. Навіть ось тепер: смерть у нього за плечима, а він усе тремтить, сам не знаючи чого. В норі в нього темно, тісно, повернутися нема де; ні промінь сонячний туди не загляне, ні теплом не повіє. І він лежить у цій вогкій млі, незрячий, виснажений, нікому не потрібний, лежить та й чекає: коли ж, нарешті, голодна смерть остаточно звільнить його від марного існування?

Чути йому, як повз його нору сновигає інша риба — можливо, як і він, піскарі — але жодна не поцікавиться ним. Жодній на думку не спаде: а дай-но спитаю я в премудрого піскаря, яким він способом примудрився понад сто років прожити, і ні шука його не проковтнула, ні рак клешнею не перетнув, ні рибалка вудкою не спіймав? Пливають собі повз нього, а може, й не знають, що ось у цій норі премудрий піскар свій життєвий процес завершує!

І ось що найприкріше: не чули навіть, щоб хто-небудь його премудрим називав. Просто кажуть: чи ви чули про його-лопа, який не їсть, не п'є, нікого не бачить, ні з ким не товаришує, а все тільки осоружне життя своє береже? А багато хто просто дурнем та соромітником його називає та дивується, як отаких ідолів вода терпить.

Прикидав він таким способом у своїй голові та куняз. Тобто не те, щоб куняз, а в непам'ять уже впадати став. Почулися йому у вухах передсмертні шепоти, розлилася по всьому тілу млість. І приснився йому тоді колишній принадний сон. Виграв нібито він двісті тисяч, виріс аж на піваршина і сам шук ковтає.

А поки йому оце снилося, рило його, поволеньки та помаленьку, зовсім з норі висунулось.

І раптом він зник. Що тут трапилося — чи шука його ковтнула, чи рак класнею перетнув, чи сам він своєю смертю помер і вплив на поверхню — свідків у цій справі не було. Найпевніше — сам помер, бо який же там смак щуці ковтати хворого піскаря, що помирав, та до того ще й премудрого?

САМОЗРЕЧЕНИЙ ЗАЄЦЬ

Одного разу заєць вовкові завинив. Біг він, бачите, неподалік від вовчого лігва, а вовк побачив його та й кричить: зайьку! зупинися, любий мій! А заєць не тільки не зупинився, а й ще хутчій бігти пустився. От вовк, тричі стрибнувши, його впіймав та й каже: за те, що ти на перше моє слово не зупинився, ось тобі моє вирішення: засуджую тебе до позбавлення життя через розтерзання. А що зараз я ситий, і вовчиха моя сита, а запасу в нас ще днів на п'ять вистачить, то сиди отут під цим кущем і чекай черги. А може... ха-ха... я тебе й помилую!

Сидить заєць на задніх лапках під кущем і не поворухнеться. Тільки про одно думає: через стільки ото діб та годин смерть має прийти. Гляне він у той бік, де вовче лігво, а звідти на нього, блискаючи, вовче око дивиться. А іншим разом то й ще гірше: вийдуть вовк з вовчихою та й почнуть галявинкою повз нього походжати. Подивляться на нього, і щось вовк до вовчихи по-вовчому скаже, та обое аж зайдуться: ха-ха! І вовчата тут-таки до них причепляться; граючись, до нього підбіжать, лащать, зубами клацають... А в нього, в зайця, серце так і затріпається!

Ніколи він так не любив життя, як тепер. Був він заєць статечний, нагледів у вдови, в зайчихи, дочку й женитися хотів. Саме до неї, до нареченої своєї, він і біг у той час, як вовк його за коміра схопив. Чекає, мабуть, його наречена, думає: зрадив мене куций! А може, почекала-почекала, та й з

іншим... покохалась... А може і так: гралася, сердешна, в кущах, а тут її вовк... і зжер!..

Думає отак бідолаха та слізьми аж захлинається. Ось вони, заячі мрії, оженитися гадав, самовара купив, мріяв про те, як з молодією зайчихою чай із цукром питиме, а замість того — он куди потрапив! А скільки ото воно годин до смерті залишилося?

І ось сидить він одного разу вночі й куняє. Сниться йому, ніби вовк його при собі чиновником для особливих доручень зробив, а сам, поки він по ревізіях бігає, до його зайчихи в гості ходить. Раптом чує, ніби його хтось під бік штовхнув. Оглядається — аж то нареченої брат.

— Наречена твоя помирає,— каже.— Почула, яке з тобою лихо трапилось, і в той же час чахнути почала. Тепер тільки про одне й думає: невже я так і помру, не попрощавшись з коханим моїм!

Слухав ці слова приречений, і серце йому краялося. За віщо? чим він заслужив свою гірку долю? Жив він одверто, революцій не зчиняв, із зброєю в руках не виходив, біг у своїй потребі — невже ж за це смерть? Смерть! подумайте, слово ж то яке! І не йому самому смерть, а й їй, сіренькій зайчишці, яка тільки тим і завинила, що його, куцого, усім серцем покохала! Так би він до неї й полетів, взяв би її, сіреньку зайчишечку, передніми лапками за вушка, та все голубив би та по голівці гладив би.

— Тікаймо! — тимчасом говорив посланець.

Почувши це слово, приречений на хвилину немов перетворився. Зовсім уже скулився та вуха за спину заклав. От-от кинеться — та й шукай вітру в полі. Не слід йому було в цю хвилину на вовче лігво дивитися, а він подивився. І зайшлося заяче серце.

— Не можу,— каже: — вовк не дозволив.

А вовк тимчасом все бачить і чує, та нишком по-вовчому з вовчихою шепочеться: мабуть, зайця за благородство хвалить.

— Тікаймо! — знову каже посланець.

— Не можу! — відказує засуджений.

— Чого ви там шепочетесь, щось лихе намислюєте? — як гримне раптом вовк.

Обидва зайці так і завмерли. Попався й посланець! Підмова вартових до втечі — що воно за правилами за це належить? Ох, бути сіренькій зайчишечці й без нареченого, і без братіка — обох вовк з вовчихою зжеруть!

Схаменулися куці,— а перед ними вовк та вовчиха зубами кладають, а очі в обох у нічній темряві, немов ліхтарі, аж світяться.

— Ми, ваше благородіє, нічого... так проміж себе... землячок ось провідати мене прийшов! — белькоче приречений, а сам аж мре від страху.

— Ото ж бо «нічого»! знаю я вас! пальця вам до рота теж не клади! Кажіть, у чому справа?

— Так і так, ваше благородіє,— заступився тут нареченої брат: — сестричка моя, а його наречена, помирає, то просить, чи не можна його попроситися з нею пустити?

— Гм... це добре, що наречена жениха любить,— каже вовчиха.— Це значить, що зайченят у них багато буде, поживи вовкам збільшиться. І ми з вовком кохаємось, і в нас вовченят багато. Кілька на волі ходягь, а четверо й тепер коло нас живуть. Вовче! а чи не пустити жениха до нареченої попроситися, або що?

— Та його ж післязавтра їсти маємо...

— Я, ваше благородіє, прибіжу... я вмить повернусь... у мене це... от вам хрест святий, прибіжу! — покvapно заговорив приречений, і щоб вовк не мав сумніву, що він може вмить повернутися, таким враз молодцем прикинувся, аж сам вовк ним замилювався й подумав: от, якби в мене солдати такі були!

А вовчиха зажурилася й мовила:

— От, піди ж ти! заєць, а як свою зайчиху любить!

Робити нема чого, погодився вовк пустити куцога, щоб він побував дома, але з тим, щоб якраз вчасно вернувся. А нареченої брата аманатом у себе залишив.

— Коли не вернешся через два дні до шостої години ранку,— сказав він: — я його замість тебе з'їм; а коли вернешся — обох з'їм, а може... ха-ха... й помилую!

Пустився куций, як стріла з лука. Біжить — земля дрижить. Гора на дорозі зустрінеться — він її «на уру» візьме; річка — він і броду не шукає, просто вплав так і чеше; болото — він з п'ятої купини на десяту перестрибує. Хіба ж то жарт? до тридев'ятого царства встигнути треба, та до лазні піти, та оженитися («неодмінно оженюся!» щохвилини казав він собі), та назад, щоб до вовка на сніданок устигнути...

Навіть птахи з швидкості його дивувалися,— казали: он у «Московских Ведомостях» пишуть, ніби в зайців не душа, а пара — а він он як... дременує!

Прибіг нарешті. Скільки тут радощів було — цього ні в казці сказати, ні пером написати. Сіренька зайчишечка, як побачила свого коханого, то й про хворість забула. Підвелася на задні лапки, наділа собі барабана та й ну лапками «кавалерійську ристь» вибивати — це вона сюрприз женихові приготувала. А вдова-зайчиха то просто захапалася зовсім; не знає, де посадовити нареченого зятецька, чим нагодувати. Поприбігали тут тітоньки звідусіль, та куми, та сестрички — усім приємно на жениха подивитися, а може, і ласощів яких у гостях покуштувати.

Тільки жених немов не при собі сидить. Не встиг нареченою намилуватися, як уже почав казати:

— Мені б до лазні піти та оженитися хутчій!

— Чого це тобі так припекло? — жартує з нього зайчиха-мати.

— Назад бігти треба. Тільки на одну добу вовк і пустив.

Розказав він тут, як та що. Розказує, а сам гіркими слізьми заливається. І вертатися ото йому не хочеться, і не вернутися не можна. Слово, бач, дав: а заєць своєму слову — пан. Міркували тут тітки та сестрички — ті в один голос сказали: правду ти, куций, мовив: не давши слова — кріпись, а давши — держись! ніколи у всьому нашому заячому роду того не було, щоб зайці обдурювали!

Скоро казка розповідається, а діло між зайцями ще швидше робиться. На ранок куцого обкрутили, а надвечір він уже прощався з молодію дружиною.

— Безпремінно мене вовк з'їсть, — казав він: — то ти будь мені вірною. А якщо народяться в тебе діти, то виховуй їх суворо. А найкраще віддай ти їх до цирку: там їх не тільки в барабан барабанити, але й з гарматки горохом стріляти навчать.

І раптом, немов у нестямі (знову, виходить, про вовка згадав), додав:

— А може, вовк мене... ха-ха... і помилує!

Та тільки його й бачили.

Тимчасом, поки куций жуїрував та весілля справляв, на тому просторі, що відокремлював тридев'яте царство від вовчого лігва, велике лихо зчинилось. В одному місці дощі пройшли, аж річка, що її добу тому заєць жартома переплив, набухла й на десять верст розіллалась. В другому місці король Андрон королеві Микиті війну оголосив, і саме на заячій дорозі бій кипів. У третьому місці холера виявилась —

треба було цілий карантинний ланцюг верст на сто обійти... А крім того, вовки, лиси, сови — на кожному кроці так і чигають.

Розумний був куций; задалегідь так розрахував, щоб три години в нього в запасі залишилося, однак, як почалися одна за одною перешкоди, серце йому так і захололо. Біжить він вечір, біжить половину ночі, ноги йому об каміння посічено, на боках від колючих гілок шерсть клаптями висить; очі померкли, коло рота кривава піна виступила, а йому ще он скільки бігти треба! І все ото йому друг аманат, як живий, ввижається. Стоїть він тепер у вовка на чатах та й думає: через он стільки годин любий зяченько виручати прибіжить! Згадає він про це та ще швидше пуститься. Ні гори, ні долини, ні ліси, ні болота — все йому байдуже! Скільки разів серце йому розірватися хотіло, то він і серце опанував, щоб марні хвилювання його від головної мети не відвертали. Не до горя тепер, не до сліз; хай усі почуття вгамуються, аби тільки друга з вовчої пащі вирвати!

От уже й на день благословлятися почало. Сови, пугачі, кажани на ночівлю потяглися; в повітрі холодком дмухнуло. І раптом все навколо затихло, немов помертвіло. А куций усе біжить та все одну думку думає: невже я приятеля не визволю!

Зачервонілося на сході; спершу на далекому обрії легенько на хмари вогнем бризнуло, потім більше й більше, і раптом — полум'я! Роса на траві запалала; прокинулися птахи денні, повилазили мурашки, черви, комашки; димком звідкись потягло; в житі та у вівсі немов шепотіння почалося, чутніше, чутніше... А куций нічого не бачить, не чує, тільки одно твердить: згубив я приятеля свого, згубив!

Та ось, нарешті, гора. За цією горою — болото і в ньому — вовче лігво... спізнився, куций, спізнився!

Останні сили напружує він, щоб вихопитись на верхівку гори... вихопився! Але він уже не може бігти, він падає, знемігшись... невже він так і ве добіжить?

Вовче лігво перед ним, як на долоні. Десь далеко, на дзвіниці б'є шосту годину, і кожний удар дзвону, немов молотом б'є в серце змученого звірюки. За останнім ударом вовк підвівся з лігва, потягнувся та хвостом від задоволення замахав. Ось він підійшов до аманата, згріб його лапами й запустив кігті в живіт, щоб розірвати його на дві половини: одну для себе, другу для вовчихи. І вовченята тут; обсіли батькаматір, клацають зубами, вчаться.

— Тут я! тут! — крикнув куций, як сто тисяч зайців разом. І дзигною скотився з гори в болото.

І вовк його похвалив.

— Бачу,— сказав він: — що зайцям вірити можна. І ось вам моя резолюція: сидіть, до якогось часу, обидва під цим кущем, а згодом я вас... ха-ха... помилую!

БІДОЛАШНИЙ ВОВК

Інший звір, напевне, розчулився б з самозречення зайця, не обмежився б обіцянкою, а ту ж мить помилував би. Але з усіх хижаків, що водяться в помірному та північному кліматах, вовк найменше схильний до великодушності.

Однак ж не з своєї волі він такий жорстокий, а тому, що комплекція в нього така каверзна: нічого він, крім м'ясива, їсти не може. А щоб роздобути м'ясну їжу, він не може інакше вчинити, як у живої істоти життя відібрати. Одно слово, зобов'язується вчинити лиходійство, розбій.

Не легко йому пожива дістається. Вмирати ж нікому не солодко, а він саме із смертю до кожного лізе. Через те, хто дужчий — сам від нього обороняється, а того, хто сам себе захистити не може, інші обороняють. Частенько-таки вовк голодний ходить, та ще й з потовченими боками. Сяде він тоді, підійме морду догори й так пронизливо заводить, що на версту навкруги у всякого живого створіння, від страху та від туги, душа в п'яти тікає. А вовчиха його ще тоскніше заводить, бо в неї вовченята, а нагодувати їх нема чим.

Нема такого звіра на світі, який не ненавидів би вовка, не проклинав би його. Стогін іде на весь ліс, коли він з'явиться: проклятий вовк! убійник! душогуб! І тікає він далі й далі, голови повернути не наважиться, а навздогін йому: розбійник! горлоріз! Потягнув вовк, з місяць тому, у баби вівцю, а в баби й досі сльози не висихають: проклятий вовк! душогуб! А в нього відтоді й рісочки в пащі не було: вівцю оту зжер, а другої роздерти не довелось... І баба заводить, і він заводить... як тут розбереш!

Кажуть, що вовк мужика знедолює; та й мужик теж, як розізлиться, дуже лютий буває! І ломакою ото він його б'є, і з рушниць на нього палить, і вовчі ями копає, і капкани ставить, і облави на нього влаштовує. Душогуб! розбійник! — тільки й чути про вовка на селах: — останню корову

роздер! останню вівцю потяг! А чим він винен, коли інакше йому прожити на світі не можна?

І вб'єш його, то пуття з нього нема. М'ясо — негодяще, хутро — жорстке, не гріє. Тільки й того, що вдосталь з нього, проклятого, натішишся, та на вила живцем візьмеш: хай, з гадини, по краплі кров стікає!

Не може вовк, не позбавляючи життя, на світі прожити — ось у чому його лихо! Та він же цього не розуміє. Якщо його лиходієм звать, то й він-бо ж узиває лиходіями тих, що його ганяють, калічать, убивають. Хіба він розуміє, що своїм життям іншим створінням шкоди завдає? Він думає, що живе — та й годі. Кінь — вантаж возить, корова — доїт'ся, вівця — вовну дає, а він — розбишакує, вбиває. І кінь, і корова, і вівця, і вовк — усі «живуть», кожне по-своєму.

І от знайшовся однак між вовками один, який багато років усе вбивав та розбишакував, і раптом, на старість, здогадуватися почав, що в його житті щось не все гаразд.

Жив цей вовк замолоду дуже добре та був одним з небагатьох хижаків, який майже ніколи не голодував. І вдень, і вночі він розбишакував, і все йому миналося. У пастухів з під носа баранів тягав; на подвір'я по селах забирався; корів роздирав; лісника одного разу на смерть загриз; хлопчика маленького, в усіх на очах, з вулиці до лісу заніс. Чув він, що його за ці діла всі ненавидять і клянуть, та тільки дедалі лютішим від цих докорів ставав.

— Послухали б, що в лісі ото робиться, — говорив він: — нема тієї хвилини, щоб там убивства не було, щоб яка-небудь звірюка не верещала; з життям розлучаючись, — то невже ж на це зважати?

І дожив він отак, у розбишацтві, до того віку, коли вовка вже «старим» називають. Обважнів трохи, але розбою все-таки не облишив; навпаки, немовби навіть полютішав. Тільки ото потрапив він несподівано до лап ведмедеві. А ведмеді вовків не люблять, бо й на них вовки зграями нападають, і частенько-таки чутки по лісу ходять, що там, або там Михайло Іванович маху дав: на клапті сірі вороги шубу йому порвали.

Тримає ведмідь вовка в лапах та й думає: що мені з ним, падлюкою, зробити? якщо з'їсти — з душі вирве, якщо так задушити й покинути — тільки ліс смородом його падла заразиш. Дай, подивлюся: може, в нього совість є. Коли є совість та поклянеться він надалі не розбишакувати — я його випущу.

— Вовче, вовче! — мовив Топтигін: — невже в тебе совісті нема?

— Ох, що ви, ваша статечність! — відповів вовк: — хіба можна хоч один день на світі без совісті прожити!

— Виходить, можна, коли ти живеш. Подумай: кожного божого дня тільки й чути про тебе, що ти або шкуру здер, або розірвав — хіба це на совість схоже?

— Ваша статечність! дозвольте вам доповісти! чи повинен я пити-їсти, вовчиху свою нагодувати, вовченят виплекати? яку ви щодо цього резолюцію зволите покласти?

Подумав-подумав Михайло Іванович, — бачить: коли судилося вовкові на світі бути, виходить, і жититися він право має.

— Повинен, — каже.

— А я ж бо, крім м'ясива, — ані-ні! От хоч би вашу статечність для прикладу взяти: ви й малинкою поласуєте, і медку в бджіл позичите, і вівса пожуєте, а для мене нічого цього хоч би й не було! Та й знову ж таки й інша вільгота у вашої статечності є: взимку, як заляжете ви в барліг, нічого вам, крім власної лапи, не треба. А я і взимку, і влітку — нема тієї хвилини, щоб я про їжу не думав! Та все про м'ясце. То яким же способом я цю їжу роздобуду, коли перше не роздеру або не задушу?

Задумався ведмідь над цими вовчими словами, однак усе ще попитати хоче.

— Та ти б, — каже, — хоч би якось легше, або що...

— Я й так, ваша статечність, скільки можу, полегшую. Лис — той мучить; рвоне раз — і відскочить, потім знову рвоне — і знову відскочить... А я просто за горло хапаю — та й край!

Ще дужче задумався ведмідь. Бачить, що вовк йому правду-матінку ріже, а випустити його все ще боїться: знову він за розбійницькі справи візьметься.

— Розкайся, вовче! — каже.

— Нема в чому мені, ваша статечність, каються. Ніхто своєму життю не воров, і я так само; то в чому ж тут моя провина?

— Та ти хоч пообіцяй!

— Та й обіцяти, ваша статечність, не можу. От лис — той вам що хочете пообіцяє, а я — не можу.

Що його робити? Подумав, подумав ведмідь, та, нарешті, і вирішив.

— Пренещасний ти звір — ось що я тобі скажу! — мовив

вовкові.— Не можу я тебе судити, хоч і знаю, що багато беру на душу гріха, випускаючи тебе. Одно можу додати: на твоєму місці я не тільки б життям не дорожив, а за добро б смерть для себе вважав! І ти над цими моїми словами подумай!

І пустив вовка, хай куди хоче йде.

Визволився вовк з ведмежих лап і ту ж мить до старого діла взявся. Стогне від нього ліс, та й годі. Занадився в одне село; за дві, за три ночі цілу отару даремно порвав — і нічого йому. Заляже в повним черевом у болоті, потягається та очі мружить. Навіть на ведмедя, свого благодійника, війською пішов, та той, на щастя, вчасно схаменувся й тільки лапою на нього здала посварився.

Довго, чи не довго він так бешкетував, однак і до нього, нарешті, старість прийшла. Сили зменшились, моторність зникла, а до того ще мужик йому хребет поліном перебив; хоч і відлежався він, а все-таки вже на колишнього молодця-горлоріза не схожий став. Кинеться наздогін за зайцем — а ніг ото вже й нема. Підійде до узлісся, овечку з отари спробує взяти — а собаки аж скачуть та валують. Підобає він хвоста та й тікає ні з чим.

— Невже це я вже й собак боятися став? — питає він себе.

Вернеться до лігва й почне вити. Сова в лісі ридає та він у болоті виє — господи боже, який у селі зчиниться переляк!

Тільки вполював він одного разу ягнятко та й тягне його за карк до лісу. А ягнятко те ще зовсім дурненьке було; тягне його вовк, а воно не розуміє. Тільки одно й твердить: що таке? що таке?

— А я ось покажу тобі, що таке... ммерррзотнику! — оскаженів вовк.

— Дяденьку! я до лісу гуляти не хочу! я до мами хочу! не буду я, дяденьку, не буду! — раптом здогадалося ягня і чи то замекало, чи то заплакало: — ой, пастушок, пастушок! ох, собачки! собачки!

Зупинився вовк та й дослухається. Багато він на своєму віку овець порвав, і всі вони якісь байдужі були. Не встигне її вовк ухопити, а вона вже й очі заплющила, лежить, не ворухнеться, немов натуральну повинність відбуває. А ось і малюк — та дивись, як плаче: хочеться йому жити! Ох, видно, усім це осоружне життя солодке! От і він, вовк, — старий-старий, а все б років ще з якусь сотеньку пожив!

І пригадалися тут йому слова Топтигіна: «на твоєму б місці я не життя, а смерть за добро для себе вважав...» Чого це так? Чому для всіх інших земних створінь життя — добро, а для нього воно — прокляття й ганьба?

І, не дочекавшись відповіді, випустив з пащі ягня, а сам подався, опустивши хвоста, до лігва, щоб там на дозвіллі розумом прикинути.

Та нічого йому той розум не пояснив, крім того, що він уже давно знав, а саме: що ніяк йому, вовкові, інакше прожити не можна, як убивством та розбоем.

Ліг він плазом на землю та ніяк влжати не може. Розум — одно каже, а нутро — чимсь іншим запалюється. Недуга, чи що, його здолала, чи старість зовсім зруйнувала, чи голод вимучив, тільки не може він як перше себе опанувати. Так і гримить в нього у вухах: проклятий! душогуб! горлоріз! Що ж з того, що він за собою вільної провини не знає? адже прокльонів отих все-таки не заглушиш! Ох, видно, правду сказав ведмідь: тільки й залишається, що руки на себе накласти!

Та й тут-бо знову горе: звір — адже він навіть рук на себе накласти не вміє. Нічого сам по собі звір не може: ні життєвого ладу змінити, ні вмерти. Живе він немов уві сні, і помре — немов уві сні. Може, його пси розірвуть або мужик підстрелить; то тут він тільки захропе та скорчить його на мить — та й дух геть. А звідки та як прийшла смерть — він і не здогадається...

От хіба голодом він себе заморить... Тепер він уже й за зайцями ганятися перестав, тільки коло птахів ходить. Впіймає молоду ворону або припутня — тільки тим і живиться. Та й тут інші припутні хором кричать: проклятий! проклятий! проклятий!

Справді проклятий. Ну, як-таки тільки на те й жити, щоб убивати та розбишакувати? Припустімо, несправедливо його проклинають, не маючи рації: не з своєї волі він розбишакує, — та як не проклинати? Скільки він звірини на своєму віку згубив! скільки баб, чоловіків знедолив, на весь вік нещасними зробив!

Багато він літ у цих думках промучився; тільки одно слово у вухах йому й гриміло: проклятий! проклятий! проклятий! Та й сам собі він дедалі частіше казав: справді проклятий! таки проклятий; душогуб, горлоріз! І все-таки, коли мучив його голод, ішов по здобич, душив, рвав і терзав...

І почав він кликати смерть. «Смерть! смерть! хоч би ти визволила мене від звірів, мужиків і птахів! Хоч би ти визволила мене від самого себе!» вдень і вночі, завивав він, на небо дивлячись. А звірі та мужики, чуючи його виття, в страху волали: душогуб! душогуб! душогуб! Навіть небові поскаржиться він не міг без того, щоб прокльони на нього з усіх боків не сипалися.

Нарешті, смерть таки зглянулася на нього. З'явилися в тій місцевості «лукаші»¹, і сусідні поміщики, скориставшись з того, що вони прибули, улаштували на вовка полювання. Лежить одного разу вовк у своєму лігві та й чує — гукають. Він підвівся й пішов. Бачить: попереду дорогу віхами позначено, а ззаду та збоку мужики на нього чатують. Але він уже й не намагався продертись, а йшов, похиливши голову, назустріч смерті...

І раптом його вдарило просто межі очі.

— Ось вона... смерть-визволителька!

ЧЕСНОТИ І ПОРОКИ

Чесноти з Пороками здавна ворогували. Пороки жили весело й спритно свої справи влаштовували; а Чесноти жили куди гірше, але зате їх у всіх абетках і хрестоматіях як приклад для наслідування наводили. А нишком, тимчасом, думали: от якби й нам так, як Порокам, вдалося добренько справу влаштувати! Та, по правді кажучи, нищечком і влаштовували.

Важко сказати, чого в них спочатку чвари зайшли та хто кого зачепив. Здається, що Чесноти перші почали. Порок от меткий був і на видумки майстер. Як почав він, немов кінь баский, ногами викидати, та в грезетах і шовках по білому світу хверцювати — Чесноти за ним не вгнались. І прикро їм стало, що не вгнались. «Гаразд, кажуть, хверцюй, нахабо, в шовках! Ми й у лахмітті будемо, та нас усі шануватимуть!» А Пороки їм відказують: «І хай шанують з богом!»

Не стерпіли Чесноти глузу й заходилися Пороки на всіх перехрестях картати. Вийдуть у лахмітті на роздоріжжя й чіп-

¹ «Лукаші» — мужички з Великолуцького повіту Псковської губернії, що вивчають звички та норози лісових звірів і потім пропонують мисливцям свої послуги для облав. (Прим. Н. Щедрина).

ляються до перехожих: «Хіба ж не правда, ласкаві панове, що ми вам і в лахмітті милі?» А перехожі відказують: «Ач, скільки вас, старців, розвелось! Ідіть собі, не затримуйте! бог дасть!»

Пробували Чесноти й до поліцаїв по допомогу вдаватись. «Ви чого глядите? зовсім публіку розбестили! вона, так і дивись, по вуха в пороках загрузне!» Та поліцаї те й знають, що стоять собі й під козирок беруть.

Так і залишились Чесноти ні в сих ні в тих, тільки на-сварилися з досади: заждіть-но! заженуть вас ото за ваші діла на каторгу!

А Пороки тимчасом усе вперед та вперед біжать, та ще й нахваляються: «Знайшли, кажуть, чим страхати — каторгою! Нам ото чи ще буде каторга, чи ні, а ви, відтоді як народились, у ній сидите по вуха! Ач, злидні! кості та шкура, а очі, дивись, як палають! Роззявляють на пиріг рота, а як до нього приступитися — не знають!»

Одно слово, розпалювалися чвари що день, то більше. Скільки разів аж до одвертої бійки діло доходило, але й тут фортуна майже завжди Чесноти зраджувала. Подолають Пороки і закують Чесноти в кайдани: сидіть, зловмисники, смирно! І сидять, поки начальство не заступиться та на волю не випустить.

Під час одної з таких баталій ішов собі Іван-Дурень, спинився та й каже до тих, що билися:

— Дурні ви, дурні! за віщо ви тільки одні одних калічите! адже з самого початку ви ж усі однаково властивостями були, а то вже потім, через нерозсудливість та через каверзи людські, чесноти та пороки виникли. Ті властивості затиснули, а тим вільного ходу дали — коліщатка ото в машині й попусувались. І запанували в світі заколоти, чвари, скорботи... А ви ось що зробіть: зверніться до первісного джерела — може, на чому-небудь таки погодитесь.

Сказавши це, пішов собі своєю дорогою до скарбниці податок сплачувати.

Чи вплинули на тих, що билися, Іванові слова, чи пороку для дальшої битви забракло, а тільки вклали бійці мечі в піхви та й задумались.

А втім, думали більше Чесноти, бо в них з голоду животи стягнуло, а Пороки, як просурмили сурми відбій, ту ж мить у своїх попередніх шахрайських справах розійшлись, та й знову на славу жити стали.

— Добре йому про «властивості» говорити! — першою мовила Смирненність: — ми й самі незгірше ніж він ці «властивості» знаємо! Та от одні властивості в бархаті хверцюють й на золоті їдять, а інші в дранті ходять та цілими днями не ївши сидять. Іванові тому півлиха: він набив черево висівками — та й досить; а нас-бо висівками не обдуриш — ми знаємо, де раки зимують!

— Та й що то за «властивості» такі виявились! — стривожилась Доброчинність: — чи нема тут каверзи якої? Завжди були Чесноти й були Пороки, сотні тисяч років це діло ведеться й сотні тисяч томів про це написано, а він, на тобі, зразу вирішив: «властивості»! Ні, ти спробуй, приступись-но до цих сотень тисяч томів, то й побачиш, який від них порох здійметься!

Міркували-міркували і, нарешті, доміркувалися: Доброчинність правду сказала. Скільки тисяч століть Чесноти вважали за чесноти, а Пороки — за пороки! Скільки тисяч книг про це написано, яку безліч паперу та чорнила переведено! Чесноти завжди праворуч стояли, а Пороки — ліворуч; і раптом, за безглуздим Івановим словом, усього зречись й прибери назви якихось «властивостей»! Та це ж майже те саме, що прав громадянства зречтись й «людиною» назватися! Просто це, то, звісно, просто, та воно ж бо дурний гірший від злодія. Піді-но по-простому торкнись, та й першого ж кроку в таку незчисленну кількість капканів потрапиш, що й головою там, мабуть, накладеш!

Ні, про «властивості» думати нема чого, а от компроміс який-небудь знайти — або, як по-нашому кажуть, фортель — це, чого доброго, діло буде. Такий фортель, який і Чесноти б потішив, та й Порокам би до смаку припав. Бо ж воно й Порокам інколи моторошно буває. От учора Похитливість на гарячому в лазні спіймали, протокола склали, та тієї ж ночі Перелюбство в самій сорочці зі сходів скинули. Чи давно Вільнодумство оте пишним квітом пишалося, а тепер його з корінням вирвали! Виходить, що й Порокам до фортелю вдатися таки вигідно. Ласкаві добродії! ласкаві добродійки! чи не буде чия ласка сказати: в кого на прикметі «засіб» який є?

На виклик цей виступив престарий дідок, що Досвідом зветься (є два Досвіди: один порочний, а другий чеснотливий, то цей — чеснотливий був). І запропонував він штуку: «Знайдіть, каже, такий скарб, який і Чесноти б пошанував

та й Пороків би не цурався. І пошліть його за парламентарера у ворожий табір».

Заходилися шукати і, звісно, знайшли. Знайшли двох нетяг: Поміркованість та Акуратність. Обидві вони на задвірках у чеснотських селищах жили, сирітський наділ мали, але торгували горілкою з шинку й нишком Пороки в себе приймали.

Одначе перша чарка була колом. Нетяги були й непоказні, і занадто піддавались; де там їм виконати покладене на них завдання. Тільки-но з'явились вони в таборі Пороків, тільки-но почали воловодитися: поволеньки воно спокійніше, а потихеньку — певніше, як Пороки всім збіговиськом почали галасувати:

— Чули ми оті примовки вже! давно ви з ними коло нас походжаєте, та не по худобі паша! Ідіть собі з богом, нетяги, не поживитесь!

І ніби на те, щоб довести Чеснотам, що їх штуками не обдуриш, на цілу ніч подались до трактиру «Самарканд», а ранком, розходячись звідти, спіймали Здержливість та Непрелюбистворення й повелися з ними так мерзенно, що навіть татари з «Самарканда» дивувались пристойне панство, а що робить!

Збагнули тоді Чесноти, що справа серйозна і треба за неї по-справжньому взятися.

Виросла між ними, о тій порі, істота середнього роду: ні рак ні риба, ні курка ні птиця, ні дама ні кавалер, а всього потроху. Виросло, випросталось і розквітло. І мав цей покруч ім'я теж середнього роду: Лицемірство...

Все в цій істоті було загадкове, починаючи з походження. Казали старі люди, що одного разу Смиренність з Похитливістю в темному коридорі знюхались, і з того й виплодилось таке. Виплодка цього Чесноти спільно вигодували та впоїли, а потім і в пансіон до француженки Комільфо * віддали. Здогад цей стверджував і зовнішній вигляд Лицемірства, бо хоч воно й ходило не інакше, як спустивши долу очі, але прозорливці не раз помічали, як по обличчю його перебігають похитливі тіні, а поперек, при нагоді, дуже-таки негарно здригається. Нема сумніву, що в цьому зовнішньому двоголоссі чимало винен був пансіон Комільфо. Там Лицемірство всіх головних наук навчилося: і як «по струнці ходити», і як «води не скаламутити», і як «без мила в душу залізити»; одно слово, всього того, що доброчинне життя забезпечує. Але в той самий час воно не уникло й

впливу канкана, що ним і стіни, і повітря пансіону просякнені були. Та крім того, мадам Комільфо ще й тим напсувала, що розповіла Лицемірству про його, батьків. Про батька (Похитливість) сказала, що він був моветон і зухвалець — всіх щипати ліз! Про матір (Смиренність) — що вона хоч не така вже й гарна була, але так чудово скрикувала, коли її щипали, що навіть несхильні щипатися Пороки (як-от Хабарництво, Підлабузництво, Похмурість та інші) — і ті не могли зректися цієї втіхи.

Ось оцю середню істоту, що очі долу спускала, але й з-під спущених повік блудливо навколо поглядала, і вибрали Чесноти, щоб зайти в переговори з Пороком і такий загальний *modus vivendi*¹ винайти, за якого і тим і тим жилося б якнайвільніше.

— Та чи ти ж по-нашому вмієш? — надумалось було перед тим зробити йому іспит Галантерейне Поводження.

— Це я ото? — здивувалось Лицемірство: — та я ось як...

І не встигли Чесноти опам'ятатися, як Лицемірство вже й очиці спустило, і ручки на грудях склало, і щічки в нього зашарілись... дівчина, та й годі!

— Ач, спритна! ну, а по-їхньому, по-порочному... як?

Та Лицемірство навіть не відповіло на це запитання. В одну мить воно вчинило щось таке, чого виразно ніхто не бачив, але в такій мірі певне, що Прозорливість тільки плюнула: тьху!

І потім усі однаково вирішили: написати в нотаріуса Бізяєва спільне доручення клопотатись у всіх чеснотських справах і видати його Лицемірству.

Як узявся за гуж, то не кажи, що не дуж: хоч як прикро, а довелося у Пороків пардону просити. Іде Лицемірство в їхній підлий вертеп і від сорому не знає, куди очі сховати. — Скрізь ото ниньки паскудство розвелось! — скаржиться воно вголос, а в думках додає: — ох, і добре Пороки живуть! І справді, не встигло Лицемірство й версти від чеснотницької резиденції відійти, як уже з усіх боків на нього пиятикою повіяло. Сміх, та танці, та грища — аж двигтять від веселощів. І місто яке прегарне Пороки собі збудували: просторе, ясне, з вулицями та завулками, з майданами та бульварами. Ось вулиця Кривоприсяги, ось майдан Зради, а ось і Сороміцький бульвар. Сам Батько Брехні тут сидів та в крамничці розпивочно й на винос наклепами торгував.

¹ Спосіб життя.

Та хоч як весело жили Пороки, хоч які досвідчені вони були в усяких шахрайських справах, але, побачивши Лицемірство, і вони охнули. На вигляд — ну, достеменнісінька дівчина; а чи такі справжня — цього й сам чорт не розбере. Навіть Батько Брехні, який думав, що нема на світі тієї підлоти, якої б він не доскочив,— і той очі вирячив.

— Ну,— каже:— це я про себе даремно думав, ніби шкідливішого за мене нікого на світі нема. Я — що? Ось вона, та справжня отрута, де! Я здебільшого нахабством намагаюсь — через те мене хоч і не часто, а все-таки часом за поріг у шию виганяють; а це добро, як прилипне,— від нього вже не відкараскаєшся! Так тебе облутає, так обкрутить, що, поки всіх соків не висмокче,— не випустить!

А проте, хоч який великий був ентузіазм, що його ви-кликало Лицемірство, все ж і тут без незгод не обійшлося. Пороки солідні (аборигени), що найбільше шанували перекази давнини, як-от: Забобонність, Пустодумність, Пиха, Людиноненависництво та інші, не тільки самі не пішли назустріч Лицемірству, але й інших застерігали.

— Справжній порок не потребує, щоб його приховували,— говорили вони:— але й сам високо і грізно свій прапор тримає. Що істотно нове може показати нам Лицемірство, чого б ми споконвіку не знали й не практикували? Зовсім нічого. Навпаки, воно навчить нас небезпечних викрутів та примусить нас якщо не просто соромитися самих себе, то, в кожному разі, вдавати, що ми соромимось. *Saveant consules!*¹ До цього часу в нас було досить сталих і певних послідовників, але ж і вони, бачивши наші викрути, можуть сказати: а мабуть, і справді Порокам сутужно стало, коли оце вони себе зрікатися мусять! І одвернуться від нас, от побачите — одвернуться.

Так говорили запеклі Пороки-Катони, що не визнавали ні нових подувів, ні спокус, ні обставин. Народившись у багні, вони воліли задихнутися в ньому, аби тільки не поступитися старобатьківськими переказами.

За ними йшла інша категорія Пороків, які теж не виявили особливого ентузіазму, зустрівшись з Лицемірством, але все ж не тому, що зустріч була огидна їм, а тому, що вони вже й без посередництва Лицемірства перебували в таємних стосунках з Чеснотами. До неї належали: Зрада, Віроломність, Запроданство, Наклепництво, Ябеда та інші.

¹ Хай пильнують консули!

Вони не вибухли вигуками тріумфу, не плескали в долоні, не виголошували заздоровних слів, а тільки підморгнули: просимо завітати!

Як би там не було, але перемогу Лицемірства було забезпечено. Молодь, в особі Перелюбства, Пияцтва, Ненажерності, Розпутності, Мордобою та ін., зразу скликала збори й зустріла парламентаря такими оваціями, що Забобонність тут-таки була змушена припинити своє буркотіння назавжди.

— Ви тільки баламутите всіх, старі капосники! — кричала до старих молодь. — Ми жити хочемо, а ви засмучете! Ми до хрестоматії потрапимо (це особливо було приємно), в салонах виблискуватимемо! нас бабусі любитимуть!

Одно слово, ґрунт для погодження було зразу знайдено, отож, коли Лицемірство, повернувшись, дало Чеснотам звіт за свою місію, то було одностайно визнано, що всякий привід для існування Чеснот і Пороків, як окремих і ворожих одна одній груп, усунено назавжди. А проте старої номенклатури скасувати не наважувались — звідки знати, може, і знову знадобиться? — але вирішили вдаватися до неї з таким розрахунком, щоб усім було видно, що за нею криється сама порохня.

Відтоді почалась між Чеснотами і Пороками гостинність велика. Захоче Розпутність завітати у гості до Здержливості, візьме під ручку Лицемірство, і Здержливість вже здала, побачивши їх, вітає:

— Просимо завітати! будьте ласкаві! У нас для вас...

І навпаки. Захоче Здержливість у Розпутності пісеньким поласувати, візьме під ручку Лицемірство, а в Розпутності вже й двері навстіж:

— Просимо завітати! будьте ласкаві! У нас для вас...

В пісні дні пісеньким частують, в скоромні — скороменьким. Одною рукою хреста на себе кладуть, другою — шаленіють. Одно око до бога здійсмають, другим — безперестанку зазіхають. Вперше Чесноти насолоди зазнали, та й Пороки збитків не мали. Навпаки, всім і кожному кажуть: ніколи в нас таких ласощів не було, якими тепер раз у раз живимось!

А Іван-Дурень і досі не може збагнути: чому Чесноти і Пороки так охоче помирилися на Лицемірстві, тоді, як було б значно природніше погодитись на тому, що й ті і ті є «властивості» — та й годі.

Злочинства великі й серйозні нерідко називаються блискучими та, як такі, записуються на скрижалі Історії. А злочинства малі й такі, що робляться жартома, називаються ганебними, і не тільки Історію вводять в оману, але й від сучасників не дістають похвали.

І. Топтигін І-й

Топтигін І-й чудово це розумів. Був він старий служака-звір, умів барлоги будувати та дерева з корінням вивертати; отже, деякою мірою й інженерне мистецтво знав. Але найцінніша властивість його полягала в тому, що він хоч би там що на скрижалі Історії потрапити бажав, і заради цього перед усім на світі віддав перевагу блискучій кровопролиті. Отож, хоч би про що з ним заговорили: чи про торгівлю, чи про промисловість, чи про науки — він усе на одно звертав: кровопролиті... кровопролиті... ось чого треба!

За це Лев підвищив його в майорський чин і, як тимчасовий захід, послав у далекий ліс, щось ніби за воєводу, внутрішніх супостатів приборкувати.

Дізналася лісова челядь, що майор до них у ліс їде, та й задумалась. Така в той час між лісовими мужиками воля була, що кожний на своє вернув. Звірі — гасали, птахи — літали, комахи — лазили; а в ногу ніхто маршувати не хотів. Розуміли мужики, що їх ніхто за це не похвалить, але самі по собі статечними зробитися вже не могли. «От хай приїде майор, — казали вони, — всипле він нам — тоді й дізнаємось, чому ківш лиха!»

І справді: не встигли мужики й огледітись, а Топтигін уже й тут. Прибіг він на воєводство рано-вранці, саме на Михайла, і ту ж мить вирішив: буде завтра кровопролиття. Що примусило його схвалити таке вирішення — невідомо; бо він, власне кажучи, не був лихий, а так, тварина.

І неодмінно б він свій план виконав, якби нечистий його не збив.

Справа в тому, що, поки там кровопролиття, задумав Топтигін іменини свої справити. Купив відро горілки й напився сам доп'яна. А що барлогу він для себе ще не збудував, то довелось йому, п'яному, на галявинці спати лягти. Ліг та й захропів, а під ранок, як на гріх, повз ту галявинку летів чижик. Незвичайний це був чижик, розумний:

і відерце таскати вмів, і співати, а коли треба, за канарика міг. Усі птахи, дивлячись на нього, раділи, говорили: от побачите, що наш чижик згодом поноску^у носитиме! Навіть до Лева чутка про його розум дійшла, і не раз він Ослові казав (Осел тоді в нього за мудрого поради́ника славився): хоч одним би вухом послухати, як чижик у мене в пазурах співатиме!

Та хоч який розумний був чижик, а тут не здогадався. Думав, що то гнила колода на галявині валяється, сів на ведмедя та й заспівав. А Топтигін спить чуйно. Чує він, що по туші в нього хтось стрибає, та й думає: небезпременно це повинен бути внутрішній супостат!

— Хто там за неробською звичкою по воєводській туші стрибає? — гримнув він, нарешті.

Полетіти б чижикові треба було, а він і тут не здогадався. Сидить собі та дивується: колода заговорила! Ну, звісно, майор не стерпів; схопив грубіяна лапою, та, не роздивившись з похмілля, взяв і з'їв.

З'їсти він його з'їв, та, з'ївши, схаменувся: що ж то я з'їв? І який же це супостат, що від нього навіть на зубах нічого не залишилося? Думав-думав, та нічого, тварюка, не придумав. З'їв — та й годі. І ніяким способом цього дурного діла виправити не можна. Бо ж коли навіть найневиннішу пташку зжертви, то й вона в майорському череві зовсім так само згниє, як і найзлочинніша.

— Навіщо я його з'їв?, — допитував сам себе Топтигін: — мене Лев, посилаючи сюди, застерігав: роби значні діла, а неробських остерігайся! а я, з першого ж кроку, чижів ковтати надумав! Ну, та нічого! перша чарка завжди колом! Добре, що через ранній час ніхто дурості моєї не бачив.

Та де! не знав, видно, Топтигін, що у сфері адміністративної діяльності перша помилка й є найфатальнішою. Що, як надати з самого початку адміністративному бігові навскісного напрямку, це згодом чимраз більше віддалятиме його від прямої лінії...

І справді, не встиг він заспокоїтись на думці, що ніхто його дурості не бачив, коли чує, аж шпачок йому з сусідньої берези кричить:

— Дурень! його прислали до одного знаменника нас приводити, а він чижи́ка з'їв!

Знесамовитів майор; поліз за шпаком на березу, а шпак, не будши дурним, на другу перепурхнув. Ведмідь — на дру-

гу, а шпачок — знову на першу. Лазив-лазив майор, зовсім змучився. А дивлячись на шпака, і ворона насмілилась: — Ото тварина! добрі люди кровопролиття від нього сподівались, а він чижика з'їв!

Він за вороною, аж з-за куща заїнько вискочив:

— Бурбон безголовий! Чижика з'їв!

Комар з-за тридев'яти земель прилетів:

— *Risum teneatis, amici!*¹ Чижика з'їв!

Жаба в болоті квакнула:

— Йолоп царя небесного! Чижика з'їв!

Одно слово, і смішно, і прикро. Кидається майор то в той, то в інший бік, хоче насмішників переловити, та все мимо. І що більше старається, то в нього дурніше виходить. Не минуло й години, як у лісі вже всі, від малого до великого, знали, що Топтигін-майор чижика з'їв. Весь ліс обурився. Не того від нового воеводи чекали. Думали, що він хачі й болота блиском кровопролить прославить, а він, на тобі, що зробив! І куди не попрямує Михайло Іванович, всюди з усіх боків немов стогін якийсь: дурень ти, дурень! чижика з'їв!

Замотався Топтигін, не своїм голосом заревів. Тільки один раз на віку з ним щось подібне трапилось. Вигнали його в той час з барлогу й нацькували зграю псів — так і вп'ялися, собачі діти, і у вуха, і в загривок, і під хвіст! От уже справді він смерть у вічі бачив! Однак все-таки якось викрутився: штук з десяток псів перекалічив, а від решти втік. А тепер й утекти нема куди. Кожен куш, кожне дерево, кожна купина, немов живі, дражняться, а йому доводиться слухати! Пугач, хоч який уже дурний птах, а й той, наслуховавшись від інших, вночі пугикає: дурень! чижика з'їв!

Та що найважливіше: не тільки він сам зневаги зазнає, але й бачить, що начальницький авторитет, в самому своєму принципі, що не день, то більше та більше падає. Так і дивись, що й у сусідні нетрі чутка піде, і там його на глум візьмуть!

Дивно, як іноді причини наймізерніші до найсерйозніших наслідків призводять. Маленька пташка чижик, а такому, можна сказати, стерв'ятникові репутацію навіки спаскудив! Поки не з'їв його майор, нікому й на думку не спадало сказати, що Топтигін дурень. Всі говорили: ваша статечність! ви — наш батько, ми — ваші діти! Всі знали,

¹ Не смійтесь, друзі!

що сам Осел за нього перед Левом клопочеться, а вже кого Осел шанує — виходить, він того вартий. І ось через якусь наймізернішу адміністративну помилку перед усіма зразу виявилось, у всіх немов само з язика злетіло: дурень! чижика з'їв! Так само, якби хто-небудь бідного крихітного гімназистика педагогічними заходами до самогубства довів... Та ні, і це не так, бо довести гімназистика до самогубства — це вже не ганебний злочин, а справжнісінький, до якого, мабуть, прислухається й Історія... Але... чижик! скажіть, будь ласка! чижик! «Отака ж бо, братця, кумедія!» крикнули хором горобці, їжаки та жаби.

Спочатку про вчинок Топтигіна говорили з обуренням (за рідні хащі соромно); потім почали дражнитися; спочатку дражнили навколишні, потім почали казати й далекі; спочатку птахи, потім жаби, комарі, мухи. Все болото, весь ліс.

— То ось вона, громадська думка що означає! — тужив Топтигін, втираючи лапою подряпане в кущах рило: — а потім, чого доброго, й на скрижалі Історії потрапиш з... чижином!

А Історія таке велике діло, що коли згадували, Топтигін про неї задумувався. Сам по собі він знав про неї дуже невиразно, але від Осла чув, що навіть Лев її боїться: «недобре, каже, в звірячому вигляді на скрижалі потрапити! Історія тільки найвидатніші кровопролиття цінить, а про малі згадує, обпльовуючи. От якби він для початку череду корів розірвав, ціле село крадіжками знедолив, або хату в лісника по деревині розтягнув, — ну, тоді Історія... а втім, наплювати б тоді на Історію! Головне, Осел би тоді йому приємного листа написав! А тепер, дивіться-но! — з'їв чижика й тим себе прославив! За тисячі верст примчав, скільки прогонів та порціонів перевів — і, насамперед, чижика з'їв... ох! Хлопчаки на шкільних лавах знатимуть! І дикий тунгуз, і син степів калмик — всі говоритимуть: майора Топтигіна послали супостата приборкати, а він, замість того, чижика з'їв! Адже в нього, у майора, в самого діти до гімназії ходять! Досі їх майорськими дітьми величали, а надалі проходу їм школярі не дадуть, кричатимуть: чижика з'їв! чижика з'їв! Скільки треба буде генеральних кровопролиттів учинити, щоб отаку капость затерти! Скільки народу пограбувати, розорити, занастити!

Проклятий той час, що за допомогою великих злочинів фортецю суспільного благоустрою споруджує, але ганеб-

ний, ганебний, тисячократно ганебний той час, який тієї ж мети думає досягти за допомогою злочинів огидних і малих!

Мордується Топтигін, ночей не спить, доповідей не приймає, все про одно думає: ох, що ж то Осел про мою майорську штуку скаже!

І раптом, немов сон справдився, припис від Осла: «До відома його високостатечності пана Лева дійшло, що ви внутрішніх ворогів не приборкали, а чижика з'їли — чи правда це?»

Довелось признаватися. Покаявся Топтигін, написав рапорта та й чекає. Звісно, ніякої іншої відповіді й бути не могло, крім одної: «дурень! чижика з'їв!» Та приватним способом Осел дав провинному знати (Ведмідь таки йому діжечку з медом в'язав при рапорті послав): неодмінно вам треба особливе кровопролиття вчинити, щоб ганебне оте враження знищити...

— Коли про це йдеться, то я ще свою репутацію поправлю! — мовив Михайло Іванович, і ту ж мить напав на отару овець та всіх до одної пороздирав. Потім молодичю в малиннику спіймав та козуба з малиною відібрав. Потім заходився коріння і ниті розшукувати, та мимохідь цілий ліс основ вивернув. Нарешті, забрався вночі до друкарні, верстатки побив, шрифт перемішав, а твори розуму людського в нужник викинув.

Зробивши все це, сів, сучий син, навпочіпки й чекає винагороди.

Однак сподіванки його не справдились.

Хоч Осел, скориставшись з першої ж нагоди, подвиги Топтигіна якнайкраще змалював, та Лев не тільки не нагородив його, але власнолапно на Ословій доповіді збоку надряпав: «не вірю, шоп сей охвіцер хоробрий був; бо це той самий Таптихін, який мохо улюбленохо Чижика з'їв!»

І наказав відставити його по інфантерії.

Так і залишився Топтигін І-й майором навіки. А якби він просто з друкарень почав, — був би він тепер генералом.

II. Топтигін 2-й

Але буває й так, що навіть блискучі злочинства користі не дають. Сумний приклад цього судилось явити другому Топтигіну.

В той самий час, коли Топтигін І-й відзначався в своїх хащах, в інші такі самі хащі послав Лев іншого воєводу,

теж майора й теж Топтигіна. Цей був розумніший за свого тезка та, що найважливіше, розумів, що в справі адміністративної репутації від першого кроку залежить усе майбутнє адміністратора. Тому ще до одержання подорожніх грошей, він добре обдумав свій план кампанії й тоді тільки побіг на воеводство.

А проте кар'єра його була ще менш тривала, ніж Топтигіна І-го.

Головним чином, він розраховував на те, що як приїде на місце, то ту ж мить розорить друкарню: це й Осел йому радив. Виявилось однак, що в дорученій йому хащі жодної друкарні нема; хоч старі люди й пригадували, що був колись — он під тією сосною — казенний ручний верстат, на якому лісні куранти друкувались, але ще за Магницького* цей верстат був прилюдно спалений, а залишено було тільки цензурне відомство, яке поклало обов'язок, виконуваний курантами, на шпаків. Вони щоранку, літаючи по лісу, розносили політичні новини денні, і ніхто від того ніякої незручності не почував. Потім відомо було ще, що дятел на деревній корі, не перестаючи, пише «Історію лісової хащі», але й цю кору, в міру того, як креслились на ній письмена, точили й розтягали злодії-мурахи. І тому лісові мужики жили, не знаючи ні минулого, ні сучасного й не заглядаючи в майбутнє. Або, інакше кажучи, тинялися з кутка в куток, повиті п'ятою часу.

Тоді майор спитав, чи нема в лісі, принаймні, університету або хоч академії, щоб їх спалити; та виявилось, що й тут Магницький його наміри випередив: університет у повному складі віддав у лінійні батальйони, а академіків засадив у дупло, де вони й досі в летаргічному сні перебувають. Розсердився Топтигін і зажадав, щоб до нього привели Магницького, аби його розтерзати (*similia similibus curantur*)¹, але дістав відповідь, що Магницький, з волі божої, помер.

Нема чого робити, потужив Топтигін 2-й, але духом не занепав. «Коли душі в них, мерзотників, через те, що її нема, згубити не можна,— сказав він собі:— виходить, просто за шкуру братися треба!»

Сказано — зроблено. Вибрав він нічку щонайтемнішу й забрався до двору сусіднього мужика. По черзі, коня роздер, корову, свиню, пару овець, і хоч знає, негідник, що вже зовсім мужика розорив, а все йому мало здається. «Стривай — каже:— я в тебе по деревині оселю розтягну,

¹ Подібне подібним виліковується.

навіки з торбою попідвіконню пушу!» І, сказавши це, поліз на дах, щоб злочин свій виконати. Тільки не зважив, що сволок ото гнилий був. Як тільки він на нього ступив, а той узяв та й провалився. Повис майор у повітрі; бачить, що неминуче на землю гримнеться, а йому не хочеться. Схопився за уламок і заревів.

Збіглись на рев мужики, хто з кілком, хто з сокирою, а хто й з вилами. Куди не повернеться — скрізь, навколо погром. Загорожі поламано, подвір'я розчинено, у хлівах калюжі крові стоять. А посеред двору й сам ворог висить. Узяв гнів мужиків.

— Ах, анахтема! перед начальством вислужитися захотів, а ми через це пропадати мусимо! Ану-бо, братця, пошануймо його!

Сказавши це, поставили вила на те саме місце, де Топтигін упасти мав; та й пошанували. Потім здерли з нього шкуру, а стерво вивезли в болото, де ранком його розклювали хижі птахи.

Ось так з'явилась нова лісова практика, яка встановила, що й блискучі злочинства можуть мати наслідки не менш сумні, ніж злочинства ганебні.

Цю новозапроваджену практику підтвердила й лісова Історія, додавши для більшої переконливості, що застосований в історичних підручниках (для середніх навчальних закладів видаваних) поділ злочинств на блискучі та ганебні скасовується назавжди та що віднині всім взагалі злочинствам, хоч би які були їх розміри, привласнюється найменування «ганебних».

По Ословії доповіді про це, Лев власнолапно на ній надряпав таке: «Про вирок Історії дати знать майорові Топтигину 3-му: хай викручується!»

III. Топтигін 3-й

Третій Топтигін був розумніший за своїх тезоіменитих попередників. «А діло, виходить, погане! — сказав він собі, прочитавши резолюцію Левову: — мало накапостиш — візьмуть на сміх; багато накапостиш — на вила візьмуть... Чи воно ж варто їхати?»

Запитував він рапортом Осла: «якщо, мовляв, ні великих, ні малих злочинств робити не дозволяється, то чи не можна хоч середні злочинства робити?» — але Осел відповів ухильно: «всі, мовляв, потрібні щодо цього предмета

вказівки ви знайдете в Лісному статуті». Заглянув він у Лісний статут, але там про все говорилось: і про хутрянний податок, і про грибний, і про ягідний, навіть про шишки ялинові, а про злочинства — ані слова! І потім на всі його дальші набридання та наполягання Осел відповідав з однаковою загадковістю: «дійте, як годиться!»

— Ось до якого часу ми дожили! — ремствував Топтигін 3-й: — чин на тебе великий накладають, а якими злочинствами його підтвердити — не зазначають!

І знову майнуло йому в голову: чи воно ж варто їхати? і якби не пригадалось, яку силу грошей на переїзд та подорожніх для нього в скарбниці припасено, справді, здається, не поїхав би!

Прибув він у хащу на своїх двох — дуже скромно. Ні офіціальних прийомів не призначав, ні днів для доповідей, а просто шмигнув у барліг, засунув лапу в пашу й заліг. Лежить і думає: «навіть з зайця шкури здерти не можна — і те, чого доброго, за злочинство вважатимуть! І хто вважатиме? добре, якби Лев або Осел — це б ще с'як-так! — а то мужики якісь. Та Історію ще якусь знайшли — от уже справді іс-то-рі-я!!» Регоче Топтигін в барлозі, про Історію згадуючи, а на серці в нього моторошно: чує він, що сам Лев Історії боїться... Як тут будеш лісову наволоч приструнчувати — й збагнути не може. Вимагають з нього багато, а розбишакувати не дозволяють! В який би бік він не подався, тільки що розбіжиться — стривай, зажди! не в своє місце заїхав! Всюди «права» завелись. Навіть у білки, і в тієї тепер права! Шротину тобі в ніс — ось які твої права! У них — права, а в нього, бач, обов'язки! Та й обов'язків ото справжніх нема — просто порожнє місце! Вони — одно одного поїдом їдять, а він розірвати нікого не сміє! На що це схоже! А все Осел! Він, саме він мудрує, він оце витіває! Хто осла дикого прудкого створив? ретязі хто йому розв'язав? — ось про що йому треба б повсякчас пам'ятати, а він про «права» мукає! «Дійте, як годиться!» — ох!

Довго він таким способом лапу смоктав і навіть як слід управляти дорученими йому хащами не починав. Пробував він одного разу про себе, «як годиться», заявити, виїз на якнайвищу сосну й звідти не своїм голосом ревнув, але й з цього користі не вийшло. Лісова наволоч, давно не бачивши злочинства, так знахабніла, що, почувши його рев, тільки мовила: чуєш, Мишко реве! мабуть, що лапу уві сні прокусив! З тим і поїхав Топтигін 3-й знову в барліг...

Але ще раз кажу: він був ведмідь розумний і не на те в барліг заліз, щоб у марних наріканнях нудитися, а на те, щоб до чого-небудь путящого додуматись.

І додумався.

Справа в тім, що поки він лежав, у лісі все само собою заведеним порядком ішло. Порядок цей, звісно, не можна було назвати цілком «щасливим», але ж завдання воеводства зовсім не в тому полягає, щоб досягати якогось мрійного добробуту, а в тому, щоб здавна заведений порядок (хоч би й не щасливий) від пошкоджень оберігати і захищати. І не в тому, щоб якісь великі, середні чи малі злочинства влаштовувати, а задовольнятися злочинствами «натуральними». Якщо здавна повелось, що вовки з зайців шкуру деруть, а шуліки та сови ворон скубуть, то, хоч у такому «порядку» нічого щасливого нема, але що це все-таки «порядок» — виходить, що й слід визнати його за такий. А якщо при цьому ні зайці, ні ворони не тільки не ремствують, а й далі плодяться та заселяють землю, то це означає, що «порядок» не виходить з визначених йому споконвіку меж. Невже й цих «натуральних» злочинств недосить?

В даному разі все саме так і відбувалось. Жодного разу ліс не змінив тієї фізіономії, яка йому личила. І вдень, і вночі він гримів мільйонами голосів, що з них одні являли агонізуючий зойк, інші — переможний крик. І зовнішні форми, і звуки, і світлотіні, і склад населення — все уявлялось незмінним, ніби застиглим. Одно слово, це був порядок такою мірою усталений і міцний, що, бачивши його, навіть найлютішому, найзапападливішому воеводі не могла спасти в голову думка про будь-які викінчені злочинства, та ще «за особистою вашою статечністю відповідальністю».

Отже, перед розумовим зором Топтигіна 3-го раптом виросла ціла теорія неблагополучного благополуччя. Виросла з усіма подробицями й навіть з готовою перевіркою на практиці. І пригадалось йому, як одного разу, в дружній розмові, Осел казав:

— Про які це ви все злочинства допитуєте? Головне в нашому ремеслі — це *laissez passer, laissez faire*¹. Або, по-людськи кажучи: дурень на дурневі сидить і дурнем поганяє! Ось вам. Якщо ви, мій друже, станете цього правила додержуватись, то й злочинство само собою зробиється, і все у вас буде благополучно!

¹ Дозволяти, не перешкоджати.

Так воно саме по його й виходить. Треба тільки сидіти й радіти, що дурень дурня дурнем поганяє, а все інше дасться.

— Я навіть не розумію, навіщо воєвод посилають! адже й без них...— виявив був ліберальність майор, та, згадавши про присвоєну йому платню, затер нескромну думку: нічого, нічого, мовчок...

З цими словами він перевернувся на другий бік і вирішив виходити з барлогу тільки для одержування присвоєної йому платні. І потім усе пішло в лісі, як по маслу. Майор спав, а мужики приносили поросят, курей, меду й навіть горілки, і складали свою данину біля входу до барлогу. У визначені години майор прокидався, виходив з барлогу й жер.

Ось так пролежав Топтигін 3-й в барлозі багато років. І що неблагополучні, але жадані лісові порядки жодного разу порушені не були та що ніяких при цьому злочинств, крім «натуральних», не робилося, то й Лев не забув його своєю ласкою. Спочатку підвищив на підполковника, потім на полковника і нарешті...

Але тут з'явилися у хащу мужики-лукаші, і вийшов Топтигін 3-й з барлогу в поле. І спіткала його доля всіх хитрових звірів.

ОБМАНЩИК-ГАЗЕТЯР І ЛЕГКОВІРНИЙ ЧИТАЧ

Був собі газетяр та був собі читач. Газетяр був обманщик — усе обманював, а читач був легковірний — усьому вірив. Так уже здавна пішло на світі: обманщики обманюють, а легковірні вірять. *Suum cuique*¹.

Сидить газетяр у своєму барлозі та тільки й знає, що обманює та обманює. «Бережіться,— каже,— дифтерит людей косить!» «Дощів,— каже,— від самої весни нема — чого доброго, без хліба залишимося!» «Пожежі села та міста знищують!» «Добро державне й громадське розтягають!» А читач читає та й думає, що газетяр йому очі розкриває. «Така,— каже,— вже в нас воля друку: куди не глянь — скрізь або дифтерит, або пожежа, або неврожай»...

Далі — більше. Збагнув газетяр, що його обмани до серця читачеві припали,— почав ще дужче піддавати. «Нія-

¹ Кожному своє.

кої,— каже,— в нас забезпеченості нема! Не виходь,— каже,— читачу, на вулицю: а то в буцегарню потрапиш!» А легковірний читач іде, козирячись, вулицею й приказує: «Ох, як правдиво газетяр про нашу незабезпеченість сказав!» Більш того: іншого легковірного читача зустріне і його питає: «а читали ви, як чудово сьогодні про нашу незабезпеченість газетяр закинув?» — «Аякже, читав! — відповідь другий легковірний читач:— чудово! Не можна, справді не можна в нас по вулицях ходити — ту ж мить в буцегарню потрапиш!»

І всі свободою друку не нахваляться. «Не знали ми, що в нас усюди дифтерит,— хором співають легковірні читачі: — аж воно он що!» І так їм від цієї впевненості на душі легко стало, що якби сказав тепер цей самий газетяр, що дифтерит був та й минув,— мабуть, і газету його перестали б читати.

А газетяр цьому й радий, бо для нього обман — просто вигідна річ. Правда та не кожному дістається — піди добивайся! — мабуть, за неї й десятьма копійками за рядок не відкрутишся! Куди краще обман! Знай, пиши та обманюй. П'ять копійок за рядок — цілі гори обманів тобі звідусіль нанесуть!

І всі свободою друку не нахваляться. «Не знали ми, що водою їх не розіллеш. Що більше обманює газетяр, то більше багатіє (а обманщиків чого ж іншого треба!); а читач, що більше його обманюють, то більше п'ятаків газетяреві несе. І розпивночно, і на винос — усяко газетяр копійку загрибає!

«Штанів не було, — кажуть про нього заздрісники: — а тепер, дивіться, як козиряє! «підлесника» собі найняв! оповідача з народного побуту завів собі! Блаженствує!»

Пробували були інші газетярі правдою його підвести — а може, мовляв, і на нашу принаду передплатник побіжить, — та куди там! Не хоче нічого знати читач, тільки одно й товче:

Дорожчий істини низької
Нас окриляючий обман... *

Довго там, чи недовго так діло йшло, та тільки знайшлись добрі люди, що пожаліли легковірного читача. Покликали обманщика-газетяра та й кажуть йому: «Годі тобі, безсоромна і непевна людино! Досі ти торгував обманом а відтепер — торгуй правдою!»

Та, до речі, і читачі почали потроху витверезуватись, стали цидулки газетяреві посилати. «Походжав, мовляв, я сьогодні з дочкою по Невському, думав у холодній ночувати (дочка навіть бутербродів, на той випадок, захопила,— казала: «ой, як весело!»), а замість того щасливо обоє повернулись додому... То як же такий, мовляв, утішний факт з вашими передовицями про нашу незабезпеченість погодити!»

Звичайно, газетяр, з свого боку, тільки того й чекав. По правді сказати, йому й самому набридло обманювати. Серце ото в нього давно вже до істини схиялось, та що вдієш, коли читача тільки на обман і береш! Плачеш та обманюєш. А тепер, коли до нього з усіх боків з ножем до горла підступають, щоб він правду говорив,— що ж, він може! Правда, то правда, хай їй чорт! Обманом два кам'яні будинки придбав, а інші два доводиться правдою набувати!

І почав він щодня читачів правдою допикати! Нема дифтериту, та й годі! І буцегарень нема, і пожеж нема, а якщо й вигорів Конотоп, то після пожежі він ще краще побудувався. А врожай, завдяки тому, що випали теплі дощі, був такий, що й самі їли-їли, та, нарешті, й німцям стали під стіл кидати: подавись!

А що найцікавіше — друкує газетяр тільки правду, а за рядок усе по п'ять копійок платить. І ціна на правду впала з того часу, як стали нею всюди торгувати. Виходить, що правда, що обман — однаково, ціна копійка. А газетні шпальти не тільки не зробились від того нуднішими, а ще й поцікавішали. Бо ж, воно; коли здорове повітря запопадливо робити заходиться,— то це така картина вийде, що все віддай та й мало!

Нарешті, читач остаточно витверезився й прозрів. І перше йому непогано жилося, коли він обман за правду вважав, а тепер і зовсім від серця відлягло. До пекарні зайде — там йому кажуть: «мабуть, з часом хліб дешевий буде»; до крамниці, де курятину продають, загляне — там йому кажуть: «мабуть, з часом рябчики ні по чому будуть!»

— Ну, а поки що як?

— А поки що карбованець двадцять копійок за пару! Ось як, з божої ласки, обернулось!

І от вийшов одного разу легковірний читач, причепурившись, на вулицю. Іде, «сподіваючись слави й добра» *, та паличкою помахує: знайте, мовляв, що віднині я цілком забезпечений!

Та цього разу, як на гріх, сталося ось що:

Не встиг він кілька кроків ступити, як трапилась юридична помилка, і його посадовили в буцегарню.

Там він цілий день просидів, не ївши. Бо, хоч його й частували, та він подивився-подивився, і тільки сказав: ось вони, врожаї оті наші, які!

Там-таки він і схопив дифтерит.

Звісно, другого дня юридична помилка виявилась, і його випустили на поруки (хто зна, може, знову потрібний буде). Він повернувся додому й умер.

А газетяр-обманщик і тепер живий. Четвертий кам'яний будинок під дах підводить та з ранку до вечора про одне думає: чим йому надалі легковірного читача краще обманювати: обманом чи правдою?

В'ЯЛЕНА ВОБЛА

Воблу піймали, вичистили нутроші (тільки молочко для приплоду залишили) й почепили на шворочці на сонце: хай пров'ялиться. Повисіла вобла день-другий, а на третій в неї шкура на череві зморщилась, і голова підсохла, і мозок, який в голові був, вивітрився, в'ялий зробився.

І стала вобла жити собі та поживати¹.

— Як це добре,— говорила в'ялена вобла:— що зо мною цю процедуру зробили! Тепер у мене ні зайвих думок, ні зайвих почуттів, ні зайвої совісті— нічого такого не буде! Все в мене зайве вивітрили, вичистили та вив'ялили, і буду я свою лінію тишком-нишком вести!

Що бувають на світі зайві думки, зайва совість, зайві почуття— про це, ще живучи на волі, вобла чула. І ніколи, правду сказати, не заздрила тим, що такі зайві речі мали. Вона зроду була вобла статечна, не в своє діло носа не стромляла, за «зайвим» не ганялась, в емпіреях не ширяла й від неблагонадійних компаній тікала. Тільки де бувало почує, що пискарі про конституцію балакають,— ту ж мить наліво кругом і під лататтяховається. Одначе ж і при всьому тому, не без страху жила, бо хто ж його знає, а що як... «Химерний тепер час!— думала вона:— такий химерний, що й невинний за винного може піти! Почнуть ото нищпорити,

¹ Я знаю, що справді цього не буває, то коли з казки слова не викинеш, то вже, видно, хай воно й буде так.

а ти близько де-небудь сховалась, — аж воно й близько пошукають! Де була? з якої нагоди? яким чином? — господи, спаси й помилуй!» Виходить, можете собі уявити, яка вона була рада, коли її зловили та всі думки й почуття в неї вичистили! «Тепер будь ласка! — триумфувала вона: — хто хоч і коли хоч прихось! тепер у мене всі докази є!»

Що саме мала на увазі в'ялена вобла під назвою «зайвих думок і почуттів» — невідомо, але щом, справді, на наших очах багато зайвого завелось — з цим і я не погодитися не можу. Суті цього зайвого ніхто ще не називав на ім'я, але всякий невиразно відчуває, що хоч куди обернись, — всюди якийсь привісок виглядає. І хоч ти що хоч, а треба цей привісок або на увагу взяти, або так його обійти, щоб він і не подумав, що його обдурюють. Все це породжує безліч нового клопоту, ускладнень і турбот взагалі. Хочеться подавньому навпростець пройти, аж воно простець вітроломом завалило, водоріями покрутило — ну, і йди на сім верст гаку робити. Всяка партикулярна людина тепер цей тягар уже усвідомлює, а які для начальства від того труднощі — цього ні в казці сказати, ні пером описати. Штати ж бо давні, а діла нові; та й у штатах ото в самих вже привіски завелись. Перше в чиновників чавунний поперек був: як сяде на місце о десятій годині ранку, то й не встає до четвертої — все служить! А тепер прийде він о першій, вже поснідавши; годину цигарочку курить, годину куплети виспівує, а решту часу — так біля столів колобродить. І таємниці канцелярської зовсім не додержує. Почне одну справу гортати: «подивіться, який курйоз!» — до іншої візьметься: «гляньте! адже це — все віддай, та й ще мало!» Набере курйозів зо три козуби та й до Палкіна обідати. А як ти стримаєшся, щоб курйози в стінах Палкінового трактиру не залунали! — Та якби, я вам скажу, за кожную канцелярську нескромність каторгу обіцяли, то й тоді нескромностей не уникнути!

Запитуємо: з ким же тут начальству підвестися! У всіх є кому пособляти, а в нього нема; у всіх є переховувачі, а в нього нема! Як тут зупинити наплив «зайвого» в партикулярному світі, коли й у своїй власній фортеці, куди не кинь очима, — скрізь зайве та неналежне аж через вінець леться!

Важко, ох, як важко серед цієї безлічі привісків жити! доводиться всю дорогу навпомацки йти. Думаєш, що справжнє місце знайшов, а виявляється, що шукав «навколо». Даремно, марно, люто, ганебно. Воно, скажімо, невелике лихо, що невинний за винного пішов — багато їх, невинних

отих! сьогодні він невинен, а завтра хто ж його знає? — та ось у чому справжнє лихо: справжнього винного все-таки нема! Виходить, знову намацувати треба, і знову — марно! В тому й весь час минає. Зрозуміло, що навіть найдосвідченіші партикулярні люди (ті, що лійових свічок не їдять і склом не втираються) — і ті розгубились! І що на їжака голим тілом ні в кого нема охоти сідати, то кожний і волає: господи! пронеси!

Ні, як собі хочете, а треба коли-небудь ці привіски полічити, та й придивитися до них. Дізнатися: звідки вони прийшли? чого? куди пролізти хочуть? Не всі ж нахабно наперед лізуть — дещо й корисне знайдеться.

А втім, дуже можливо, що воблі ці питання й у голову зовсім не спадали. Одначе знову кажу: і вона, разом з іншими, почувала, що або від привісків, або через привіски — їй усіяко мат. І тільки тоді, коли її на сонці гарненько пров'ялило та вивітрило, коли вона переконалась, що всередині в неї нічого, крім молочка, не залишилось, — тільки тоді вона підбадьорилась і сказала собі: ну, тепер мені на все наплювати!

І справді: тепер вона, навіть проти колишнього, зробилася солідніша та благонадійніша. Думки в неї резонні, почуття — нікого не займають, совісті — на мідний п'ятак. Сидить собі скраю й говорить, наче пише. Жебрак до неї підійде — вона озирнеться, коли є сторонні люди — всуне в руку жебракові шажок; коли нема нікого — кивне головою: бог дасть! Зустрінеться з ким-небудь — неодмінно в розмову зайде; одверто думку свою висловить і всіх ґрунтовністю захопить. Не поривається, не кидається, не протестує, не кляне, а резонно про резонні справи балакає. Про те, що тихше їдеш, далі будеш, що краще маленька рибка, ніж великий тарган, що поспішиш — людей насмішиш і т. ін. А найбільше про те, що вуха над лобом не ростуть.

— Ох, воблонько! Як ти марудно базикаєш! наче тебе нудить! — вигукне співрозмовник, якщо він із свіженьких.

— Та всім нудно спочатку, — соромливо відповість воблонька. — Спочатку — нудно, а потім — добре. Ось як поживеш на світі, та понишпорять навколо тебе вдосталь, тоді й про воблоньку згадаєш, скажеш: спасибі, що розуму навчала!

Та не можна й не сказати спасибі, бо, якщо по правді обміркувати, то саме тільки одна воблонька справді в центру влучила. Бувають такі обставинки, коли справжнього

ума-розуму й не чути зовсім, а тільки воблоньчин ум-розум є. Люди ходять, як сонні, ні до чого приступити не вміють, ні з чого не радіють, ні за чим не журяться. І раптом у вухах чути заспокійливо-спокусливий шепіт: тишком та нишком, двох смертей не буває, одна не обминає... Це вона, це воблонька шепче! Спасибі тобі, воблонько! правду ти мовила: двох смертей не буває, а одна споконвіку за тобою ходить!

Якби не прийшла виручити воблонька, одно б залишилося — пропасти. Та вона не тільки сховище показала, а й цілу фортецю створила. І не таку фортецю, в якій сидять бешкетники та курйозів шукають, а справжнісіньку фортецю, що, коли подивиться хто на неї, і думки про пробоїни нікому не спаде! От уже там все вшито та вкрито, там ото вже ані про будь-які привіски й чутки нема! Істи захотілося — їж! спати надумався — спи! Ходи, сиди, балакай! До цього вже й причепити нічого не можна. Будь щасливий — та й годі.

І сам будеш щасливий, і ті, що навколо тебе, — всі будете щасливі! Ти нікого не зачепиш, і тебе ніхто не зачепить. Спійть, друзі, спочивайте! І нишпорити навколо вас нема чого, бо скрізь дорога вторована й усі двері навстіж. «Вперед без страху і вагання!»*, або, інакше кажучи, іди собі в належне місце!

— І звідки в тебе, воблонько, стільки розуму? — питають її вдячні піскарі, які, завдяки її порадам, непокалічені залишились.

— З народження бог мені розум дав, — скромно відповідає воблонька: — а крім того, і під час в'яління мозок у мене з голови вивітрився... з того часу й почала я умом прикидати...

Та й справді: поки наївні люди в емпіреях ширяють, а злостивці передовими статтями життя отрують, воблонька тільки умом прикидає й тим корисне робить. Ніякі наклепи, ніяке людиноненависництво, ніякі гадючі передові статті не впливають так виховно, як впливає скромний воблоньчин приклад. «Вуха вище лоба не ростуть!» — адже це те саме, про що стародавні римляни казали: *respice finem*¹. Тільки більш нам підходить.

Добрий наклеп, а людиноненависництво ще краще, але вони так сильно в ніс б'ють, що не всякий простак витримати їх може. Все здається, що одна половина тут нападлючена,

¹ Дивися кінець

а друга — набрехана. А головне, кінця-краю не видно. Слухаєш або читаєш та все думаєш: спритно то воно спритно, але що ж далі? — а далі знову наклеп, знову отрута... Ось це й бентежить. Хіба ж те скромна воблоньчина резонність? «Ти нікого не займай — тебе ніхто не зачепить!» — та це ж бо ціла поема! Тьмяненька, щоправда, ця горезвісна резонність, але подивіться, як чітко вона людину намагає, як акуратно її обшліфовує! Спочатку наклеп помучить, тоді хлівна отрута задурманить, і коли процес мучення завершить свій цикл, коли людина відчує, що нема в усьому її організмі місця, яке б не нило, а в душі нема іншого відчуття, крім безмежної туги, — ось тоді й виступає воблонька з своїми скромними афоризмами. Вона нишком підкрадається до покаліченого й безболісно додурманює його. І, привівши до стіни, каже: он скільки закарлюк там написано; хоч весь вік розбирай — усього не розбереш!

Дивись на ці закарлюки, і якщо є охота — дошукуйся їх змісту. Тут усе в одному місці скупчено: заповіді минулого й отрута сучасного, і загадки майбутнього. І на все ліг густий шар усякого бруду, посліду, весняного намулу й слідів негод. А якщо розбиратися в закарлюках охоти нема, то тим ще краще. Вір на слово, що суть цих закарлюк може бути висловлена дуже коротко: вище лоба вуха не ростуть. І тоді — живи.

Усе це чудово зрозуміла в'ялена вобла, або, краще сказати, не сама вона зрозуміла, а приніс їй це розуміння той процес в'ялення, крізь який вона пройшла. А згодом час та обставини всиновили їй й дали широкий простір для застоювання.

Всі поприща по черзі відкривались перед нею, і на кожному вона прислужилась. Всюди вона своє слово сказала, слово пустопорожнє, хоч кинь його, але якраз саме таке, що, за обставинами, кращого й не треба.

Втиснувшись у лави бюрократії, вона найбільше на канцелярській таємниці та на заокругленні періодів наполягала. «Головне, — твердила вона: — щоб ніхто нічого не знав, ніхто нічого не підозрівав, ніхто нічого не розумів, щоб усі ходили, як п'яні!» І всім, справді, стало ясно, що саме цього й треба. Щождо заокруглення періодів, то воблонька резонно запевняла, що без цього ніяк слідів замести не можна. На світі є безліч усяких слів, але найнебезпечніші з них — це слова прості, справжні. Ніколи не треба справжніх слів говорити, бо крізь них вади виступають. А ти пустопорожнє

слово візьми та й починай ним крутити. І крути, і крути; і з одного боку заглянь, і з другого забіжи; умій «на жаль, признатися» і в той самий час непослабно сподівайся; пошлись на дух часу, але не спускай з ока й розбещеності пристрастей. Тоді вади зникнуть самі по собі і залишиться сама воблоньчина правда. Та сама жадана правда, яка допомагає нинішній день пережити, а про завтрашній — не замислюватись.

Забралась в'ялена вобла до лав «улюблених» — і тут прислужилась. Напочатку улюблені досить-таки гордо поведилися: ми б то, та ви б то... кинути наші розумні думки до ніг! Тільки й слів. А воблонька сидить собі сумирненько в кутку й думає про себе: моя мова ще буде. І справді: раз кинули, вдруге — кинули, втретє — знову було кинути зібрались, та кінців з кінцями звести не можуть. Один кричить: мало! другий перекрикує: багато! а третій просто бунт оголошує: їдьмо, братця, просто... так вас і пустили! Ось тут воблонька й виявила себе. Дочекалась хвилинки, коли в усіх в горлі пересохло, та й каже: «Кидати, каже, ми тоді можемо, коли нас питають, а якщо нас не питають, то повинні ми сидіти смирно й діставати визначену платню». — Як це? чому? — «А тому, каже, що так здавна заведено: коли питають — кидай! а не питають — сиди й пам'ятай, що вище лоба вуха не ростуть!» І враз від цих простих воблоньчиних слів у всіх немов запона з очей спала. І стали улюблені люди хвалити воблоньку й дивуватися з її ума-роуму.

— Звідки в тебе стільки розуму взялось? — обступили її з усіх боків: — адже якби не ти, то ми, напевне, з Макаром, що телят не гонить, познайомилися б!

А воблонька скромно раділа з свого подвигу та пояснювала:

— Через те я така розумна, що вчасно мене пров'ялили. З того часу мене наче світлом осяяло: ні зайвих почуттів, ні зайвих думок, ні зайвої совісті — нічого в мене нема. Про одне повсякчас і собі, і іншим раз у раз кажу: не ростуть вуха вище лоба! не ростуть!

— Правильно! — погодились улюблені люди і тут-таки раз назавжди вирішили: коли питають — кидати! а не питають — сидіти й одержувати визначену платню...

Ось цього правила додержують і досі.

Пробувала в'ялена вобла й помилки людські судити — і теж у неї добре вийшло. Тут вона наочним способом довела, що коли зайві думки та зайві почуття без потреб ускладню-

ють життя, то зайва совість тим більш непотрібна. Зайва совість робить серця боязкими, зупиняє руку, що готова камінь кинути, шепче судді: перевір самого себе! А якщо в кого совість, разом з іншими тельбухами, з нутра вичистили, в того боязкості й сліду нема, а зате каміння — повна пазуха. Дивиться собі в'ялена вобла, не змигнувши, на помилки людські, та тільки собі камінцями жбурляє. Кожну помилку в неї номером позначено і проти кожної камінця призапасено — теж за номером. Залишається тільки безсторонню бухгалтерію завести. Око за око, номер за номер. Якщо слід скалічити цілком — цілком скаліч: сам винен! Якщо слід скалічити частково — скаліч частково: надалі наука! І так вона цією своєю резонністю всім сподобалась, що скоро про совість ніхто й згадати без сміху не міг...

Та найбільше була рясна на наслідки добровільницька воблоньчина діяльність щодо поширення здорових думок в суспільстві. З ранку до вечора безустанно ходила вона по містах і селах та все одної пісні співала: не ростимуть вуха вище лоба! не ростимуть! І не те, щоб з азартом співала, а солідно, розсудливо, що й розсердитись на неї не було за що. Хіба що згарячу крикне хтось: ач, паскуда, розспівалась! — Ну та воно ж у справі поширення здорових думок без того не можна, щоб хто-небудь паскудою не вилаяв...

В'ялена вобла, проте, не бентежилась цими напученнями. Вона не без підстави говорила сама собі: хай спочатку до голосу мого звикнуть, а тоді я вже свого доб'юся...

Треба сказати правду: суспільство, до якого спрямовувались повчання воблині, не виявило особливої стійкості. Були в ньому й переконані люди, але здебільшого переважала строката людина. Це, скажімо, і скрізь так буває, але в інших місцях для переконаних людей випадають чималі ясні проміжки, а тут вони — коротенькі. Спробуйте-но водночас усю цю масу строкатих людей на правильну стежку поставити, спробуйте добитися, щоб вони засвоїли собі уявлення про своє право на життя, та не машинально тільки засвоїли, а так, щоб, у разі потреби, і обстояти це право вміли. Твердо можна сказати, що це завдання важке. А тимчасом, скільки, в ім'я його, занашується істот, скільки проливається поту й крові, скільки передумується сумних і важких думок! І якщо внаслідок цих зусиль випаде одна-єдина хвилина радості (до того ж уявної), то це вже нагорода, яку вважають достатньою, щоб виправдати цілі роки дальшого отруєвання...

А крім того, і час був неспокійний, непевний і лютий. Переконані люди надривались, мучились, мотались, запитували, і, замість відповіді, бачили перед собою замкнені двері. Строкаті люди стежили з подивом за їхніми потугами і в той самий час нюхали повітря, чим пахне. Пахло не добре: почувалася наявність залізного кільця, яке дедалі більше стискувалось. Хто ж то нас виручить? хто ж то придатне слово скаже? — щомить журились строкаті люди й були раді-радісінькі, коли у вухах їхніх залунали витверезливі звуки.

Настає короткий період задумливості: строкаті люди вже наважились, але ще соромляться. Потім строката маса починає потроху хвилюватися. Більше, більше, і раптом зойк: не ростуть вуха вище лоба, не ростуть!

Суспільство витверезилось. Це видовище загального вивольнення від зайвих думок, зайвих почуттів та зайвої совісті в такій мірі розчулює, що навіть наклепники й людиноненависники на якийсь час замовкають. Вони змушені признатися, що проста вобла, з пров'яленим молочком та вивітраним мозком, вчинила такі дива консерватизму, про які вони й думати не сміли. Одно втішає їх: що ці подвиги вчинені воблою під прикриттям їх людиноненависницьких зойків. Якби вони не волали до середництва шор, якби не загрожували скрученню в баранячий ріг — хіба могла б вобла з успіхом провадити свою мирно-відроджувальну пропаганду? Чи не заклоювали б її? чи не висміяли б її? І, нарешті, чи не перспектива скорпіонів та ран, яку щохвилини вони, наклепники, показують, вплинула на вирішення строкатих людей?

Деякі з наклепників навіть робили про всякий випадок лазівку. Хвалити хвалили, але камінь за пазухою все-таки приховували. «Чудово, — говорили вони: — ми з охотою припускаємо, що суспільство витверезилось, що химеру скасовано, а на її місце взяло свої права здорове, непідфарбоване життя. Та чи надовго? — та чи міцне наше витверезення — ось питання. В цьому розумінні мирний характер, що ознаменував процес нашого відродження, наводить на дуже серйозні думки. Досі ми знали, що помилки не так легко складають зброю навіть перед очевидністю доконаних фактів, а тут враз, зовсім несподівано, завдяки авторитетові прислів'я, — хай благонаміреного й висвяченого віковим досвідом, та все ж не більш як прислів'я, — є радикальне й повсюдне витверезення! Годі, чи так це? чи щире перетворення, що відбулося на наших очах? чи не є воно штучним компромісом або

тимчасовим *modus vivendi*¹, допущеним на те, щоб відвернути увагу? І чи нема в самих засобах, якими супроводжувалось відродження, ознак того легковажного лібералізму, що, уникаючи таких випробуваних засобів, як шори, мріє лагідними заходами розігнати хмару, що тяжить над нами? Чи не забувається при цьому занадто легко, що суспільство наше є не що інше, як різномастий і безхарактерний агломерат всіляких впливів та нашарувань і що з успіхом впливати на цей агломерат можна лише тоді, коли різноманітні елементи, з яких він складається, перед тим приведено до одного знаменника?»

Хоч би як там було, але справжній, здоровий тон було знайдено. Спершу його в салонах засвоїли; потім він у трактири пройшов, потім... Дамочки раділи й говорили: тепер у нас бали почнуться. Крамарі розгортали матерії й чекали поживалення промисловості.

Залишалось одне: знайти справжнє, здорове «діло», до якого можна було б «здоровий» тон застосувати.

Однак тут сталося щось незвичайне. Виявилося, що у всіх в голові були тільки шори, а про діло так мало думали, що ніхто навіть назвати його не міг. Всі говорять охоче: треба діло робити, але яке — не знають. А вобла походжає тимчасом серед відродженої юрби й самовдоволено вигукує: не ростуть вуха вище лоба! не ростуть!

— Змилуйся, воблонько! та це ж тільки «тон», а не «діло», — відказують їй: — а діло ж яке маємо робити, скажи!

Та вона товче одно й на п'ядь поступитися не згодна! Так про діло ні від кого нічого й не дізнались.

Та, крім того, тут-таки збоку вискочило й інше запитання: а що, коли справжнє діло, нарешті, і знайдеться, — хто ж його робити буде?

— Ви, Іване Івановичу, будете діло робити?

— Де вже мені, Іване Никифоровичу! Моя хата скраю... от хіба ви...

— Що ви! що ви! та хіба в мене дві голови! адже я, батечку, не забув...

І отак всі. В одного — хата скраю, в другого — не дві голови, третій — чогось не забув... всі дивляться, як би його у ворота проскочити, у всіх серце не на місці й руки — висять...

«Вуха вище лоба не ростуть!» — добре це сказано, сильно, а далі що? На стіні закарлюки оті читати? — хай і це

¹ Способом життя.

добре, а далі що? Не поворухнутися, не пискнути, носа не совати, не міркувати? — чудово й це, а далі що?

І що старанніше виводилося логічні наслідки, які випливали з воблоньчиної доктрини, то чимраз частіше стало поперек горла запитання: а далі що?

Відповіді на це запитання викликались наклепники та людиноненависники.

«Само по собі взяте, — говорили й писали вони: — вчення, відоме під назвою доктрини в'яленої вобли, не тільки не заслуговує догани, але навіть може бути назване цілком благонадійним. Та справа не в доктрині і її положеннях, а в тих заходах, що застосовувались для її здійснення та що про них ми, з самого початку, застерігали тих, кому відати про це належить. Заходи ці були зовсім негодящі, як це вже й виявилось тепер. Вони мали на собі клеймо того самого паскудного ліберальничання, яке вже стільки разів приводило нас на край безодні. Отож, коли ми ще не перебуваємо на дні її, то саме тільки завдяки здоровому глуздові, який здавна лежав в основі нашого життя. Хай же цей здоровий глузд і тепер, як звичайно, прислужиться нам. Хай підкаже він усім, хто серйозно розуміє інтереси своєї вітчизни, що єдиним доцільним способом, за допомогою якого ми можемо досягти якого-небудь наслідку, є шори. Про це нагадують нам перекази минулого; про те саме свідчать і заколоти теперішні. Цих заколотів не було б і сліду, якби наші застереження були вислухані та взяті до уваги. «*Savean consules!*»¹ кажемо ми й до цього додаємо для тих, що не знають латині, що в перекладі вислів цей означає: не лови гав!

Таким чином виявилось, що хоч і пров'ялили воблу, і нутрощі в неї вичистили, і мозок вивітрили, а все-таки, кінець кінцем, їй довелося розперізуватись. З тріумфуючої вона перетворилась на запідозрену, з благонаміреної — на лібералку. І на лібералку тим небезпечнішу, чим благонадійніша була думка, що становила основу її пропаганди.

І от одного ранку стався нечуваний злочин. Один із найзавзятіших наклепників схопив в'ялену воблу під зябра, відкусив їй голову, здер шкуру й у всіх на очах зжер...

Строкати люди дивились на це видовище, ляскали в долоні й горлалі: хай живуть шори! Але Історія подивилась на це інакше і потай вирішила в серці своєму: рсків через сто я неодмінно все це надрукую!

¹ Хай пильнують консули!

Поети багато у віршах про орлів пишуть, і завжди хвалять. І статура в орлів такої краси, що й не описати, і погляд бистрий, і літ величний. Він не літає, як інші птахи, а ширяє; крім того: дивиться на сонце й сперечається з громами. А дехто надає його серцю великодушності. Отож, якщо хочуть, наприклад, оспівати у віршах городовика, то неодмінно порівнюють його з орлом. Подібно до орла, городовик бляха № ось такий наглядів, схопив і, вислухавши, — простив.

Я сам дуже довго цим панегірикам вірив. Думав: а воно ж, і справді, гарно! Схопив... простив! простив!? — ось що особливо вабило. Кому простив? — миші!! Що таке миша?! І я біг покvapно до когo-небудь з друзів-поетів і казав про новий акт великодушності орла. А друг-поет ставав у позу, з хвилину сопів, і потім його починало нудити віршами.

Та одного разу мені спало на думку: чому ж, все-таки, орел «простив» миші? Бігла вона в своїй справі через дорогу, а він побачив, налетів, зібгав і... простив! Чому він «простив» миші, а не миша «простила» йому?

Далі — більше. Почав я прислухатися та придивлятися. Бачу: щось тут негаразд. По-перше, зовсім не на те орел, щоб мишей ловити, щоб їм прощати. По-друге, якщо й припустити, що орел «простив» миші, то, далєбі, було б куди краще, якби він нею зовсім не цікавився. І, по-третє, нарешті, хай би він був орел, чи архіорел, все-таки він — птах. У такій мірі птах, що порівняння з ним і для городовика може бути приємним тільки через непорозуміння.

І тепер я думаю про орлів так: орли це орли, та й годі. Вони хижі, м'ясоїдні, але мають на своє виправдання те, що сама природа створила їх винятковими антивегетаріанцями. І що вони, в той же час, дужі, далекозорі, швидкі, й нещадні, то цілком природно, що, коли вони з'являються, пернате царство поспішає притаїтися. І це буває від страху, а не від захоплення, як запевняють поети. А живуть орли завжди на самоті, в неприступних місцях, гостинності не виявляють, але розбишакують, а на дозвіллі від розбою дрімають.

Знайшовся однак орел, якому набридло жити на самоті. От і каже він своїй орлиці:

— Нудно одному з одним віч-на-віч жити. Дивисься цілий день на сонце — аж очманієш.

І почав він задумуватись. Що більше думає, то частіше й частіше йому в голову спадає: добре б так пожити, як у старі часи поміщики жили. Набрив би він двораків і жив би без клопоту. Ворони б плітки йому приносили, папуги — догори ногами перекидалися б, сорока б кашу варила, шпаки — в піснях його величали б, сови, сичі та пугачі вночі, як варта, літали б, а яструби, шуліки та соколи їжу б йому роздобували. А він залишив би при собі саму кровожерність. Думав-думав, та й наважився. Покликав одного разу яструба, шуліку та сокола й каже їм:

— Зберіть мені двораків, як у старі часи в поміщиків було; вони мене розважатимуть, а я їх у страху триматиму. От і все.

Вислухали хижакі цей наказ і полетіли в усі сторони. Закипіла в них справа не на жарт. Насамперед назганяли безліч ворон. Назганяли, записали в ревізькі списки й видали податкові листи. Ворона — птах плодючий і на все згодний. А найголовніше, тим вона хороша, що стан «мужичків» репрезентувати майстерно вміє. А відомо, що коли готові «мужички», то потрібні тільки деталі, що їх уже зовсім легко скомпонувати. І скомпонували. З деркачів та гагар духовий оркестр зібрали, папуг на блазнів переодягли, сороці-білобоці, як на те злодійка вона, ключі від скарбниці припоручили, сичів та пугачів примусили ночами на варті літати. Одно слово, такі умови створили, що хоч би й будь-якому дворянинові, то не соромно. Навіть зозулі не забули, на ворожку до орлиці настановили, а для зозулиних сиріт виховний дім збудували.

Та не встигли гаразд дворові штати запровадити, як уже переконалися, що є в них якийсь пропуск. Думали-думали, що б воно таке було, і, нарешті, здогадалися: у всіх дворах повинні бути науки та мистецтво, а в орла нема ні того, ні того.

Три птахи особливо вважали цей пропуск для себе прикриття: снігур, дятел і соловей.

Снігур був хлопець меткий і з дитячих років насвистаний. Виховувався він спочатку в школі кантоністів, потім служив у полку писарем та, навчившись ставити розділові знаки, почав видавати, без попередньої цензури, газету «Вісник лісів». Тільки ніяк пристосуватись не міг. То що-небудь зачепить — аж воно його зачіпати не можна; то чого-небудь не зачепить — аж його зачіпати не тільки можна, а й треба. А його за це по голівці стук та стук. От він і задумав: піду

в двораки до орла! Хай він звелить безкарно про славу його щоранку оповіщати!

Дятел був скромний учений і жив зовсім самотньо. Ні з ким ніколи не бачився (багато хто навіть думав, що він запоем, як усі серйозні вчені, п'є), а цілими днями сидів на сосновій гілляці та все довбав. І надовбав він цілий обережок історичних досліджень: «Родовід лісовика», «Чи була заміжня Баба-Яга?», «Якою ст'яттю слід відьом до ревізьких списків записувати?» та ін. Та хоч скільки довбав, видавця для своїх книжок знайти не міг. Тому й він надумав: піду до орла за дворового історіографа! а може, він воронячим коштом мої дослідження надрукує!

А щодо солов'я, то він на життєвй злигодні скаржитися не міг. Співав він здавна так солодко, що не тільки сосни старі, а й московські крамарі, слухаючи його, розчулювались. Весь світ його любив, весь світ, затамувавши подих, заслухувався, коли він, забравшись у хащу дерев, солодкими піснями захлинався. Але був хтивий та словолюбний над усяку міру. Мало йому було того, що він вільною піснею по лісу гримів, скривджені серця гармонією звуків напував... Думалось: орел йому намисто з мурашиних яечок на шию почепить, всі груди живими тарганами прикрасить, а орлиця таємні побачення при місяці призначатиме...

Одно слово, причепилися всі троє птахів до сокола: скажи орлові та скажи!

Вислухав орел соколину доповідь про потребу запровадження наук та мистецтв, і не зразу зрозумів. Сидить собі та циркає, та кігтями ворушить, а очі в нього, немов обточені камінці на сонці міняться. Ніколи він жодної газети не бачив; ні Бабою-Ягою, ні відьмами не цікавився, а про солов'я тільки те й чув, що це пташка дрібна, не варто задля неї дзьоба бруднити.

— Ти, мабуть, не знаєш, що й Бонапарт помер? — спитав сокіл.

— А який це такий Бонапарт?

— Ото ж бо. А знати про це не погано. Он гості приїдуть, розмовлятимуть. Скажуть: за Бонапарта це було, а ти очима лупатимеш. Не гаразд.

Покликали на пораду сову, — і та підтвердила, що треба науки й мистецтва серед двораків запроваджувати, бо ж при них і орлам ліпше живеться, та й збоку подивитися не соромно. Вчення — світло, а невчення — темрява. Спати ото та жерти кожен уміє, а ти розв'яжи задачу: «летіла згряя

гусей»—та й не скажеш, що дома. Воно ж розумні поміщики бувало за битого двох небитих давали,— виходить, користь в тому бачили. Он чирик: тільки й науки в нього, що відерце з водою носити вміє, а які гроші за такого саме платять!

— Я в темряві бачити можу, то мене за це мудрою прозвали, а ти й на сонце цілими годинами, не змигнувши, дивишся, а про тебе кажуть: спритний орел, а недоумкуватий.

— Що ж, я не проти наук! — циркнув орел.

Сказано — зроблено. Другого ж дня в орла серед двораків почався «золотий вік». Шпаки вивчали гімн «Науки живлять юнаків»*, деркачі та гагари на сурмах зігравались, папуги — нові кунштюки видумували. На ворон наклали новий податок, під назвою «освітнього»; для молодих соколенят і яструбенят влаштували кадетські корпуси; для сов, пугачів та сичів — академію де сіянс¹⁾, та до речі вже й вороненятам купили по примірнику азбуки-копійки. І, нарешті, найстарішого шпака призначили на віршника, під ім'ям Василя Кириловича Тредьяковського*, і дали йому наказ, щоб на завтра ж був готовий до змагання з солов'єм.

І ось жаданий день настав. Поставили перед орлом новобранців і звеліли їм хвалитися. Найбільший успіх випав снігуреві. Замість привітання він прочитав фейлетона, та такого легкого, що навіть орлові здалося, ніби він розуміє. Говорив снігур, що треба жити без клопоту, а орел підтвердив: а так! Говорив, аби в нього був роздрібний продаж добрий, а до іншого ні до чого йому діла нема, а орел підтвердив: а так! Казав, що хлопське життя краще за панське, що в пана клопоту багато, а хлопів при панові й горенька нема, а орел підтвердив: а так! Говорив, що коли в нього совість була, то він без штанів ходив, а тепер, як совісті ані краплі не залишилось, він зразу по дві пари штанів надіває, — а орел підтвердив: а так!

Нарешті снігур набрид.

— Дальший! — циркнув орел.

Дятел почав з того, що генеалогію орла від сонця вивів, а орел з свого боку підтвердив: і я щось подібне від свого татонька чув. Було в сонця, — говорив дятел: — трое дітей: дочка Акула та два сини: Лев та Орел. Акула була розбещена — її за це батько в морську безодню запроторив; син

¹ Académie des sciences — академію наук.

Лев батька відщурився — його батько владикою над пустелею зробив; а Орелко був син шанобливий, батько його ближче до себе влаштував — повітряні простори йому у володіння приділив.

Та не встиг детял навіть вступ до свого дослідження продовжати, як орел уже з нетерпіння кричав:

— Дальший! дальший!

Тоді заспівав соловей і зразу ж осоромився. Співав він про радість хлопа, який дізнався, що бог послав йому поміщика; співав про великодушність орлів, що хлопам на чарку, не шкодуючи, дають... Одначе, хоч як він із шкури пнувся, щоб у хлопську ногу потрапити, та з «мистецтвом», яке в нього було, ніяк звладати не міг. Сам ото він згори до низу хлоп був (навіть зношений білий галстук десь роздобув та голівоньку баранцями завив), але «мистецтво» в хлопських рамках всидіти не могло, весь час на волю випирало. Скільки він не співав, — не розуміє орел, та й годі!

— Що той дурень бурмоче? — крикнув він, нарешті: — покличте Тредьяковського!

А Василь Кирилович вже й тут. Ті ж самі хлопські сюжети взяв, але так їх виразно виклав, що орел тільки те й робив, що повторював: а так! а так! а так! І внаслідок надів Тредьяковському намисто з мурашиних яечок, а на солов'я блимнув очима, гукнувши: забрати негідника!

На цьому честолюбні спроби солов'я й закінчилися. Вмить запроторили його в буцегарню й продали в Заряддя, у шинок «Розлука друзів», де й досі він напоює солодкою отрутою серця підпилих «метеорів».

А проте справа освіти все-таки не була занедбана. Яструбенята й соколенята й далі ходили до гімназії; академія де сіянс заходилася видавати словник і подолала половину літери А; дятел дописував 10-й том «Історії лісовиків». Але снігур притаївся. З першого ж дня він передчував, що усій цій освітницькій метушні буде швидкий і немилосердний кінець, і, як видно, передчуття його мали досить певну підставу.

Річ у тім, що сокіл і сова, які взяли на себе керівництво в освітницькій справі, допустилися великої помилки: вони надумали навчити грамоти самого орла. Навчали його за звуковим методом, легко і цікаво, але хоч як старались, він і через рік, замість «Орел», підписувався «Арер», і жоден солідний позикодавець векселів з таким підписом не брав. Та ще більша помилка полягала в тому, що, подібно до всіх

педагогів взагалі, ні сова, ні сокіл не давали орлу ніякого відпочинку. Щохвилини ходила сова слідом за ним, викрикуючи: бб... зз... хх..., а сокіл, теж щохвилини, навчав, що без перших чотирьох правил арифметики нагробованої здобичі поділити не можна.

— Украв ти десятеро гусенят, двох писареві кварталного подарував, одного сам з'їв — скільки про запас залишилося? — з докором питав сокіл.

Орел не міг розв'язати й мовчав, але злість проти сокола нагромаджувалась у його серці з кожним днем більше й більше.

Виникла напруженість стосунків, з якої негайно скористувалась інтрига. На чолі змови став шуліка і потяг за собою зозулю. Ця почала нашіптувати орлиці: занаястять вони годувальника нашого, завчать! А орлиця почала орла дражнити: вчений! вчений! Потім, спільними силами, розбуркали «погані пристрасті» в яструбі.

І ось одного разу на світанку, тільки-но орел очі продер, сова, як звичайно, підкралася ззаду й затуркотіла йому на вухо: вв... зз... рррр...

— Геть, осоружна! — лагідно огризнувся орел.

— Будьте ласкаві, ваша статечність, повторіть: бб... кк... мм...

— Вдруге кажу: геть!

— Пп... хх... шш...

В одну мить повернувся орел до сови й розірвав її надвоє.

А через годину, нічого не відаючи, повернувся з вранішнього полювання сокіл.

— Ось тобі задача, — сказав він: — нагробовано оце за ніч два пуди дичини; якщо на дві рівні частини цю здобич поділити, одну — тобі, другу — всім іншим челядникам, — скільки тобі дістанеться?

— Все, — відповів орел.

— Ти говори до діла, — відказав сокіл. — Якби тобі «все», я б і не питав тебе!

Не вперше такі задачі сокіл задавав; але цього разу тон, що він узяв, здався орлові нестерпним. Вся кров у ньому закипіла при думці, що він каже «все», а хлоп насмілюється заперечувати: «не все». А відомо, що коли в орлів кров закипає, то вони педагогічних засобів від крамоли відрізняти не вміють. Так він і зробив.

Але, скінчивши з соколом, орел все ж застеріг:

— А де сіянс академія хай залишається, як і раніше!

Знову проспівали шпаки: «Науки живлять юнаків», але для всіх уже було ясно, що «золотий вік» кінчається. В перспективі насувалась п'ятма нещастя зі своїми неодмінними супутниками: чварами та всілякими заколотами.

Заколот почався з того, що на місце покійного сокола з'явилося два претенденти: яструб і шуліка. А що увагу обох суперників було спрямовано тільки на власні інтереси, то справи двораків відсунулись на другий план і почали по-троху занепадати.

Через місяць від недавнього золотого віку не залишилося й сліду. Шпаки розледачили, деркачі почали фальшивити, сорока-білобока крала до нестями, а на воронах набиралося так багато недоплат, що довелось вдатись до екзекуції. Дійшло до того, що навіть їжу орлові почали давати зіпсовану.

Щоб виправдати себе в цьому безладді, яструб та шуліка тимчасово подали один одному руки й скинули всі злигодні на освіту. Науки, мовляв, безперечно, корисні, але тільки тоді, як вони вчасні. Жили, мовляв, наші дідусі без наук, і ми без них проживемо...

І на доказ того, що всієї шкоди науки завдають, почали викривати змови, і неодмінно такі, щоб хоч часослов та був причетний до них. Почались розшуки, слідства, судовища...

— Годі! — раптом пролунало вгорі.

Це крикнув орел. Освіта припинила свою течію.

Серед усієї двірні запанувала така тиша, що чути було, як плазує по землі наклепницький шепіт. Першою жертвою нового подуву поліг дятел. Бідолашний цей птах, їй-богу, не винен був. Але він умів грамоти, і цього було цілком досить для обвинувачення.

— Розділові знаки ставити вмієш?

— Не тільки звичайні знаки розділові, але й надзвичайні, як-от: лапки, тире, дужки — завжди, по ширій совісті, ставлю.

— А жіночу стать від чоловічої відрізнити можеш?

— Можу. Навіть уночі не помилюсь.

Та й усе. Прибрали дятла в кайдани й запроторили в дупло навечно. А другого дня він у тому дуплі, заїдений мурахами, помер.

Ледве закінчилася історія з дятлом, як далі стався погром в академії де сіяє.

Однак ж сичі та пугачі захищалися твердо: жалко їм було з теплими казенними квартирами розлучатися.

Говорили, що не заради того сіянсами цікавляться, щоб їх поширювати, а для того, щоб від поганого ока їх оберігати. Але шуліка зразу викрути їх спростував, спитавши: та сіянси оті навіщо? І вони на це запитання не відповіли (не сподівались). Тоді їх поштучно розпродали городникам, а ті, наробивши з них опудал, поставили городи стерегти.

В той самий час відібрали у вороненят азбуку-копійку, стовкли її в ступі та з тієї маси наробили гральних карт.

Далі — більше. Після сов і пугачів узялись за шпаків, деркачів, папуг, чижів... Навіть глухого тетерука запідозрили в тому, що він «не так думає», на тій підставі, що він удень мовчить, а вночі спить...

Двір спорожнів. Залишилися орел з орлицею, і при них яструб та шуліка. А віддалік — безліч вороння, яке безсовісно плодилось. І що більше плодилось, то більше нагромаджувалось на ньому недоїмок.

Тоді шуліка з яструбом, не знаючи, кого нищити (вороння сюди не належало), почали не давати жити один одному. І все на ґрунті наук. Яструб доніс, що шуліка потай читає часослов, а шуліка пустив ябеду, що в яструба у дуплі «найновіший пісенник» сховано.

Орел збентежився...

Та тут сама Історія прискорила свій перебіг, щоб покласти край цьому розгартіяшеві. Сталося щось незвичайне. Побачивши, що вони залишилися без догляду, ворони раптом схаменулись: а що ото про це в азбуці-копійці сказано? Та не встигли гаразд пригадати, як тут-таки інстинктивно здійнялись усім табуном з місця й полетіли.

Погнався за ними орел, та де там: солодке поміщицьке життя так його розніжило, що він ледве крилами міг ворушити.

Тоді він повернувся до орлиці й вигукнув:

— Хай це буде орлам наукою!

Але що саме означало в цьому разі слово «наука», чи то, що освіта для орлів шкідлива, чи то, що орли для освіти шкідливі, чи, нарешті, те і те разом — про це він не сказав.

КАРАСЬ-ІДЕАЛІСТ

Карась з йоржем сперечався. Карась казав, що можна на світі самою правдою прожити, а йорж запевняв, що не можна без того обійтися, щоб не злукавити. Що саме розу-

мів Йорж під висловом «злукавити» — невідомо, а тільки кожного разу, як він ці слова вимовляв, карась з обуренням вигукував:

— Та це ж підлота!

На що Йорж відказував:

— От уже побачиш!

Карась — риба сумирна й до ідеалізму схильна: недарма його ченці люблять. Лежить вона здебільшого на самому дні річкової заводі (де тихіше) або ставу, зарившись у мул, і вибирає звідти мікроскопічних черепашок собі на харч. Ну, звісно, полежить-полежить, та й що-небудь видумає. Інколи навіть і дуже вільне. Та що карасі ці до цензури своїх думок не подають, ні в участку не прописують, то в політичній неблагодійності їх ніхто не підозріває. А якщо інколи й бачимо, що час від часу на карасів улаштовують облаву, то зовсім не за вільнодумність, а за те, що вони смачні.

Ловлять карасів переважно сіттю або неводом; але щоб ловіння було вдале, конче треба бути вправним. Досвідчені рибалки вибирають для цього час зараз-таки після дощу, коли вода буває каламутна, і тоді закидаючи невід, починають ляпати по воді мотузкою, кийками і взагалі вчиняти шум. Почувши шум і думаючи, що він звіщає перемогу вільних ідей, карась підіймається з дна й починає дізнаватися, чи не можна і йому як-небудь примоститися до тріумфу. Ось тут він і потрапляє у величезній кількості в невід, щоб потім зробитися жертвою людської обжерливості. Бо, знову кажу, карасі становлять таку смачну страву (особливо засмажені в сметані), що предводителі дворянства охоче частують ними навіть губернаторів.

А щодо йоржів, то це риба, яку вже зачепив скептицизм, і до того ж колюча. Коли її зварити в ющі, буде чудовий бульйон.

Як це воно трапилося, що карась з йоржем зійшлись, — не знаю; знаю тільки, що одного разу, зійшовшись, ту ж мить сперечатися почали. Посперечались раз, посперечались другий, а потім і смак розібрали, побачення один одному стали призначати. Спливуться де-небудь під лататтям та й починають розумні розмови вести. А плітка білочерева грається коло них та розуму набирається.

Першим завжди зачіпав карась.

— Не вірю, — казав він: — щоб боротьба та чвари були нормальним законом, під впливом якого нібито судилося

розвиватись усьому, що живе на землі. Вірю в безкровний успіх, вірю в гармонію і глибоко переконаний, що щастя — не марна фантазія мрійних голів, а рано чи пізно зробиться надбанням усіх!

— Аякже, чекай! — іронізував йорж.

Йорж сперечався уривчасто й неспокійно. Це риба нервова, що, як видно, зазнала багато прикростей. Накипіло в неї на серці... ох, накипіло! До ненависті поки ще не дійшло, але віри й наївності вже й сліду нема. Замість мирного життя, вона всюди чвари бачить; замість прогресу — загальну здичавілість. І запевняє, що той, хто претендує жити, повинен на все це зважити. А карася вважає «дурненьким», хоч у той самий час знає, що тільки з ним і можна «душу розважати».

— І дочекаюсь! — відказував карась: — і не я один, усі дочекаються. Темрява, в якій ми плаваєм, є виплід гіркої історичної випадковості; а що нині, завдяки найновішим дослідженням, можна цю випадковість по кісточках розглянути, то й причини, які її викликали, не можна вже вважати за такі, що їх не усунути. Темрява — доконаний факт, а світло — сподіване майбутнє. І буде світло, буде!

— Значить, і такий, по-твоему, час настане, коли й щук не буде?

— Яких це щук? — здивувався карась, бо був такий наївний, що коли при ньому говорили: на те шука в морі, щоб карась не дрімав, то він думав, ніби це щось на зразок тих мавок та русалок, якими малих дітей лякають, і, звісно, ані крапельки не боявся.

— Ох, бовдур ти, бовдур! Світові завдання розв'язувати хочеш, а про щук уявлення не маєш!

Йорж зневажливо ворухив плавниками й плив собі до дому; та через якийсь час співрозмовники знову де-небудь у затишному місці спливались (у воді ж нудно) і знову починали диспутувати.

— В житті найпершу роль добро відіграє, — просторікував карась: — зло — це так собі, через непорозуміння допущено, а головна життєва сила все-таки в добрі полягає.

— Наставляй кишеню!

— Ох, йорж, яких ти недоладних висловів уживаєш! «Наставляй кишеню!» хіба це відповідь?

— Та тобі, по правді, і зовсім відповідати не слід. Дурний ти — от тобі й усе!

— Ні, ти послухай, що я тобі скажу. Що зло ніколи не було творчою силою — про це й історія свідчить. Зло душило, чавило, спустошувало, нищило мечем і вогнем, а творчою силою було тільки добро. Воно йшло на допомогу пригніченим, воно визволяло з кайданів та закову, воно пробуджувало в серцях плідні почуття, воно давало простір ширянню розуму. Якби не було цього справді творчого чинника життя, не було б історії. Бо ж що таке, по суті, історія? Історія — це повість визволення, це оповідання про перемогу добра й розуму над злом і безумством.

— А ти, видно, достеменно знаєш, що зло й безумство зганьблені? — насміхався йорж.

— Не зганьблені ще, але будуть зганьблені — це я тобі правду кажу. І знову-таки пошлюсь на історію. Порівняй, що колись було, з тим, що є, — і ти легко погодишся, що не тільки зовнішні засоби зла пом'якшали, але й сама сума його помітно зменшилась. Візьми хоч би нашу риб'ячу породу. Перше нас повсякчас ловили, і переважно під час «ходу», коли ми, як очманілі, самі в сіті ліземо, а нині саме під час «ходу» визнають шкідливим нас ловити. Перше нас, можна сказати, найбільш дикунськими способами знищували — в Уралі, розказують, під час багріння, вода на багато верст від риб'ячої крові червона була, а тепер — зась. Неводи та верші, та вудки — більш ані-ні! Та й про це ще в комітетах міркують: які неводи? з якої нагоди? задля чого?

— А тобі, видно, неоднаково, яким способом у юшку потрапити?

— В яку це юшку? — дивувався карась.

— Ох, дідько б тебе взяв! Карасем зветься, а про юшку не чув. Яке ж ти після цього право зо мною розмовляти маєш? Адже, щоб в суперечки заходити та погляди обстоювати, треба принаймні з обставинами справи наперед обізнатися. Про що ж ти розмовляєш, коли навіть такої простої істини не знаєш: що на кожного карася чекає в майбутньому юшка? Геть... заколю!

Йорж најувався, а карась швидко, наскільки дозволяла його незграбність, спускався на дно. Та через добу друзі-супротивники знову спливались і нову розмову починали.

— Оце вчора до нашої заводі шука заглядала, — сповіщав йорж.

— Та сама, про яку ти вчора згадував?

— Еге ж. Припливла, заглянула, мовила: щось начебто вже занадто тихо тут! мабуть, тут карасі водяться?.. Та й попливла собі.

— Що ж мені теперечки робити?

— Готуватися — та й усе. Ото як припливе вона та втупиться в тебе очницями, ти тоді луску та пера притули щільніше та й лізь просто їй в пащу!

— Чого ж я полізу? Якби я чим-небудь завинив...

— Дурний ти — ось у чому твоя провинна. Та й жирний до того. А дурному та жирному й закон велить щуці в пащу лізти!

— Не може бути такого закону! — щиро обурювався карась. — І щука не має права задарма ковтати, а повинна перше пояснень зажадати. Ось я з нею поговорю, всю правду викладу. Правдою тою я з неї сьомий піт вижену.

— Казав я тобі, що ти бовдур, і тепер те ж саме скажу: бовдур! бовдур! бовдур!

Йорж дуже сердився й давав собі слово надалі не водитися зовсім з карасем. Та через кілька днів, дивись, звичка знову взяла своє.

— От якби всі риби проміж себе погодились... — загадкою починав карась.

Але тут вже й самому йоржеві ставало моторошно. Про що це бовдур мову заводить? — думалось йому: — так і дивись, пробрешеться, а тут головень неподалік походжає. Іч, і очі набік, немов не його діло, скосив, а сам, те й знає, що прислухається.

— А ти не всяке слово вимовляй, що тобі в голову прийде! — переконував він карася: — нема чого пащеку роззявляти; можна й пошепки, що треба сказати.

— Не хочу я шепотітися, — провадив далі карась байдужно: — а говорю просто, що якби всі риби між собою погодились, тоді...

Але тут йорж брутально перепинив свого приятеля.

— З тобою, як видно, гороху наївшись, говорити треба! — кричав він до карася і, накивавши п'ятами, відпливав від нього додому.

І досадно йому та й жалко карася було. Хоч і дурний він, а все-таки тільки з ним по душі поговорити можна. Не розбазікає він, не продасть — в кого тепер ці властивості знайдеш? Поганий нині час, такий час, що на батька з матір'ю покладатися не можна. Он плітки, хоч і не можна

про них прямо чогось поганого сказати, а все-таки, чого доброго, не тямлячи, бовкнуть! А про головнів, язів, линів та іншу челядь годі й казати! За хробачка заприсягнути на хресті ладні! Бідний карась! ні за копійку він між ними пропаде!

— Подивись ти на себе, — говорив він карасеві: — ну, яку ти, в разі чого, оборону з себе становити можеш? Череве в тебе велике, голова мала, до видумок не здатна, рот — сміх один. Навіть луска на тобі — і та несерйозна. Ні моторності в тебе, ні в'юнкості — справжнє вайло! Кожен, хто хоче, підходить до тебе та й їж!

— Та за що ж мене їсти, коли я не завинив? — як і перше товк своє карась.

— Слухай, дурне поріддя! Хіба ж їдять «за що»? Хіба тому їдять, що покарати хочуть? Їдять тому, що їсти хочеться — та й годі. І ти, думаю, їси. Не даремно ж ото носом у мулі порпаєшся, а черепашок ловиш. Їм, черепашкам отим, жити хочеться, а ти, бевзь, ними череве зранку до вечера набиваєш. Скажи: чим же вони тобі завинили, що ти їх щохвилини караєш? Пам'ятаєш, як ти вчора казав: от якби риби між собою погодились... А що, якби черепашки між собою погодились — чи солодко тобі, бевзеві, тоді було б?

Запитання було так просто й так неприємно поставлене, що карась зніяковів і трохи зашарівся.

— Та черепашки — це ж... — пробурмотів він збентежено.

— Черепашки — це черепашки, а карасі — карасі. Черепашками карасі ласують, а карасями — щуки. І черепашки нічого не завинили, і карасі не винні, але й ті і ті повинні відповідати. Хоч сто років про це думай, а нічого іншого не вигадаєш.

Сховався після цих йоржевих слів карась якнайглибше в твань і став на дозвіллі думати. Думав, думав, і, тимчасом, черепашок їв та їв. І чим більше їсть, тим більше хочеться. Нарешті одначе додумався.

— Я не тому їм черепашок, що вони завинили — це ти правду сказав, — пояснив він йоржеві: — а тому я їх їм, що вони, ці черепашки, самою природою мені для їжі призначені.

— Хто ж це тобі сказав?

— Ніхто не сказав, а я сам, власним спостереженням дійшов. У черепашки не душа, а пара; її їси, а вона й не

розуміє. Та й створено її так, що ніяк не можна, щоб її не проковтнути. Потягнеш рилом воду, а воно в роті в тебе вже видимо-невидимо черепашок кишить. Я й не ловлю їх — самі в рот лізуть. Ну, а карась — зовсім інша річ. Карасі, брат, понад десять вершків бувають, — то з таким старим ще поговорити треба, перше ніж з'їсти його. Треба, щоб він серйозну капость зробив — ну, тоді, звісно...

— От як шука проковтне тебе, тоді ти й дізнаєшся, що треба для цього зробити. А до того часу краще мовчав би.

— Ні, не буду я мовчати. Хоч я зроду шука не бачив, та тільки можу міркувати з розповідей, що й вони до голосу правди не глухі. Будь ласка, скажи: хіба може такий злочин статися! Лежить собі карась, нікого не займає, і раптом, ні за що, ні про що, до шуки в черево потрапляє! Ніколи в світі я цьому не повірю.

— Дивак! таж оце вчора, на очах у тебе, чернець аж два неводи твого брата з заводі витяг... Як ти думаєш: милуватися, чи що, він з карасів отих буде?

— Не знаю. Тільки це ще ворожка надвое казала, що з тими карасями сталося: чи їх з'їли, чи їх у сажалку пустили. І живуть вони там без клопоту на монастирському хлібі!

— Ну, живи, коли так, і ти, дурна голово!

Минали дні по днях, а диспутам карася з йоржем і кінця не було видно. Місце, де вони жили, було тихе, навіть трохи зеленою пліснявою вкрите, якраз для диспутів сприятливе. Хоч би про що балакав, хоч би які мрії виникали, — безкарність цілковита. Це в такій мірі підбадьорило карася, що він з кожним сеансом дедалі більше тон своїх екскурсій в емпіреї підносив.

— Треба, щоб риби любили одна одну! — промовляв він: — щоб кожна за всіх і всі за кожно — ось коли справжня гармонія здійсниться!

— Бажав би я знати, як ти з своєю любов'ю до шуки під'їдеш! — охолоджував його йорж.

— Я, брат, під'їду! — провадив своєї карась: — я такі слова знаю, що кожна шука в одну мить від них на карася перетвориться!

— Ану-бо, скажи!

— Та просто питаю: чи знаєш, мовляв, шуко, що таке добродієність та які обов'язки вона щодо ближніх накладає?

— Приголомшив, нічого казати! А хочеш, я тобі за це саме запитання голкою живота прокалю?

— Ой, ні! будь ласка, ти цим не жартуй!

Або:

— Тільки тоді ми, риби, свої права усвідомимо, коли нас з малих літ в громадянських почуттях виховуватимуть!

— А на якого дідька тобі громадянські почуття потрібні?

— Все-таки...

— Ото ж бо «все-таки». Громадянські почуття тільки тоді до речі, коли перед ними простір відкрито. А що ж ти з ними, в твані лежачи, робитимеш?

— Не в твані, а взагалі...

— Наприклад?

— Наприклад, чернець мене в юшці захоче зварити, а я йому скажу: не маєш, отче, права без суду так жахливо мене карати!

— А він тебе за грубощі на сковороду, або в присок гарячий... Ні, друже, як у твані жити, то не громадянські, а йолопські почуття треба мати — ось це так. Сховайся, де густіше, і мовчи, йолопе!

Або ще:

— Риба не повинна рибою житися, — марив наяву карась. — Для риб'ячого харчування й без того природа безліч смачних сграв приготувала. Черепашки, мухи, черви, павуки, водяні блохи; нарешті, раки, змії, жаби. І все це добро, все пожива.

— А для щук пожива — карасі, — витверезував його йорж.

— Ні, карась сам по собі. Якщо природа йому не дала захисних засобів, як-от тобі, наприклад, то це означає, що треба особливий закон, аби забезпечити його особу, видати!

— А якщо цього закону не виконуватимуть?

— Тоді треба напоумлення опублікувати: ліпше, мовляв, зовсім законів не видавати, якщо їх не виконувати.

— І гаразд буде?

— Гадаю, що багато хто посоромиться.

Знову кажу: дні минали по днях, а карась усе марив. Іншому за це хоч би по носі дали, а йому — нічого. І теревенив би він отак аридові віки, якби хоч трошечки поберігся. Але він так уже занісся, що зовсім ні на що не зважав. Припускав та припускав, коли це до нього голівень з повісткою: назавтра, мовляв, шука вшанує заводь своїм прибуттям, то ти, карасю, гляди! якнайраніше відповідь давати з'явись!

Карась однак не злякався. По-перше, він стільки різноманітних відзвнів про щуку чув, що й сам познайомитися з нею цікавився, а по-друге, він знав, що в нього таке магічне слово є, яке, коли його сказати, ту ж мить найлютішу щуку на карася оберне. І дуже на це слово покладався.

Навіть йорж, бачивши отаку його віру, задумався, чи не занадто вже далеко зайшов він, заперечуючи йому. Може, й справді щука тільки того й чекає, щоб її полюбили, добру пораду їй дали, розум та серце їй просвітили? Може, вона... добра? Та й карась, мабуть, зовсім не такий бевзв, яким на перший погляд здається, а навпаки, розважливо собі кар'єру влаштовує? От завтра він прийде до щуки та просто й ляпне їй саму сушу правду, якої вона зроду ні від кого не чула. А щука візьме та й скаже: за те, що ти, карасю, мені сушу правду сказав, дарую тобі цю заводь, будь ти над нею начальником!

Припливла на ранок щука, тут як тут. Дивиться на неї карась та й дивується: яких йому пліток про щуку не наплели, а вона — риба як риба! Тільки рот до вух та паща така, що якраз він, карась, пролізе.

— Чула я, — мовила щука: — що дуже ти, карасю, розумний і на балачки майстер. Хочу я з тобою диспут мати. Починай.

— Про щастя я найбільше думаю, — скромно, але з гідністю відповів карась. — Щоб не я один, а всі були щасливі. Щоб усі риби в усякій воді вільно плавати могли, а якщо котра в твань заховатися схоче, то й у твані хай полежить.

— Гм... і ти думаєш, що таке діло статися може?

— Не тільки думаю, але й повсякчас цього чекаю.

— Наприклад: пливу я, а поряд зо мною... карась?

— То що ж таке?

— Вперше чую. А якщо я обернусь та карася тее... з'їм?

— Такого закону, ваша високостатечність, нема; закон каже прямо: черепашки, комарі, мухи та мошкара хай будуть для риб поживою. А крім того, пізнішими різними указами до поживи залічено: водяних бліх, павуків, хробаків, жуків, жаб, раків та інших водяних мешканців. Але не риб.

— Замало для мене. Головню! невже такий закон є? — звернулася щука до головня.

— Забутий, ваша високостатечність! — спритно викрутився головень.

— Я так і знала, що не може такого закону бути. Ну, а ще ти чого повсякчасно, карасю, сподіваєшся?

— А ще сподіваюся, що справедливість переможе. Дуже не тиснутимуть слабких, багаті — бідних. Що виявиться така загальна справа, в якій усі риби свій інтерес матимуть і кожна те, що їй належить, робитиме. Ти, шуко, найдужча й найспритніша — ти й діло собі важче візьмеш; а мені, карасеві, за моїми скромними здібностями, і діло скромне дадуть. Кожен для всіх і всі для кожного — ось як буде. Коли ми один за одного стоятимемо, тоді й обдурити нас ніхто не зможе... Де ще там той невід покажеться, а ми вже драла! Хто під камінь, хто аж на дно в мул, хто в нору або під корч. Юшку оту, мабуть що, видно, покинути доведеться!

— Не знаю. Не дуже-то люблять люди кидати те, що їм смачним здається. Ну, та це ще коли буде. А ось що: то значить, по-гвоєму, і я працювати повинна буду?

— Як інші, так і ти.

— Вперше чую. Біжи, проспись!

Проспався карась, чи ні, але розуму в нього, в усякому разі, не збільшилось. Опівдні він знову з'явився на диспут, і не тільки без будь-якої боязкості, а навіть веселіший, ніж вперше.

— То ти вважаєш, що я працюватиму, і ти з моєї праці ласувати будеш? — просто поставила запитання шука.

— Усі один з одного... з спільної, загальної праці...

— Розумію: «один з одного»... а між іншим і з мене... гм! Думається одначе, що це ти шкідливе говориш. Головно! як, по-теперішньому, таке називається?

— Сицилізмом, ваша високостатечність!

— Так я й знала. Давненько я вже чую: бунтівничі, мовляв, слова карась говорить! Тільки думаю: дай-но краще сама послухаю... Аж он ти який!

Мовивши це, шука так промовисто лягнула по воді хвостом, що хоч який простак був карась, але й він здогадався.

— Я, ваша високостатечність, нічого, — пробурмотів він збентежено: — це я через недоумство.

— Гаразд. Недоумство гірше за злочинство, кажуть. Якщо дурням волю дати, то вони розумним жити на світі не дадуть. Наговорили мені про тебе хтозна-скільки, а ти — карась карасем, — та й годі. І п'ять хвилин я з тобою не розмовляла, а ти вже до смерті мені набрид.

Шука задумалася та якось так загадково на карася подивилась, що він уже й зовсім зрозумів. Та, мабуть, вона після того, як учора обжерлась, їсти ще не хотіла, і тому позіхнула й ту ж мить захропла.

Та цього разу карасеві вже не так щасливо минулось. Тільки-но щука замовкла, його з усіх боків обступили голівні й узяли під варту.

Увечері, ще не встигло сонечко сісти, як карась утретє з'явився до щуки на диспут. Та з'явився вже під вартою й до того ж з деякими пошкодженнями. А саме: окунь, допитуючи, покусав йому спину й частину хвоста.

Але він усе ще бадьорився, бо в запасі в нього було магічне слово.

— Хоч ти мені й супротивник,— почала знову першою щука: — та, видно, лихо моє таке: страх як диспути люблю! Будь ласка, починай!

При цих словах карась раптом почув, що серце в нього загорілось. В одну мить він підібрав живота, затріпотів, заляскав рештками хвоста по воді і, дивлячись щуді просто у вічі, щосили grimнув:

— Чи знаєш ти, що таке доброчесність?

Щука роззявила рота з подиву. Машинально потягла вона воду і, зовсім не бажаючи проковтнути карася, проковтнула його.

Риби, що були свідками цієї пригоди, на мить остовпіли, але зараз-таки опам'ятались і поспішили до щуки дізнатися, чи щасливо вона повечеряла, чи не вдавилась. А йорж, який уже заздалегідь усе передбачив і передрік, вплив наперед і урочисто проголосив:

— Ось вони, диспути наші, які!

ІГРАШКОВОЇ СПРАВИ ЛЮДЦІ

184* року я жив в одній з північних губерній Росії*. Жив, тобто перебував на службі, як це само собою розумілося в ті часи. І до того ж усякі діла робив: горнувся до лона начальника краю, танцював котильйон з губернаторшею, розмовляв з жандармським штаб-офіцером про велич Росії та, вкупі з управителем палати державного майна, плакав гарячими слізьми, коли той запевняв, що майбутнє належить окружним начальникам. І, що найважливіше, страшенно сердився, коли при мені називали окружних начальників емісарами Пугачова. Одно слово, збував час не дуже корисно.

У той час, поблизу губернського міста, квітнуло (а може, й тепер квітне) невеличке повітове місто Любезнов, куди

я частенько-таки їздив, по-перше, тому, що вільного часу було дуже багато, а по-друге, тому, що там служив за городничого мій приятель, штабс-капітан Вальяжний, а в нього була економка Ганночка. Ця Ганночка була дуже мила особа, і, скажу вам, коли мені доводилось пити у Вальяжного чай або кофій, то дуже приємно було думати, що пропонуваній напій наливала дівця доброутробна, а не яка-небудь пряникова форма. Та, проте, тільки й того. Хоч воно й був на мене донос, ніби я їжджу до Любезнова, «щоб поласувати», але, зважаючи на мою бездоганну службу, це було таким малоймовірним, що сам його превосходительство власноручно на доносі написав: «не вірю; хай їздить».

Подібно до того, як у будь-якого батька родини завжди буває особливо надійне чадо, про яке батьки кажуть: цей не зрадить!— подібно до цього у кожного губернатора буває своє улюблене місто, яке його превосходительство називає своєю «гвардією» та про яке серце його не знає будь-яких тривог. Про такі міста ні в губернаторській канцелярії, ні в губернському правлінні, буває, місяцями зовсім нічого не чути. Справники в них — непитущі; городничі — такі, що дві чарки, коли встануть, три перед обідом і три перед вечерею — та й самі кажуть: годі! міські голови — такі, що тільки про те й думають, як би то нову пожежну трубу придбати або громадський банк влаштувати, а мешканці — працюючі, з начальством лагідні й сплачувати податки схильні.

До таких муіципій, що тішили начальницькі серця, належав і Любезнов. Я пам'ятаю, губернатор аж руки потирав, коли заходила мова про це місто. «За Любезнов я не турбуюсь! Любезновці нас не зрадять!» вигукував його превосходительство, і все губернське правління, в повному складі, вторувало: «так, за Любезнов ми не турбуємось! Любезновці нас на зрадять!» Зате бувало як тільки надійде з Петербурга циркуляр про приймання пожертв на пам'ятник Феофанові Прокоповичу чи на стипендію імені генерал-майора Мардарія Одчайдушного, то ту ж мить перша думка: якнайшвидше дати знати любезновцям! І, справді, не встигне начальство й оглянутися, як справник Милозоров уже й шле 50 коп., а городничий Вальяжний — аж 75 коп. Тоді, як з Придуркуватого городничий з сумом доносить, що, за наполегливим його запрошенням пожертв на означений предмет надійшло лише 1 копіяка... Та ще запитує, як виконати наказ, що

з тією копійкою зробити, бо, мовляв, поштова контора приймає гроші на перекази лише в круглих сумах!

Любезнов було місто невеличке, але таке чепурне, що тільки хіба найглухішої осені, та й то не на всіх його вулицях, можна було загрузнути. В ньому був громадський банк, справна пожежна команда, бульвар на березі річки Любезновки, невеликий мурований торговельний двір, собор, дві бруковані вулиці — одно слово, все, що може тішити найпримхливіше начальницьке серце. Та головною прикрасою міста був міський голова. Ця надзвичайно діяльна людина аж п'ять триліть не сходила з головування й протягом цього часу неухильно давала бенкети губернській владі, а місцевій — кидала подачки. За допомогою цієї внутрішньої політики голова і сам міцно тримався на місці, і в той самий час тримав любезновську громаду в дисципліні, що скидалася на шори. І ось, може, завдяки цим останнім, в Любезнові розквітли найрізноманітніші майстерства, які зробили ім'я цього міста відомим не тільки в губернії, але й за межами її.

Цього блискучого наслідку було однак досягнуто не без труднощів. Переказують, що Любезнов колись називався Буяновим і що назву цю йому було дано саме за крайню невгамовність його жителів. Була нібито така пора, коли любезновці марнували час в гулянках і неробстві та всі гроші, які потрапляли їм до рук, за «крамольною звичкою», пропивали й проїдали; коли вони не тільки не виявляли до начальства належної пошани, а й одного з своїх градоначальників продали в рабство в сусіднє місто (див. «Северные народопроставства», тв. М. І. Костомарова). Та ще й досі найбільш поширені в місті прізвища свідчать про крамольницьке походження їх. Такі, наприклад, Бузувіри, Ідоли, Сварливці, Вольниціни, Недошкульні та ін. Отож трохи дивно бачити якого-небудь Ідола, що його предок колись градоначальника в рабство продав, а тепер нащадок поступовими заходами до того доведений, що ладен, задля втіхи начальства, сам себе в рабство задарма віддати.

На щастя для Буянова, випало поспіль чотири вдалих і тривалих головування, які й поклали край цьому безладдю. Перший з цих вдалих міських голів дав місту рани, другий — скорпіони, третій — скрутив у баранячий ріг, а четвертий познайомив з шорами. І незалежно від цього, всі четверо вдавалися й до лагідних заходів, непослабно прищеплюючи зачудованим громадянам ту думку, що людина народилася для таких трьох цілей: по-перше, щоб безперервно працювати,

по-друге, щоб скидати перед начальством шапку, і по-третє—лити сльози. Кажу ще раз: наслідок був блискучий. Бузувіри, замість того, щоб захоплюватися «протидіями», взяли за винахід *perpetuum mobile*¹, та, чекаючи, поки це діло вигорить, виробляли самокати й робили якісь особливі іграшки, які «мало не говорять»; Ідоли, припинивши «філантропії», взяли за спеціальність збирання дерев'яних годинників, які на добу показували дві доби, але й після всього того, як зразок російської кмітливості, могли правити за привід для міркувань про велич Росії; Сварливці, обливши «революції», винайшли такі шкатулки, до яких не можна було доторкнутися, щоб по всьому дому не розлігся гвалт і дзвін; а один з Недошкульних, що взявся торгувати мурашиними яйцями (годувати солов'їв), остільки насмілювався, що написав навіть дисертацію «Про порівняльну густість мурашиних яєць» та, надіславши її в належне вчене товариство (разом з посвідкою, що недоїмок за ним не числиться), дістав за це диплом члена-ревнителя.

І от, коли місто зовсім очистилося від крамоли та всі старі недоїмки сплатило, коли найостанніший з міщан так заглибився в свою спеціальність, що бучі знімати стало вже ніколи, а якраз добре було платити данину й шапки скидати, — трапилося щось урочисте й дивне. Мешканці, скликані на віче (це було останнє віче, після якого вічового дзвона було потоплено в річці) міським головою Вольницьким, прилюдно покаялись, а потім, у захваті почуттів, одностайно ухвалили: просити вище начальство, щоб назву Буянова з географії Арсеньева вилучити, а місто їхнє відродити для нового життя під назвою Любезнова...

Чи треба додавати, що клопотання це було задоволено?

Ще раз кажу: в 184* році Любезнов ні про які «народоправства» вже не думав, а просто належав до числа міст, що їм судилося тішити губернаторські серця. А що часи тоді були патріархальні, то члени губернського синкліту частенько-таки туди їздили, по-перше, щоб натішитися з працюючих і лагідних міщан, а по-друге, щоб попити й попоїсти в гостинного голови. Наслідуючи загальний настрій, їздив туди і я.

Одного разу приїжджаю просто до друга мого, Вальяжного, і вже на сходах чую, що в городничівській квартирі відбувається щось не зовсім звичайне. Відчиняю двері й бачу

¹ Вічно рухоме (машина вічного руху).

картину. Городничий стоїть серед передпокою, гримаючи та простягаючи длані (з прикладанням рук чи без нього—певно сказати не могу), а проти нього стоїть, забившись у куток, досить літній чоловік у синьому каптані з тонкого сукна, на вигляд статечний, але блідий і ніби змучений з обличчя. Очевидно, це був один з любезновських громадян, який так уже провинився, що навіть голова визнав засоби лагідності, які були в нього в руках, недостатніми й припровадив винного для впливу предрержащій власті.

— Степане Степановичу! голубчику! — вигукнув я, вітаючи дорогого хазяїна: — а ми ото в губернії думаємо, що в Любезного й саме слово «розправа» скасовано!

— Та... ось... — зніяковів був Вальяжний, але ту ж мить поправився та, звертаючись до «десятників», що стояли тут-таки, додав: — гей! біжіть до крамниці по Твердолобова, та суддя щоб... У бостончик? — звернувся він до мене.

— З охотою.

— Чудово. Просимо завітати. А я — ось тільки скінчу!

І поки я роздягався (діло було взимку), він далі чинив суд.

— Кажи! чому ти не хочеш з жінкою «жити»?

Вальяжний спинився на хвилинку й докірливо похитав головою. Підсудний мовчав.

— І молодиця ж ото яка... Вчора прийшла... наче піч! Та з такою молодицею... кінця-краю такій молодиці нема! А ти!! Ах ти, ах!

Але підсудний і далі мовчав.

— Та чи знаєш ти, що навіть у книгах сказано: муж, іже жони своєї... — хотів був повчити з писання Вальяжний, але затнувся й знову вимовив: — ах-ах-ах!

Міщанин далі переступав з ноги на ногу, але на обличчі в нього поволі виступав якийсь безмежно тоскний вираз.

— Кажи! що ж ти не кажеш?

— Що ж я, вашескородіє, скажу?

— Чи будеш «жити» з жінкою як слід... як закон велить? Кажи!

Підсудний якусь мить мовчав і, нарешті, раптом метнувся.

— Вашескородіє! Мені не тільки що говорити, а й думати... звільніть мене, вашескородіє!

— А коли так — марш до холодної! І завтра щоб без розмов! А розмовлятимеш — так усиплю, що й до нових віників не забудеш! Марш!

І, помахавши (щоб дужче було) в підсудного під носом вказівним пальцем, Вальяжний наказав його вивести й потім, обернувшись до мене, простягнув обидві руки й вигукнув:
— Ну, ось і ви до нас! дуже радий! дуже радий! Ганночко! чаю!

До бостону я з півгодини сперечався з Вальяжним. Він казав, що «є в законах»; я казав, що «нема в законах». Послали по діловода — той відповів надвое: «сам не бачив, а мабуть, де-небудь та є». Ганночка, прислухавшись до нашої розмови, теж схилялась до тієї думки, що де-небудь таки повинно бути: «бо якщо вони теперечки в шлюбі, то який же це буде лад, коли жінка що їй слід від мужа не діставатиме». Навіть суддя, що підоспів до бостону,—і той сказав, що треба де-небудь у примітках пошукати, бо іноді де не сподіваєшся, отам саме й знайдеш скарб. Закінчилося тим, що Вальяжний наказав діловодів на завтра розшукати закон і на закінчення додав:

— А ніч він нехай у холодній посидить! Що там іще виявиться, а йому — наука!

Протягом вечора справа хоч і недосить, але все-таки тріхи для мене вяснилась. Обвинувачений був любезновський міщанин, Никанор Сергійович Бузувір, що мав у місті найкращу майстерню іграшок. Людина твереза, працьовита й слухняна, він являв собою ідеал мешканця, яким йому перед богом та страшним його судом стати належить. Слава про його майстерність доходила якимось способом аж до столиць, бо кожний столичний чиновник чи офіцер, що заїздив у справах служби, вважав своїм обов'язком заохотити «самородка» й придбати в нього кілька особливо мудрих іграшкових механізмів. Говорили, що він не іграшки робить, а «справжніх дерев'яних люців». Та ще говорили, що якби всіх самородків, які в надрах землі російської переховуються, відкопати, то вийшла б така крута каша, що її вороги Росії й повік би не виїли.

Бузувір до сорока років прожив самото з старою матір'ю. Цілоком поринувши в свою спеціальність, він, як видно, навіть не почував потреби мати жінку; та років з п'ять тому стара мати померла, і Бузувіра лихий попутав. Не було кому борщу зварити, не було кому штанів залатати. Він занудьгував і почав був навіть випивати. В цей час під руку трапилася двадцятип'ятилітня дівка Мотрона Ідолова, росла, пухка, начебто навмисно створена, щоб горшки рогаками

з печі тягати. Бузувір наважився. Він навіть радів, що в нього буде жінка дужа, просто як піч; думав, що при дужій молодиці більше ладу в домі буде. Та де там! Мотрона з перших-таки кроків виявила схильність не стільки горшки тягати з печі, скільки до того, щоб чоловік поводився з нею як дамський кавалер. І що Никанор Сергійович, як видно, до ролі дамського підлесника мав покликання дуже слабке, то негайно виявилось цілковите родинне безладдя, а під кінець справа дійшла й до розгляду в поліції.

Звісно, другого дня діловод доповів, що в «законах нема». Але крім того, виявилось і ще дещо, а саме, що й «попарити» Бузувіра не можна, бо закон цього разу казав просто, що міщани, як освічені, від впливів на тіло звільняються. Тому Бузувіра тоді ж випустили, а жінці його Вальяжний сказав коротко: закону нема.

Наслідок цей я почати приписую собі. Звісно, я був тут зряддям випадковим і навіть пасивним, та все ж, як чиновник з губернії, певною мірою являв авторитет. Я певен, що коли б не натрапив на сцену й не здійняв питання про те, є в законі, чи нема, ніхто (і найменше сам Бузувір) і не подумав би про це. Никанор Сергійович не тільки висидів би в холодній, скільки йому «покладено», але напевне, був би й «попарений». Ще добре, якби Вальяжний перед тим, як «попарити», сказав би: «ану, освічений, лягай!» Це був би єдиний компроміс, що його припустив би він на доказ, що в городничівському управлінні, справді, є шафа, а в ній, як в'язень, перебуває закон.

На сором собі, я повинен признатися, що, дуже часто чувши про незвичайні здібності Бузувіра, я досі ще жодного разу не поцікавився витворами його майстерності. Тому тепер, коли, крім його репутації, мене зацікавила сама особа «самородка-механіка», я вважав уже за свій обов'язок завітати до нього та його закладу.

Будинок, в якому жив Бузувір, стояв в одній з приміських слобідок і майже нічим не відрізнявся від сусідніх будинків. Такий самий чистенький, немов вишкрябаний, так само з трьома вікнами і з таким самим маленьким подвір'ям. Взагалі майстрові та ремісничі слобідки Любезнова були розплановані й побудовані з дивною одноманітністю, отож й самі громадяни жартома говорили: наче в нас каторга! В будинках з ранку до ночі тривала неугавна діяльність; всі працювали: і дорослі, і підлітки, і малолітки, і чоловіча, і жіноча стать; зате вулиці були порожні й мовчазні.

Я застав хазяїна в майстерні самого. Бузувір зустрів мене з якоюсь боязкою привітністю й видався мені надзвичайно симпатичним. Обличчя його, жовтаво-бліде й трохи вишнежене, було дуже привабливим, а особливо приємно дивилися великі сірі очі, в яких подекуди пресвічувало глибокотоскне почуття. Тіло в нього було зовсім недолуге, ож зразу було видно, що йому на роду написано: не бути справним кавалером. Плечі вузькі, груди запалі, руки худі, безволосі, явно незвичні до тяжкої роботи. Коли я увійшов, він стояв в самій сорочці за верстатом і метушливо квапився надіти чумарку, що висіла біля нього на гвіздку. На верстаті лежала лялька, зроблена начорно. Лиса голова без очей; замість грудей і живота — дві порожні коробки, призначені для механізму; дерев'яні снасті рук і ніг з оголеними шарнірами.

Я, звісно, бачив на своєму віку безліч розібраних ляльок, але якось вони ніколи не справляли на мене враження. Але тут, у цій насиченій «іграшковими справами» атмосфері, мене раптом охопило якесь щемливе почуття, не те, щоб туга, а ніби моторошність. Наче я зайшов у якесь зовсім знавченіле царство, де все в якійсь тупій безнадії застигло й заніміло. Ця остання річ була особливо важка, бо німота саме й має в собі щось безнадійне. Отож мені дуже жалюгідною здалася ця людина, що їй судилося жити в цьому застиглому царстві, дивитися в просвердлені очі, набивати всяким лахміттям порожні груди й спрямовувати всю силу своєї винахідливості на те, щоб руки, які рухав замаскований механізм, не стукали «по-дерев'яному», а плавно й м'яко, як у святобожників і наклепників, складались на грудях, трохи підправлені ганчіркою й ватою та, «заради натуральності», обтягнуті лайкою.

— Як живеться? — привітав я хазяїна.

— Тихо. Сумирно в нас тут. Прохір Петрович (голова) таку в нашому місті тишу запровадив, що, здається, якби не стукав верстат,— подумав би, що й сам ото помер.

— Нудно?

— Не нудно, а начебто зовсім нема нічого: ні нудьги, ні веселощів — сама тиша. Всі ми тут на однакових правах живемо, наче мотузку наскрізь протягнуто. Один ранком прокинувся, за мотузку смикнув — і всі попркидались; один за верстат став — і всі стали. Отакий лад.

— Що ж, це добре. Лад і до того ж тиша — це насамперед. Через те й начальники, дивлячись на вас, тішаться;

через те й недоїмок за вами не числиться. А до цього, дуже можливо, що й хибні нахили ваші, не маючи поживи...

На щастя, я поперхнувся на цьому слові, і коли відкашлявся, то втратив нитку, і, таким чином, повчальний настрій якось сам собою зник у мене.

— Ви, мені розказували, іграшки майстерно робите? І до того ж якісь особливі, найчудовіші ляльки робите?

— Хвалити себе не смію, а, звісно, стараюсь доходити. Цілий вік між ляльками живеш, усе мовчиш, усе думаєш... Думаєш та думаєш — раптом лялька перед тобою як жива стоїть! Ну, природно, догодити хочеться... А в цьому разі, вже само собою, самою ганчіркою та лайкою важко обійтись.

— Виходить, ви почасти й до скульптури вдаєтесь?

— Не знаю, пане, як про це вам сказати. По-моєму, я ляльку роблю, — тільки, звісно, добре зробити стараюсь. Скажімо теперечки хоч так: хочу я ляльку-под'ячого зробити — як тут вчинити? Звісно, можна й так: узяв оцупочок, намалював на ньому очі, носа, губи, натяг каптанчик і штанці — та й поніс на базар продавати по гривенику за штуку. А можна й інакше. Можна так зробити, що цей самий под'ячий говоритиме, міміку руками робитиме.

— Он як!

— Та й це, дозвольте, вам сказати, ще не самий кінець. І под'ячі теж усякі бувають. Один под'ячий — хабарник; другий — хабарів не бере, але ласувати любить; третій руками поперед себе без пуття тикає; четвертий — тільки про те й думає, як би ото йому для мужичка добро зробити. От, будь ласка, дивіться: тільки чотири гатунки назвав, а вже й тут чотири окремі ляльки потрібні були.

— Отож, якби под'ячих усіх гатунків у вигляді ляльок показати, то вони, мабуть, всю майстерню вашу заповнили б?

— Нічого дивного нема. Або, наприклад, жіночий рід — скільки тут для лялькової справи матеріалу знайдеться! Самих «чепурух» десятками не полічиш, а скільки безсоромних, забобонних, несамовитих, скільки таких, що ціле життя марно вештаються й ні до якого неробства примоститися не можуть! Та он вона! будь ласка, подивіться! — скрикнув він, показуючи у вікно: — це сусідка наша, пані Сварливева, вулицею брукованою йде! Чоловік у неї годинникар, то вона, замість нього, бачите, втомилась, погуляти виїшла! Будь ласка, гляньте — чим не лялька?

Справді, по той бік вулиці йшла молода жінка, трохи дивна, ніби занедбана на вигляд. Йде, руками махає, головою

хитає, ногами плентає. Чи то чогось шукає, чи то пригадує: чого ж це я шукаю?

— Ось отаку ляльку, та коли ще її секрет як слід простежити — варто коло неї посидіти, спитаю я вас, чи ні? А чи багато хто, дозвольте спитати, з-поміж нас, лялькарів, розуміє це? Більша частина так думає: напхав ганчірок, лайкою обтягнув та вбранням прикрив — і готова жіноча стаття! Та ось, будь ласка! в мене й найчудовіший зразок такий знайдеться — чи не бажаєте поцікавитись?

Він підійшов до скляної шафи й вийняв звідти досить велику та дорогу ляльку. Лялька являла собою розкішно вдягнену «молоду», в криноліні, в білій атласній сукні, оздобленій срібним гаптуванням та мереживними ганчірками. Личко в неї було воскове, з нижнім рум'янчиком на щічках: очка — порцелянові; волосся на голові — жовтеньке. З голови додолу спускалась довга тюлева фата.

— Полковник тут при наборі був, — пояснив Бузувір: — то він заклад мій оглядав, а згодом мені цю ляльку з Петербурга в подарунок прислав. Як, пане, по-вашому, скільки ця лялька коштує?

— Та карбованців з двадцять, з двадцять п'ять.

— От бачите. Мені такої суми й не вимовити, а по-моєму, вся ціна їй, цій ляльці, — шаг!

— Чому так?

— Пуста лялька — ось чому. Чи є вона, чи нема її — не жалко. Ось в неї голову розбив — і без голови добре; вбрання порвав — інше пошити можна. Ач, у неї очка даремно стирчать; ні вона скоса ними подивитися не може, ні догори їх підвести — нічого не може. Пуста лялька — та й годі!

Справді, розглянувши уважно чепурну петербурзьку ляльку, я й сам переконався, що це пуста лялька. Дадуть її дитині в руки, ту ж мить вона в неї голову відкрутить — та й годі. Одначе я все-таки спробував хоч трохи пом'якшити вирок Бузувіра.

— Слухайте! Та це ж «молода»! — сказав я: — чого ж ви хочете від неї?

— Якщо, вашескородіє, про розум це зволите казати, то дозвольте вам доповісти: хоч і важко від «молодої» справжнього розуму сподіватись, однак, якщо в неї розуму нема, то хоч простота повинна бути! А в цієї ляльки й простоти справжньої нема. Чому вона «молода»? задля чого й на якому градусі стоїть? — Які відповіді вона на ці запитання може дати? Що уваль в неї на голові, на ознаку незайманості,

покладено? то її ж можна й зняти! Що тоді буде? «молода» чи просто пustoгруда жінка, яка голизоною своєю очі проходжним людам засліпити хоче?

— Та хіба ж можна від неї відповіді вимагати, коли вона «молода»? адже вона й сама, мабуть, про себе нічого сказати не зможе.

— Буває з ними, звісно, і це. Бувають серед них і такі, що про що б ти з нею не заговорив, вона тільки й знає, що цілуватись лізе... Так воно ж треба, щоб і це зразу можна було збагнути. Щоб кожний, як тільки гляне на неї, так і сказав би: оце то молодичя... ах-ах-ах! А то на тобі! Начепив уваль — і думає, що діло зробив! Ось такі саме ляльки в нас на базарі по гривенику за штуку продають. Он їх, бовдурців, скільки в кутку навалено!

— То ви, значить, і прості ляльки робите?

— Без простої ляльки нам жити було б ні з чого... А справжніх ляльок я роблю тоді, як дозвілля випаде.

— І це цікавить вас?

— Звісно, якби не було цікаво, то краще бовдурців робити; принаймні, полтників у кишені більше було б. А від цих «людців» і користі для дому не бачиш, та, чого доброго, й з нудьги ще пропадеш із ними.

— А нудьга ж ото від чого?

— Від того самого й нудьга, що тобі ось «дійти» хочеться, а діло показує, що руки в тебе короткі. Хочеться тобі, наприклад, щоб «под'ячий»... ну, розсердився б, або що... а він замість того тільки «гнівається»! Хочеться, щоб він сьогодні — одно, а завтра — інше; а він від ранку до вечора все одне й те саме товче! Хочеться, щоб у «людців» твоїх вчинки були, а вони тільки руками махають!

— Ще б ви чого захотіли: щоб у ляльок вчинки були!

— Знаю, добродію, що розумного в цьому хотінні мало, та воно ж бо хотіти нікому не заборонено — ось лихо наше яке! Думаєш: ось змахну й полечу! а «людинка» ото вчепилася за тебе та й не пускає. Як стала вона на свою лінію, то й не сходить з неї. Я навіть таку механіку придумав, що людя мої й зашарітись можуть — та воно й з цього пуття не вийшло. Пустиш ото на лице її кармінцю, думаєш: ось зараз вона розсердиться! — а вона «гнівається», та й годі! А тепер ще штуку пристосував: серця їм у середину вкладати почав, та вже наперед знаю, що й з цього тільки проформа сама вийде.

І він показав мені цілу в'язку крихітних лялькових сердечь, і на кожному з них дрібними-дрібними літерами було вирізано: «ціна цьому сердцю Отна копіка».

— То от як поживеш ото з ними: розуму в них — нема, вчинків — нема, бажань — нема, а замість усього — сама слава, ну й візьме тебе страх. Тільки й дивись, заріжуть. Сидиш серед цієї німоти й думаєш: господи! та куди ж справжні люди поховались?

— Ох, голубе, та воно ж і в справдешньому житті хіба багато таких знайдеться, що їх можна «справжніми» людьми назвати?

— Ось воно, добродію, ось. Це тільки й вгамовує. Глянеш навколо: все ляльки! скрізь ляльки! кінця нема цим лялькам! Мучать! тиранять! до розпачу, до злочину доводять! Чи вірите, інколи думається: господи! якби не ляльки, то й десятої частини лихих справ не було б проти того, що є тепер!

— Гм... почасти це, мабуть, що й так.

— Зовсім так. Бо справжня людина — вона вперед дивиться. Вона й біль усякий знає, і прикрість зрозуміти може, і страх має. Обачність в неї є. А в ляльки — ні страху, ні болю — нічого. Живе як занедбана, ні в неї горя, ні радості справжньої, живе й душу діймає — та й годі! От хоч би оця сама пані Сварливецва, яку ви допіру зволили бачити, — хоч розпатрай її, нічого в ній, окрім ганчірки та іншого лялькового ества, знайти не можна. А скільки вона, за допомогою цієї ганчірки, злочинців наробить, то, здається, хоч би цілий вік її судили, так і ще на цілий такий самий вік залишиться. Так ото як обміркуєш це гаразд — вгамуєшся. Краще, мовляв, я до своїх дерев'яних людіцв піду, ніж з живими ляльками пропадатиму!

— З дерев'яними людяма, виходить, принагідніше?

— Як же можна! З дерев'яною «людинкою» я яку захочу, таку розмову й провадитиму. А коли набридне, її і вгамувати можна: йди собі в коробку, лежи! А живу ляльку як ти вгамуєш? вона сама тебе вимучить, сама з тебе душу виїме, все життя тобі на сухоти перетворить!

Бузувір сказав це палко, майже з ненавистю. Видно було, що він знав «живу ляльку», що вона, мабуть, і тепер, в цю саму хвилину, невидимо мучила його, виймала з нього душу й скиглила йому над самим вухом.

— У нас, добродію, в тутешньому земському суді хороша людина служить, — провадив далі він: — то вона, як йї

трошечки в голову стукне, ту ж мить до мене йде. «Бузувір, каже, справник замучив! марнословить від ранку до вечора — страх! Зроби ти мені таку ляльку, щоб можна було з нею, замість справника розмовляти!»

— А цікаво було б справника вашого виробу бачити — є у вас?

— Матеріалу поки що в нас, вашескородіє, ще не призагасено, щоб панів справників у вигляді ляльок подавати. А втім, і те сказати: невелику б забавку й пан секретар дістав, якби я його примху виконав. Сьогодні він побавився, серце собі заспокоїв, а завтра йому й знову до тієї ж ляльки на розправу йти. Тяжко, добродію, навіть дуже тяжко між ляльками на світі жити!

Він помовчав з хвилину, зітхнув і додав:

— Батюшка диякон соборний не раз казав мені: «просто ти, Бузувір, дурень! І живі людці на світі жити не дають, а він ще й дерев'яних розплоджує!»

Бузувір знову замовк, і цього разу, як видно, в нього навіть сумнів виник, чи правильно він зробив, надавши розмові філософського напрямку. Він соромливо ходив коло верстата й полою чумарки змітав з нього тирсу та стружки.

— А чи не покажете ви мені своїх «людців»? — попросив я.

— Будь ласка! чому ж, — відповів він: — навіть з великою охотою! Та ось, дозвольте, щоб почати, хоч би панів «под'ячих» вам відрекомендувати.

— Ану-бо, пане колезький асесоре, вилазь! — вигукнув Бузувір, витягаючи з картонної коробки ляльку й ставлячи її на верстат.

Переді мною стояла «людинка» на розмір щось із п'ять вершків; обличчя й частина тіла її були задовільної міри; голова, руки та ноги вільно рухались. Тип под'ячого було схоплено зовсім добре. Волосся на голові — чорне, ретельно прилизане, з кучерями на скронях та з чубком над лобом; обличчя задерте догори, самовдоволене, з вузьким лобом і випнутими вилицями; очі маленькі, рухливі й блудливі, з чималим блиском; щоки одутлуваті, з жовтуватим відтінком та на випнутих місцях наче натерті цеглинкою (замість рум'янцю); губи пухлі, червоні, масні, наче він тільки що їв жирну страву; підборіддя голене й порізане; де-не-де на обличчі розкидано прищі. Одягнений у відмундир з сірого ка-

зинету, з червоним, теж казинетовим коміром, і до того ж трохи дивного крою: з вузенькими-вузенькими фалдочками, які спадали майже до землі; при відмундирі сіренькі штанці, коротенькі й обтріпані; кишені скрізь глибокі, в них може влізти все з торби жebraка, який повертається після вдалого ходіння по хатах. В петельці висить медаль з срібної фольги з написом: «за рятування погибаючих». Стегна круті, жіночого типу; черевце кругле, як грудочка, воно весело трясеться, начебто в ньому ще тіпаються кури та інша живність, що їх він допіру проковтнув живцем. Одну руку він тримав фертом на стегні, другу — засунув у кишеню штанів, ніби щось туди поквално клав; ноги стулив, як ножиці. Взагалі всією своєю постаттю він скидався на ножиці, перекинуті гострим кінцем донизу. І хоч я не міг добре пригадати, де саме я цю особу бачив, але безперечно, що десь я її зустрічав, і навіть частенько.

— «Хабарник»? — спитав я.

— Він самий; як на вашу думку?

— Непоганий. Тільки, скажу вам, я не зовсім розумію, навіщо ви його в сірий відмундир одягли, та ще й з червоним коміром? Адже такої форми, оскільки мені відомо, нема.

— Для цензури. Якби я в справжній відмундир його одягнув — куди б я з ним поткнувся? А тепер до мене ніхто не причепиться. Як хочеш собі розумій, а в мене одна відповідь: партикулярна, мовляв, людина, — та й годі!

— Ну, а навіщо ви його колезьким асесором прозвали?

— Теж для цензури. Приїжджав до мене, дозвольте вам сказати, в майстерню чоловік один — він у Петербурзі чиновником служить, — то він мені казав, що там вищих за колезького асесора подавати у вигляді ляльки не дозволяється, а до колезького асесора нібито можна. От я з того часу й узяв собі за правило з цієї норми не виходити.

— Правильно. Ну, то покажіть мені тепер, вашого колезького асесора, як він діє.

— Зараз, вашескородіє. Ми йому першим ділом іспит зробимо. Кажі, колезький асесоре, хабарі любиш?

— Папп-п-па! — раптом цілком виразно крикнула «людинка».

Я аж здригнувся. Якось напрочуд неприємно вражав голос, яким було вимовлено ці звуки. Наче папуга в сусідній кімнаті крикнув, та ще в старосвітських поміщицьких домах

нахлібниці й попаді таким голосом говорили, коли хотіли потішити своїх благодійників.

— Це означає: люблю,— пояснив Бузувір, та, знову звертаючись до «колезького асесора», провадив далі: — великі, мабуть, хабарі любиш!

— Папп-п-па!

— Такі, щоб пограбувати? доценту щоб?

— Паппа! паппа! паппа!

Тричі вигукнувши отак, колезький асесор виявляв надзвичайне хвилювання: поводив очима, кивав головою, трусив животом та ляскав руками по стегнах, точнісінько так, як б'є крильми птиця, несподівано налетівши на розсипаний корм. Мені здалося, що навіть була одна мить, коли він почервонів...

— От ви казали, що ваші «людинки» вчинків не роблять,— сказав я: — а подивіться, яке щире захоплення ваш колезький асесор виявляє!

— Ото ж бо й воно, що не зовсім, вашескородіє! — відказав Бузувір: — і руками він ляскає, і очима поводить — це так; а на обличчі все-таки справжньої пожадливості нема! От у нас в магістраті секретар служить, то цей, як хабара ото побачить, аж весь змертвіє! І погляд у нього змерхне, і руки затрусяться, і слина з рота потече. Ну, а мій до цього не дійшов.

— Мені здається, що ви занадто вже скромні, Никаноре Сергійовичу. На мою думку, і ваш «под'ячий» — мерзотник хоч куди!

— Ні, добродію, де там! Далі — кращі побачите докази, що не дарма я незадоволений ним. А поки що дозвольте мені екзамент провадити далі. — Ну, колезький асесоре, кажи! Що великий хабар ти любиш — це ми знаємо, а як з малим хабарем — береш?

— Папп... взззз...

«Людинка» начебто схаменулася й зашипіла. Правду казавши, я подумав, чи не зіпсувався в ній механізм, але Бузувір поспішив переконати мене, що ні.

— Це означає: беру й малі хабарі, але тільки в тих випадках, коли здерти більше нема чого. — Ну, а як ти про те скажеш, щоб, наприклад, зовсім без хабара справу розв'язати?

— Вззззз...

Колезький асесор не тільки зашипів, а й почав крутитись. Обличчя в нього зовсім налилось червоною рідиною; очі

блудливо бігали то туди, то сюди. Взагалі було видно, що сама ідея розв'язати справу без хабара може довести його до нестями.

Навіть Бузувір обурився з такого зухвальства й строго покрутив головою.

— Як подивлюсь я на тебе, «Хабарнику», — сказав він: — то ти пожадливий, такий пожадливий, що, здається, батька рідного за хабар продати ладен?

— Папп-па! папп-па! папп-па!

— А до суду за це попасти хочеш?

— Взззз...

— Не любиш? Звісно!.. Кому до суду попасти хочеться? Хоч би там який пансіон, хоч копійку, а все-таки заслужити приємно! Ти, сподіваюсь, уже й сільце для себе нагледів!

— Папп-па!

— Набереш хабарів, оженишся, виїдеш до маєтку, почнеш діток плодити, селян на панщину ганяти, по святах на криласі в церкві підспівувати!

— Папп-па!

— А що, як раптом грець?!

— Вззззз...

— Не любиш? Нічим його так, вашескородіє, дошкулити не можна, як коли про смертну годину нагадати. Ну, гаразд, колезький асесоре! Поки там що, а ми тебе тепер з одною людинкою зведемо...

Бузувір знайшов другу картонну коробку й виїняв звідти «мужика».

Мужик був зовсім справжній і, як видно, навіть заможний. Борода довга, з чималою сивиною; волосся добре змащене коров'ячим маслом; на ньому — синій сіряк, підперезаний червоним поясом; на ногах — зовсім новенькі личаки. З-за пазухи в нього висовувались кури, гуси, качки, поросята, а з одної кишені стирчала навіть ціла корова. Бузувір поставив його спочатку далі від колезького асесора.

— Ну, що, мужичок! винен?

— Мм-му-у!

— А коли винен — ставай, значить, на коліна!

Він поставив мужика на коліна й повернув обличчям до колезького асесора.

— Плазуй!

Мужик поповз і зупинився перед «Хабарником». Колезький асесор спочатку одвернув голову набік, вдаючи, ніби не бачить прохача; та після кілька раз повтореного:

мм-му-у! — поволі став поглядати на провинного, і, нарешті, враз хижо й пронизливо вискнув:

— Папп-па!

І в ту ж мить вихопив у мужика з-за пазухи гуску, яку тут-таки, незважаючи на несамовите гелготання птиці, живцем і зжер.

— Вклоняйся ж! вклоняйся, мужичок! — захоочував Бузувір: — проси пробачення... ось так! винен, мовляв, ваше високородіє! більше не буду!

— Мму-у-у! мм-му-у-у! мму-у-у! — провадив мужичок.

Заохочений цим, колезький асесор немов оскраженів. Відкинувся всім тулубом назад і якийсь час стояв у цій позі, ніби розглядаючи свою жертву; потім почав хитатися то в той, то в той бік, наливаючись при цьому кров'ю, і, нарешті, щосили кинувся на мужика й заходився шарпати його та грабувати. Все це було зроблено так швидко, що в мене аж волосся на голові наїжилось. «Хабарник» повитягав з-за пазухи в мужика всіх курей, витяг за роги з кишені корову, потім вивернув другу кишеню й знайшов там свиню, яка з переляку ту ж мить опоросилася десятьма поросятами, і кожного разу, знайшовши що-небудь, вигукував:

— Папп-па! папп-па! папп-па!

А мужик розчулено вторував йому!

— Мму-у-у!!

Нарешті, «Хабарник» відчепився, і мужик, думаючи, що провину йому вже прощено, теж почав хутко ставати на ноги. Однак не дуже це легко було. Колезький асесор знову щось пригадав (і, як видно, найважливіше) та енергійно почав махати руками, показуючи мужикові на личаки. Мужик зніяковів, начебто його спіймали на гарячому, потім, не спречаючись, сів на підлогу й заходився роззувати личаки та онучі. Весь час, поки тривав процес роззування, «Хабарник» уважно слідкував за провинним і лукаво усміхався, ніби кажучи: одурити хотів... негідник!! І справді: в міру того, як розгортались мужикові онучі, з них сипалось безліч біленьких та жовтеньких кружечків.

— Це хрестовики та півімперіальчики! — пояснив Бузувір.

Колезький асесор оскраженів знову. В одну мить він кинувся на провинного, обшукав з ніг до голови, забрав гроші, скинув з мужика сірячину й навіть відібрав мідного гребінця, що висів у нього на поясі.

— Папп-па! папп-па! — вигукував він захоплено.

— Мму-у-у! — вторував за ним мужик.

— Ну, от, тепер уставай! — вирішив Бузувір, підводячи мужика на ноги.

Мужик був дуже пом'ятий, але, як видно, йому нітрохи не було прикро. Він розумів, що виконав свій обов'язок, і тільки тихенько струшувався.

— Вдоволений? — звернувся до нього Бузувір.

— Мму-у-у!

— Ну, ото ж бо! тепер твоє діло — певне! і дома всім так кажи: тепер, мовляв, мене хоч з хлібом їж, хоч на шматки ріж — моє діло певне! Ну-ну! гаразд, лізь собі знову в коробку та обростай до наступного разу!

Він схопив мужика поперек тулуба й поклав його назад у картонну коробку.

— Цей мужичок мені для «вистав» прислужується, — пояснив мені Бузувір: — сам по собі він персони не означає, а якщо силу душі кому показати треба, то ліпшого хлопця не знайдеш! А після цього дозвольте, вашескородіє, попросити: чи не буде вашої ласки вам уже від себе запитання панові колезькому асесорові поставити?

— Які ж запитання?

— А що, добродію, надумаете, те й спитайте. Побачите, принаймні, яку він силу перед вами виявить.

— Будь ласка! Що б його спитати?.. Ну, наприклад: чи розумієш ти, колезький асесоре, яке значення слово «правда» має?

Мовчанка.

— А бога... боїшся?

Мовчанка...

— Ну, що б іще?.. Користь ближньому зробити хотів би?

Знов і знов мовчанка. Я з подивом глянув на Бузувіра.

— Не розуміє, — пояснив той коротко.

— Тобто, як же це не розуміє? здається, запитання не дуже й мудрі?

— І не мудрі, а відповісти він не може. Нема в нього «доброчинної» мови — та й годі! все крадіжки, та підлота, та грабунок тільки в голові! Взагалі, дозвольте вам сказати, хоч як я старався доброчинну ляльку зробити, — ніяк не можу! Мерзотників — скільки хоч, а щодо доброчинності, то, здається, такого слова і в заводі немає в цьому царстві!

— Та це ж бо й природно. Візьміть навіть живу ляльку — хіба вона розуміє, що таке доброчинність?

— Не розуміє — це так. Та, принаймні, вона хоч лицемірити може. Спитайте, наприклад, нашого магістратського секретаря: чи боїшся ти бога? — то він, чого доброго, аж розчулиться! Ну, а мій колезький асесор — цього не може.

— Це, я гадаю, тому, що, по суті, ваш «колезький асесор» доброчинніший, ніж магістратський секретар — от і все! А спробуйте ви «доброчинні» розмови з погляду лицемірства повести, — тоді, я певен, що й ваш «Хабарник» не гірше за магістратського секретаря на всяке запитання відповість.

Ідея ця сама по собі дуже проста, — зробити доступною для негідника доброчинність, перетворивши її, за допомогою лицемірства, на підлоту, — як видно, не спадала досі на думку Бузувіра. Навіть і тепер він не зразу збагнув: як це воно? допіру була доброчинність... і раптом буде підлота! Та, кінець кінцем, метаморфоза, звісно, стала ясною для нього цілком.

— А я ж бо, вашескородіє, спробую! — сказав він, боязко поглядаючи на мене.

— Звісно, спробуйте! І я певен, що успіх буде повний.

— Адже я тоді, вашескородіє, мабуть, і пані Сварливеву цілком зробити можу?

— Ще б пак! Та ось, стривайте: спробуємо навіть зараз з вашим «Хабарником» експеримент зробити. Постаємо йому запитання по-новому — що він нам скаже?

І, звертаючись до ляльки, я зформулював запитання так:

— Слухай «Хабарнику»! Що ти не розумієш, що означає правда, — це ми знаємо. Але якби, наприклад, на бесіді в голови хто-небудь розмову про правду почав, адже й ти, чого доброго, зумів би прикинутися: одною, мовляв, правдою й світ божий милий?

«Колезький асесор» глянув на нас з непорозумінням і якусь мить ніби міркував, намагаючись збагнути. І раптом пронизливо й радісно крикнув:

— Папп-па! папп-па! папп-па!

Нова лялька, «Ласун», зовні була такою самою задовільною, як і «Хабарник». «Ласун» був людина непевного віку в напудреному парyku, з косичкою ззаду та букольками

на скронях, в костюмі петіметра¹ вісімнадцятого століття, як їх змальовують на дешевеньких гравюрах, що прикрашають стіни провінціальних готелів. Обличчя повне, рум'яне, усмінене, губи пухкі, очі з поволокою. Одною рукою він стиснув трикутний капелюх, другу — тримав навідліт, ніби посилаючи в простір поцілунок. Позад нього стояли ширми, на яких сухозлітковими літерами було написано: «куток солоткого фітпочинку»; збоку стояли інші ширми з написом: «вхід для чаріфниць». Взагалі було помітно намір влаштувати все так, щоб воно зразу свідчило про соромітний характер заняття дійової особи.

— Теж перебуває на службі? — спитав я.

— Даруйте! пряжку має!

Після цього попереднього пояснення «Ласун», коли йому було дано знак, часто замахав вільною рукою, то притискуючи її до серця, то підносячи до губ. І в той самий час, ніби скоряючись якійсь тонкій психологічній спонуці, одну ногу підняв.

— Це він жіночу стать чує! — пояснив мені Никанор Сергійович, поки «Ласун» щосили кричав:

— Мамм-чка! мамм-чка! мамм-чка!

Ніби у відповідь на цей заклик, запона, що приховувала «вхід для чаріфниць», заворушилась. Я сподівався, що от-от сюди ввійде яка-небудь легковажна маркіза, але, на мій подив, увійшла... старуха!.. І не маркіза, а стара міщанка, в пошарпаній сукенці, з хусткою на голові, і навіть, як видно, добродісна. Обличчя в неї зморщилось, очі сльозились, підборіддя трусилось, ніс виявляв ознаки зтяжненого нежитю, в роті не було видно жодного зуба. Вона тримала в руках заяву й ту ж мить кинулась на коліна перед «Ласуном», ніби виправдуючись, що в неї нічого нема, крім марних спогадів про її добродісне минуле життя.

Спочатку «Ласун» ніби не вірив очам своїм, але потім страшенно розгнівався.

— Вززз... — шипів він люто, тупаючи ногами та з усієї сили калатаючи крихітним дзвінком.

— Іч, Іскаріот, знесамовитів! — шепнув мені Бузувір, що, як видно, до старухи ставився дуже співчутливо. — Він, вашескородіє, у нас в благодійному закладі попечителем служить, то бабів цих без кінця до нього суне. І щоб він, падлючище, заради хворості чи старості допоміг — ніколи цього

¹ Petit maître — чепурун.

не буває! От хоч би стара оця сама! Котрий рік уже вона в богадільню проситься, і все користі не видно.

Поки Бузувір виявляв своє обурення, на дзвінок прибіг сторож, і між дійовими особами вийшла так звана «комічна» сцена, «Ласун» кинувся з кулаками на сторожа, сторож з тією ж самою зброєю — на стару; з голови в старої злетів очіпок, і вона, розізлившись, ущипнула «Ласуна» за жирне місце. Тоді сторож і «Ласун» остаточно оскаженіли й почали стусувати стару вже спільними силами. Одно слово, вийшло щось неприродне, безглузде й невеселе, і я був навіть задоволений, коли доброчесну стару, нарешті, виштовхнули.

— Ввзз...— стиха шипів «Ласун», причепурюючись перед дзеркалом та насилу переборюючи хвилювання, що охопило його.

Одначе потроху все владналося; сторож зник, а «Ласун», заспокоєний, став у попередню позу і знову щосили закричав:

— Мамм-чка! мамм-чка! мамм-чка!

Цього разу з-за запони вийшла молода жінка. Та що почуття гарного не було особливо розвинене у Бузувіра, то краса «чаріфниці», що ввійшла, мала якийсь зовсім особливий характер. Все в ній, і обличчя, і тіло, було залите жиром; барви чи то вилиняли, чи то зникли під густим шаром від невмивання й заспаності. Одягнена вона була, як маркіза вісімнадцятого століття, в коротку сукню, пошиту з клаптів старих віконних драпрі, у фіжми та майже до пояса оголена. Одначе, незважаючи на непривабливість «чаріфниці», «Ласун» аж капелюха з рук упустив, побачивши її; так вона припала йому до смаку!

— Індичка! — шепнув мені Бузувір.

Справді, зупинившись перед «Ласуном», «чаріфниця» якось жалібно й повагом протягла:

— П-пля! п-пля! п-пля!

А на це «Ласун» негайно заволав:

— Курли-рли-рли! Кур-курли!

Почалась мімічна сцена зваблювання. Хоч якою дурною здавалася «Індичка», але й вона розуміла, що без попередньої гри клопотання її не буде задоволене. А клопотання це було такого роду, що людині, яка дістає від казни належну їй платню, не можна було не задуматися над ним. А саме — вимагалось, щоб «Ласун», забувши обов'язок і присягу, поєднався з внутрішнім ворогом, зробив з підві-

домчих йому закладів таємний притулок, в якому могли б переховуватися неблагоннадійні елементи й звідти безкарно сіяти крамолу. Зрозуміло, що «Індичка» повинна була вдатися до всіх приступних для неї чар, щоб здобути перемогу своєму злочинному задумові.

Ми, бачивши на своєму віку появу та зникнення безлічі волелюбних казенних відомств,— ми вже так притупили свої почуття, що навіть судова чи земська крамола не справляє на нас належного впливу. Але в той час крамола була ще новиною. «Ласун», як видно, і сам не зовсім розумів, в чому саме полягає небезпека, а тільки невиразно усвідомлював, що крок, який йому треба було зробити, може мати фатальні наслідки для його кар'єри. І під тиском цього передчуття тихенько здригався.

Сцена зваблювання тривала. «Індичка» запускала очі під лоба, вигинала стан, струшувала стегнами, а «Ласун» усе стояв, втопивши в неї каламутний погляд, і здригався. Що робилося в цей час у душі його? Чи зрозумів він, на решті? чи жахався зухвальства злочинної незнайомої, чи наївно обдумував: спочатку якусь годинку приємно побавлюсь, а потім уже й відішлю з сторожем до поліції для дальшого розпорядження...

Як би там не було, але, зважаючи на ці вагання, «Індичка» вдалась до крайнього засобу: почала всіма пальцями чухати собі стегна, млосно при цьому вигукуючи:

— П-ля! п-ля! п-ля!

Тоді він не витримав. Забувши обов'язок служби, весь у милі, він кинувся до звабниці й схопив її поперек талії... Скажу по-правді, я дуже засоромився. «Притулок солодко-го відпочинку» був так близько, що я так і думав: ось-ось скандал буде. Та Бузувір відгадав мої побоювання й покваліпвся заспокоїти мене.

— Прошу вас, не турбуйтеся, вашескородіє! чого не слід, нічого не буде! — сказав він у ту хвилину, коли, як видно, ніщо вже не перешкоджало здійсненню крамоли.

І справді, раптом не знати звідки... мужик!! Це був усе той самий мужичище, який за кілька хвилин перед цим фігурував і в «Хабарника»,— але як він за короткий час обріс! Знову він був у синьому сіряку, підперезаному червоним поясом; знову з-за пазухи стирчав цілий запас курей, качок, гусей та ін., а з кишені, лагідно мукаючи, висовувала рогату голову корова; знову онучі його кипіли медом і моголом, тобто сріблом і золотом... І знову він був винен!

Він вбіг, як очманілий, кинувся на коліна й завмер.

— Це він помилився! — пояснив Бузувір: — йому треба було знову до «Хабарника» з'явитися, а він на поверхах збився та й до «Ласуна» потрапив!

І розповів тут анекдот, як одного разу сільський піп, приїхавши до губернського міста, повіз до срібляра старе срібло на придане дочці підновити, але теж збився на поверсі та, замість срібляра, до секретаря консисторії вскочив.

— І таким чином повернувся додому вже без срібла, — додав Бузувір на закінчення.

Першої хвилини і «Ласун», і «Індичка» стояли, заціпенівши, наче тільки що прокинулись. Але слідом за цим обоє зашипіли, кинулись на мужика й заходилися його бити. На галас, звісно, прибіг сторож і теж почав з того і з цього боку стусувати. Знову вийшла досить брутальна «комічна» сцена, на протязі якої дійові особи так перемішались, що почали частувати стусанами, не розбираючи, кожного, хто під руку трапляється. Мужика, звісно, виштовхнули, але під час загальної бійки зникла «Індичка» і це було мені приємно.

— Сподіваюсь, що вона більше вже не з'явиться? — звернувся я до Бузувіра.

— З'явиться! — відповів той: — але тільки тоді, як питання про крамолу остаточно визріє.

«Ласун» залишився сам і задумливо поправляв перед дзеркалом трохи звихнуту щелепу.

Дарма що зазнав побсів, він, проте, не вгамувався, і як тільки пошкоджену щелепу було вправлено, то ту ж мить, і навіть більш розчулено, ніж перше, почав зітхати:

— Мамм-чка! мамм-чка! мамм-чка!

Впурхнула досить гарненька субретка (теж за малюнками XVIII століття), скромно зробила кніксен та, подаючи «Ласунові» книжку, на мигах пояснила:

— Панночка звеліла кланятись і подякувати; просили, чи нема другої такої книжки — прочитати?

Гай-гай! хоч як це мені прикро, я повинен сказати, що на обкладинці присланої книжки було надруковано: «Твори Баркова. Москва. В університетській друкарні. Друковано з дозволу Управи Благочинства».

Я так розгубився, коли виявив це, що навіть посоромився спитати прізвище панночки.

Тимчасом «Ласун», обережно поклавши принесений том на стіл, кинувся до субретки й ущипнув її. Сталася мімічна сцена, що виразністю своєю не поступалась таким самим

сценам, влаштуваним на театрі міста Маріуполя Петіпа.

— Ще нічого я від вас не бачила,— казала субретка:— а ви вже щипаєтесь!

Тоді «Ласун», збагнувши, що перед ним стоїть дівчина розсудлива, не гаючи часу, вийняв з шафи слоїк помади та фунт засмажених горіхів і поклав усе це до ніг субретки.

— А якщо ти мені сподобаєшся,— додав він відповідним рухом тіла: — то я, подібно до цього, й інші свої скарби негайно в твоє розпорядження віддам!

Субретка задумалась, якийсь час навіть вираховувала щось на пальцях і, нарешті, сказала:

— Якщо до цього додаси ще півкарбованця, то — згодна сподобатись.

Вся ця розмова сталася надзвичайно швидко. А що не було причини вважати, щоб і розв'язка примусила на себе чекати (я бачив, як «Ласун» уже заходився мацати в себе в кишнях, шукаючи потрібної монети), то я з острахом подумав: ну, тепер уже напевне скандалу не минути!

Та ганебному ласолюбцеві було написано на роду обійтись в цей день без «ласощів». В ту хвилину, коли він простягав уже трепетні руки, щоб захопити нову жертву своєї ненажерливості, за боковою кулісою почувлися крики й на сцену вдерлась ціла юрба жінок. То були старі «Ласунові» чарівниці. Я налічив їх не менше як двадцять штук; усі вони були в різноманітних убраннях, і в кожній лежало на руках по новонародженому немовляті.

— П-ля! п-ля! п-ля! — кричали вони разом.

«Ласун» на хвилину ніби збентежився. Але ту ж мить схаменувся і, обертаючись до нас, з гордістю промовив, показуючи на немовлят:

— Такі наслідки моєї піклувальницької діяльності за минулий рік!

На цьому видовище скінчилось.

Після того Бузувір розіграв переді мною ще дві «вистави»: одну — під назвою «Покараний Гордій», другу — «Нерозсудливий Вигадник» або «Зроби ласку, зупинись!» А втім, я не буду тут до дрібниць викладати сценарії цих вистав, а обмежусь лише тим, що коротко розповім їх зміст.

П'єса «Покараний Гордій» починалася тим, що колезький асесор з'явився у возі, запряженому трійкою баских коней, і з надзвичайною швидкістю промчав кілька кругів по верстату. Тільки-но виїхав він на сцену, як щосили загорлав: го-го-го! оголосив, що їде приборкувати, і дав

візникові стусана в спину. На ньому було формене пальто з ясними гудзиками та кашкет з кокардою на голові; в лівій руці він держав торбу з вибитими, з різних адміністративних міркувань, зубами, а праву тримав напоготові. Незважаючи на захоплюючу дух їзду, він ні на хвилину не перестав готити, раз у раз стусуючи візника в спину, вибиваючи йому зуби та вискубуючи волосся. Нарешті, окремі калічення, як видно, здалися йому мало діючими, і він вирішив розквитатися з візником зразу. Зняв йому голову й закинув у куці. Почувши волю, коні несамовито рвонули вперед, і мені вже ввижалася та хвилина, коли віз та його утлий сідок будуть немилосердно знищені; але, на щастя, станція була вже близько. Скоряючись інстинктові, коні, як укопані, зупинились перед станційним стовпом і ту ж мить усі три дали дуба. Поки «Гордій» мчав останні півверсти, я помітив, що на станційному подвір'ї відбувалась якась надзвичайна метушня; але коли трійка домчала й пролунало різке «го-го-го!», то ніхто на цей вигук не відповів. «Гордій», закинувши голову назад, ходив туди й сюди, тримаючи в руках годинника, твердо певний, що через хвилину нову перепряжну буде подано. Та визначена хвилина пройшла, а ніякого руху не видно було. Тоді «Гордій» здивовано озирнувся навколо, і сумна картина постала перед очима його...

Поштовий двір стояв самотньо в лісі, і в ньому все немов вимерло. Яксь таємничі звуки долинали з двору, чи то шепіт, чи то пирхання, та чути було, що десь віддалік, в лісовій хащі, аговкає лісовик. «Гордій» чудово зрозумів, що тут криється опір владі, і ту ж мить кинувся на розшуки. Справді, не минуло й хвилини, як він виволік за комір з потайних сховищ писаря та чотирьох візників. І, в міру того, як виволікав, негайно вкорочував їм віку, навіть без допиту. А коли вкоротив віку останньому візникові, то знову загорлав: го-го-го! думаючи, що ось тепер уже неодмінно виїде готова перепряжна. Однак і на цей вигук ніхто не з'явився. Тоді, знетямившись від гніву, він спіймав півня й відірвав йому голову; потім побачив собаку, що біг, погнався за ним, наздогнав і розірвав на шматки. Та й це не допомогло.

А часу минуло вже чимало; землю повив присмерк, в глибині лісу з'явилася зграя голодних вовків. Уперше в голові «Гордія» мигнула думка, що якби він не дбав так багато про оборону прерогатив владі, то, мабуть, у цю хви-

лину спокійнісінько їхав-би собі, а може, й доїхав би вже на місце. А вовки тимчасом, почувши побитих, підходили все ближче та ближче, і почали, нарешті, так вить, що аж рвало душу, що аж ворони, які обліпили, чекаючи бенкету, сусідню сосну, зрозуміли, що тут нічим не поживишся, і, галасливо здійнявшись з дерева, полетіли далі.

Темнішало, вовки вили, ліс починав густі... Довго тримався «Гордій», усе думав: не може цього бути! — але, нарешті, заплакав. Плакав він довго й гірко, плакав безнадійно, як людина, що несподівано зрозуміла, скільки лютого, диявольськи-безглузлого має в собі акт вкорочування віку. І, плачучи, згадував татуня, мамуню, братиків, сестричок і гірко волав до них: де ви? Потім звернувся думкою до начальників і теж волав: де ви? І серед цієї агонії сліз—чинив блюзнірство, говорив: а воно ж управляти й спустошувати—не одне й те саме!

Та ось тут трапилось щось жахливе. Згряя вовків так наблизилась, що зовсім заступила «Гордія». Ще хвилина — і на порозі станційного будинку валявся тільки кашкет, оздоблений кокардою...

Зміст «Нерозсудливого Вигадника» був трохи складніший.

Один колезький асесор, діставши владу, раптом чомусь уявив, що її йому дано недарма. А що начальники, які надали йому владу, нічого йому про це не сказали, то він почав додумуватися сам. Думав-думав і, нарешті, додумався: владу дається на те, щоб викорінювати невігластво. «Вже понад століття,— сказав він сам до себе: — як колезькі асесори викорінюють російське невігластво, а пуття все нема. Чому? А тому, добродію мій, що не всі колезькі асесори з однаковою силою орудують. Багато є між ними хабарників, багато перелюбників, багато зуботрошителей і дуже мало справжніх викорінювачів невігластва. Заходиться справжній викорінювач викорінювати, а невігластво візьме собі та за півкарбованця й відкупиться. А треба так на невігластво натиснути, щоб воно й дихнути не могло, щоб, куди воно не поткнеться,—скрізь йому мат був».

І як тільки вирішив про себе «Вигадник», яке перед ним завдання стоїть, то сів за письмовий стіл, та з того часу й не виходить звідти. Не п'є, не їсть, не спить — все «нерозсудливі» вигадки вигадує.

Пише з ранку до вечора; а що він і сам не тямить, що пише, то все виходить у нього без зв'язку, врозтіч. То

раптом, з великого розуму, уявить собі: через те в Росії невігластво, що община руки й ноги мужикові зв'язує,—і от готовий проект: общину скасувати. То раптом мигне: через те панує невігластво, що в селах добрих племінних жеребців нема,—негайно їх придбати! Або здумається: справжню основу російського невігластва становлять шинки — ту ж мить резолюція: шинки позакривати, а замість них всюди відкрити торгівлю печатними пряниками. А нарешті, й ще: наскільки б ми були освіченіші, якби мужики сіяли на полях, замість жита, перську ромашку, а на городах, замість ріпи, моркву! І знову резолюція: дати знати, кому відати слід, тощо.

Та біда в тому, що невігластво вперте. Недосить сказати йому: маючи на увазі твое викорінення, конче треба скасувати общину. Треба, крім того, ще зробити його здатним сприйняти цю істину. Інакше воно, чого доброго, і того не зрозуміє, з якої речі його невіглаством звуть і навіщо його треба викорінити. Яким же способом добитися, щоб невігластво зробилося здатним сприймати? Думав-думав колезький асесор і, нарешті, хоч з болем у серці, але зробив висновок, що найкращий спосіб — це екзекуція! Звісно, обміркував він сам з собою: — це те ж саме, що в старі часи називалося «шмаганцями», але ж бо одно за одне дорожче: або церемонитися, або досягати! Шмаганці, то й шмаганці!

І от сидить він та нерозсудливість свою, невгаваючи, тише, а дорогою солдатики в сурми сурмлять, а в гайку волосні начальники віники ріжуть, а на селі мужичок кричить: вашескородіє! не буду! Чує ці крики «Вигадник», але якийсь час удає, що не розуміє. Одначе, нарешті, бачить і він, що вдавати, ніби не розуміє, далі не можна. Схопиться, прикладе руку до серця й скаже собі на виправдання: знаю, любі, що ниньки вам боляче, але сподіваюсь, що згодом ви самі збагнете, як це було для вас корисно!

Та що найжахливіше — не тільки непідкупний, але й невблаганний. Скільки разів мужики всією громадою ходили, хабарі носили, на колінах просили — не слухає й не бере. «Дурненькі! — каже: — звикнете — полюбите, а потім ви мені ж дякуватимете!»

Так у них і досі колесом справа йде. Він нерозсудливі вигадки вигадує, вони — волають: вашескородіє! не будемо! Ромашку перську посіяли, а блощиці ще гірше обсіли; за племінних жеребців надокучали, а начальство, через непо-

розуміння, племінних поросят прислало; шинки позачиняли — корчмарів розвели.

Ото тільки община й досі ціла стоїть: видно, вже сам бог її береже!

«Под'ячих» було вичерпано. Тільки й додумався Бузувір до цих чотирьох типів, та, може, і справді стільки їх і було в тодішній нескладний час. А втім, я був дуже цьому радий. Дарма, що мої відвідини тривали не більше двох годин, я почував якусь надзвичайну втому. І не тільки фізичну, а й моральну. Начебто відчуття очманіння, про яке я казав вище, потроху забралось і в мене самого, і все всередині в мене заніміло й збідніло.

Я чимало на своєму віку зустрічав живих ляльок і дуже добре розумію, якої отрути вони додають до людського існування; але цього разу почуття німоти справило на мене таке гнітюче враження, що я ладен був витерпіти безліч живих ляльок, аби тільки втекти з світу «людців». Навіть пані Сварливецва, що поверталася в цей час вулицею додому, — і та здалася мені «розумною».

Мені здається, розгадка цього почуття пригніченості полягає в тому, що живих ляльок ми зустрічаємо в найрізноманітніших комбінаціях, які не дають їм змоги завжди бути цілком суцільними, певними своєму ляльковому еству. А крім того, вони живуть хоч і вбогим, але все-таки живим життям, що в ньому є деякі, спільні для людського роду, інстинкти й жадання. Одно слово — беруть участь у загальній життєвій драмі. Тоді, як дерев'яні людиці здаються нам якимись настирливо зосередженими, тупо послідовними і цілком ізольованими від будь-яких ускладнень, що їх спричинює наявність живого інстинкту. Беручи участь в загальній життєвій драмі, вперемішку з іншими такими самими ляльками, жива лялька вже через те тільки діє не так вимогливо, що настирливість її почасти стримується різними життєвими несподіванками. Дерев'яні людиці й цього опору не зустрічають. У них про запас є тільки одна струна, але вони б'ють по цій струні без перешкод і регулярно, і це доводить глядача, який мислить, до розпачу.

Правда, Бузувір запевняє, що його «людців» можна легко вгамувати, тоді, як жива лялька сама, мовляв, вийме з тебе душу й примусить проклинати годину твого народження. Припустімо, що це й так; але в такому разі, чи

варто цікавитися цими людьми, чи варто витратити на них своє життя? І чи не мав рації соборний диякон, що докоряв Бузувіру: і від живих людей на світі нема куди дітися, а ти ще дерев'яних плодиш!

Та, крім того, якщо добре розібратися, то виявиться, що Бузувір не має рації і в іншому. Він занадто зневажливо, з погордою говорив про надіслану з Петербурга «Молоду», занадто поквапився назвати її «порожньою» лялькою. По-перше, щоб зробити таку ляльку, не треба ні задумуватися, ні винаходити, ні уявляти з себе генія, а досить мати деяку навичку, мати наохваті достатню кількість ганчірок і лайки та вміти з смаком приладнати зовнішні прикраси. А, по-друге, як «Молода», ця лялька зовсім не примушує чогось іншого бажати. Бузувір питає: «навіщо і в якому градусі?» — хи-мерні запитання! Та для всього і в усякому градусі—та й годі.

Природа ласкава; люди — лихіші. Природа не дозволяє суворо послідовної пустоутробності; люди, навпаки, занадто охоче наполягають на цій послідовності. Якби природа захотіла бути до краю жорстокою, вона надавала б живим людям тієї самої йолопської впертості спонук і нахилів, якої надає Бузувір своїм дерев'яним людям. Ось тоді був би жах, жах, жах — в цілковитому значенні цього слова! Ні вгамувати ляльки, ні втекти від неї не можна! сиди й кожну мить почувай, як вона виймає з тебе душу! і не поворухнись, бо всякий протест, всякий рух викликають нову жорстокість, новий нестерпний біль.

Але, може, життя вже й створює таких людей? Може, в тих численних примусових сферах, які звідусіль чатують на людину, зовсім не незвичайна річ ті разючі «лялькові комедії», що в них жива лялька топче живу людину? Може, Бузувір є зовсім не винахідником, а тільки бліденьким копіювачем того, що вже давно винайшло життя?

Хто насмілиться запевняти, що це не так? І хто не погодиться, що з усіх таємниць, розкриття яких найбільше цікавить людське існування, «таємниця ляльки» найбільш істотна і найбільш захоплююча?

ЧИЖИКОВЕ ГОРЕ

Канарку за чижика заміж видали й весілля бучне справили. У крамниці «Забава і діло» купили новеньку кірху; за пастора вчений снігур був; шпаки весільних пісень спі-

вали; а щоб усі порядку додержували, поліцеймейстер загін кібців прислав. Мало не з усього лісу птахи позлітались на молодят подивитися, та й поважних гостей знайшлося доволі. У чижа був за дружка зяблик, а в канарки — соловей. Сам яструб до нареченої за весільного батька набивався, але батьки, з пристойно придуманого приводу, цієї шани зрелись і запросили глухого тетерюка, того самого, який ще за царя Гороха, беручи на увагу дряхлість і втрату пам'яті, до сенату призначений був.

І молодята, і батьки, і поїжджани — всі були веселі. Чирик походжав гордо й наперед смакував; канарка перебирала дзьобиком пір'ячко; батьки думали: ну, хвалити бога, одної дочки позбулись! а поїжджани мріяли про ту гору конопляного сім'я, маринованих комарів, зварених у цукрі мух та ін., що вони мали знищити на новосіллі в чирика. Тільки ворона-ворожка без пуття крякала: не буде ладу з цього весілля! не буде! не буде! не буде!

Хоч поміж людей і ходить про ворону слава, що вона дурна, одначе птахи дуже добре знають, що коли вона крякає, то, виходить, є в неї на те підстави. І справді: ледве пролунало вороняче крякання, як зозуля перша прокукала: ку-ку! коли б і справді по-ворожчиному не було! А за нею слідком так само свиснули: синичка, горихвістка, вівчарик...

І всі почали приглядатися до молодих, почали пригадувати. Вдалися до інтимної історії цих двох істот, що за хвилину перед тим зв'язали одно одного нерозривними узами, пригадали їхні нахили, смаки, звички, і, як воно ведеться, внаслідок вийшла картина.

Чирик був хлопець простодушний та добрий, мав три характеристичні властивості: невибагливість, акуратність та хазяйновитість. Крім того, він був і немолодий, хоч надія, що, в разі чого, він ще може себе показати, була в нього. Цілий вік він служив в інтендантському відомстві, дослужився до майорського чину й там-таки виховав свій розум і серце. Хабарів він не брав (панування крадіжок скінчилось), однак не такими вже поганими способами встиг-таки збити грошенят. Одного разу йому пощастило придбати принагідно добру партію канаркового сім'я, і ось тоді саме в голову йому спала думка: оженюся з канаркою та жінку й дітей канарковим сім'ям годуватиму! Батька та матір він, ще будучи підлітком, утратив, спадщини ніякої не дістав, а тому охоче казав, що за солідне своє становище в суспільстві

завдячує тільки самому собі. Навіть відерце з водою він навчився носити сам.

Таке було розумове й моральне обличчя молодого. Особливих приводів для симпатії він, звісно, не давав, але з легального погляду — це був обиватель, що кращого й не треба.

В зовнішньому вигляді його теж не помітно було нічого привабливого чи видатного; навпаки, вся його постать вражала безперечною буденністю й звичайністю. Навіть горобці сміялися, коли він, бажаючи сказати дівчині комплімента, трусив фалдочками й закочував очі врозкіс. Та й компліменти виходили в нього нецікаві: або інтендантський анекдот розкаже, або почваниться, що хоч би як дешево з нього візник заправив, він йому завжди на п'ятак менше дає, а коли час є, то й пішки дійде.

— І ось, хвалити бога, — звичайно закінчував він: — не тільки сам себе можу прогодувати, але й сім'ю.

Батькам така мова дуже подобалась, і вони так запопадливо ловили його в своє сильце, що одного разу мало зовсім не задушили були. Але дочки-дівчата називали його «інтендантською холерою» та, коли він з'являвся, ту ж мить розліталися, хоч матінки й наказували їм: ресте!¹. І він не тільки не ображався з цих дівочих вчинків, а й навіть заспокоював батьків, кажучи:

— То нічого, — я звик. Це в них дівоче. Коли я в інтендантському відомстві служив, то там одна трясогузочка була. Ну, така, скажу вам, — віддай усе та й мало! І теж спершу: хі-хі та ха-ха! Я їй кажу: будьмо знайомі, мамзель! а вона: ох, ні, ви бридкий! Одне слово, я за нею, а вона — від мене! Туди-сюди... наздогнав! І що ж: потім навіть хвалила!

— То ось ви, Іване Івановичу, який! — жартували батьки, — чого доброго, дітей у вас де-небудь нема?

— Напевне сказати не можу, але й ручитися не смію. Природну схильність свого часу досконало виконував. Взагалі щодо цього так вважаю: надуживати не слід, але в пропорцію чому ж собі втіхи не зробити? Я й горілки не зрікаюся, п'ю; але не без просипу, а, як ото в пісні співають, «з тієї причини».

Останнього часу він службу покинув. «Ситий». Примхи в нього були невеликі, та й грошенята, що йому бог на служ-

¹ Restez — залишайтеся.

бі послав, він міцно затиснув. Отже, самих казенних процентів йому позаочі досить, а якщо він свої гроші в позички під другі застави роздасть, то й подіти грошей нікуди буде.

— Одея в мене дарова, богом визначена,— говорив він: — їм я теж не куповане, а богом визначене; а якщо приємність собі захочу зробити, то й це не дорого коштує: заспіваю пісні — от і моя правда! Отож, поки є на світі мухи, павуки, гробаки та інша така їжа й поки я маю силу ловити їх, я забезпечений. А якщо сили позбудуся, тоді доведеться померти. Що ж тут таке! І з іншими птахами завжди так буває!

Та коли й на службі він ні про що з такою охотою не мріяв, як про родинне вогнище, про самовар, халат, двоспальне ліжко та інші ідеали родинного щастя, що виробилися в інтендантському відомстві («що таке чиж без родини? — міркував він: — медичний термін, та й годі!»), то, після того, як подався у відставку, ця думка почала мучити його що день, то все більше. І ось, націлившись на жовтеньку канарку, він надів мундир, начепив шпори (все це він під час відставки, «як подяку», дістав) і подався до батьків своєї нареченої рекомендуватися як жених.

Вперше на віку захват заволодів його серцем, вперше на віку він проспівав «По вулиці мостовій» — і не сфальшував! Пристрасть до красуні-канарки так опанувала всі його помисли, що він, усупереч своїй звичайній обачності, не зважив навіть на те, що слід би довідатися, яка це пташка його наречена та чи є за нею який-небудь посаг.

А це було, мабуть, не зайвим, бо наречена була панночка з вищого товариства й освічена. Любила поманіжитись, причепуритись, співала «*Si vous n'avez rien à me dire*»¹, грала на органчику «*Le Ruisseau*»² та нудьгувала, якщо коло неї кавалерів не було. Може, вона й добра була, та не було коли їй про це подумати. То нові фасони з крамниці принесуть, то юнкери до братіка в гості примчать. Так, проміж ділом, добрості своєї й не розгледіла.

— Панночко, можна у вас ніжку поцілувати? — чіплялись до неї юнкери.

— Ой, які ж бо ви... Ну, цілуйте!

¹ «Якщо не маєте чого сказати».

² «Струмочок».

Тільки й усього.

І батьки в неї були з вишого товариства, і теж без гостей нудьгували. Татусь у Канарковій губернії п'ять триліть предводителем прослужив, чотири спадщини розтринькав, з рік тому останнє викупне свідоцтво проїв, а тепер жив з фінансових операцій і так наметикувався, що від візників крізь прохідні ворота драла давав. Щодо матусі, то вона як була замолоду канаркою, то так і на старість канаркою залишилася. Стрибала з жердинки на жердинку, видивлялася, чи нема де кавалерів, та з вдячністю згадувала, як вона, будиши предводительшою, писані пряники їла, а павич-губернатор, забачивши її, хвоста розпускав. У цьому ж дусі вона й дочку старшеньку свою виховала.

— Я свої дівчинки на вищі курси не посылаю,— сказала вона чижикові, коли той посватався: — по-моєму, аби вміла дівчина по-французьки, та з жердини на жердину стрибати, та одягтися до лиця, та гостей розважити — от і все, що для щастя жінки потрібне!

— І добре зробили, пані, що дівчину вашу в страху божому виховали,— погодився чижик.— Чоловічій статі, справді, конче потрібно географію знати, бо, чого доброго, начальство накаже летіти, а куди — невідомо! А дівчину кожен кавалер з охотою проведе. Аби не заблудитись.

— Ой, ні! щодо цього, ви можете не турбуватися; майоре! В мене така дочка розумна, що коли навіть з уланом в лісову хащу потрапить, то й тоді ані остільки собі не пошкодить.

— Дай боже.

Крім цих трьох осіб, в сім'ї була ще молодша дочка і два сини. Молодша дочка скорше на новонароджене галченя, ніж на канарку (так її й на ім'я звали: Галочка (Галина), а старшу дочку звали Прозерпіночкою), схожа була, і тому домашні дивилися на неї, як на Сандрільйону. Але була вона дівчина добра, віддана родині та бадьора, і, незважаючи на те, що нею, як покоївкою, попихалися й за кожен шматок докоряли, палко любила й батьків, і сестру, і братів. За одним тільки нишком плакала, що домашні клопоти не дають їй змоги на вищі курси ходити. А щодо братів, то старший служив юнкером в уланському полку й ніяк не міг скласти іспиту з закону божого, а молодший ходив до гімназії й не розумів, навіщо ото начальству треба було, щоб він грецьку мову знав.

— Ну, на дідька мені, мамуню, ця йолопська мова? — скаржився він матусі своїй.— Ну, латинська — це я ще розумію. «Mons, parturiens mus...»¹ « mus, muris... mons, montis... parturio, parturivi, parturire... припустимо! Рецепт написати, цитату в передову статтю підпустити — от і є! А грецька... ну, навіщо, питаю я вас, мені грецька мова!

— Може, для поведінки? — здогадувалася мати.

— Ох, мамуню!

Цілий день у цьому домі тривала метушня та частування, цілий день гості. З жердинки на жердинку стрибають, на органчику грають, пісень співають. Канаркове сім'я, цитварне, хліб у молоці намочений, ячні жовтки перетерті — зі столу не прибирають, а тимчасом в роздрібну крамничку півроку за рахунками не сплачували. Крутиться старий канарок, немов в'юн на сковороді, придумуючи, як йому грошей роздобути. Кожного ранку тільки й робить, що по приятелях літає; одному скаже, що в нього тітка цими днями померла, то треба грошей, щоб спадщину одержати; другому скаже, що в нього в занадільній землі кам'яне вугілля виявилось, а дістати його без капіталу не можна; третьому простісінько скаже, що грошей до зарізу треба. А інколи підійде до кого-небудь з гостей-юнкерів та й скаже: чи нема у вас, юначе, двогривеного? я вам завтра з подякою віддам. І давали. Але зате й розкошували. Прилетять улани-юнкери, притиснуть Прозерпіночку в куточку й крутять вуса. А бідна Галочка бачить, яка небезпека сестриці загрожує, та аж заходиться — плаче.

Така була родина, що до неї мав намір вступити чирик. Усі сусіди знали, що старий канарок доценту прогорів, що стару канарку ще цими днями бачили, як вона в кущах з дроздом-лихварем шепотілася, що сама Прозерпіночка, нібито навчаючись співу, до соловейка літала, а потім нібито виливка знесла... Та чирик немов осліп і оглух. Діставши батьківську згоду, він захоплено перелітав з дерева на дерево, підстерігаючи, як його красуня-наречена в жолобці купається, і, коли встигав підстерегти, то співав. Співав фальшиво й несамовито, та гай-гай! це був єдиний приступний для нього спосіб подякувати творцеві за дане йому в цьому житті добро.

¹ «Гора, що породила мишу...»

— Почуваю й знаю,— співав він: — що не за чином мені ласка оця, але подбаю заслужити її в майбутньому!

А втім, на честь Прозерпіночці треба сказати, що вона, будвши нареченою, нітрохи не приховувала від чирика своєї байдужості. Коли батьки сказали їй, що майор вшанував її та що вони задалегідь виявили згоду, вона тут-таки зайшлася дзвінким сміхом і сказала:

— Ах, маман¹, подивіться, який він кумедний!

І потім, коли батьки навмисно залишили їх удвох, щоб вони ближче одне з одним обізналися, у них, замість компліментів, почалася досить таки одверта розмова:

— Ви скупий? — спитала його Прозерпіночка.

— Я не скупий, а ощадливий,— відповів чирик.— Я так вважаю: навіщо гроші розтринькувати, коли можна без того обійтись? Але для вас, щоб вам приємне зробити, я й ощадливість свою ладен облишити.

Висловивши це, майор люб'язно шаркнув ніжною, та — гай-гай! це не тільки не розчулило Прозерпіночку, а, навпаки, розбуркало в неї новий вибух веселості.

— Ой, як ви кумедно ніжною шаркаєте! Шаркніть ще, ще... ось так! Ха-ха! Що ж ви дома їсте? гидоту яку-небудь?

— Сам я їм страву, яку бог визначив. Просту, але здорову. А для вас я канаркове сім'я маю.

— Ой, ні, я салат більше люблю!

— І салатцю дістати не так важко. Полечу раненько на город і нарву нишком. Іншому це багато грошей коштувало б, а я для вас і задарма поцуплю!

— Ну, а який же ви мені подарунок зробите? Недавно ось із Парижа нові фасони манжеток прислали... подаруйте! га?

— З превеликою охотою. Сьогодні ж павукові замовлю, щоб завтра раненько готові були.

— Так, але ж бо такі манжетки дорогі...

— Будь ласка, не турбуйтеся! Прийде до мене ото павук по гроші, а я його з'їм. От ми й розквітаємось.

— Ха-ха! який ви кумедний!

Так і повелось у них: нема того, щоб сказати нареченому «любий мій» або «серденько»,— «кумедний» та й більш нічого. І що далі, то наречена ставала все розв'язнішою й розв'язнішою. Нареченим майже зовсім не цікавилась, а оточила

¹ Матусю.

себе юнкерами та гімназистами і якнайбезсовісніше шепотілася з ними.

— А знаєте, майоре, що мені про вас розказували? — говорила вона йому у вічі: — що ви в останню війну армію і флот гнилими сухарями годували.

Він ніяковів, але не заперечував; бо хоч і не завідував він сухарями, але все-таки мав гріх: для коней сіно сяке-таке заготовляв. А це, мабуть, таки гірше за гнілі сухарі буде, бо ж солдат — він поскаржитись може, а в коня й слів для скарги нема...

Ох, недобре він тоді робив!

Інкили Прозерпіночка навіть просто цілою компанією з нього насміхалась. Задумують, наприклад, молоді люди в горюдуба гратися, а він, осоружний, тут-таки стирчить. От і примусять його горіти, та ще очі до того зав'яжуть: лови! Кинеться він стрімголов бігти, крила розпустить, летить, — а вона з подружками та з юнкерами — в кущі. Виглядають звідти й кричать: лови, майоре, лови! — поки він з розгону об сосну грудьми не гупнеться.

Першого часу стара канарка побоювалась, щоб майор не образився, і коли-не-коли навіть покрикувала на дочку: фініссé!¹ Та коли переконалася, що з майора як з гусака вода, то махнула рукою і тільки кожного вечора акуратно зверталася до нареченого: чи нема у вас, майоре, карбованця? ми вам завтра з охотою віддамо.

Сама тільки Галочка жаліла бідного чижика, і хто знає, чи не брало участі в цьому жалінні більш солодке почуття... Принаймні, одного разу, пізно увечері, коли майор, ліниво ворущачи крильми, повертався додому, Галочка наздогнала його.

— Ну, чи до лиця вам таку красуню любити? — сказала вона йому. — Оженіться краще зо мною. Я вам весь вік догоджатиму!

Та він немов задерев'янів. Навіть не вислухав гаразд Галоччиних слів й брутально відповів:

— Якби я з галкою оженився хотів, то до галки й сватався б. А що я до вашої сестрички присватався, то, виходить, з нею й усе коло дій завершити бажаю.

А втім, не можна сказати, щоб він зовсім нічого не розумів. Навпаки, він дуже багато чого й дуже тонко розумів. Але в той самий час він ясно бачив, що вскочив та що долю

¹ Finissez — облиште!

його вирішено безповоротно й назавжди. Чому назавжди?— він не міг ще здати собі в цьому справі, а тільки одно твердив: безповоротно! назавжди!

І от він оженився. Після шлюбу цілий вечір пиячили, так що й вечірня зоря вже з годину тому погасла, коли чижик зібрався в гніздечко з молодою жоною. Добре йому було! напрочуд! Тепла ніч була запашна; зорі в темній синяві неба, як алмази, мінілись; а він, чижик, увесь палав! Захват котився по жилах його, дивний, п'янкий захват! Чи то співати йому хотілося, чи то ридати, але в той самий час якась чуйна делікатність примушувала його стримувати свої пориви. Сама Прозерпіночка, здавалось, підкорилася чарам цієї пристрасті. Вона млосно заплющила очиці та, солодко здригаючись, клюнула його дзьобиком у тім'ячко... Але в цю саме хвилину раптом повз чижикове дупло промчала п'яна процесія. Це були братіки в супроводі цілої юрби товаришів; вони з вигуками й свистом горлали пісню: «Мальбрук у похід рушив...» Почувши ці звуки, молода вмить переродилась. В нічному дезабільє вибігла вона на край дупла й аж до пізніх півнів прореготала з юнкерами. Чижик, одягшись в мундир, стояв позаду молодої жони й теж намагався веселити бути. Але — гай-гай! він скоро переконався, що в майорському чині веселість вже не до лиця. Хоч як він примушував себе, але чин в поєднанні з похилим віком узяли-таки своє. Очи його склепилися самі по собі, а через хвилину голосне сопіння заповнило все дупло. Навіть вибух сміху, що пролунав після того, не розбудив його. Так, у мундирі, застебнутому на всі гудзики, він і проспав свою медову ніч.

З цієї хвилини він остаточно занастив себе в очах молодої жінки.

Коли він прокинувся,— хоч це було дуже рано,— вже й слід Прозерпіноччин прохолов. Чечіточка-дівчина, яку він за служницю найняв, доповіла, що панночка до матусі полетіла, і чи їстимуть дома, чи ні — невідомо. «Панночка!» — це слово наче окропом його обпарило!

Він виглянув з дупла й стрибнув на ближчу гіллячку. Навколо панувала мертва тиша, яка передує пробудженню й під час якої вся природа здається ніби неживою. Птахи ще не прокинулись; навіть листя на деревах не ворушилось. Але на сході вже червоніло, і майорові здалося, що розово-перста Аврора, іронічно вітаючи його, наставляє йому носа. Очевидно, цієї ночі в його існуванні сталося щось дуже важ-

ливе, яке лягло на все його майбутнє невивідною темною плямою; що йому треба було виконати якийсь обов'язок, — дуже, проте, не важкий і всякому чижу властивий, — але він, як раб лінивий і лукавий, цього обов'язку не виконав...

Почавши всебічно обмірковувати своє становище, він на-самперед злукавив. Або, кажучи словами науки, заходився розглядати справу з погляду причин, що її породили. Через залежні від нього причини він не виконав свого обов'язку, чи через незалежні? «Якби я був цій справі причиною, — говорив він сам до себе: — ну, тоді так! Хоч голову мені відрубайте, якщо я винен, — і слова не скажу! Але ніякої з мого боку причини нема — і на тобі що зробилося!» Та ледве він придумав цей викрут, як ту ж мить збагнув, що це марна річ. Є факти, що до них закону причинності прикладати не дозволяється. Вони повинні бути здійснені — не од м і н о, і ніяка логомахія не відтворить того, що повинно, було бути і чого не було. Нема для нього виправдань! Нема! Жоден молодий муж, жодна мати, що любить, жоден суд присяжних, чи коронний суд — ніякого іншого вироку йому не ухвалять, крім слів: сором! сором! сором!

Він повинен був відбити напад п'яної ватаги; він повинен був зробити своє гніздо неприступним, повинен був грудьми захищати своє право на виконання «обов'язку», стати, в ім'я обов'язку, до кривавого бою... *Qu'il mourût!*¹

— Сором! — повторив він автоматично й автоматично ж, не скидаючи мундира, розхристаний, з порожнім шлунком, полетів туди!

Стара канарка вже прокинулась і сиділа сердита-пресердита. Крім того, що з її Прозерпіночкою трапився такий «сором», вночі прилетіла до неї в гості з-за триде'яти земель канарка-кузина й зовсім роздратовала її своїми розповідями. Вона вже видала свою Милочку заміж за снігура; але... яка різниця! Ой, яка різниця!

— Так Милочку чоловік любить! — каже гостя: — так любить... *C'est tout un poème!*² Уяви собі..

Гостя нахилилася до вуха кузини, шепотіла їй щось і з радісним жахом відкидалася назад, раз у раз кажучи.

— Але уяви собі подив моєї щіпочки!!!

А стара канарка слухала й злісно скрипіла дзьобиком.

¹ Хай би вмер!

² Це просто поема!

— Ну, дай боже Милочці... дай боже! — шепотіла вона: — а от ми... Кому щастя, а нам... Твою Милочку чоловік он як потішив, а в нас... Кого-кого, а Прозерпіночку мою, здається, вже недогризком назвати не можна... І повненька, і жвавенька... і щічки, і грудоньки... І що ж! навіть уваги, мерзотник не звернув!

— Est-ce possible?!¹

В цю саму хвилину з'явився чирик. І тільки що хотів викласти виправдання, як ображена теща, показуючи на двері, закричала:

— Сорте!² Сором, пане! сором! сором! сором!

А за нею, немов луна, і кузина повторила.

— Сором! сором! сором!

Приголомшений, він хотів летіти світ за очі, але йому навіть начебто крила перебило. Він пішов стежкою, простуючи до свого дупла й думаючи схвати в ньому свій сором; але птахи вже прокинулись і все знали. І хоч жоден йому нічого «що слід» у вічі не говорив, а деякі навіть підлітали й вітали, але він цілком виразно бачив, що в очах у всіх було написано:

— Сором! сором! сором!

Надвечір однак Прозерпіночка повернулась, але не сказавши бонжур, просто полетіла в своє гніздечко.

— Люба моя! миленька! ангелятко! — свиснув їй услід майор, та так жалісно, що чечіточка, хоч і з простих пташок була, аж сльозу пустила.

Але Прозерпіночка не відповіла жодним звуком, і чирик чув тільки, як вона розсувала лапками в гніздечку пух, влаштовуючи собі на ніч постілоньку.

— Дружино, богом мені дарована! — не свиснув, а якось завив майор та й залився слізьми.

Але й на цей заклик Прозерпіночка промовчала. Він підійшов до її постельки й схилювся над нею; та вона вже спала, чи, найпевніше, вдавала, що спить.

І цю ніч довелось майорові перебути на самоті. Мундир він, звісно, скинув, але штанів скидати не наважився, щоб не засоромити Прозерпіночку. А другого ранку, хоч як рано він прокинувся, Прозерпіночки вже не було: знову полетіла до батьків.

Майорський мартиролог почався.

¹ Чи можливо це?

² Sortez! — Геть!

Протягом цілого місяця молода жона жодного слова до нього не промовила. Кожного вечора прилітала вона в чижикове дупло, вкладалася в гніздечку і кожного ранку зникала так таємничо й швидко, що майор ніяк не міг її підстергти. Разів з чотири протягом цього часу прилітала вона в супроводі юрби юнкерів і гімназистів, кликала чечіточку й замовляла їй багату вечерю. Але й вона, і її співбенкетники якнайзухваліше пили та їли при чижикові й жодного разу навіть спасибі йому не сказали, наче він був не хазяїн в своєму дуплі, а сторож при ньому. В жінчиному сімействі майора інакше й не звали, як «мерзотником».

— А «мерзотник» ото знову вирашного білета купив! — казала стара канарка кузині, що загостювалася.

Або:

— Скоро, здається, «мерзотник» збожеволіє. Задумуватися почав!

Тільки старий канарок (тесть) час від часу навідувався до майора, втішав його й навіть обіцяв відшмагати Прозерпіночку; але обіцянки не виконав, а тільки вимагив у зятя цілу купу двогривеників.

Минув ще один місяць. Ставлення Прозерпіночки до майора трохи змінилося, та не на краще. Канарка поволі опанувала свою роль, зовсім зухвалою стала. Вона вже не вдавала з себе мовчальницю, але зверталась до чижика таким тоном, яким має говорити королева з яким-небудь невідомим двірцевим грубником.

— Грошей треба,— говорила вона.

— Скільки?

— Не «скільки», а давайте!

Ні скільки, ні навіть — не каже. Може, вона робила так навмисно, бажаючи зашкодити чижиковій душі; а може, і без наміру, «так собі». В душу канарки — не залізеши, і ніякий мудрець не добере, де в неї кінчається граціозне пурхання думки та де починається знущання. Як би воно там не було, чижик не заперечував. Він заходив на хвилинку в задній куток дупла й тремтячими руками виносив звідти свою скарбничку. І поки вона брала собі з розсипу срібні п'ятаки та якомсь химерно при цьому посміхалась, він почував, що в нього душу виймають. Не тому, що він був скупий, а тому, що з природи мав потребу повсякчас точно знати стан своєї каси.

Пограбувавши чоловікову касу, вона летіла собі, а через годину він уже бачив і наслідки вчиненого грабунку. Про-

зерпіночка, на чолі цілого табуна уланів та великосвітських дам напівлегкої поведінки, з гомоном і піснями пролітала мимо й сідала на найближчій галявині. Там улаштувалася, чижикивим коштом, весела гулянка, і весь гурт, аж до самого вечора, пиячив, співав, кружляв у танках і часом розлітався по кущах для відпочинку.

Одного разу увечері Прозерпіночка прилетіла додому в надзвичайно збудженому стані. Літала по дуплу («мало груденята собі не розбила!»), крутилася, співала, сміялась, плакала... Майор дивився на неї спочатку злякано, та потім раптом розчулився. Йому голову осяяла нещаслива думка, що Прозерпіноччине серце розчинилося, що випробуванням його настав кінець, що вона сама йде йому назустріч... іде для того, щоб сп'янити його блаженством, блаженством, блаженством без краю! Солодке і в той самий час пекуче хвилювання заволоділо всією його істотою й розбуркало в ньому сміливість, не кожному інтендантському майорові властиву. В запалі пристрасті він тихенько підкрався до Прозерпіночки, в ту хвилину, коли вона, вп'явшись очима в просторінь, стояла біля входу, і тихенько стукнув її дзьобиком у тім'ячку.

— Дурень! — крикнула вона йому у вічі і, ухилившись від його обіймів, пурхнула геть з дупла.

Це був з її боку дуже рішучий крок. До того часу вона вилітала вдень, тепер — вилетіла вночі!

Другого дня вона все ж вернулася; але цілий день нудгувала, плакала, ніде місця собі знайти не могла. А увечері, ледве майор захопив, знову полетіла.

Так тривало аж два тижні. Вночі — таємниче зникнення, вдень — істерика, сльози. Майор зовсім змучився, ходив за нею слідком, тримаючи в дзьобику, на той випадок, як вона зомліє, відерце з водою, та з слізьми умовляв:

— Випий водички! Скажи мені! Ну, не як чоловікові — ой-ой! цього щастя я не заслужив! — а як батькові, як братові... Хто тебе, мою крихітку, скривдив?

— Дурень!!!

Нарешті, вона не вернулася зовсім. Чекав майор день, чекав другий і наважився... чекати без кінця. Тяжкий час для нього настав, час цілковитої самотності. Жінка покинула; родичі, не сказавши й слова, позникали, — мабуть, і справді старий канарок після тітки спадщину одержав, — а іншим птахам йому було совісно в очі дивитись, бо він усе-таки не змив своєї ганьби, не виправдав себе. Навіть дів-

чина-чечіточка, і та розрахуватися зажадала та десь на горіщі з горобцем гніздо змстила.

Досі в нього хоч муки були, муки пекучі, гострі, що давали йому змогу стенатися від болю, проклинати... і сподіватися; тепер муки залишились, але набули тупої форми, яка сковувала його рухи, паралізувала волю й сповнювала майбутнє безпросвітним мороком...

Тимчасом настала осінь; птахи почали ретельно поратися коло гнізд; тільки він один нічого не робив, не зважуючись, чи йому летіти на теплі води, чи залишитися на батьківщині. Почалися дощі, подули холодні вітри; листя в гаю облетіло, і гай тоскно шумів; ночі стали довгі, темні. А він цілі ночі, голодний і холодний, просиджував, не склеплюючи очей, біля входу до свого незатишного дупла* й чекав. Скільки разів повз нього пролітала хижка сова, торкаючись крилом його дупла! скільки разів зазірав у дупло кровожерний бурундук! Та це був щасливий випадок,— ні сова, ні бурундук не зачепили його. Дуже можливо, що, як на поживу, він був для хижаків занадто вже мало принадним; але можливо, що хижакі знали, який з нього був свого часу путній інтендантський офіцер, і, не бажаючи позбавляти вітчизну його послуг у майбутньому, милували його...

Розуміючи, що життя його занепащене, він мимоволі вдавався в думках до минулого. Все там було так чисто, акуратно, аж на серці радісно ставало. Та й не без приємностей. Несамі інтендантські заходи, а й, наприклад, трясогузочка. Ото моторненька, чепурненька була дівчина... як огірочок! І теж спочатку: «ой, який ви кумедний!» Кумедний та кумедний, та й раптом: «ой, любий мій, яка я була дурненька! скільки задарма часу втратила!» Оженитися б йому з нею, а він, замість того, з шістьома дітьми її покинув! Або таке: заїхав він якомсь до перепелички-вдови, що заїзд при шляху тримала і просом та гречаними крупами підторговувала. Слово по слову: почім просо? крупи почім? мабуть, нудно вам самим без чоловіка, добродійко? — зирк, аж воно й світло скрізь погасло... І тут би йому оженитися слід було, а він пообіцяв та й драла дав!

Добре було тоді, напрочуд! І що більш не по-людськи він у той час з трясогузками та перепілками чинив, то більше пишався, то більше чув собі похвали. Всі інтендантські писарі говорили про нього: у нас майор моторний... ач, ніжками дріботить, ач походжає — так їм, дурепам, і треба!

А! чи не вступити знову до інтендантства? — що йому! Узяв перо, написав прохання — приймуть! далєбі, з охотою приймуть!

Та ледве з'являлась ця думка, як він ту ж мить проганяв її від себе. Не про трясогузок та перепілок він повинен думати — ні, не про них! Відтепер перед ним одно: мучитися з болю й чекати. Чекати свою найдорожчу жовтеньку панночку, свою від бога дану жінку! Прилетить вона, от побачите, що прилетить!

Часом однак він обурювався. Але не сам по собі, а під впливом нашіптувань неблагонамірених птахів, що прилітали до нього з проханням позичити грошей. Особливо згубно впливав на нього щодо цього дрізд. Він починав завжди з того, що висловлював співчуття з приводу його самотності, і потім, переходячи від співчуття до співчуття, дуже спритно інсинуював, що, як на теперішній час, то й розлуку взяти не важко.

— Найняв адуката — та й годі! — переконував він — адукат тобі все в одну мить обкрутить. Справді, друже, візьми розлуку! Чого там на неї, на повію, дивитися!

А крім дрозда, і зяблик його під'юджував; та цей був проти розлуки, а радив до «волосного» скаргу подати.

— Велика честь для них буде, коли з усякою повією розлуку брати! — казав він: — іди просто до «волосного»; так їй там випарять — до нових віників не забуде!

І от одного разу майор піддався на спокусу. Полетів до Петербурга й просто з'явився до адуката Балалайкіна.

— Хочу при живій жінці з іншою одружитись — орудуй!

— З охотою, — відповів Балалайкін: — я й сам при чотирьох живих жінках з п'ятою одружений, і ось, як бачите, навіть в арештантських ротах не був!

Але вже з тону, яким Балалайкін ці слова сказав, чижик збагнув, що якийсь пуття від його клопотання сподіватися годі. Заплативши Балалайкіну два гривеники (за саму брехню!), він, з лихим серцем, спрямував свій політ до «волосного», але й тут йому не пощастило.

— Приведи її, ми відшмагаємо, — відповіли йому цілком резонно. — А якщо будеш і далі без даних тутешнє місце трудити, ми й тебе самого розкладемо; не подивимось, що ти майор.

Це був, так би мовити, останній проблиск бунтівної плоти. Він вернувся додому й остаточно вгамувався.

Минула зима. Напівзамерзлий, зголоднілий, ледве живий, чирик виліз з свого дупла й насила долетів до річки. Крига була вже така крихка, що в деяких місцях поробилися ополонки. До одної з них він підійшов, сподіваючись чим-небудь поживитися, яким-небудь покидьком; та, побачивши у воді своє відображення, аж охнув. За зиму він так схуд, змарнів, охляв, що мундир висів на ньому як на вішалці. Від колишнього чирика акуратно застебнутого, чепуренького й ситенького чирика не залишилося й сліду; навіть шпори — і ті невідомо куди поділися. З тугою в серці вернувся він у дупло й зразу втратив віру в ясніше майбутнє.

Що з того, коли він і дочекається її, — як він її привітає? які дасть докази подружньої люб'язно-вірної відданості?

І раптом, одного теплого травневого вечора, вона повернулася. Повернулася худа, хвора, обшарпана й начебто не при собі. Чубок на голівці був вискубаний, пір'ячко на крильцях пошарпане, хвостик ріденький; навіть жовтеньке платтячко вилиняло й посіріло. І вся тремтіла, чи то від холоду, чи то від сорому. Насилу чирик її впізнав.

— От і я прийшла! — сказала вона.

— Живи! — відповів їй чирик.

Тільки й розмови проміж них було. Про минуле — ані слова, про майбутнє — ані пари з уст.

І живуть з того часу одно біля одного в дуплі, мовчать та все про щось думають. Може, чекають чуда, яке розкриє їхні серця й наповнить їх радістю прощення й любові; а може, визнають себе остаточно розчавленими й похмуро нарікають. Він: ох, занастила ти мені життя, лялько нечула! Вона: ох, заїв ти мої молоді літа, преосоружний майоре!

ВІРНИЙ ТРЕЗОР

Служив Трезорко сторожем коло лабазу московського 2-ої гільдії купця Воротилова й невсипущим оком хазяйське добро стеріг. Ніколи від конури не відходив; навіть Шкуродерні, на якій лабаз стояв, по-справжньому не бачив; з ранку до вечора так на цепу й скаче, так і заливається! *Se-veant consules!*¹

¹ Хай пильнують консули!

І прерозумний був, ніколи на своїх не гавкав, а все на чужих. Пройде бувало хазяйський кучер овес красти — Трезорко хвостом махає, думає: чи багато кучерові треба! А як трапиться перехожому в своїй справі повз двір іти — Трезорко ще тільки почує: ох, батечку, злодії!

Бачив купець Воротилов Трезоркову послугу й казав: ціни цьому псові не скласти! І якщо траплялось до лабазу повз собачу конуру проходити, неодмінно скаже: дайте Трезоркові помий! А Трезорко з шкури пнеться від захоплення: радий старатися, ваша статечність!.. хам-ам! спочивайте, ваша статечність, спокійно... хам... ам... ам... ам!

Одного разу навіть такий випадок був: сам часний пристав до купця Воротилова у двір завітав — та й на нього Трезорко накинувся. Такий содом вчинив, що й хазяїн, і хазяйка, і діти — всі повибігали. Думали, грабують, коли дивляться — аж гість дорогий!

— Вашескородіє! просимо завітати! Цить, Трезорко! Ти що це, мерзотнику? не впізнав? га? Вашескородіє! горілочки! закусити.

— Дякую. Який чудовий у вас песик, Никаноре Семеновичу! благонамірений!

— Такий пес! такий пес! Інша людина так не зрозуміє, як він розуміє!

— Власність, значить, визнає; а це, як на теперішній час, ой, як приємно!

І потім, обернувшись до Трезорка, додав ще:

— Гавкай, мій друже, гавкай! Нині й людина, якщо котра з кращого боку себе зарекомендувати хоче, — і та по-собачому гавкати повинна!

Три рази Воротилов Трезорка спокушав, перше ніж цілком своє майно довірив йому. Вбрався за злодія (аж дивно, як йому цей костюм був до лиця!), вибрав ніч якнайтемнішу й пішов до комори красти. Першого разу скоринку хлібця з собою взяв, — думав цим його спокусити, — а Трезорко скоринку обнюхав, та як вчепився йому в литку! Другого разу цілу ковбасу Трезоркові кинув: на, Трезорко, на! — а Трезорко фалду йому відірвав. У третій раз узяв з собою карбованця паперового заяложеного — думав, на гроші пес поласиться; а Трезорко не дурний, такого гвалту наробив, що з усього кварталу собаки позбігалися: стоять та дивуються, чого це хазяйський пес на свого хазяїна гавкає аж захинається?

Тоді купець Воротилов зібрав домочадців і при всіх сказав Трезоркові:

— Припоручаю тобі, Трезорко, всі мої бебехи: і жінку, і дітей, і майно — стережи! Принесить Трезоркові помий!

Чи то зрозумів Трезорко хазяйську похвалу, чи вже само собою, через собачу природу, гавкіт з нього, немов з порожньої бочки йшов — тільки зовсім він з того часу зсобачився. Одним оком спить, а другим дивиться, чи не лізе хто під ворота; скакати втомиться — ляже, а цепом усе-таки побрязкує: ось, мовляв, я тут! Нагодувати його забудуть — він навіть дуже радий: якщо, мовляв, щодня пса годувати, то він, чого доброго, за тиждень розсобачиться! Штурханами його челядники почастиують, — він і в цьому корисне застереження вбачає, бо коли пса не бити, він і хазяїна, чого доброго, забуде.

— Треба з нами, з псами, суворо поводитись, — міркував він: — за діло бий, і без діла бий — все наука! Тоді тільки ми, пси, справжніми псами будемо!

Одно слово, був пес з принципами і так високо тримав свій прапор, що інші пси подивляться-подивляться, та й підібають хвости — куди тобі!

Вже хоч як Трезорко дітей любив, однак і на їхні спокуси не піддався. Підійдуть ото до нього хазяйські діти:

— Ходім, Трезоронько, з нами гуляти!

— Не можу.

— Не насмілишся?

— Не те, що не насмілюсь, а права не маю.

— Ходімо, дурний! ми тебе нишком... ніхто й не побачить!

— А совість?

Підібає Трезорко хвоста й сховається в конуру, від спокуси далі.

Скільки разів і злодії змовлялися: подаруємо Трезоркові альбом з краєвидами Замоскворіччя; та він і на це не поласився.

— Не треба мені ніяких краєвидів, — сказав він: — в цьому дворі я народився, на ньому ж і старими кістями поляжу — яких ще мені краєвидів треба! Не доводьте до гріха!

Одна в Трезорка вада була: Кутьку дуже любив, та й то не завжди, а тимчасово.

Кутька на тому ж дворі жила й теж була собака добра, але тільки без принципів. Погавкає та й перестане. Тому її

на щепу не тримали, а жила вона здебільшого коло хазяйської кухні та біля хазяйських дітей крутилась. Багато вона на своєму віку ласощів з'їла й ніколи з Трезорком не поділилась, але Трезорко нітрохи за це на неї не нарікав: на те вона й дама, щоб солоденько попоїсти! Та коли Кутьчине серце починало говорити, то вона тихенько скавуліла й шкрябала лапою кухонні двері. Почувши ці тихі схлипування, Трезорко й собі здіймав такий несамовитий і, так би мовити, характерний лемент, що хазяїн, розуміючи його значення, сам поспішав на виручку свого майна. Трезорка спускали з щепу й на його місце садовили двірника Микиту. А Трезорко з Кутькою, схвильовані, щасливі бігли до Серпуховської брами.

В ці дні купець Воротилів робився злий, отож коли Трезорко ранком повертався з екскурсії, то хазяїн бив його гарапником нещадно. І Трезорко, як видно, усвідомлював свою провину, бо не підбігав до хазяїна жевжиком, як це роблять чиновники, що виконали свій обов'язок, а запобігливо, підбігавши хвоста, підповзав до ніг його; і не скавчав від болю, коли били гарапником, а тихенько скиглив: *пеа суфра! пеа тахіта суфра!*¹ По суті, він був занадто розумний, щоб збагнути, що, поводячись отак, хазяїн не брав на увагу деяких обставин, які зменшували провину; але в той самий час, міркуючи логічно, він доходив висновку, що коли його в таких випадках не бити, то неодмінно він розсобачиться.

Але що було в Трезорка особливо дорогим, то це цілковитий брак честолюбності. Невідомо, чи тямив він хоч щонебудь про свята і про те, що на свята купці мають звичку обдаровувати вірних своїх слуг. Чи Никанора («сам» іменинник), чи Анфіси («сама» іменинниця) свято буде — він однаково, як і в будній день, на щепу скаче!

— Та замовкни ти, осоружний! — крикне на нього Анфіса Карпівна: — не знаєш хіба, який сьогодні день!

— Нічого, хай гавкає! — пожартує у відповідь Никанор Семенович: — це він з ангелом вітає! Гавкай, Трезорчику, гавкай!

Тільки раз якось у нього прокинулося щось на зразок честолюбності — це, коли битливій хазяйській корові Рохлі, на вимогу міського пастуха, дзвінка на шию почепили. По

¹ Мій гріх! мій найтяжчий гріх!

правді сказати, позаздрив-таки він, коли вона почала в дворі дзвонити.

— Он тобі щастя яке; а за віщо?— сказав він до Рохлі гірко:— тільки й твоєї заслуги, що молока з піввідра за день з тебе надоять, а на правду, яка ж це заслуга! Молоко в тебе дармове, від тебе воно не залежить: добре тебе годують — ти багато молока даєш; погано годують — і молоко перестанеш давати. Ратицею не поворухнеш, щоб хазяїнові прислужитися, а тебе он як нагороджують! А я ось сам собі, поту ргоргіо¹, день і ніч мотаюся, не доїм, не досплю, аж охрип від клопоту,— а мені хоч би брязкальце кинули! Ось, мовляв, Трезорко, знай, що послуги твої бачать!

— А цеп отой?— догадалась Рохля відповісти.

— Цеп?!

Аж тут він збагнув. До цього часу він думав, що цеп і є цепом, а виявилось, що це щось ніби як масонський знак. Що, виходить, його нагороджено вже спочатку, нагороджено вже в той час, коли він нічого не заслужив. І що віднині йому слід тільки про одно мріяти: щоб старий проіржавілий цеп (він його вже одного разу порвав) скинули й купили б новий, міцний.

А купець Воротилов наче підслухав його скромночестюлюбні бажання: під саме Трезоркове свято купив зовсім новий, напрочуд скований цеп, і сюрпризом приклепав його до Трезоркового ошийника. Гавкай, Трезорко, гавкай!

І зайшовся він тим добродушним, заливчастим гавкотом, яким гавкають пси, що не відокремлюють свого собачого добробуту від недоторканності комори, до якої поставила їх хазяїська рука.

Взагалі Трезоркові жилося чудово, хоч, звісно, інколи не обходилося й без прикростей. У собачому світі, так само, як і в світі людському, лестощі, пронозливність та заздрість часто відіграють роль, яка зовсім їм за правом не належить. Не раз доводилося й Трезоркові відчувати, як коле заздрість; але він був дужий від свідомості виконаного обов'язку й нічого не боявся. І це зовсім не було з його боку самовпевненістю. Навпаки, він перший ладен був поступитися честю та місцем будь-якому новому барбосові, що довів би свою першість у справі непереборності. Нерідко він навіть з тривогою подумував про те, хто заступить його місце в ту хвилину, коли старість або смерть покладуть край його не-

¹ З власної охоти.

втомності... Та гай-гай! у всій величезній зграї здрібнілих і вигавканих псів, що населяли Шкуродерню, він, по совісті, не знаходив жодного, на якого міг би з певністю показати: ось мій наступник! Отож, коли інтрига задумала хоч би там що зневажити Трезорка перед купцем Воротиловим, то вона досягла тільки одного — і до того ж зовсім небажаного для неї — наслідку, а саме: виявила загальне зубожіння собачих талантів.

Не раз заздрісні барбоси, і поодинці, і невеликими зграями, збирались у дворі купця Ворстилова, сідали оддалік і викликали Трезорка на змагання. Здіймався неймовірний собачий галас, який жахав усіх домочадців, але до якого хазяїн прислухався з цікавістю, бо розумів, що незабаром уже й Трезорові потрібен буде підручний. У цьому несамовитому хорі виступали голоси непогані; але такого, від якого раптом заболів би живіт од страху, не було й сліду. Коли інший барбос виявляв неабиякі здібності, то неодмінно перегавкає, або недогавкає. Під час таких змагань Трезорко звичайно замовкав, ніби даючи супротивникам змогу висловитися, але під кінець не витримував і до загального галасу, кожна нота якого свідчила про штучне напруження, приєднував свій власний вільний і тверезий гавкіт. Цей гавкіт зразу усував усі сумніви. Почувши його, кухарка вибігала з кухні й обпарювала коноводів інтриги окропом. А Трезоркові приносила помий.

А проте купець Вортилов мав рацію, запевняючи, що ніщо під сонцем не вічне. Одного ранку вортиловський прикажчик, проходячи повз собачу конуру до комори, застав Трезорка сплячим. Ніколи того з ним не було. Чи спав він коли-небудь — мабуть, спав, — ніхто того не знав, і принаймні ніхто його не заставав, як він спав. Звісно, прикажчик негайно доповів про цей казус хазяїнові.

Купець Вортилов сам вийшов до Трезорка, глянув на нього та, побачивши, що він провинно махає хвостом, ніби кажучи: і сам не збагну, як зо мною гріх трапився! — без гніву, сповненим співчуття голосом, сказав:

— Що, старий, на кухню зібрався? Стара стала, слаба стала? Ну, гаразд! ти й на кухні послужити можеш.

На перший раз однак вирішили обмежитись підшуканням Трезоркові підручного. Завдання було нелегке; все ж, після чималого клопоту, встигли-таки знайти біля Калузьких воріт якогось Арапка, що його репутація встановилася вже досить твердо.

Я не описуватиму, як Арапко перший визнав авторитет Трезорка й безсуперечно йому підкорився, як обидва вони заприятелювали, як Трезорка згодом остаточно перевели на кухню та як, незважаючи на це, він бігав до Арапка й некорисливо навчав того способів справжнього купецького пса... Скажу тільки одно: ні дозвілля, ні безліч ласощів, ні близькість до Кутьки не примусили Трезорка забути про ті натхненні хвилини, коли він сидів на цепу й тремтів від холоду довгими зимовими ночами.

Проте час минав, і Трезорко дедалі більше старів. На шій в нього утворилося воло, яке пригинало його голову до землі, аж він насили зводився на ноги; очима майже не бачив; вуха висіли нерухомо; шерсть збилася й линяла клаптями; апетит зник, а холод, що повсякчас відчувався, примушував бідолашного пса тулитися до грубки.

— Як собі хочете, Никаноре Семеновичу, а Трезорко почав паршивіти,— доповіла одного разу купцеві Воротилову кухарка.

Цього разу все ж купець Воротилов не сказав і слова. Проте кухарка не вгамувалась і через тиждень знову доповіла:

— Коли б діти біля Трезора не похворіли... Запаршивів він зовсім.

Але й цим разом Воротилов промовчав. Тоді кухарка через два дні вбігла вже зовсім розлючена й оповістила, що вона й хвилини не залишиться, якщо Трезорка з кухні не заберуть. А що кухарка майстерно смажила порося з кашею, а Воротилов до нестями цю страву любив, то долю Трезоркову було вирішено.

— Не того я Трезоркові хотів,— сказав купець Воротилов розчулено:— та, видно, правду прислів'я каже: собаці — собача смерть... Утопіть Трезорка!

І от вивели Трезорка на двір. Вся челядь висипала, щоб подивитися на передсмертну агонію вірного пса; навіть хазяйські діти до вікна прилипли. Арапко був тут-таки і, псбачивши старого вчителя, привітно замахав хвостом. Трезорко від старості ледве переставляв ноги і, як видно, не розумів; та коли почав підходити до воріт, то зовсім знесилився й треба було волокти його за загривок.

Що потім сталося — про те історія мовчить, але назад Трезорко вже не повернувся.

А незабаром Арапко й зовсім вигнав Трезорків образ із серця купця Воротилова.

В одному царстві, в одному володарстві був собі Прокурор, і було в нього двоє очей: одно — всипуще, а друге — неvspуще. Всипущим оком він зовсім нічого не бачив, а неvspущим бачив дурниці.

У тому царстві здавна так було заведено: як тільки в мешканця народиться хлопчик з двома очима, всипущим і неvspущим, то ту ж мить у ревізьких списках записують: в обивателя Пустуна Бешкетниковича, на Болоті, народилося хлоп'ятко, на ім'я Прокурор. І потім чекають, коли хлоп'ятко повних літ дійде.

Так було й тут. Не встигло хлоп'ятко від землі піднятися, як йому ту ж мить сказали:

— Будь ласка!

— З охотою. Та чи скоро передбачається сенаторська вакансія?

— Ах, зробіть ласку! Як тільки, то ту ж мить.

— Ото ж бо.

Набрало поважного вигляду хлоп'ятко, подивилося в дзеркало, бачить: який це такий хитрун звідти виглядає?— аж то він сам. Добре. І, не кажучи поганого слова, ту ж мить до діла взялося: всипущим оком нічого не бачить, а неvspущим бачить дурниці. «Я, каже, тут на хвилинку, по дорозі до сенату, а там й обидва ока склеплю. Та й вуха в мене, як бог дасть, до того часу закладе».

Побачили хабарники, наклепники, душогуби, хижак та злодії, що хлоп'ятко на них неvspущим оком дивиться, і ту ж мить злякались. Думали-думали, як з цією справою бути, і вирішили, що всі з неvspущого боку підуть й сховаються під захистом всипущого прокурорського ока. І зробилося з неvspущого боку так чисто, ніби ні лиходіїв, ні крадіїв, ні душогубів зроду ніколи не було, а були та є тільки звичайні брехуни, пройдисвіти, зрадники та святенники, що до них прокуророві, власне кажучи, і діла немає. А хлоп'ятко бачить, що від самого його неvspущого погляду такі чисті обрії відкрились, та й радіє. Невже, думає, начальство запопадливості його на увагу не візьме?

І став він по судово-адміністративному полю гоголем походжати. Ходить та посвистує: стережись! у ложці води втоплю!

Аж бачить: стоїть людина й криком кричить: пограбували! батечку, рятуйте! Звісно, він — до пограбованого.

— Що це ти, сякий-такий, на всю вулицю горлаєш? ось я тобі!

— Змилуйтесь, Прокуроре Пустуновичу, злодії!

— Де злодії? які злодії? брешеш ти: ніяких злодіїв нема й не було (а вони в нього під ніздрю з всипушого боку причаїлись)! Це ви навмисне, ледацюги, скаргами, що не заслуговують уваги, начальство морочити хочете... Візьміть його під арешт!

Іде далі, чує: хабарники, Прокуроре Пустуновичу, замучили! хабарники! здирці! пересуди! перелюбці!

— Де хабарники? які здирці? ніяких я хабарників не бачу! Це ви навмисне, сякі-такі, кричите, щоб авторитети підірвати... візьміть його під арешт!

Ще далі йде; чує: добро державне та громадське геть розтягають! чого ви, Прокуроре Пустуновичу, дивитесь! он вони крадії, оті, он!

— Де крадії? хто державне добро розтягає?

— Он крадії! он вони! Он він який домище на крадені гроші спорудив! а той он — ач скільки тисяч десятин у казни вкрав!

— Брешеш ти, такий-сякий! Це не крадії, а власники! Вони своїм майном спокійно собі володіють, і всі документи в них є. Це ви навмисне, ледацюги, кричите, щоб принцип власності підірвати! Візьміть його під арешт!

Далі — більше. «Жінка чоловікові життя від ранку до вечора заїдає!» — «Чоловік жінку в домовину, гляди, зажене!» — «Нічого ви, Прокуроре Пустуновичу, не доглядаєте!»

— Це я не доглядаю? А чи ти бачив, яке в мене око? Одно воно в мене; та — ой, як далеко я ним бачу! Так далеко, що й твою, ледацюго, душу наскрізь розумію! І знаю, чого вам, негідникам, хочеться: родинний союз вам хочеться підірвати! Візьміть його під арешт!

Одно слово, всі союзи перебрав і скрізь виявив: самі по собі стоять союзи непохитно, але крикунчики неодмінно вмить зруйнують, якщо їм вчасно роти не позатуляти. А коли до державного союзу хлоп'ятко дійшло, то й говорити не стало. Кричить, як причинний: візьміть його! зв'яжіть його! замуруйте! зашпаклюйте! Сам кричить, а не всипує око так у нього колесом і крутиться в очній ямці.

Цілісінький день отаким маніром хлоп'ятко мучиться, союзи охороняє, а ввечері додому відпочивати повертається.

Ляже на ліжко та й думає: все я повною мірою, як хочеться начальству, виконав! крадіїв, хабарників, розпусників та зловмисників за допомогою тільки самого мого невсипущого ока розкидав, а з підривачами, які щотижневими скаргами начальство морочать, окремо розпорядився! чисто, благородно. Сподіваюся, що й начальство, з свого боку, мою працю в належній мірі оцінить.

— Чого, пак, мені, наприклад, захотіти? — говорив він сам до себе.— До сенату коли — то я ще на одно вухо чую, та й сенат від мене не втече... От якби — хоч не тепер, а згодом — от якби до... та ні, це вже тоді, коли й нюх я втрачу! Ні, от, зараз, у найближчому майбутньому, чого б мені, наприклад, побажати?

Бентежив-бентежив собі уяву, та, нарешті, і збентежив. «Оженилися мені треба якнайшвидше — от що!»

А що він для розшуків нареченої невсипуще око в хід пустив, то, звісно, ту ж мить знайшов. А саме: дівчину Агрипину такої краси, що ні в казках сказати, ні пером написати. І при ній двісті тисяч: точнісінько так, як при білеті внутрішньої виграшної позики повинно бути.

Оженився. Справили весілля бучне в кухмістерській Завитаєва й додому на новосілля приїхали. Тільки дивиться хлопчатко, а молода чогось у тінь всипущого ока сховалась. Кинувся він: Агрипину! де ти?

— Не Агрипина я, а Агафія. Іменини мої бувають 5-го лютого.

Оце то штука! Аж зблід хлоп'ятко з переляку: невже в проходження його служби чортовиння втрутилось?

— Покажись... Агафіє!— вимовило воно.

Дивиться: і в Агафії, як у нього одне око всипуще, а друге — невсипуще. Тільки в нього невсипуще око з правого боку, а в неї — з лівого. Наче їм сама доля визначила разом прокурорську службу відбувати.

— Чи посаг ото в тебе є?

— І посагу в мене нема. Саме невсипуще око — ото й усього.

Ох, дідько б побрав, та й зовсім! Була-була Агрипина, і раптом Агафія зробилась! Заходився він дошукуватись, яким способом таке діло трапиться могло, і виявилось, що дуже просто. Поки він невсипущим оком в один бік стріляв, Агрипина на хвилиночку пішла собі, та й вийшла заміж за офіцера. А він за себе узяв... Агафію!

Та робити, все ж, нема чого. Не задарма ж Завитаєву гроші за весілля віддано — треба як-небудь жити. Лягли вони спати, та й не вбереглись: дивляться одне на одного невсипущими очима — аж моторошно йому стало! Йому ото моторошно, а їй наче качці вода — навіть приємно!

— Відьма ти, чи що? — спитав він її: — кажи!

— Ні, я не відьма, а твоя законна жона. А досі я краденими старими шкарпетками на Апраксіному торгувала.

— Як це «краденими»? як же це я тебе не зловив?

— Хіба ти можеш кого-небудь зловити? Ти все в один бік оком стріляєш, а що в тебе під лівою ніздрею робиться — не бачиш.

— Ну, давай разом злодіїв ловити, коли так. Я — справа, ти — зліва.

Одно слово, так чудово влаштувалися, що через рік у них син народився, і теж з невсипущим оком.

— Оце то дивак! — вигукнуло хлоп'ятко, глянувши на свого першенького.

Тільки тут він здогадався, що хоч яке дороге невсипуще око, а двоє звичайних очей, мабуть, ще дорожчі.

Служба його, тимчасом, своєю чергою тривала. Поволі він усі тюрми крикунами заповнив, а крадії, хабарники, концесіонери та інші справжні розхитувачі тимчасом у нього в тіні всипущого ока розкошували.

Чи довго, чи недовго воно так тривало, тільки почав він з часом на обидва вуха недочувати. Навіть невсипуще око, і те потроху склеплятися стало. Якраз час, виходить, до сенату поспішати, поки нюху ще не втратив.

Чує... кличуть!

Надів він фуфайку фланельову, шкарпетки шерстяні та валянци на ноги назув; вуха клоччям зашпакував, камфорною олією надушився, в шубу вкутався, а Агафія, поверх шуби, шерстяним шарфом його зав'язала. І пішов він до сенату. Йде та й думає: який саме сон на перший раз йому, коли він сидітиме в сенаті, присниться?

Та тут трапилося щось зовсім несподіване. Поки він невсипущим оком усе праворуч та праворуч стріляв, а сенат узяв трохи ліворуч, та з усипущого боку й причаївся. Шукає Прокурор Пустунович — і носом повітря потягне, і язиком цмокне, і навіть руками навколо пошарить, — ніяк-таки намацати сенату не може.

Нарешті, бачить: поліцай на посту пильнує. Природно— до нього. Так і так, служивий: чи не знаєш, куди подівся сенат?

Глянув на нього поліцай і зразу невсипущу душу його збагнув.

— Знаю,— сказав він:— сенат, он він! Он на сонечку грається! Ач, поглядає, щоб який-небудь пустун на закон не наступив. Ох ти, ох! Тільки не для всякого в нас місце в сенаті є. Ти ото дивився невсипущим оком у книгу, а бачив фігу, то ниньки отаких в тутешнє місце садовити не велено. Вернися краще, каліко, додому; валянки скинь, очі ото протри, вуха вимий, та й лягай з бабою на печі спати!.. А в нас ниньки в тутешньому місці заведено: щоб і голова, і всі інші члени — все щоб на своєму місці було, а очі та вуха — у всіх щоб навстіж!

Так і не потрапив Прокурор Пустунович до сенату.

ДУРЕНЬ

У старі часи, за царя Гороха це було: в розумних батьків народився син дурень. Це коли немовляма Іванчик був, батьки дивувались: у кого він вдався? Мамуня казала, що в татуна, татуньо — що в мамуню, а, зрештою, подумали і вирішили: мабуть, в обох.

А втім, не те батьків бентежило, що в них син дурень, — дурень, та якщо до речі, то кращого й бажати не треба, — а те, що він дурень особливий, за якого, так і дивись, перед начальством відповідати доведеться. Накоїть лиха, наробить дива — яке мав право? який це такий закон є?

Бувають дурні легкі, а цей химерний. Он у Мілітриси Кирбітїївни — зовсім недалечко — син Левко, теж дурненький. Вибіжить босий на вулицю, попускає рукави, на одній нізці стрибає, а сам скільки сили кричить: тили-тили, Левка били, бими-бими, бом-бум! Ту ж мить його спіймають, та під замок у холодну: сиди собі! Навіть губернаторові, коли на ревізію приїжджав, Левка показували, і той похвалив: бережить його, нам дурні потрібні!

А цей дурень — незвичайний. Сидить собі дома, книжку читає, або до татка та мамки лашиться — раптом, ні сіло ні впало, в нього серце запалає. Біжить, земля дрижить.

До деякого діла обережненько б підійти, а він на нього впрост лізе; деяке слово зовсім би забути треба, а він його й ляпне. І сміх, і гріх. Хоч кричи на нього, хоч бий — нічого він не почуває й не чує. Зробить, що йому схочеться, і знов додому прибіжить, до татка та мамки під крильце.

— Що тобі, любенький ти наш? сядь голубчику, відпочинь!

— Я, мамуню, не втомився.

— Куди ти, голубчику, бігаєш? не скажеш нікому й побіжиш!

— Я, мамуню, до Левка бігав. Левко хворий, калачика хоче; я взяв з прилавка в булочні калачика й заніс.

Почує мамуня ці слова, та аж охне.

— Ох, замучив! ох, голову мені ти, нещасний, стяв! Що ж ти наробив? Це ти, виходить, калачика вкрав!

— Як це «вкрав»? що таке «вкрав»?

Скільки разів і сусіди татуня та мамуню застерігали:

— Угамуйте ви свого дурня! багато він неприємного через свою дурість наробить!

Та батьки нічого не могли, тільки думали: не штука сказати: «вгамуйте!», а як ти його вгамуєш? Як ото люди не розуміють, що батьківське серце за дурним сином більше навить, ніж за розумним, побивається?

І справді, візьметься бувало татуньо дурня напоумлювати: калач є власність, — він начебто й розуміє: так, татуню! Та раптом у цей час десь візьметься Левко: дай, Ваню, калачика! Він — шмиг, і наче ото злизав калача з прилавка! Як тут збагнути: украв він його, чи не вкрав?

Терпів-терпів булочник, та, нарешті, прикро йому стало: приніс до кварталу скаргу. Прийшов до дурневих батьків квартальний та й сказав: як собі хочете, а, будь ласка, вашого дурня відшмагайте. Плакала батьківська утроба, та робити нема чого. Бачить татуньо, що до діла квартальний каже: відшмагав дурня.

Та дурень нічого не зрозумів. Почувши, що боляче, заплакав, але не скаржився: за що? і не кричав: не буду! Швидше начебто здивувався: навіщо це татуневі треба було?

Так і пропала ця наука марно: як був Іванчик до шмагання дурнем, то так і після шмагання дурнем залишився. Побачить з вікна, що Левко босий по вулиці скаче, — і він вибіжить, чоботи скине, рукави сорочки спустить і почне разом з дурником пустувати.

— Ач, роботу знайшов! — розсердиться мамуня: — дурня дражнить!

— Я, мамуню, не дражню, а граюся з ним, бо йому самому нудно.

— Крутись! крутись! докрутишся, що й сам дурнем станеш!

Почує татуньо цю розмову й на мамуню накиється.

— Шмагати його треба, а вона розмовляє! розмовляй більше, дочекаєшся! Якби ти йому частіше під сорочку заглядала, давно б він у нас людиною був!

І всі сусіди за татуньом тягнуть: по-перше, тому, що закон є такий, щоб дурнів навчати; а по-друге, і тому, що нікому Іванчик жити не дає. Оце якось сусідські хлопчачи надумали цапа дражнити — він за цапа заступився. Став посередині й не дає цапа кривдити. Цап його ззаду рогами б'є, хлопчачи спереду, по чому влучать, стукають, а йому й горенька мало — усього в синцях додому привели! А другого дня знов з дурнем історія: в кухаря півня відібрав. Ніс кухар під пахвою півня до кухні, а дурень йому назустріч: куди, Кузьмо, півника несеш? — «Звісно, мовляв, до кухні та в суп»... Як кинеється на нього дурень! Не встиг Кузьма опам'ятатися — дивиться, а півень уже на загорожу вилетів і крильми ляскає!

Тлумачив-тлумачив йому татуньо: півень — не твій, як же ти насмілився його в кухаря відбирати? А він на відповідь одно товче: знаю я, що півень не мій, але й не кухарів він, а свій власний...

Хоч як любили дурня всі домочадці за його лагідність і сумирність, але з часом він усім вчинками своїми допик. Йому їсти захочеться — нема того, щоб мамуню попросити: дозвольте, мовляв, любий друже, мамуню, в буфеті пиріжка взяти, — сам піде, і в буфеті, і на кухні обнишпорить, та що трапиться під руку, так, не спитавши, і з'їсть. Захочеться погуляти — візьме кашкета, так, не спитавши, і піде. Якось жебрак під вікном зупинився, а в мамуні, як на гріх, у той час три карбованчики папірцем на столі лежали, він узяв та всі три карбованчики жебракові в торбу й жбурнув!

— Батечку! та з нього Картуш *вийде! — аж світ затьмарився матінці.

— І неодмінно вийде, — обізвався татуньо: — гірше вийде, якщо ти, замість того, щоб шмагати, теревені правити-меш!

Робити нема чого, відшмагала дурня й матінка. Та від-

шмагала, треба сказати, абияк, тільки щоб наука була. А він підвівся, сердешний, весь заплаканий, та й обняв мамуню.

— Ах, мамуню, мамуню! бідолашненька моя мамуню!

І зробилося мамуні враз так соромно, так соромно, що вона й сама заплакала.

— Дурничку ти мій любий! от якби нас бог з тобою разом до себе забрав!

Нарешті однак він і себе, і мамуню мало не занастив. Гуляли вони одного разу всією родиною понад річкою. Татуньо мамуню під ручку вів, а він, попереду, розвідника з себе вдавав. Ніби вони джерела Нігера відкривати збирались, то його послано вперед дізнатися, чи не загрожує яка-небудь небезпека. Раптом чують стогін; глянули на річку, а там чийсь хлопчикок у воді борсається! Не встигли опам'ятатися — аж дурень уже в річку бухнув, а за дурнем мамуня, як була в криноліні, так і опинилася у воді. А за мамунею — пара поліцаїв в амуніції. А татуньо стоїть біля ґраток та руками, немов птах крильми, махає: моїх рятуйте! моїх! Нарешті, поліцаї всіх трьох з води витягли. Мамуня ото самим страхом відбулась, а дурень цілий місяць у гарячці відлежав. Чи зрозумів він, що вчинив по-дурному, чи зробилося йому мамуню жалко, тільки як прийшов він до пам'яті, та побачив, що мамуня, худенька та бліденька, в головах у нього сидить, — то так і залився слізьми! Тільки й каже: «мамуню! мамуню! мамуню! чому нас бог до себе не взяв?»

А татуньо тут-таки стояв та все надіявся, що дурень хоч цього разу скаже: «пробачте, любий татуню, я більше не буду!» Однак він так-таки й не сказав.

Після цього випадку татуньо з мамунею серйозно радились: що з дурнем робити? Ходили, обнявшись, по залу, з усіх боків питання розглядали й довго ні на чому не могли погодитися.

Справа в тому, що татуньо був людина справедлива. І дома, і в гостях, і на вулиці він тільки про одно твердив: даремно закони писати, якщо їх обминати. У нього навіть зовнішній вигляд такий кумедний був, нібито він в одній руці терези тримає, а другою — то золотник у шалечку з вчинками додасть, то півзолотника в шалечку з відплатами підкине. Тому, та ще беручи до уваги все викладене вище, він вимагав, щоб з Іванчиком повелися так суворо, як вимагалось домашнім кодексом.

— Провинився він — отже, й відповідну відплату дістати повинен. Ось дивися!

І він показав мамуні табличку, на якій було виведено:

Назва провини:
Відхилення від правил
субординації.

Кількість ударів
різкою:
від 5 до 7.

Але мамуня була мамуня — та й годі. Справедливості вона не заперечувала, але тлумачила її в якомусь первісному розумінні, в якому тлумачить це слово простий народ, говорячи про «справедливу» людину. Без відплат, а щось ніби відпущення. І хоч як мало вона була з юридичного погляду розвинена, однак в одну мить татуня осоромила.

— За віщо ж ми карати його будемо? — сказала вона: — за те, що він потопаючого врятувати хотів? Схемись!

А проте татуньо обстоював-таки своє, що дома тримати дурня неможливо, а треба віддати його до «закладу».

Регулярно-спокійний лад у закладі першого часу відбився на дурневі досить добре. Ніщо не роз'ятрювало його сприйнятливості, не збуджувало в ньому раптових порухів душі. Першими роками навіть навчання справжнього не було, а тільки засвоювався учбовий матеріал. Не траплялося також великої різниці й у товариському середовищі, — такої різниці, яка спричиняла б потребу втішити, допомогти. Все йшло тією середньою ходою, яка успіх навчання ставила, здебільшого, в залежність від пам'яті. А що пам'ять в Іванчика була чудова, та й серце до того ж було золоте, то Іванчик мало й справді з дурня не зробився розумним.

— Казав же я тобі? — триумфував татуньо.

— Ну-ну, не сердься! — відповідала мамуня, ніби визнаючи провини, що вона поквапилась татуня осоромити.

Але в міру того, як обсяг пропонованого знання збільшувався, справа Іванчикова ускладнялася. Більшості наук він зовсім не розумів. Не розумів історії, юриспруденції, науки про нагромадження та розподіл багатств. Не тому, щоб не хотів розуміти, а справді не розумів. І на всі умовляння вчителів відповідав одно: не може цього бути!

Тільки тоді по-справжньому дізналися, що він справжній дурень, такий дурень, якому можуть бути приступні тільки склади науки, а сама наука — ніколи. Природа чинить часом жорстоко: розкриє здібності людини тільки в міру

розуміння абеткового матеріалу, а тільки-но дійде черга, щоб з матеріалу робити висновки, — зашпаклює, і край.

Знову збентежився татуньо і почав мамуні докоряти, що Іванчик у неї вдався. Та мамуня вже не слухала докорів, а тільки очі в неї не висихали, плакала. Невже Іванчик так-таки навіки дурнем і залишиться?

— Та ти хоч удавай, що розумієш! — умовляла вона Іванчика: — примусь себе, хоч трошки зрозумій, ну, давай, я тобі покажу!

Розгорне мамуня книжку, прочитає: «§ про порядок успадкування за законом єдиноутробних» — нічого-таки не розуміє! Плачуть обое: і дурень, і мамуня. А татуньо тимчасом так і ріже: єдиноутробних, насамперед, конче треба відрізнати: по-перше, від єдинокровних; по-друге, від тих, що, будши єдиноутробними, є в той самий час і єдинокровними, та, по-третє, від червових валетів...

— От татуньо як добре знає! — дивувалась мамуня, заливаючись слізьми.

Бачивши материнські сльози, дурень часто напружував усі свої сили. Піде, під час рекреації, до класу, сяде за зшиточок, закладе пальцями вуха й починає довбати. Задовбає й так чудово розповість урок, наче по маслу... І раптом щонебудь таке про Олександра Македонського ляпне, що в учителя на лисій голові останні три волосини догори стануть.

— Сідайте! — промовить учитель: — сумна вам у майбутньому доля судилася! Ніколи ви державною людиною не зробітесь. Скажіть спасибі богові, що він дав вам батьків, за якими нічого не помічено. Бо, коли б не це... Сідайте! і якщо можете, то старайтесь не робити прикростей вашим наставникам обурливими вихватками!

І справді: тільки завдяки батьківським чеснотам, дурня з класу до класу переводили, і, нарешті, із закладу з чином випустили. Та коли він додому з атестатом прийшов, то мамуня як глянула, що там написано, то так і залилася слізьми. А татуньо суворо спитав:

— Що ти, бездушний бовдуре, там нашкодив?

— Я, татуньо, так собі, — відповів він: — це, мабуть, таке правило в закладі...

Навіть не пояснив як слід; побачив на вулиці Левка й побіг.

Левка, він полюбив ще більше, ніж перше, бо бідолашний дурень ще жалюгіднішим став. Як і шість років тому, він

ходив босий, худий, руки були, як граблі,—але весь заріс волоссям і витягся, як верстовий стовп. Мілітриса Кирбітївна давно його зреклася; не годувала його і майже не одягала. Тому він був завжди голодний, і якби не жалісливі перекупки, що торгували калачами, то давно б з голоду помер. Та найбільше він зазнавав лиха від вуличних хлопчаків. Спокою вони йому не давали: дражнилися, цькували собаками, щипали за литки, шарпали за сорочку. Цілий день голосив він на вулиці, і це супроводжувалось несамовитим безглуздим лясканням. Він голосив з болю, але не розумів, звідки той біль береться.

Дурень оборонив Левка, пригрів, нагодував, одягнув. Все, чого для Левка було треба, Іванчик брав, не питаючи; а якщо не знав, де знайти, то вимагав таким тоном, нібито й уявити собі, що йому відмовлять, зовсім не міг. Тільки в дурнів буває така переконливість у голосі, така незаперечність у погляді. Нікого й нічого він не боявся, ні до чого не почував огиди й зовсім не уявляв собі, що таке небезпека. Побачивши справника, він не перебігав на другий бік вулиці, а йшов просто назустріч, наче ні в чому не провинився. Трапиться в місті пожежа — він перший лізе у вогонь; або почує, що де-небудь є важко хворий — він біжить туди, сідає в головах хворого й обслуговує. І розумні слова в нього в таких випадках знаходились, немов він і не дурень. Одно тільки важким каменем лежало в нього на серці: мамуня ночей не спала, поки він дурості своїй догоджав. Та було в його долі щось нездоланне, що фаталістично тягло його до самоприниження й самопожертви, і він інстинктивно скорявся цьому, не цікавлячись можливими наслідками та не поступаючись навіть на користь кровних зв'язків.

Не раз батьки задумувались, яким би способом дурня десь улаштувати, щоб він хоч трохи на людину схожий був. Влаштував був його татуньо на службу чимсь на зразок куратора місцевої школи (без платні, мовляв, і дурень придасться, а з платнею — навіть напевне!); але дурень зразу такі дурниці почав верзти, що справник, тільки зважаючи на випробувану добродійність батьків, погодився цю справу приховати. Тоді мамуні спало на думку оженити дурня; може, бог йому попустить. Підшукала наречену, молоду купецьку вдову Подвохіну. Наречена на вигляд справжня краля була і в торговому ряду дві крамниці мала. Вдовою вона була бездоганною, крам у неї був завжди найкращої якості, і справи свої в торгівлі вона провадила вміло й само-

стійно. Одно слово, кращої пари й бажати не треба. Дурень, своєю чергою, теж сподобався нареченій: вигляд у нього був пристойний, поведінка — сумирна. Навіть розуму вона в нього не заперечувала, як інші, але тільки вважала, що треба цей розум розв'язати. І цілком на себе покладалася, що зробить це.

Та в дурня всі взагалі інстинкти так глибоко спали, що навіть ця жаліслива й скромна жінка здивувалася. Жодного разу він навіть не здригнувся, торкнувшись її, жодного разу не зніяковів, не відчув жодної з тих незручностей, до яких з таким щирим жалінням ставляться жінки, інстинктивно вгадуючи в них перші, найсолодші тремтіння кохання. Прийде дурень, пообідає, чаю нап'ється і, як видно, зовсім не розуміє, чого він перебуває в Подвохіної, а не дома.

— Як це вам не нудно: нічого ви не розумієте? — питає його красуня-вдова.

— Ой, ні, мені дуже нудно! Кажуть, нібито через те, що я не роблю нічого.

— А ви робіть... полюбіть кого-небудь!

— Даруйте! як же можна не любити! всіх любити треба. Щасливих — за те, що вони зуміли себе щасливими зробити; нещасних — за те, що в них радощів нема.

Так це сватання й не відбулось. Потужила вдова Подвохіна і навіть пообіцяла з рік почекати, але місяць-другий потерпіла, та різдвяними м'ясницями й вийшла заміж за міського голову Лиходієва. Тепер у них уже чотири крамниці в торгових рядах; в будні вони у всіх чотирьох крамницях торгують: вона — галантереєю, він — бакалією, а в свята справника та іншу владу пирогами частують.

А дурень сів собі дома на батьківській шні та й горя йому нема. На пожежі бігає, хворих доглядає, жебраків цілими табунами додому приводить.

— Хоч би господь його прибрав! — шепоче татуньо нишком, щоб мамуня не чула.

А мамуня все молиться, на милость божу покладається. Осяє господь розум Іванчиків тямую, спрямує кроки його стежкою пана справника, його помічника та неодмінного засідателя! Повинен-таки він яку-небудь посаду на службі дістати! не може бути, щоб для всіх було діло, і тільки для нього одного — нічого.

Тільки один чоловік на дурня іншими очима глянув, та й той був випадковий проїжджий. Їхав він повз місто й завернув до татуня, що з ним він давній-предавній приятель був.

Почалися оповідання та розповідання; згадали давнє, про захоплення молодого віку досхочу наговорились, а між іншим і теперішнє зачепили. Татуньо двері про всякий випадок причинив, та й обидва, що було на душі, все виклали. Порозмовляли. Не сказали, а подумали: то от, брат, ти хто! Звісно, не обійшлося без скарг і на дурня; а що з ним уже не церемонились, то так-таки при ньому ж просто «дурнем» його й величали. Зацікавився проїжджий розповідями про дурня, залишився ночувати в старого приятеля, а на другий день і каже:

— Зовсім він не дурень, а тільки підлих думок у нього нема—через те він і до життя пристосуватись не може. Бувають і такі, що від підлих думок поступово звільняються, але процес цього визволення вимагає великих зусиль і часто дає внаслідок тяжку моральну кризу. А йому й зусиль ніяких не треба було, бо таких шпарин у його організмі не було, крізь які підла думка залізи могла б. Сама природа йому це дала. А втім, нема сумніву, що настане хвилина, коли натиск життя своєю силою примусить його вибирати між дурістю і підлотою. Тоді він зрозуміє. Тільки не радив би я вам прискорювати цю хвилину, бо як тільки вона настане, то не буде на світі іншої такої нещасної людини, як він. Але й тоді, — я в цьому певен, — він волітиме залишитися дурнем.

Сказав це проїжджий і вирушив з міста далі. А татуньо тимчасом замислився. Почав він своє життя перебирати, пригадуючи, які в нього підлі думки бували та яким способом він звільнявся від них? І звісно, хоч як суворо себе екзаменував, але склав іспит з честю. Ніколи в нього підлих думок не було, а отже, й звільнитися від них він потреби не почував. Чому ж однак він не дурень?

Нарешті, зупинився на тому, що в старого друга ум за розум зайшов. «Сидять вони там, у петербурзьких мурах, та розвиваються. Розвиваються, та й забрешуться. А ми ось засіли по Пошехонях: не розвиваємось, та зате й не забріхуємось — отак воно краще. І бреше він усе: ніякого дару природи в дурості нема, і якщо, з ласки божої, мій дурень коли-небудь розумним зробиться, то, напевне, нещасним від того не буде, а вступить на службу, та й почне жити та поживати, як й інші всі».

Вирішивши отак, почав чекати: от-от Іванчик засяє, і його, відмінно від інших, на почесне служіння покличуть. А воно, замість того, одного чудового ранку йому сказали, що дурень зовсім з дому зник.

Минули роки; старі батьки очі виплакали. Не було тієї хвилини, коли б вони не чекали; не було тієї думки, яка б, так чи інак, не стосувалась би зниклого дурня. Все позабували старі, тільки про одно пам'ятали: де він тепер? чи ситий? чи одягнений? хіба ж багато дурневі треба, щоб загинути! Не дай боже ворогові зазнати цих мук батьківського серця, яке всі провини на себе бере, яке кожен дитячий стогін, що віддається тисячократною луною, розриває!

Однак дурень вернувся. Раптом, зовсім так само, як і зник. Але від колишнього квітучого, здорового дурня не залишилося й сліду. Він був блідий, худий і змучений. Де він тинявся? що бачив? зрозумів, чи не зрозумів? — ніхто нічого дізнатися від нього не міг. Прийшов він додому та й замовк.

В кожному разі, проїжджий мав рацію: так до смерті й залишилася в нього назва: дурень.

СУСІДИ

В одному селі жили два сусіди: Іван Багатий та Іван Бідний. Багатого величали «добродієм» і «Семеновичем», а бідного — просто Іваном, а інколи Іванцем. Обидва були хороші люди, а Іван Багатий — навіть чудова людина. Як має бути за всією формою філантроп. Сам цінностей не продукував, але про розподіл багатств дуже благородно міркував. «Це, каже, з мого боку лепта. Інший, каже, і цінностей не продукує, та й мислить неблагородно — це вже свинство. А я ще нічого». А Іван Бідний про розподіл багатств зовсім не міркував (ніколи було йому), але, замість того, продукував цінності. І теж казав: це з мого боку лепта.

Зійдуться вони увечері під свято, коли й бідним, і багатим — усім є час, сядуть на ослінчику перед хоромами Івана Багатого й почнуть балакати.

— У тебе завтра з чим капуста? — питає Іван Багатий.

— З нічим, — відповідь Іван Бідний.

— А в мене з свіжиною.

Позіхне Іван Багатий, рота перехрестить, гляне на Бідного Івана і жалко йому стане.

— Дивно на світі діється, — мовить він: — котра людина безперестанку працює, у тієї на свята нізчимний

капусняк на столі; а котра корисне дозвілля має щодня — в тієї й буденного дня капусняк із свіжиною. Чого воно так?

— І я давно думаю: чого воно так? та нема часу думати мені. Тільки почну думати, а воно в ліс по дрова їхати треба; привіз дрова — дивись, гній вивозити, або з сохою виїжджати час настав. Так, між ділом, думки оті й проходять.

— Треба б одначе нам цю справу обміркувати.

— Та й я кажу: треба б.

Позіхне й Іван Бідний собі, перехрестить рота, піде спати й завтрашній нізчимний капусняк йому присниться. А другого дня прокинеться — дивиться, Іван Багатий сюрприз йому приготував: свіжини, заради свята, на капусняк прислав.

Наступного передсвяткового дня знову зійдуться сусіди та знову до старої матері візьмуться.

— Чи повіриш, — мовить Іван Багатий: — і бачиться, і сниться мені тільки одно: який ти порівняно до мене скривджений.

— І за це спасибі, — відповідь Іван Бідний.

— Хоч і я благородними думками чимало користі суспільству даю, одначе ж бо, ти... коли б не вийшов ти вчасно з сохою — чого доброго, і без хліба довелось б насидітись. Чи правду я кажу?

— Це таки правда. Тільки ж не виїхати мені не можна, бо в цьому разі я перший з голоду загину.

— Правда твоя: хитро цю механіку зроблено. Однак ти не думай, що я її схвалюю, — ані боже мій! Я тільки про одно й журюся: господи! як би це зробити, щоб Іванові Бідному добре було?! Щоб і я — свою пайку, і він — свою пайку.

— І за це, пане, спасибі, що клопочетесь. Це, справді, що якби не добродійність ваша — сидів би я у свято на тері на самій...

— Що ти! що ти! хіба я про це! Ти про це забудь, а я ось про що. Скільки разів я вирішував: піду ось і віддам половину майна жebraкам! І віддавав. І що ж! Сьогодні я віддав половину майна, а на завтра прокинувся — у мене, замість тієї половини, аж три чверті знов виявилось.

— Виходить, з процентом...

— Нічого, братіку, не зробиш... Я — від грошей, а гроші — до мене. Я біднякові пригоршу, а мені, замість одної, не знати звідки, дві. От воно диво яке!

Наговоряться й почнуть позіхати. А між розмовою Іван Багатий все-таки думку думає: що його таке зробити, щоб

завтра в Івана Бідного капуста із свіжиною був? Думає-думає, та й видумає.

— Слухай-но, голубе! — скаже: — тепер уже недовго й до ночі залишилось, піди-но до мене на город грядку скопай. Ти жартома з годинку лопатою подлубаєшся, а я тебе, по змозі, винагороджу, — немовби ти й справді працював.

І справді, пограється лопатою Іван Бідний годинку-другу, а завтра він із святом, немовби й «справді попрацював».

Довго там, чи недовго сусіди отак балакали, тільки під кінець так у Івана Багатого серце розкипілося, що й справді несила йому терпіти стало. — Піду, каже, аж до самого Начальника, впаду перед ним та й скажу: «Ти в нас око цареве! ти тут розв'язуєш і зав'язуєш, караєш і милуєш! Звели нас з Іваном Бідним на-одно поставити. Щоб з нього рекрут — і з мене рекрут, з нього підвода — і з мене підвода, з його десятини шажок, і з моєї десятини — шажок. А душі щоб і його, і моя від акцизу однаково вільні були!»

І як сказав, так і зробив. Прийшов до Начальника, впав перед ним і сказав про своє горе. І Начальник за те Івана Багатого похвалив. Сказав йому: «Вітаю тебе, доброго молодця, за те, що сусіда свого, Іванця Бідного, не забуваєш. Нема для начальства приємнішого, коли цареві піддані в добрій згоді та у взаємному піклуванні живуть, і нема за те лиха лихішого, коли вони в чварах, в ненависті та в доносах один на одного час марнують!» Сказав це Начальник і, своєю волею, наказав своїм помічникам, щоб, задля спроби, обом Іванам суд рівний був, і данини рівні, а того б, як перше було: один вагу тягає, а другий пісеньок співає — надалі щоб не було.

Вернувся Іван Багатий у своє село, землі під собою з радощів не чує.

— От, друже любий, — каже він Іванові Бідному: — скинув я, з ласки начальницької, з душі своєї камінь важкий! Тепер уже мені супроти тебе, для спроби, ніякої вільготи не буде. З тебе — рекрут і з мене рекрут, з тебе підвода, і з мене підвода, з твоєї десятини шажок і з моєї шажок. Не встигнеш ти і глянути, як у тебе від самого цього порівняння в капустяку щодня свіжина буде!

Сказав оце Іван Багатий, а сам, сподіваючись слави і добра, поїхав на теплі води, де два роки поспіль і перебував у корисному дозвіллі.

Був у Вестфалії — їв вестфальську шинку; був у Страсбурзі — їв страсбурзькі пироги; в Бордо був — пив бордо-

ське вино; нарешті, приїхав до Парижа — все взагалі пив і їв. Одно слово, так весело прожив, що насилу ноги виніс. І весь час про Івана Бідного думав: ото він тепер, як порівняли, їсть, аж за вухами лящить!

А Іван Бідний тимчасом працював собі. Сьогодні виоре нивку, а завтра заскородить; сьогодні скосить восьмушку, а завтра, якщо бог годину дасть, сіно сушити береться. До шинку й дорогу забув, бо знає, що шинок — це загибель для нього. І дружина його, Марія Іванівна, заодно з ним працює: і жне, і скородить, і сіно громадить, і дрова рубає. І діточки в них підросли — і вони так і рвуться хоч стілечки попрацювати. Одно слово, вся сім'я з ранку до ночі немов у казані кипить, і все-таки нізвичиний капусняк не сходить у неї з столу. А з того часу, як Іван Багатий з села поїхав, то навіть святами сюрпризів Іван Бідний не бачить.

— Не щастить нам, — каже бідолаха до жінки: — от і порівняли мене, для спроби, в тягарях з Іваном Багатим, а ми все при попередньому інтересі перебуваємо. Живем багато, хоч тікай з хати; нема нічого ніде, все проси в людей.

Так і охнув Іван Багатий, як побачив, що сусід, як і раніше, бідує. По правді сказати, найперше подумав він, що Іванець до шинку прибутки свої заносить. «Невже віц так загруз? невже він непоправний?» вигукував він з великою прикрістю. Однак Іванові Бідному зовсім не важко було довести, що в нього не тільки на горілку, але й на сіль не завжди прибутків вистачає. А що він не промотує, не розтринькує, а хазяйнує старанно, то й на те докази були наявні. Показав Іван Бідний свій гоподарський інвентар, і все було ціле, в тому самому вигляді, в якому було до від'їзду багатого сусіда на теплі води. Коняка гніда покалічена — 1; корова бура, з підпалиною — 1; вівця — 1; віз, соха, борона. Навіть старі санчата — і ті притулені до тину стоять, хоч, по літньому часові, потреби в них нема і, виходить, можна було б, без шкоди для господарства, їх у шинку заставити. Потім обдивився хату — і там усе є, тільки з стріхи подекуди соломі повисмикувано; але й це сталося тому, що позаминулої весни корму не вистачило, то з прілої соломи січку для худоби різали.

Одно слово, не виявилось жодного факту, який обвинувачував би Івана Бідного в розпусті чи марнотратництві. Це був корінний, пригнічений російський мужик, який напружував усі сили, щоб здійснити все своє право на життя, але,

через якусь прикре непорозуміння, здійснивав його щонайменшою мірою.

— Господи! та від чого ж це? — журився Іван Багатий: — от і порівняли нас з тобою, і права в нас однакові, і данини однакові платимо, і все-таки користі для тебе щось не передбачається — чого б це?

— Я й сам думаю: чого б? — сумно озвався Іван Бідний.

Почав Іван Багатий умом прикидати і, звісно, виявив причину. Тому, мовляв, так виходить, що в нас нема ні громадського, ні особистого почину. Громада — байдужа; окремі люди — кожне про себе дбає; правителі хоч і напружують сили, та марно. Виходить, насамперед, треба громаду підбадьорити.

Сказано — зроблено. Зібрав Іван Семенович Багатий на селі сходку і при всіх хазяях виголосив блискучу промову про корисність громадського та особистого почину... Говорив докладно, розсипчасто й напоумливо, немов бісер перед свиньми розкидав; доводив прикладами, що тільки ті громади становлять запоруку доброго успіху та живучості, які самі про себе подбати вміють; а ті, що дають подіям розгортатися поза громадською участю, ті самі себе прирікають на повільне вимирання та конечну загибель. Одно слово, все, що в Абетці-Копійці вичитав, усе так і виклав перед слухачами.

Наслідок перевищив усі сподіванки. Селищні люди не тільки прозріли, але й пройнялися самосвідомістю. Ніколи не зазнавали вони такого гарячого напливу найрізноманітніших відчуттів. Здавалося, що до них раптом підкралась давно жадана, але чомусь і десь затримана життєва хвиля, яка високо-високо піднесла на собі цей темний люд. Натоп радів, утішаючись своїм прозрінням; Івана Багатого шанували, називали героєм. І на закінчення одноголосно ухвалили постанову: 1) шинок закрити назавжди; 2) покласти основу самопомоги, утворивши Товариство Доброхитної Копійки.

Того ж дня, за числом приписаних до села душ, у касу Товариства надійшло дві тисячі двадцять три копійки, а Іван Багатий, поверх того, пожертвував неможливим сто примірників Абетки-Копійки, сказавши: читайте, друзі! тут усе є, що для вас потрібно!

Знову поїхав Іван Багатий на теплі води, і знову залишився Іван Бідний при корисній праці, яка цього разу, завдяки новим умовам самопомоги та Абетці-Копійці, безперечно повинна була дати плід сторицею.

Минув рік, минув другий. Чи їв протягом цього часу Іван Багатий у Вестфалії вестфальську шинку, а в Страсбурзі — страсбурзькі пироги, певно сказати не можу. Але знаю, що коли він, після закінчення строку, повернувся додому, то в повному розумінні цього слова знетямився.

Іван Бідний сидів у розваленій халупі, худий, змарнілий: на столі стояла миска з тетерею, в яку Марія Іванівна, з нагоди свята, підлила, для запаху, ложку конопляної олії. Дітлахи обсіли кругом стіл і квапилися їсти, ніби побоюючись, щоб не прийшов хто чужий і не зажадав сирітської частки.

— Чого б це? — гірко, майже з безнадійністю, вигукнув Іван Багатий.

— Та й я кажу: чого б це? — за звичкою обізвався й Іван Бідний.

Знову почалися передсвяткові розмови на ослінчику перед хоромами Івана Багатого; та хоч як всебічно розглядали співбесідники питання, що їх хвилювало, нічого з цих розглядів не вийшло. Думав був спочатку Іван Багатий, що тому це виходить, що не дозріли ми; але, обміркувавши, переконався, що їсти пиріг з начинкою — зовсім не така важка наука, щоб для неї потрібний був атестат зрілості. Спробував був він глибше копнути, але з першого ж абдуга такі страховища з глибини повискакували, що він ту ж мить зарікся, — ніколи ні до чого не докопуватись. Нарешті, наважились на останній засіб: вдатися по роз'яснення до місцевого мудреця і філософа Івана Просторіка.

Просторіка був корінний селянин, клишоногий горбань, який, через свою убогість, цінностей не продукував, а жив з того, що цілий рік з торбою ходив. Та в селі про нього говорили, що він розумний, як піп Семен, і він цілком виправдував цю репутацію. Ніхто краще за нього не вмів теревені правити та дива в решеті показувати. Пообіцяє Просторіка червоного півня — дивись, а півень уже де-небудь на стрісі крильми ляскає; пообіцяє град, завбільшки з голубине яйце, — дивись, а від граду з поля вже знесомовитіла череда тікає. Всі його боялись, а коли під вікном чути було стукіт його жебрацької ковіньки, то хазяйка-кухарка квапилась, якомога швидше, подати йому кращий шматок.

І цього разу Просторіка цілком виправдав свою репутацію прозорливця. Тільки-но Іван Багатий виклав перед ним обставини справи і потім поставив запитання: чого б

воно? — Просторіка ту ж мить, анітрохи не задумуючись. Відповідь:

— Тому, що в планті так визначено.

Іван Бідний, як видно, зразу зрозумів Просторікову мову й безнадійно похитав головою. Але Іван Багатий прямо дивувався.

— Плант такий є,— пояснив Просторіка, виразно промовляючи кожне слово й ніби втішаючись власною прозорливістю:— і в тому планті визначено: живе Іван Бідний на роздоріжжі, а житло в нього чи то хата, чи то решето діряве. От багатство ото й сиплеться повз та крізь, бо затримки для себе не бачить. А ти, Багатий Іване, живеш біля самого стьоку, куди з усіх боків струмки течуть. Хороми в тебе просторі, справні, паркани кругом виведено міцні. Притечуть до твого двору струмки з багатством — та тут і застрягнуть. І коли ти, наприклад, вчора половину добра роздав, то сьогодні до тебе на зміну аж три чверті припливло. Ти — від грошей, а гроші — до тебе. Під який куц ти тільки заглянеш, скрізь багатство лежить. Он він який, той плант! І хоч скільки ви проміж себе балакайте, скільки там не прикидайте в голові — нічого не видумаете, поки в отому планті так значиться.

РОЗСУДЛИВИЙ ЗАЄЦЬ

Хоч і звичайний це був заєць, а дуже розумний. І так розсудливо мислив, що й ослові годилося б. Причаїться під кущем, щоб не видно його було, і сам з собою розмовляє.

— Кожному,— каже,— звірові його життя надано. Вовкові — вовче, леву — лев'яче, зайцеві — заяче. Вдоволений ти чи невдоволений своїм життям, ніхто тебе не питає: живи, та й годі. Нашого брата, зайця, наприклад, усі їдять — здається, мали б ми підставу на це нарікати? Однак якщо міркувати тверезо, то навряд чи подібне нарікання можна було б назвати правильним. По-перше, хто їсть, той знає, навіщо й чому їсть; а по-друге, якби ми й правильно нарікали, то від цього нас їсти не перестануть. Поверх препорції однаково не їстимуть, а скільки треба — неодмінно з'їдять. Статистичні таблиці, що при міністерстві внутрішніх справ їх видають...

На цьому заець звичайно засинав, бо статистика мала властивість вкидати його в непам'ять. Але виспитися й знову заходиться розсудливо міркувати.

— Їдять нас, їдять, а ми, зайці, що рік, то більше плодимось. Виходить, і нам пальця в рот не совай. І літом, і взимку, подивись на галявину — раз у раз зайці вздовж і впоперек сновигають. Заберемося ми в капусту чи в овес, або коло молодих яблунь прилаштуємось — мабуть, і від нашого брата не з медом мужикові буде. Еге ж, і за нами, за зайцями, дивитись та дивитись треба. Недарма статистичні таблиці, що при міністерстві внутрішніх справ їх видають...

Новий сон, нове пробудження, нові розсудливі думки. Без краю заець розумно отак розмірковував; і так прикине, і с'як поміркує — і все в нього добре виходило. І що найдорожче — ні кар'єри він при цьому на увазі не мав, ні перед начальством оригінальністю поглядів похизуватись не думав (він знав, що начальство, не вислухавши його, з'їсть), а простісінько сам для себе любив солідно, по-заячому, про все поміркувати. Мовляв:

Ті люди помилку велику припускали*,
Що скло цїнили менш, ніж мінерали...

Ось, мовляв, як у нас!

Сидів він одного разу отак під кущиком, та й надумався перед зайчихою своїми розсудливими думками похизуватися. Став на задні лапки, вушка догори підняв, передніми ногами фіглі-міглі виробляє, а язиком слово по слову, наче горох, так і сипле.

— Ні, — каже: — ми, зайці, навіть дуже добре прожити можемо. Ми й весілля справляємо, і в танках кружляємо, і пиво на храмові свята варимо. Розставимо верст на десять сторожу, та й горлаємо. А вовк почує, та й прибіжить: хто пісень співав?.. Ну, тут, натурально, хто куди встигне! Встиг дременути — в іншому місті пиво вари; не встиг — з'їсть тебе вовк як пити дати! І нічого ти з цим не поробиш. Зайчихо! чи правду я кажу?

— Коли не брешеш, то правду кажеш, — відповіла зайчиха, що вже за десятим чоловіком за цим зайцем була, і всі попередні дев'ять перед її очима наглою смертю загинули.

— Підлий народ оті вовки — це правду треба сказати. Все в них тільки розбій у голові! — провадив далі заець. — Скільки разів я і говорив, і в газетах писав: панове вовки!

замість того, щоб зайця зразу рвати, ви б тільки шкурку з нього здерли — він би через якийсь час другу вам приставив! Заєць, хоч він і плідний, однак, якщо сьогодні цілий табун розірвати, та завтра другий табун — дивись, а на базарі ото, замість двогривеного, заєць вже на півкарбованця підскочив! А якби ви за чергою прийшли: панове, мовляв, зайці! чи не зволите на сьогоднішню вовчу трапезу ось стільки штук приставити? — З охотою, панове вовки! Гей, старосто! жени чергових! — Йшло б у нас все за законом, як слід. І вовки, і зайці — усі б надію мали. І ми б, і ви б, і з одного боку і з другого боку... ох, панове, панове!

Говорив-говсрив заєць і мало був зовсім не зарпортувався, коли раптом почув, що недалечко, у траві, щось шурхотить. Дивиться, аж його зайчиха давно дременула, а лис-кляузник ліг на черево, та й повзе на нього, немов погратися з зайньком зібрався.

— Он ти який, зайцю, розумний! — першим заговорив лис: — так ти солодко теревениш, що вік би тебе я слухав, і все б слухати хотілся!

Розумний був заєць, а спочатку й він обімлів. Стоїть на задніх лапках, як укопаний, чи то набік очима скоса поглядає, куди б дременути, чи то обдумує: ось воно, коли доведеться розсудливо на своє становище глянути...

— Голодний, дяденьку? — спитав він, намагаючись якомога менше боючись.

— Й! що тобі! господь з тобою! та я ситий-преситий! хіба потім що буде, а тепер — боже мене борони! Здрастуй, зайнько! здоровий будь!

Сів лис по-собачому і зайнька сісти запросив; і він під себе ніжки підібгав. Підібгав, бідолаха, та все сам з собою міркує: як, мовляв, я сподівався, так, по-моєму, й вийшло. Всякому звіру своє життя: левові — лев'яче, лисові — лисяче, зайцеві — заяче. Ану-бо, вивозь тепер, заяче життя!

А лис наче читає його таємні думки, сидить, та те й знає, що зайнька похвалює.

— І звідки ти до нас, такий філософ, завітав?

— Недавно я, дяденьку, з-за тридев'яти земель, як очманілий сюди примчав. Жив я в своєму місці, можна сказати, навіть дуже добре. Й родина в мене була, і статочок, і все таке. Цілу зиму ми в поміщика на оборі в ожереді без клопоту прожили; вдень спимо, а вночі кленочків та яблуньок погриземо. Вже й до весни йшло, в лис би збиратися на дачу пора, та до нас в ожеред вовк завітав. Що це за звірі? по

якому документу? з чийого дозволу? Я ото, признаюсь, утік, а зайчиха з зайченятами...

— Чув я про це. Вовк той мені кумом' приходиться, то розказував. «Оце недавно, каже, я ціле заяче кубло розорив, а заець утік, то як би нам, куме, його розшукати?» Аж воно — ось ти. А як, жінки ото, мабуть, жалко було?

— Вже й не пам'ятаю. Бачу, що треба тікати, — та й утік. Прибіг, дивлюсь — зайчиха-вдова сидить: давай, мовляв, разом жити! І стали жити. Жили ми з нею, не можна скаржитися, справно, а тепер ось вона втекла, а я залишився.

— Ах ти, бідолаха, бідолаха! Ну, зажди, ми її спіймаємо!

Лис позіхнув, легенько вкусив зайця за стегно (той одначе вдав, що не помітив), повалився набік, відкинув голову й зажмурився.

— Ач, як сонце пече, — ліниво пробурмотів лис: — немов діло робить! Ке, я задрімаю, а ти тимчасом сядь ближче та побалакай.

Так і зробили. Лис задрімав, а заець так сів, щоб лис його будь-коли міг мордою дістати, і почав казки казати.

— Я, дяденьку, не вередливий, — говорив він: — я всіляко жити згоден. І три роки ще нема, як я на світі живу, а вже мало не половину Росії оббігав. Тільки-но в одному місці влаштуєшся — глянеш, або вовк, або собака, або мисливчики з облавою на тебе зібрались. Тікай стрімголов, влаштуйся по-новому за тридев'ять земель. Та на це я не нарікаю, бо розумію, що таке вже заяче життя. А якщо іншим разом і не розумію, то й не розуміючи все-таки тікаю. Так само, як мужики в наших місцевостях. Він спати зібрався, під вікном у нього — стук-стук! іди, дядьку Міхею, з підводою! Надворі заметіль, холоднеча, конячинка в нього ледве дихає, а він навалить на підводу солдатів, та й пре двадцять верст коло саней пішки. Через добу, дивись, знову додому вернувся, дітям пряника привіз, жінці — хустку на голову, всім взагалі — сльози. Спитай його, що це означає? — він тобі відповідь: означає це мужицьке життя. То от так і ми, зайці. Жити — живемо, а рук на себе не накладаємо. Завжди ми готові... хіба ж не так я, дяденьку, кажу?

Лис, замість відповіді, тихо гавкнув, наче уві сні; заець скоса глянув на нього: чи не спить, мовляв, дяденько? Чи не було в нього на думці, в разі чого, драла дати? Напевне сказати не можу, але дуже можливо, що й такого роду полі-

тика до програми заячого життя входить. Однак, хоч лис не тільки очі зажмури́в, а й ліг на спину та навіть ноги, па́длюка, простягнув, та заєць чуттям догадався, що він це комедії перед ним розігрує.

— Розкажу я тобі,— провадив далі заєць: — як мій дядько в одного солдата служником був. Піймав його солдат ще малесенького та всієї солдатської справи навчив. Чи з рушниці випалити, чи артикул викинути, чи марширувати, чи в барабан зорю вибивати — на все дядько першорядним майстром був. Їздять бувало вдвох по базарах, видовища показують, а їм — хто яйце, хто копійчку, хто хліба шматок, христа ради, дасть. То ото цей самий солдат про життя своє дядькові розказував. — Жив я, каже, у хаті в батьків, і послав мене одного́ разу батечко сани на зиму полагодити. Лагоджу я, пісеньки собі співаю, люлечку собі курю — аж осьдесяцький заходить: іди, Семене, до волості; тебе в солдати кличуть. Я, в чому був, у тому й пішов; добре, що люльку в кишеню схвати встиг. Пішов, та двадцять років після того й пропонтирував¹. А через двадцять років вернувся на своє місце — ні хати, ні загати, чисто!.. То от воно, — додав розсудливо заєць: — мужицьке життя як обертається! Оце він — мужик, а оце — солдат, і те, і те життям зветься. Так ото й з нами, зайцями...

— Невже й вас у солдати віддають? — спитав лис, ніби тільки що прокинувся.

— Ні, нас ідять, — відповів заєць якнайвеселіше.

— І я теж думаю, бо які ж з вас солдати! гірші за стародавню гарнізу, яку славетний генерал Бібіков «негідницею» взивав. І дядька твого, мабуть, солдат під кінець з'їв?

— Ні, солдат той умер, а дядько тоді й утік. Прийшов додому, а заячої роботи робити не може — одвик. І тітка задарма годувати його не згодна. От він одного разу й надумався: піду до села на базар, комедії показуватиму. Та тільки-но почав «кавалерійську рись» на барабані вибивати — його собаки й розірвали!

— Так йому й треба: навіщо публіку непокоїв? А втім, дядько ж твій, я думаю, і раніше знав, що коли-небудь таки з'їдять його. Як не собаки, то вовк, не вовк, то лис. Резолю-

¹ Заєць, як видно, говорить про дуже давні часи, коли солдатська служба тривала не менш як 20 років, та коли рекрутів, побоюючись, щоб вони не повтікали по дорозі, забивали в колодки. (Примітка Н. Щедрина).

ція вам усім одна. Ну, а поки що, скажи мені: лиси ото які у вас там? Лихі, мабуть?

— У нашому краю лиси, треба правду сказати, навіть дуже лихі. Я ото ні з одним близько не зустрічався, а бачив, як одного разу лиса, на моїх очах, мисливець заповлював. І, правду казати...

Заєць хотів сказати: «зрадів», але схаменувся й злякався; однаке лис відгадав його думку.

— Ось воно ти кровопивець який! — докорив він і так боляче вкусив зайця за бік, аж із рани потекла кров.

— Ох! — зойкнув заєць з болю, але ту ж мить стримав себе й по-молодецькому поправився: — це я, ваша висока статечність, про тамтешніх лисів кажу, а тутешні лиси, кажуть, добрі.

— Хіба?

— Правду кажу. Торік у нас в лісі зайчик-сирота залишився, то один лис його з своїми дітьми, кажуть, виховав.

— Виховав, значить, і випустив? Де ж він тепер, сирітка отой ваш?

— Хто його знає, де він тепер... Пропав ніби. Красти, кажуть, почав, закрутився, а потім і лисичку молоденьку спокусив. За це нібито його старий лис і з'їв.

— Я його з'їв, я — той самий лис і є, про якого ти чув. Тільки не за те я його з'їв, що він закрутився та в розпусту впав, а за те, що пора йому прийшла.

Лис на хвилину задумався й клацнув зубами, спіймавши блоху. Потім, не кваплячись, підвівся, струснувся та зовсім добродушно спитав зайця:

— А тепер, як ти гадаєш, кого я їсти буду?

Розумний був заєць, а не вгадав. Або, краще сказати, в нього в голові тоді ж майнуло: ось воно заяче життя... починається! — але йому страх не хотілося навіть самому собі признатися в цьому.

— Не знаю, — відповів він.

Однак і з обличчя, і з голосу так було видно, що він бреше, що лис не в жарт розсердився.

— Он ти який брехун! — сказав він: — Мені про тебе не знати чого наговорили, і філософ ти, і серцезнавець, а виходить, що ти найзвичайнісінький, поганенький зайчук! Тебе я буду їсти! тебе, добродію, тебе!

Лис відскочив назад і вдав, що ось-ось кинеться на зайця та з'їсть. Але слідом за тим він сів і, начебто нічого й не було, почав лівою ногою за вухом чухатись.

— А може, ти й змилуєшся? — півголосом зробив не-сміливе припущення заєць.

— З кожним часом не легше! — ще дужче розсердився лис: — де це ти чув, щоб лиси милували, а зайці поми-лування мали? Хіба на те ми з тобою, бевзю ти отакій, під одним небом живемо, щоб у помилування гратися... га?

— Ну, дяденьку, приклади такі бували! — наполягав за-єць, усе ще козирачись. А втім, тут-таки занепав духом і зажурився.

Згадалося йому, як він з краю в край тікав, немов му-жик-розкольник, «вышнего града взыскуя»; як він цілими днями в дуплі, не ївши, тремтів; як одного разу, від лихого звіра рятуючись, він до мужика в погріб заскочив, та, на щастя, тоді великий піст був, ото мужик його й випустив. Згадав про своїх зайчих-коханок, як він разом з ними зай-ченят годував, і як із жодною досхочу навіть надихатися не встиг. Та, згадуючи, раз у раз нишком казав:

— Ох, якби пожити! ох, якби хоч трошечки ще пожити!

А лис тимчасом і справді приємний сюрприз зайцеві приготував.

— Слухай ти, підлий зайчик, — сказав він: — я ж бо ду-мав, що ти й справді філософ, а тебе тимчасом від самої дум-ки про смерть он як корчить. То ось я яку для тебе вільготу придумав. Відійду я на чотири сажні наперед, сяду до тебе задом і не дивитимусь на тебе, на гидоту отаку, аж п'ять хвилин. А ти в цей час старайся повз мене так пробігти, щоб я тебе не спіймав. Встигнеш вислизнути — твое щастя; не встигнеш — ту ж мить тобі резолюція буде.

— Ох, дяденьку, де вже мені!

— Дурний! якщо й не вислизнеш, то все-таки часинку проживеш. За діло візьмешся, догоджатимеш — от журба й зменшиться. Так само, як солдат на війні: догоджає та до-годжає — дивишся, і загинув!

Заєць подумав-подумав і мусив був погодитися, що лис добре придумав. Мимохідь бути з'їденим все-таки легше, ніж у нестерпно-бездіяльному чеканні. Справжня ж заяча смерть саме така й є, щоб на повній ході: біжиш скільки духу, а тут тобі й капут.

«Нічого ти не розумієш, що з тобою робиться, а тебе рап-том надвое й розірвали! — міркував заєць і машинально до-дав: — а може...»

— Ну, ці фантазії ти облиш! — застеріг його лис, вга-давши невиразну надію, що майнула в зайця в голові. — Ти

краще вже без фантазій... Раз, два, три! господи благослови, починай!

Сказавши це, лис відійшов на чотири сажні вперед, посадивши перше зайця задом до густого-прегустого чагарника, щоб ніяк не міг він назад утікати, а тікав би не інакше, як повз нього.

Сів лис і взявся до свого діла, немов і не бачить зайця. Та заєць не мав ані найменшого сумніву, що якби лис ще на чотири сажні наперед відійшов, то й тоді кожний хоч би й найменший його рух був би помічений лисом. Кілька разів він схоплювався на ноги й вуха на спину закладав: кілька разів він скулювався в грудку, наміряючись якось дивовижно стрибнути, завдяки чому він зразу опинився б поза небезпекою; але впевненість, що лис, і не дивлячись, усе бачить, примушувала його ціпеніти. А проте лис все-таки, по-своєму, мав рацію: у зайця, справді, знайшлось заяче діло, яке дуже-таки агонію його полегшило.

Нарешті, визначені п'ять хвилин минули, заставши зайця нерухомим на тому самому місці й цілком захопленим спогляданням свого заячого діла.

— Ну, тепер давай, зайцю, гратися! — запропонував лис.

Почали вони гратися. З чверть години лис стрибав навколо зайця: то вкусить його й зовсім уже збереться горло перегризти, то стрибне набік і задумується: чи не змилюватися, мовляв? Але й це було для зайця своєрідним ділом, бо коли він і не оборонявся насправді, то все-таки лапками закривався, верещав...

Та через чверть години все закінчилось. Замість зайця залишилися тільки клапті шкури та розсудливі його слова: «кожному звіру своє життя: левові — лев'яче, лисові — лисяче, зайцеві — заяче».

ЛІБЕРАЛ

В одній країні був собі ліберал, і до того ж такий одвертий, що ніхто й слова не мовить, а він уже щосили горлає: «ох, панове, панове! що ви робите! ви ж самі себе занашаєте!» І ніхто на нього за це не сердився, а, навпаки, всі говорили: «хай застерігає — нам же краще!»

— Три чинники, — говорив він, — повинні лежати в основі всякої громадськості: воля, забезпеченість і самодіяль-

ність. Якщо громадянство позбавлене волі, то це означає, що воно живе без ідеалів, без горіння думки, не маючи ні основи для творчості, ні віри в долю, що судилася йому. Якщо громадянство визнає себе незабезпеченим, то це накладає на нього відбиток пригніченості та робить байдужим до власної долі. Якщо громадянство позбавлене самодіяльності, то воно стає нездатним влаштовувати свої справи і навіть поступово втрачає уявлення про вітчизну.

Ось як мислив ліберал, і, треба правду сказати, мислив правильно. Він бачив, що навколо нього люди, немов отруєні мухи, тиняються, і говорив собі: «Це через те, що вони не визнають себе будівниками своєї долі. Це колодники, до яких і щастя, і злочастя приходять без будь-якого з їхнього боку передбачення, які не поринають безоглядно в свої відчуття, бо не можуть визначити, чи справді це відчуття, чи яка-небудь фантасмагорія». Одно слово, ліберал був твердо переконаний, що тільки згадані три чинники можуть дати громадянству міцні підвалини й принести з собою всі інші блага, конче потрібні для розвитку громадськості.

Та цього мало: ліберал не тільки благородно мислив, але й поривався добре діло робити. Найзаповітніше його бажання полягало в тому, щоб промінь світла, який зогрівав йому думку, розітнув навколишню темряву, осяяв її та все живе напоїв благоволінням. Усіх людей він визнавав за братів, усіх однаково закликав утішитися в сяйві улюблених його ідеалів.

Хоч це прагнення перевести ідеали з сфери емпіреїв на практичний ґрунт тхнуло не зовсім благонадійно, але ліберал так щиро палав, і до того ж був такий милий та до всіх ласкавий, що йому навіть неблагонадійність охоче пробачали. Ввів він і істину з усмішкою висловити, і простачком, де треба, прикинутись, і некорисливістю похизуватись. А головне, ніколи й нічого він не вимагав, наступаючи на горло, а завжди тільки по змозі.

Звісно, вислів по «змозі» не становив для його запохватливості нічого особливо приємного, та ліберал мирився з ним, по-перше, заради загальної користі, яка в нього завжди на першому плані стояла, і, по-друге, заради збереження своїх ідеалів від марної й передчасної загибелі. Крім того, він знав, що ідеали, які його запалюють, мають надто абстрактний характер, щоб впливати на життя безпосередньо. Що таке воля? забезпеченість? самодіяльність? Все це абстрактні терміни, які слід заповнити безперечно

відчутним змістом, щоб у результаті вийшло суспільне цвітіння. Терміни ці, в своїй сукупності, можуть виховувати громадянство, можуть підносити рівень його вірувань та надій, але блага відчутного, такого, що розливає безпосереднє відчуття задоволення, дати не можуть. Щоб досягти цього блага, щоб зробити ідеал загальноприступним, краще потрібно розмінати його на дрібниці та вже в такому вигляді застосовувати для лікування недуг, які пригнічують людство. Ось саме тут, при розміні на дрібниці, і виробляється сам собою цей вислів: «по змозі», який з двох сторін, що стикаються між собою, одну примушує певною мірою зректися замкненості, а другу — чималою мірою скоротити свої вимоги.

Все це чудово зрозумів наш ліберал і, заручившись цими міркуваннями, озброївся на бій з дійсністю. І насамперед, звісно, вдався до тямущих людей.

— Воля — адже, здається, тут нічого негожого нема? — спитав він їх.

— Не тільки не негоже, але й вельми похвально, — відповіли тямущі люди: — адже це тільки брешуть на нас, нібито ми не бажаємо волі; насправді, ми тільки про неї й дбаємо.... Але, звісно, у межах...

— Гм... «у межах»... розумію! А що ви скажете про забезпеченість?

— І це будь ласка... Але, звісно, теж у межах...

— А що ви скажете про мій ідеал громадської самодіяльності?

— Його тільки й бракувало. Але, звісно, знов-таки в межах.

— Що ж! у межах, то й у межах! Сам ліберал добре розумів, що інакше не можна. Пустити коня без уздечки — він в одну мить так наколобродить, що й роками потім не виправиш! А з уздечкою — святе діло! Іде кінь та й оглядається: ану-бо я тебе, коню, батогом стьобну... ось як!

І заходився ліберал «у межах» орудувати: там увірве, тут вріже; а в третьому місці й зовсім сховається. А тямущі люди дивляться на нього й не патішаються. Одного часу навіть так роботою його захопилися, що можна було подумати, ніби й вони самі лібералами поробилися.

— Орудуй! — захочували вони його: — тут обмини, там стушуй, а он там і зовсім не займай. І все буде добре. Ми б, любий друже, з охотою ладні тебе, цапа, на город пустити, та сам бачиш, яким тином у нас город обнесено!

— Бачу то я бачу, — погоджувався ліберал: — але тільки якось мені соромно свої ідеали ламати! так соромно! ох, як соромно!

— Ну й посоромся трошки: сором очей не виїсть! зате, по з м о з і, все-таки свою витівку здійсниш!

Однак в міру того, як ліберальна витівка по з м о з і здійснювалась, тямущі люди здогадувалися, що навіть і в цьому вигляді ідеали ліберала не трояндами пахнуть. З одного боку, занадто широко задумано; з другого — не досить дозріло, для сприйняття не готове.

— Не під силу нам твої ідеали! — говорили лібералові тямущі люди: — не готові ми, не витримаємо!

І так докладно та виразно всі свої неспроможності й підлоти перелічували, що ліберал, хоч як йому гірко було, мусив був погодитися, що, справді, в заходах його є якийсь фаталістичний огріх: не лізе в штани, та й годі!

— Ох, як це прикро! — нарікав він на долю.

— Дивак! — потішали його тямущі люди: — є чого плакати! Тобі чого треба? — майбутнє за твоїми ідеалами забезпечити? — то ми ж бо тобі в цьому не перешкоджаємо. Тільки не квапся ти, бога ради! Якщо не можна «по змозі», то задовольнися тим, що відвоюєш «хоч що-небудь»! Адже й «хоч що-небудь» чогось варте. Помаленьку та полегеньку, не кваплячись та богу молячись — глянеш, аж одною ногою ти вже й у капищі! До капища отого, від самого його спорудження, ніхто не заглядав; а ти взяв та й заглянув... І за це богсві дяка.

Робити нема чого, довелося й на це пристати. Якщо не можна «по змозі», то «хоч що-небудь» старайся увірвати, і за те спасибі скажи. Так ліберал і зробив, і невдовзі так призвичаївся до свого нового становища, що й сам дивувався, як це він був такий дурень, гадаючи, що можливі які-небудь інші межі. І уподібнення всякі на підмогу йому з'явилися. І пшеничне зерно, мовляв, не зразу плід дає, а теж поцеремониться. Спершу треба його в землю посіяти, потім чекати, поки в ньому відбудеться процес розкладу, потім воно дасть паросток, який виросте, в трубку піде, заколоситься тощо. Он скільки чарівних перетворень повинне пройти зерно, перше ніж уродить сторицею! Так само й тут, у гонитві за ідеалами. Посадив у землю «хоч що-небудь» — сиди та й жди.

І справді: посадив ліберал в землю «хоч що-небудь» — сидить і жде. Тільки жде він, жде, а не проростає «хоч

що-небудь», та й годі! На камінь воно, або що, потрапило, чи в гною зіпріло — піди там розберись!

— Що воно за причина? — бурмотів ліберал, дуже збен-тежений.

— Ота сама причина, що загібаєш ти занадто широ-ко, — відповідали тямущі люди. — А народ у нас, тимча-сом, слабкий, преподлющий. Ти до нього з добром, а він намагається тебе ж у ложці втопити. Велику спритність треба мати, щоб з цим народом чистим себе зберегти!

— Даруйте! що вже тепер про чистоту говорити! З яким я запасом в дорогу пішов, а скінчив на тому, що всього його по дорозі розгубив. Спочатку «по змосі» орудував, потім на «хоч що-небудь» з'їхав — невже можна й ще далі з гори спу-скатись?

— Звісно, можна. Чи не хочеш, наприклад, «притосо-вуючись до підлоти?»

— Як це?

— Дуже просто. Ти кажеш, що приніс нам ідеали, а ми кажемо: чудово; тільки якщо ти хочеш, щоб ми відчули, то орудуй притосовуючись.

— Ну?

— Значить, ідеалами не чванься, а за нашим масштабом їх скороти, та притосовуючись і орудуй. А потім, може, і ми коли користь побачимо... Ми, брат, теж цьковані вовки, про-жекторів отих бачили! Оце якось генерал Крокодилов так само аж до нас з'явився: панове, каже, мій ідеал — буцегар-ня! будь ласка! Ми здуру й повірили, а тепер і сидимо в нього під замком.

Дуже задумався ліберал, почувши ці слова. І без того від первісних його ідеалів тільки самі ярлики залишилися, а тут ще підлоту сушу для них прописують! Адже отак, ма-буть, не встигнеш оглянутися, як і сам у падлюках опинишся. Господи! напоуми!

А тямущі люди, бачивши, що він задумався, і собі стали його спонукати. — Коли ти, ліберале, почав варити кашу, то вже не мудруй, доварюй її! Ти нас збудоражив, то ти нас і задовольни... орудуй!

І заходився він орудувати. Та все притосовуючись до підлоти. Спробує інколи, грішним ділом, вбік податись; а тямуща людина ту ж мить його за рукав: куди, ліберале, очима косиш? дивися просто!

Ось так минали дні по днях, а за ними рухалася вперед і справа успіху «притосовуючись до підлоти». Ідеалів уже

й сліду не було — сама мерзота залишилась — а ліберал все-таки не журився. «Що ж такого, що я свої ідеали по вуха в підлоту занурив? Зате я сам, як стовп, непошкоджений стою! Сьогодні я в багні валяюсь, а завтра вигляне сонечко, обсушить багно — я знову молодець хоч куди!» А тямущі люди слухали ці його вихваляння й підтакували: а так-так!

І от ішов він одного разу вулицею з своїм приятелем, за звичкою про ідеали балакав та свою мудрість щонайбільше вихваляв. Аж раптом він відчув, немовби на обличчя йому кілька бризок упало. Звідки? з чого? Глянув ліберал догори: чи не дощик, мовляв? Одначе бачить, що на небі ані хмаринки, і сонечко, як очманіле, на zenіті виграє. Вітерець хоч і подмухує, але що помий з вікон виливати не дозволено, то й на цю операцію підозри покласти не можна.

— Що за диво! — каже до приятеля ліберал: — дощу нема, помий нема, а мені на обличчя бризкає щось!

— А бачиш, он за рогом якийсь чоловік причаївся, — відповів приятель: — це його справа! Плюнути йому на тебе за твої ліберальні слова захотілося, а в очі зробити це сміливості бракує. От він, «пристосовуючись до підлоти», з-за рогу й плюнув; а на тебе вітром бризки нанесло.

БАРАН-НЕПАМ'ЯТУЩИЙ

Свійські барани з незапам'ятних часів живуть у неволі в людини; їх справжні родоначальники невідомі.

Брем.*

Чи були коли-небудь свійські барани «вільними» — історія про це мовчить. У найдавніші часи патріархи вже мали отари приручених баранів, і потім, крізь усі віки, баран проходить розповсюдженням по всій землі, як тварина, ніби навмисно для потреби людини створена. Людина, в свою чергу, створює цілі особливі породи баранів, що майже не мають між собою нічого спільного. Одних розводять на м'ясо, других — на сало, третіх — заради теплих овчин, четвертих — заради густої та м'якої вовни.

Самі свійські барани, звісно, найменше про вільного прародителя свого пам'ятають, а просто знають, що вони

належать до тієї породи, в якій застав їх момент народження. Цей момент становить вихідний пункт особистої баранячої історії, та навіть і він поволі тьмяніє, в міру того, як баран доходить повних літ. Отож істинно-мудрим називається тільки той баран, який нічого не пам'ятає й не знає, крім трави, сіна та мішанки, що їх дають йому їсти.

Однак гріх та лихо з кожним може бути. Слав якось один баран, і йому приснився сон. Мабуть, не сама мішанка йому снилася, бо прокинувся він стривожений і довго очима чогось шукав.

Почав він пригадувати, що таке трапилось; та, хоч убий, нічого пригадати не міг. Далина якась, срібним світлом повила, та й більш нічого. Тільки невиразне відчуття цієї безформної срібної даліни й залишилося в нього, але ніякого певного обрису, жодного живого образу...

— Вівце! агов, вівце! що воно мені таке снилося? — спитав він вівцю, що лежала коло нього; їй, як справжній вівці, зроду нічого не снилося.

— Спи, вигаднику! — сердито відповіла вівця: — не на те тебе з-за моря привезли, щоб тобі сни снилися та щоб ти модника з себе вдавав!

Баран був породистий англійський меринос. Поміщик Іван Созонтович Розтаковський он які гроші за нього заплатив та великі надії на нього покладав. Але, звісно, не на те він його з-за моря вивіз, щоб від нього покоління розумних баранів пішло, а на те, щоб він створив для свого хазяїна отару тонкорунних овець.

І першого часу після приїзду на місце баран справді зарекомендував себе якнайкраще. Ні про що він не міркував, нічим не цікавився, навіть не тямив, куди та навіщо його привезли, а просто собі жив та поживав. Щодо питання про те, що таке баран та які його права й обов'язки, то баран не тільки ніяких пропаганд з цього предмета не поширював, але навряд чи й підозривав, що подібні питання можуть баранячі голови хвилювати. Та саме це й допомогло йому виконувати бараняче діло так пунктуально й сумлінно, що Іван Созонтович і сам натішиться з нього не міг, і сусідів милуватися водив: дивіться!

І раптом цей сон... Що то був за сон, баран зовсім не міг збагнути. Він почував тільки, що в існування його вдерлося щось незвичайне, якась тривога, нудьга. І хлів у нього, як видно, той самий, і корм той самий, і та сама отара овець, яку він мав удосконалити, а йому ні до чого начебто й діла

нема. Никає він по хліву, як причинний, та тільки те й робить що мекає:

— І що то воно мені снілося? розтлумачте мені, що таке мені снілося?

Та вівці не виявляли ані найменшого співчуття до його тривог і навіть не без дошкульності називали його розумником та філософом, що, як відомо, в овечій мові має значення гірше, ніж «моветон».

З того часу, як йому почали сні снитися, вівці з гіркістю згадували про простого, шльонської породи, барана, який перед тим чотири роки поспіль ними попихав, але під кінець, за вислугу років, був призначений на кухню і там без вісті пропав (бачили тільки, як його з кухні на блюді, з триумфом, до панського дому пронесли). Ото був справжній служник-баран! Ніколи ніякі сні йому не снілись, ніяких тривог не почував, а робив своє діло за точним розумінням баранячого статуту — та й більше нічого знати не хотів. І що ж! Його, старого й випробуваного слугу, звільнили, а на його місце призначили якогось неробу, мрійника, який з ранку до вечора не знати про що мекає, а вони, вівці, тимчасом ходять ялови!

— Зовсім нас цей аглицький йолоп не вдосконалює! — скаржилися вівці вівчареві Микиті: — коли б нам за нього, бевзя, перед Іваном Созонтовичем не відповідати?

— Заспокойтесь, любі! — підбадьорив їх Микита: — завтра ми його обстрижемо, а потім кропивою вишмагаємо — як шовковий стане!

Однак розрахунки Микитині не справдились. Барана обстригли, вишмагали, а йому тієї ж ночі знову сон приснився.

Відтоді йому сні раз у раз снілися. Не встигне він ніг під себе підібгати, як сон уже й чигає на нього, не розбираючи, чи то день чи ніч надворі.

І як тільки він заплющить очі, то весь зміниться, і обличчя в нього немов не бараняче зробиться, а серйозне, суворе, як у старого благомислячого мужичка з тих, що їх у старі роки «міністрами» називали. Отож кожний, хто пройде повз барана, неодмінно скаже: не на оборі цьому баранові місце — йому бурмістром слід було б бути!

А проте, хоч як він стежив за собою, щоб відновити в пам'яті сон, який щойно приснився, зусилля його, як і перше, залишалися марними.

Він пам'ятав, що уві сні перед ним поставали живі образи

й навіть цілі картини, споглядання яких вкидало його в захват; але тільки-но він прскидався від сну, то й образи, і картини зникали невідомо куди, і він знову ставав звичайним бараном. Вся різниця полягала лише в тому, що перше він бадьоро йшов назустріч своїй баранячій справі, а тепер ходив приголомшений, чогось здуру шукав, а чого саме — й сам собі пояснити не міг... Баран, та ще й меланхолік — чого, крім ножа, може сподіватися він у майбутньому?!

Та, крім перспективи ножа, становище барана й само по собі було тяжке. Нема болю гіршого за той, що його тягнуть за собою безсилі поривання від темряви до світла стривоженої несвідомості. Застукана раптовим прагненням безформних сподівань, бідолашна, пригнічена істота метается і змагає, не вмючи визначити ні характеру цих сподівань, ні джерела їх. Вона почуває, що серце її охоплене полум'ям; і не знає, заради чого це полум'я запалилось; вона невиразно почуває, що світ не закінчується стінами хліва, що за цими стінами відкриваються ясні райдужні перспективи, і не вмє визначити навіть ознаки цих перспектив; вона відчуває світло, простір, волю — і не може дати відповіді на запитання: що таке світло, простір, воля...

В міру того, як частішали сні, хвилювання барана все більше й більше зростало. Ні звідки не бачив він ні співчуття, ні відповіді. Вівці з ляку тиснулись одна до одної, коли він наближався; вівчар Микита хоч, як видно, і знав щось, але вперто мовчав. Це був розумний мужик, що якнайдоконаліше збагнув овечу справу і визнавав для баранів тільки одну обов'язкову аксіому:

— Коли ти в баранячому стані народився, — казав він солідно: — то в ньому, значить, і живи!

Але саме цього баран і не міг виконати. Саме «стан» ото його й мучив, не тому, що йому погано було жити, а тому що з того часу, як йому почали сні снитися, він завжди почував якийсь зовсім інший «стан».

Він неспроможний був розповісти свої сні, але інстинкти його були остільки збуджені, що, незважаючи на невиразність внутрішньої тривоги, яка здійнялась у його істоті, він уже не міг подолати її.

А проте з часом тривоги його почали вщухати, і він начебто постатечнішав. Та заспокоєння не було наслідком розсудливого вирішення стати на попередню баранячу стежку, а навпаки, швидше свідчило про загальне знесилення баранячого організму. Тому й користі з нього не вийшло ніякої.

Баран,— очевидно, з обдуманим наміром,— з ранку до вечора спав, начебто гадав знайти уві сні солодкі відчуття, що їх відновити не хотіла несонна дійсність...

У той же час він з кожним днем все більше і більше марнів та хирів, і, нарешті, зробився таким неймовірно худим, що дурні вівці, забачивши його, починали чхати та глузливо між собою перешіптуватись. І в міру того, як невідома недуга опановувала його, обличчя його ставало дедалі осмисленішим. Вівчарі усі до одного жаліли його. Всі знали, що він чесний і бадьорий баран та що коли він не справдив хазяйських сподіванок, то не з своєї провини, а тільки тому, що його спіткало якесь глибоке нещастя, зовсім баранам не властиве, але в той самий час,— як багато хто інстинктивно здогадувався,— воно робило йому особисто велику честь.

Сам Іван Созонтович співчутливо поставився до страждань барана. Не раз вівчар Микита натякав, що найкраще розв'язання в такій загадковій справі — ніж, але Розтаковський уперто відхиляв цю пропозицію.

— Марно пішли мої грошики, — говорив він: — але не на те я їх платив, щоб шкурою його скористуватися. Хай своєю смертю помре!

І от жаданий момент осяяння настав. Над полями мерехтіла тепла, залита місячним сяйвом, червнева ніч; тиша стояла навкруги непробудна; не тільки люди причаїлись, але й уся природа ніби застигла в чарівному заціпенінні.

У баранячій оборі все спало. Вівці, похнюпивши голови, дримали біля загорожі. Баран лежав самотньо посередині обори. Раптом він швидко й тривожно схопився. Випростав ноги, витягнув шию, підвів голову догори й усім тілом здригнувся. В цій вичікувальній позі, ніби прислухаючись і приглядаючись, простояв він кілька хвилин, і потім потужне, різке мекання вихопилося з його грудей...

Зачувши ці урочисто-агонізуючі звуки, вівці злякано посхоплювалися з своїх місць і кинулися геть. Вартовий пес теж прокинувся і, гавкаючи, метнувся давати лад сполоханій отарі. Але баран уже не звертав уваги на переполох, що стався: він весь поринув у споглядання.

Перед затьмареним його зором розгорнулася солодка таємниця його снів...

Ще хвилина — і він здригнувся востаннє. Потім ноги самі собою підігнулися під ним, і він мертвий повалився на землю.

Іван Созонтович був дуже смертю його засмучений.

— І що за причина така? — тужив він уголос: — усе був баран як баран, і раптом немов його наврочило... Микито! ти п'ятдесят років вівчарем, отож, повинен дурну цю породу знати: скажи, чого з ним така біда вчинилась?

— Виходить, «вільного барана» уві сні побачив, — відповів Микита: — побачити уві сні він побачив, а збагнути як слід не міг... От він спочатку занудьгував, а з часом і здох. Так само, як і в нашого брата буває...

Та Іван Созонтович від дальшої розмови ухилився.

— Це нехай буде нам наукою! — похвалив він Микиту: — в іншому місці з цього барана, можливо, цап вийшов би, а в нашому місці таке правило: якщо ти баран, то й залишайся бараном без дальших витівок. І хазяїнові буде добре, і тобі добре, і державі приємно. І всього в тебе буде доволі: і трави, і сіна, і мішанки. І вівці до тебе будуть лащитись... Правда ж, Микито?

— Це таки так, Іване Созонтовичу! — озвався Микита.

КОНЯКА

Коняка лежить при дорозі й тяжко дрімає. Мужичок тільки що випріг його й пустив попастись. Та Коняці не до паші. Нива випала тяжка, з камінцями: на превелику силу вони з мужичком її подолали.

Коняка — звичайна мужицька худобина, замучена, побита, вузькогруда, з випнутими ребрами й обпаленими плечима, з розбитими ногами. Голова в Коняки похнюплена; грива на шиї в нього збилася; з очей та ніздрів сочиться сліз; верхня губа одвисла, як млинець. Небагато такою худобиною зробиш, а робити треба. День у день Коняка з хомута не вилазить. Влітку з ранку до вечора коло землі робить; взимку, геть аж поки не розтане, «продукцію» возить.

А сили Коняці набратися нема звідки: такий там корм, що ним тільки зуби намучиш. Влітку, поки на ніч водять, хоч травичкою м'якенькою поживитися, а взимку перевезе на базар «продукцію» та й їсть дома січку з тухлої соломи. Весною, як на поле худобу виганяють, Коняку тичками на ноги зводять; а на полі ще й травинки нема; де-не-де стирчить тільки клаптями зіпріла стара трава, що її минулої осені худоб'ячий зуб випадково обминув.

Погане Конячине життя. Нічого ще, що мужик трапився добрий і даремно його не калічить. Виїдуть обидва з ралом у поле: ну, любий, напинайся! — почує Коняка знайомий вигук і розуміє. Усім своїм жалюгідним тілом витягнеться, передніми ногами впирається, задніми — забирає, морду до грудей пригне. Но, каторжний, тягни! А за ралом сам мужичок грудьми натискує, руками, немов кліщами, в рало вп'явся, ногами в грудді землі грузне, очима пильнує, щоб рало не підвело, огріха не зробило. Пройдуть борозну від кінця до кінця — і обоє тремтять: аж ось та смерть прийшла! Обом смерть — і Коняці, і мужикові; щодня смерть.

Курна мужицька міжселищна дорога вузькою стрічкою від села до села біжить; гулькне в селище, вирине та й знову невідомо куди побіжить. І на всьому протязі, обабіч, її поля стережуть. Нема кінця полям, всю далечинь і широчинь вони заповнили; навіть там, де земля з небом зійшлась, і там усе поля. Золоті, зелені, голі — вони залізним кільцем охопили село, і нема йому куди вийти, крім, як у цю зяючу безодню полів. Он, вона, людина, вдалині йде; може, ноги в неї від покvapної ходи підтинаються, а здаля здається, що вона все на одному місці тупцяє, немов визволитися не може від долаючого простору полів. Не вглиб іде ця мала, ледве помітна цятка, а тільки трохи тьмяніє. Тьмяніє, тьмяніє і раптом несподівано зникне, наче просторинь сама собою її засмокче.

З віку у вік ціпеніє грізне, нерухоме громаддя полів, немов силу казкову в полоні в себе стереже. Хто визволить цю силу з полону? Хто викличе її на світ? Двом істотам випало на долю це завдання: мужикові та Коняці. І обоє від народження до могили над цим завданням з сили вибиваються, піт проливають кривавий, а поле й до сьогодні своєї казкової сили не віддало, — тієї сили, яка розірвала б ретязі мужикові, а Коняці загоїла б наболілі плечі.

Лежить Коняка саме там, де сонце припікає; навколо ані деревця, а повітря так розпеклося, що аж дух забиває. Зрідка пробіжить по дорозі вихором курява, але вітер, що здіймає її, приносить не прохолоду, а нову й нову зливу спеки. Оводи та мухи, як скажені, кружляють над Конякою, забиваються йому у вуха та в ніздрі, присмоктуються до побитих місць на тілі, а він — тільки вухами автоматично здригається від укусів. Чи дримає Коняка, чи помирає — ніяк не догадатись. Він і поскаржитись не може, що все нутро в нього від

спеки та від кривавої натуги спалило. І цієї втіхи бог безсловесній тварині не дав.

Дрімає Коняка, а над болісною агонією, що заступає йому відпочинок, не сні снуються, а безладна гнітюча хмара. Хмара, в якій не тільки образів, а й страхіть нема, а є величезні плями, то чорні, то вогненні, що й стоять і рухаються разом із змученим Конякою, і тягнуть його за собєю все далі й далі в бездонну глибину.

Немає краю полю, не втечеш від нього нікуди! Виходив його Коняка з ралом уздовж і поперек, та все-таки йому кінця-краю нема. І оголене, і квітуче, і заціпеніле під білим саваном — воно владно розкинулось вглиб та в широчінь, і не на боротьбу з собою викликає, а просто бере в кабалу. Ні розгадати його, ні підкорити, ні виснажити не можна: ось воно помертвіло, а от — знову народилось. Не збагнеш, що саме тут смерть, а що життя. Але і в смерті, і в житті перший і неодмінний свідок — Коняка. Для всіх поле роздолля, поезія, простір; для Коняки воно — кабала. Поле душить його, відбирає в нього останні сили і все-таки не визнає себе ситим. Ходить Коняка від світанку до заходу, а поперед нього йде, колихаючись, чорна пляма і тягне, тягне за собою. Ось тепер вона колихається перед ним, і тепер йому кризь дрімоту чути вигук: но, любий! но, каторжний! но!

Ніколи не погасне та вогненна куля, що зрання до пізної струмить на Коняку потоки палючого проміння; ніколи не припиняться дощі, гръзи, хуртовини, мороз... Для всіх природа — мати, лише для Коняки вона — бич і катування. Всякий вияв її життя відбивається на ньому мукою, всяке цвітіння — отрутою. Нема для нього ні пахощів, ні гармонії звуків, ні поєднання барв; ніяких почуттів він не знає, крім почуття болю, втоми і лиха. Нехай сонце напуває природу теплом і світлом, нехай проміння його кличе до життя і веселощів — бідний Коняка знає про нього тільки одно: що воно додає нової отрути до тих незчисленних отрут, з яких складається його життя.

Нема кінця роботі! Роботою вичерпується сенс його існування; для неї Коняка народився, і поза нею він не тільки нікому не потрібен, але, як кажуть ощадливі хазяї, становить збиток. Всі обставини, в яких він живе, спрямовано тільки на те, щоб не дати завмерти в ньому тій мускульній силі, яка дає змогу фізично працювати. І корму, і відпочинку відмірюють йому саме стільки, щоб він був здатний

виконати своє завдання. А потім поле та стихія нехай калічать його — нікому нема діла до того, скільки нових ран добавилось у нього на ногах, на плечах та на спині. Не добробут його потрібен, а життя, яке може зносити хомут і роботу. Скільки століть несе він цей хомут — він не знає; скільки століть має носити його надалі — не передбачає. Він живе, наче в темну безодню поринає, і з усіх відчужань, приступних живому організмові, знає тільки ниючий біль, що його дає робота.

Саме життя Коняки позначене клеймом безконечності. Він не живе, але й не вмирає. Поле, як головоніг, присмоктувалось до нього незчисленними щупальцями й не пускає його з визначеної ниви. Хоч би якими зовнішніми ознаками обдарував його випадок, він завжди однаковий: побитий, замучений, ледве живий. Подібно до того поля, що його Коняка зрошує своєю кров'ю, він не лічить ні днів, ні років, ні століть, а знає тільки вічність. По всьому полю він розбрівся, і там, і тут однаково витягається своїм жалюгідним тілом, і всюди все він, все один і той самий, безіменний Коняка. Ціла маса живе в ньому, що не вмирає, що її не розчленувати і не знищити. Нема краю життю — тільки це для цієї маси й ясно. Та що таке саме це життя? навіщо воно облуптало Коняку ретязем безсмертя? звідки воно прийшло та куди йде? — мабуть, на ці запитання коли-небудь відповідь майбутнє... Але, може, і воно залишиться таким самим німим і байдужим, як і та темна безодня минулого, яка заселила світ примарами й віддала їм у жертву живих.

Дрімає Коняка, а повз нього дармоскоки проходять. Ніхто, вперше глянувши, не скаже, що Коняка і Дармоскік — одного батька діти. Однак переказ про це споріднення ще не зовсім заглух.

Жив, за часів давніх, старий кінь і було в нього двоє синів: Коняка та Дармоскік. Дармоскік був син чемний і і чутливий, а Коняка — неотесаний і нечулий. Довго терпів старий Конячину неотесаність, довго обох синів плакав однаково, як і слід чадолюбному батькові, але, нарешті, розсердився та й сказав: «ось вам на віки вічні моя воля: Коняці — солома, а Дармоскокові — овес». Так з того часу й повелось. Дармоскока в теплу стайню поставили, соломки м'якенької постелили, медовою ситою напоїли та пшона йому в ясла насипали, а Коняку привели до хліва й кинули оберемок прілої соломи: ляскай зубами, Коняко! А пити — з тієї калюжі.

Зовсім позабув Дармоскік, що в нього братік на світі живе, та раптом чогось зажурився й згадав. «Набридла, каже, мені стайня тепла, надокучила сита медова, не лізе в пельку пшоно яре: піду, провідаю, як то мій братік живе!»

Аж дивиться, а воно братік ото у нього безсмертний! Б'ють його чим запопадуть, а він живе; годують його соломою, а він живе! І хоч у який бік поля поглянь, скрізь усе братік орудує; допіру ти його тут бачив, а змигнув оком — він уже он де ногами викидає. Виходить, чеснота яка-небудь у нього є, що палиця сама на ньому ламається, а його злати не може!

І от почали дармоскоки навколо Коняки походжати.

Один скаже:

— Це через те його нічим дійняти не можна, що в ньому від постійної роботи розсудливості багато набралось. Збагнув він, що вище лоба вуха не ростуть, що головою муру не проб'єш, і живе собі смирененько, весь облутаний прислів'ями, немов у бога за пазухою. Бувай здоров, Коняко! Роби своє діло, не спи!

Другий відкаже:

— Ох, зовсім не від розсудливості так міцно склалось його життя! Що таке розсудливість? Розсудливість, це — щось звичайне, ясне аж гидке, воно нагадує математичну формулу або наказ поліції. Не це підтримує в Коняці непохитність, а те, що він у собі життя духу і дух життя носить! І поки він уміщуватиме ці два скарби, ніяка палиця його не здолає.

Третій мовить:

— Які ви однак дурниці верзете! Життя духу, дух життя — що це таке, як не пусте переставляння беззмістовних слів? Зовсім не тому Коняка невразливий, а тому, що він «справжню працю» для себе знайшов. Ця праця дає йому душевну рівновагу, примирює його і з своєю власною совістю і з совістю мас, та надає йому тієї витривалості, що її навіть віки рабства не могли подолати! Працюй, Коняко! напружуйся! загрибай! і здобувай у праці ту душевну ясність, яку ми, дармоскоки, втратили назавжди.

А четвертий (мабуть, просто з стайні від шинкаря) додає:

— Ох, панове, панове! все ото ви пальцем у небо влучаєте! Зовсім не через те не можна Коняку дійняти, що в ньому особлива причина засіла, а через те, що він спокон-

віку до своєї долі звичний. Теперечки хоч ціле дерево на ньому поламай, а він усе живий. Он він лежить — здається, й духу в ньому нітрохи не залишилося, — а стьобни його добре батогом, він і знов ногами викидати почне. Кого до якого діла поставлено, той те діло й робить. Полічіть-но, скільки їх, калік отаких, по полю розбрелось — і всі як один. Каліchte їх теперечки скільки хочете — їх от ані на остілечки не зменшиться. Ось—його нема, а ось — він знову з-під землі вискочив.

А що ці всі розмови не від справжнього діла завелись, а від нудьги, то поговорять-поговорять дармоскоки, а потім і сваритися почнуть. Та, на щастя, якраз вчасно прокинеться мужик і розв'яже всі суперечки словами:

— Н-но, каторжний, ворушись!

Тут уже в усіх дармоскоків разом дух від захвату заб'є.

— Дивіться-но, дивіться-но! — закричать вони вкупі любенько: — дивіться, як він витягається, як він передніми ногами опирається, а задніми загібає. От уже, справді, діло майстра боїться! Напружуйся, Коняко! От у кого вчитися треба! от кого треба наслідувати! Н-но, каторжний, н-но!

КИСІЛЬ

Наварила куховарка киселю й на стіл поставила. З'їли пани кисіль, сказали спасибі, а діточки пальчики облизували. Славний удався кисіль, усім до смаку припав, усім сподобався. «Ой, який солодкий кисіль!», «ой, який чудовий кисіль!», «оце то кисіль!» — тільки й мови про нього. — «Дивись, куховарко, щоб кожного дня на столі кисіль був!» І самі наїлись, і гостей почастували, а під кінець і перехожим на вулицю миску виставили. «Попоїжте, чесні панове, киселю! он він який у нас: сам до рота лізе! Їжте більше, він це любить!» І всяк підходив, брав кисіль ложкою, їв та облизувався.

Кисіль був такий приємний та легенький, що ніякої незручності не почував від того, що його їли. Навпаки, чуючи, що його всі хвалять, він аж запишався. Стоїть на столі, та й хизується собі. «Виходить, я смачний, коли панство мене любить! Не лови гав, куховарко! підбавляй!»

Довго там, чи не довго так було, тільки став кисіль поволі панству приїдатися. Пани супроти колишнього зробились

освіченіші; навіть з низького звання котрі хоч трохи в чини вилізли — і ті почали желеям та бламанжеям перевагу віддавати.

— Даруйте! — каже один: — що там доброго в тому киселі? Хіба це їжа? покуштуйте, який він рідкий, та слизький, та солодкий!

— Віддаймо, панове, кисіль свиням! — підхопив інший: — а самі поїдемо на теплі води гуляти! Нагуляємось удосталь, а там, якщо вже це неодмінно треба, і знову повернемось додому кисіль їсти.

Що ж! свині то й свині — далекі, киселеві однаково, якого рангу особа його їсть. Аби тільки їли. Занурила свиня рило в кисіль аж по вуха та й на весь хлів чвакати почала. Чвакає та рохкає собі: «Покачаюся, поваляюся, панського киселю наївшись!» Їсть ото, падлюка, і не наїсться; тільки-но забариться куховарка, вона вже й рохкає: підливай! А якщо скажуть: був кисіль, та весь вийшов, — вона й по кутках, і по закутках, і в гною мордою обшарить і вже де-небудь таки знайде.

Їла та їла свиня і, нарешті, геть усе з'їла. А пани, тимчасом, гуляли-гуляли та й догулялись. Догулялися та й кажуть один до одного: тепер нам гуляти більше нема за що; гайда додому кисіль їсти!

Приїхали додому, взялися до ложок — дивляться, аж від киселю залишилися тільки засохлі вишкребки.

І тепер усі — і пани, і свині — всі в один голос волають:

— Їли ми кисіль, а про запас не залишили! Чим же то ми в майбутньому живитися будемо! Де ти, киселю? агов!

МАРНА РОЗМОВА

Ниньки цього нема, а був такий час, коли й між сановниками вольтер'янці траплялися. Саме найвище начальство цієї моди додержувалось, а сановники наслідували.

Ось у той самий час був собі губернатор, який багато чому не вірив, у що інші, через простоту свою, вірили. А головне не розумів, з якої причини губернаторську посаду встановили.

Навпаки, предводитель дворянства в цій губернії у все вірив, а значення губернаторської посади аж до тонкощів розумів.

І ось одного разу сіли вони вдвох у губернаторському кабінеті й сперечатися почали.

— Хай між нами буде сказано, зовсім я цього не розумію, — сказав губернатор. — На мою думку, якби нас усіх, губернаторів, без розголосу скасували, то ніхто б і не помітив.

— Ох, вашество, як це ви таке кажете! — відказав йому здивований і навіть зляканий предводитель.

— Звісно, я це конфіденційно... але якщо говорити по совісті, то знов-таки кажу: ніяк я цього не розумію! Уявіть собі: живуть люди мирно, про бога пам'ятають, царицю шанують — і раптом до них... губернатор!! Звідки? як? з якої причини?

— А з тієї причини, що влада! — урезонував його предводитель: — не можна без неї. Вгорі — губернатор, посередині — справник, внизу — тисяцький. А по боках — предводителі, голови, воїнство...

— Знаю. Але навіщо? Ви кажете: тисяцький, гаразд. Тисяцький — це той, що при мужикові, — розумію й це. Тепер уявіть собі: живе мужик, поле обробляє, оре, косить, плодиться, розмножується, одно слово, круг життя свого робить. І раптом, звідкілясь з-під низу, — тисяцький... Навіщо? Що трапилось?

— Не трапилось, а може трапитись, вашество!

— Не вірю. Якщо люди живуть для своєї втіхи — навіщо для них тисяцький? Якщо вони тихим маніром про потреби свої дбають, про бога пам'ятають, царицю шанують — що тут трапитися може, крім доброго? І що тисяцький може в даному разі усунути або додати? Дасть бог урожай — буде врожай; не дасть бог урожаю — і так як-небудь проживуть. До чого тут тисяцький? хіба він може хоч колос єдиний у снопі зменшити чи додати? — Ні, він налетить, наколобродить, крик здійме, та, так і дивись, зрештою ще в острог кого-небудь посадить. Тільки й того.

— Ну, не задарма ж посадить, а теж за що-небудь!

— Однак погодьтеся, що якби його нечистий не приніс, все йшло б без нього своїм порядком і ніякого б «що-небудь» не трапилось. В усякому разі в острозі ніхто б не сидів. А тільки-но він з'явиться, ту ж мить слідом за ним і «що-небудь» виникне.

— Ох, вашество, адже й тисяцькі всякі бувають! Ось у нас, наприклад...

— Ні, ви мене вислухайте. Я не про особи веду мову й не парадоксами перед вами похизуватися хочу. Я з досвіду цю музику знаю й навіть на самому собі можу приклад показати. Вийжджаю я, наприклад, з губернії — і що раптом трапилось? Не встиг я за заставу виїхати, як раптом у всій губернії свіжим повітрям повіяло. Поліцеймейстер — не мчить, квартальні — не біжать, поліцаї — не стараються. Навіть простаки, які й про існування моє докладно не знають, і ті почувають, що з їхнього життя зникає якась зачіпка, від якої їм у всіх місцях боліло. Що цей сон означає? — питаю я вас. А те, добродію мій, що мій заступник не все те може зробити, що я можу та що, виходить, і службовцям і обивателям на всю цю різницю легше стало. Та ось я повертаюся знову на свій пост. Гамір, тріскотня, їзда, біганина... Хто в кашкеті ходив — біжить у трикутному капелюсі; хто з цілковитою втіхою місяць прожив — знову похнюплюється; всі бачать попереду безконечну остогидлу тяганину... А втім, навіщо багато про це балакати! ви й на собі напевне хоч частково зазнали...

Справді, предводитель пригадав, що й за ним щодо цього грішок був. Як тільки бувало губернатор за ворота, то він ту ж мить: гей, гарантас! — і гайда на село. І ходить там без оних, поки знову начальство до виконання обов'язку не докличе. Тільки одної проформи й додержить, що, їдучи повз віде-губернаторську квартиру, зайде на хвилину до виконувача обов'язків та умовиться:

— Вже ви, Арефію Івановичу, коли що трапиться, гінця пришліть!

— Що там трапиться! з богом!

— Ну, то прощайте; Капітоліні Сергіївні кланяйтесь. Рушай!

Тільки його й бачили.

— Є той гріх, — сказав він: — тільки все-таки не через те... Просто відпочити хочеться... от і користуєшся...

— Ото ж бо «відпочити»! а хто відпочити перешкодив? хіба відпочинок гріх якийсь? Ніякого гріха нема, а просто заважав, бо він губернатор — от і все. Тепер ходімо далі. Чи помічали ви, як партикулярні люди про губернатора говорять, коли похвалити його хочуть? Це, кажуть, хороший губернатор: він сидить смирно, нікого не займає. От вам. Виходить, що найбільш у губернаторі приємно — це коли він прихильно нічого не робить. І справді, розсудить по совісті, в чому його втручання в обивательські справи може користь

дати? Приїхав він у губернію чужинець чужинцем — це раз; навчався він, можливо, чого-небудь, та тільки не того, чого слід, — це два. Потім: статистики він — не знає; етнографії — не розуміє; місцеві звичаї — не при ньому писано; де яка ріка, куди тече, чому та в якому розумінні — про це він хіба тоді дізнається, коли разів з п'ять уздовж та впоперек губернію об'їздить; про залізницю знає тільки, коли й куди який поїзд відходить, щоб в разі чого не спізнитися; а навіщо дорогу збудовано, скільки минулого року прибутків зібрано та скільки в цьому, де та яку живильну колію треба провести, все це для нього — темна вода во облацех. І можна б про все це дізнатися, і відомості всі під руками, та нецікаво й нема чого. Нічого з цих відомостей не вийде! — Або щодо торгівлі, ремесел, промислів: чи чоботарство там, городництво; в одному місті рогожки тчуть, в іншому — коси, серпи кують: навіщо? чому? де раки зимують?

— Вашество! — перебив предводитель губернатора, що так розходився: — та я ж бо — мешканець тутешній, але й я цього нічого не знаю!

— Ви — інша річ; ви — предводитель. Подають вам на стіл яловичину — вам і знати не треба, звідки вона. Аби їсти можна було — та й годі. А я — губернатор, повинен усе знати. Мене — ні-ні, та й питають: в якому, мовляв, стані у вас городництво?

— А так, як на теперішній час, усього сподіватися можна.

— Нині, батечку, щоб кожну копійку записано було, щоб усе, з чого скористуватись можна, — де, пак, воно? чи не доцільно, мовляв, оподаткувати? Ось ниньки як. Ну, і відповідаєш на всякий випадок, щоб без клопоту: залишається, мовляв, бажати багато чого.

— Еге ж, а тимчасом, капуста в нас...

— Ото ж бо «капуста». А я тільки недавно про це дізнався. Оце недавно подають качан; я думав, він з Алжіру — аж він з Поздеевки.

— З Поздеевки — це правда; там і морква, і ріпа — всяка городина. Так ото завжди в нас. Ми по Емсах та Марієнбадах воду пити їздимо, а в нас, у Поздеевці, своя вода є, та ще й краща, бо від марієнбадської води шлунок псується.

¹ Само собою зрозуміло, що це тільки в казці можливо. (Прим. Н. Щедрина).

— А скажіть-но, хто поздеєвську капусту розвів? Хіба губернатор? як би не так! Мужичок, добродію. Побував колись який-небудь поздеєвський Семен Малявка в Ростові, побачив, як тамтешні мужички розсаду капусти розводять, та й завів, повернувшись додому, в себе городець, а дивлячись на нього, й інші заходились.

— Це справді так, вашество,— змушений був погодитися предводитель.

— І всі в нас промисли якомсь місцями провадяться. Тут — благодать, а поруч — нема нічого. Уявіть собі, біля цієї самої Поздеєвки село Разваліха є,— то там про городи й не чули, а всі мужички до одного шаповали. Влітку землю загальним селянським звичаєм обробляють, а взимку розійдуться хто куди й шаповалять. І теж не губернатор запровадив, а побував простий мужик Абрамко в Калязінському повіті й привіз звідти.— От і збагніть тепер. Капуста, огірки, шаповальництво, чоботи, роґожі... все вони, все обивателі! Ви думаєте, у вас, в Растеряєвці, дзвіницю хто збудував? губернатор? А ні, купець Полікарп Огійович Паралічев її збудував, а губернатор тільки, коли її святити, був та пиріг з визигою їв.

— Це так.

— А переславських оселедців хто перший коптити почав?

— Теж правда. Не губернатор.

— А сьомгу-рибу? а кольську морошку? а ржевську та коломенську пастилу? Губернатор? га?

— Дозвольте, вашество! але ж, крім городництва та бакалії, ще й інших предметів досить...

— Наприклад?

— Податки, наприклад... Збирати їх, стягати...

— А що таке податки? чули?

— Податки... це, сказати б, свідоцтво про належність...— почав був предводитель, але збився й замовк.

— Ото ж бо «свідоцтво»... А як ви думаєте, приємне це «свідоцтво»? Дивіться-но, за податками приїхав! Ой, як приємно! Диво було б, якби секрет розведення муромських огірків або коптіння тамбовської шинки привіз... а то податки стягати! Та й як, дозвольте спитати, я це «свідоцтво про належність» здійснию, якщо, наприклад, у поздеєвських мужиків капуста не родить? Яка моя в цьому роль? Розішлю справникам циркуляр — ото й усе; а справники здіймуть у всій губернії крик — теж ото й усе. В кожному разі, я при-

мушую — не знаю, з якої речі; справник кричить — теж, з якої речі, не знає. Що таке трапилося? Куди поділись казенні податки? Чи неврожай мужика знедолив, чи пияцтво здолало, чи жмикрут до нього присмоктався, чи мужик сам вередувати почав, кубушку задумав набивати? Он воно скільки різних випадків може бути, та й чи все ще тут! А ми метушились, галасуємо, знати нічого не хочемо: щоб були податки — та й годі!

— Ага, це справді так. І галасу нароблять, і накричать, навіть під сорочку заглянуть; а який від того наслідок — самі не знають! — журно підтвердив предводитель.

Обидва співрозмовники на хвилину задумались.

Першим опам'ятався предводитель. Він, як видно, ще не впадає у розпач, і в нього вже виникло було запитання: а народна моральність? а освіта? науки? мистецтва? — коли губернатор немов угадав його думки й так суворо глянув на свого співрозмовника, що той спромігся вимовити тільки:

— А народне харчування?

— І вам не совісно? — замість відповіді, спитав його впрост губернатор.

Предводитель почервонів. Він згадав, що на початку року він, як голова земської управи, роз'їжджав по волостях тощо. Згадав і засоромився.

— То невже ж, нарешті... — вигукнув він і раптом щось пригадав: — дозвольте! ось вам предмет: сприяння єднанню громади!

— Якої це громади?

— Тутешньої.

— Гм... то ви думаєте, що я еднаю тутешню громаду?

— І ви, вашество, і дружина ваша... Ликера Іванівна.

— Ликера Іванівна — можливо, але я... ні! мене... звільніть! Та й кому, нарешті, цей предмет потрібен... «єднання громади»... та ще тутешньої?!

Співрозмовники остаточно замовкли. І, можливо, їм було б дуже ніяково, коли б на виручку не прийшов з губернсько-го правління скарбник.

Це було 30-е число місяця. В цей день, як відомо, провадили колись сплату утримання, і скарбники всіх відомств з'являлися до начальників з грошовими книгами, які прикрашувались розписками в одержанні.

Губернатор узяв від скарбника пачку, не кваплячись, перелічив гроші, поклав їх на стіл і розписався.

— Ну, а це? — пожартував предводитель, показуючи на пачку: — як же саме слід розуміти «це»?..

— М-м... тобто, ви хочете сказати: «це»? — перепитав губернатор, ніби прокинувшись.

— Еге ж! Це. Саме воно... це!

— Гм... «це»?... Це... нагорода!

СІЛЬСЬКА ПОЖЕЖА

(Чи то казка, чи то бувальщина)

У селі Софонісі, близько полудня, спалахнула пожежа. Це трапилось під самий розпал червневої оранки. І чоловіки, і жінки були в полі. Розказували: ішов повз село солдатик, сів собі на призвбі, покурив люлечку та й пішов. А слідом за ним і загорілося.

Село згоріло дощенту. Тільки той куток, де були стодоли, залишився цілим наполовину. Мужики враз утратили все й зробились жебраками. Згоріла бабуся Парасковія, та ще Тетянин хлопчик Петько. Чоловіки та жінки, побачивши густий дим, бігли з поля, як очманілі, покидавши сохи та коней. Але рятувати не було вже чого. Добре, що худоби не було дома та гній був тільки що вивезений, а то довелося б зовсім помирати. Малі діти, які, коли спалахнула пожежа, гралися на вулиці, врятувалися в річці й страшенно ревли. Дівчатка-підлітки, з немовлятами на руках, злякано поглядали на погорілі хати та оголені димарі.

Тітка Тетяна була бадьора та ще молода бурлачка. Років із шість тому в неї помер чоловік, але вона й далі господарювала. Платила громаді за половину наділу, сама орала, косила та жала. В неї був єдиний син, Петько, років восьми, що ним вона намилюватися не могла й у ньому вбачала вже майбутнього мужика. Він і сам вважав себе за мужика та казав:

— Я, мамо, буду мужиком... селянином.

Все село його любило. Хлопчик був меткий і лагідний, і вже ходив до школи. Бувало йде селом повз старих:

— Ну, що, хлопче, допомагаєш матінці? — питають старі.

— Допомагаю.

Тимчасом вулиця захаращувалась усяким мужицьким

мотлохом; мужикові все дороге, все потрібне. Хазяї, оточені своїми домочадцями, ходили кожен по своєму згарищу й витягали все, що на очі потрапляло: стару підшову, іржавий цвях, клапоть шлеї, уламок рала та інше. Де в кого залишилися цілі погребі: та що час був голодний (петрівка), то погребі були порожні. Один давній жєбрак, що років з десять ходив з торбою, бігав і кричав:

— Де моя кубушка? де? хто взяв? кажіть: хто?

Бабуся Явдоха ходила туди та сюди вулицею й усім показувала два обгорілі виграшні білети внутрішньої позики. Обгоріли краї; серединка з кількома купонами залишилася ціла.

— Може, видадуть! — потішав її староста Міхей: — ач, і номери видно (на цілих купонах); вже пані в Пітері подбає¹.

Старі зібрались докупити й обмірковували громадське лихо. На всіх обличчях проступала душевна мука; в деяких очі сочилися слізьми. Вирішили: іти всією громадою, вклонитися сусідньому селу, яке належало до одного маєтку, щоб воно дало притулок погорільцям, поки буде споруджено хоч які-небудь тимчасові приміщення. Потім спорядили старосту й послали верхи до міста, в управу, по допомогу та страхові.

Прийшов сільський батюшка та, походжаючи між мужиками, втішав їх.

— Хто дав? — бог! — говорив він: — хто взяв? — бог! Невже ж він не знає?

Мужики мовчки йому вклонились.

— А ви не журіться! — провадив далі батюшка: — за яким правом? чому? як? хто дозволив? Худоба — при вас, хліборобське знаряддя цілісіньке, гній вивезено — чого ще хліборобові треба? А ви ремствуєте! От управа на відбудову грошей дасть; поміщиця — хлібця пришле тим, що потребують; і я теж... хіба я не молюся за вас? Я не тільки за вас, але й за всіх молюсь. «І всіх православних християн» — он як.

¹ Факт. В 1872 році приходила до автора селянка с. Заозер'я (Углицького повіту) й показувала два чи три обгорілі по краях білети, але так, що на купонах, які залишилися цілі посередині, видно було й № білета і серії. Я просив деяких добрих знайомих поклопотатися в банку. Усім справа здавалась певною; та п. Ламанський, тодішній управитель банку, подивився інакше. Ні відновити білети, ні навіть видати за них визначену вартість було неможливо. Це, як бачите, користь банку. Ось як справжні сановники дбають про інтереси казни! (Прим. Н. Щєдріна).

Знову вклонились мужики, а балакучий батюшка говорив далі:

— Коли страх божий у серцях матимете та храм божий відвідуватимете, то й не побачите, як бог вас' сторицею винагородить. Хліб ниньки обіцяє ужинок чималий. Озимина чудова; ярина, бог дасть, поправиться. А там зберете в пані польовину—от і сінце буде. Завезете по візку, по другому—от і грошики в калитці заведуться; а там озимини, житечка на базар завезете — знову гроші, а, зрештою, і овесець — теж гроші. На той рік і не оглянетесь, як на місці знищених неблаганним полум'ям халуп красуватимуться нові будинки, зручні й просторі, і всі ви заживете в них, кожний під покрівлю своєю, і всерадісно та цілком дякуватимете богові вашому за послане вам добро. От побачите.

А тітка Тетяна безпорадно ходила по своєму згарищу, вигрїбала обгорілі колоди й вигукувала:

— Петь, агов, Петь, де ти любий? Озовися! — І не чула, як ветхий дід Калістратович говорив до неї:

— Дивися, чи не в ліс він забіг? Оце недавно я бачив його. Сидів я коло комори, на призьбочці, як ваша хата зайнялась. Дивлюсь: крутиться Петько по світлиці, сорочинкою махає. Я йому гукаю: штовхни, любий, двері, штовхни! Тільки крутився він, крутився, а потім і нічого не стало видно. Мабуть, забіг у ліс з переляку.

Але Тетяна нічого не почувала, крім того, що серце в неї розривається.

— Петь, агов, Петь! де ти, любий? Озовися! — лунав її зойк серед загального гомону сільського люду.

Нарешті, чоловіка зо два зглянулися на неї й прийшли допомогти. Розгорнули обвалену стелю та під уламками її, що диміли, знайшли труп хлопчика. Весь той бік тіла та обличчя, що ним він лежав догори, становив безформну чорну масу, але той бік, що прилягав до долівки залишився цілий.

Тетяна похитнулась, в очах її потемніло, а з грудей на все село вихопився розпачливий її зойк:

— Господи! чи бачиш ти?

Цей зойк почув і батюшка, та, звісно, поспішив утішати:

— Ремствуєш? — говорив він з ласкавим докором: — а Юва пам'ятаєш? Ні? То я тобі нагадаю! Він був багатий, його шанували, мав дітей, худобу і скарби — і раптом, з волі божої, все було в нього відібрано: і дітей, і худобу, і друзів, а сам він був вражений проказою, вигнаний з міста й лежав біля міських воріт, на гнойовищі. Пси лизали його рани...

пси! Але й після всього того він не тільки не ремствував, а найпаче полюбив господа, що створив його. І бог, бачивши таку його відданість, зглянувся на нього. Через невеликий час Іов був здоровий, і багатий, і люди його шанували більше, ніж перше. Худоби збільшилось, дітей народилося доволі, одно слово, все...

Однак і батюшині умовляння доходили до Тетяни у формі невиразного й набридливого шуму. Вона не спускала очей з тієї лінії, яка відокремлювала цілу частину Петьчиного обличчя від обгорілої, і тихо шепотіла:

— Господи! чи ти бачиш?

У садибі, в цей час, добра пані, Анна Андріївна Копейщикова, святкувала день свого народження. Зібралися нечисленні, але щирі друзі: предводитель Кип'ящев з дружиною, справник Шип'ящев з племінницею, та ще Іван Іванович Око, партикулярна людина, про яку говорили, що при ній треба тримати язик за зубами. А втім, через те, що тут були все люди, при яких теж треба було тримати язик на припоні (сама Анна Андріївна говорила, що вона десь «служить»), то Іван Іванович почував себе в цій компанії дуже добре. Був тут і батюшка з попадею.

Анна Андріївна була генеральська вдова, років на сорок з чимось, ще гарна; вона особливо відзначалася розкішним бюстом на балах та вечорах, де обов'язкове декольте та де її бюст притягав до себе очі людей всякого віку й різної зброї. Але вона раз назавжди сказала собі: *ni-ni—c'est fini*¹, і цілком віддала себе своїм дітям. За це в товаристві про неї говорили: *c'est une sainte*², а за патріотизм: *c'est une fière matrone*!³ Як і всі російські дами, вона розмовляла по-французьки, знала *un peu d'arithmétique, un peu de géographie et un peu de mythologie (cette pauvre Léda!)*⁴, довго жила за кордоном, а останнього часу зробилася патріоткою й полюбила «добрий російський народ». Три роки тому вона навідалася до рідного Горбильова та й з того часу їздила туди кожного літа. Поставила в саду мавзолей покійному чоловікові й щодня молилась. Ні з ким не знайомилася, крім випробуваних

¹ Ні-ні — з цим покінчено.

² Це — свята.

³ Це непохитна патриціанка.

⁴ Трошки арифметики, трошки географії й трошки міфології (ох, ця бідолашна Леда!).

«друзів ладу», не хазяйнувала, а віддавала землю мужикам з половини і, як видно, заощаджувала. У неї був син Серьожа, праводів років шістнадцяти, та вісімнадцятилітня дочка Вірочка, жвава дівчина, яка теж знала un peu d'arithmétique et un peu de mythologie.

Пани вже повернулися з церкви й снідали, коли прибігли сказати, що Софониха горить. Батюшка вмить вискочив напучувати; інші побігли до вікон і дивилися. Через величезну хмару диму не було видно полум'я, але дим просто летів за вітром до садиби, і почувався в кімнатах гіркий запах його. Людей теж не було видно, але дорогою бігли на пожежу юрби сусідніх селян та двірських.

— Як ви хочете, панове, — сказала, нарешті, Анна Андріївна, — а я не можу залишитися байдужою глядачкою. Адже вони — мої. Лихі люди розлучили нас, — сподіваюсь, тимчасово, — та я все-таки пам'ятаю, що вони — мої.

Але їй не дали самій вчинити подвиг самозречення й усією компанією заохотились іти з нею.

— Та й узагалі це наш обов'язок, — провадила далі Анна Андріївна: — якби навіть це були й не мої селяни, все-таки наш святий обов'язок — бути там, де страждають. Ми збідніли, нас скривджено... та ми все забули. Ми пам'ятаємо тільки, що на нас звертає очі стражденний менший брат!

Дізнавшись, що в цей день пекли хліб для робітників та двораків, вона звеліла порізати кілька хлібин на шматки й занести погорільцям.

— А завтра знову спечете хліба для своїх... треба ж! Та не забудьте посолити!

Одно слово, зробила все, на що була її влада, і, нарешті, захопила гаманець, сказавши: це про всякий випадок! І Вірочка, за прикладом матері, взяла гаманець з заповітними біленькими монетами.

Компанія зупинилася, не заходячи в село, але Вірочка та мамзель Шип'яшева не витерпіли й пішли вглиб вулицею.

— Скажіть мужичкам, що я їм дві чверті жита жертвую! — крикнула їм услід Анна Андріївна.

Хвилини через п'ять Вірочка прибігла назад, вся в сльозах.

— Ох мамочко! — оповістила вона: — там є бідолашна жінка, в якій згорів хлопчик-син! Ой, як страшно!.. Що з нею робиться! Батюшка умовляє її, а вона не слухається, тільки повторює: господи! чи ти бачиш? Мамочко! це жах, жах, жах!

— Жалко бідолошну; але яка ж бо ти однак нервова, Вірочко! — докорила їй Анна Андріївна. — Це негаразд, моя любя! Всюди воля божа — це насамперед треба пам'ятати! Звісно... це велика втрата; та бувають і не такі, а ми скоряємось і терпимо! Пам'ятаєш: крах Баймакова та наш поточний рахунок... Давав 6%... і що ж! А втім, соловей піснями не ситий. Панове! — звернулась вона до тих, що були коло неї: — зробімо маленьку колекту¹ на користь бідної страдниць-матері! Хто скільки може!

Вона тремтячою рукою вийняла з гаманця асигнацію в десять карбованців, поклала її на долоню й простягнула руку. Вірочка ту ж мить поклала туди весь свій гаманець; гості теж вийняли кілька дрібних асигнацій. Тільки Іван Іванович Око одвернувся й посвістував собі. Набралось щось із тридцять карбованців.

— Ну, от, занеси їй! — сказала Анна Андріївна до дочки: — скажи, що на світі не без добрих людей. Та ще раз скажи мужичкам про жито... дві чверті! Та чи принесли хліба? Скажи, щоб роздали! Це щоб загамувати перший голод!

Вірочка хутко побігла. Їй уявлялося в цю хвилину, що вона — ангел-хранитель і має срібними крильми в небесній блакиті, з тридцятьма карбованцями в руках. Вона застала Тетяну в тому самому стані. Та стояла з широко розплющеними очима, машинально ворушила губами, без будь-якої ознаки свідомості. Батюшка, як і перше, стояв біля неї й розповідав приклад з історії перших мучеників часів лютого царя Нерона. В Тетяні ще не виникало запитання: що з нею буде? чи потрібна їй хата, поле та взагалі все, що досі заповнювало її життя? чи вона повинна буде поневірятися по білому світу наймичкою?

І раптом — ангел-хранитель.

— На тобі, голубко! мамочка прислала! — говорила Вірочка, подаючи гроші.

Тетяна нічого не зрозуміла, навіть не глянула на милостиню.

— Бери, вперта! — умовляв її батюшка: — добрі пани подають, а ти нехтуєш!

Навіть мужички зацікавились і заходилися вмовляти:

— Бери, тітко Тетяно, бери, коли дають! на хату здадуться... бери!

Тетяна не ворухнулася.

¹ La collecte — збір пожертв.

Вірочка постояла, поклала гроші на землю й пішла за-
смучена.

Батьюшка підняв їх.

— Ну, якщо ти не хочеш брати,— сказав він: — то я їх на церковні оздоби використаю. Он у нас панікадило стареньке, то ми його на брукх продамо, та додамо ці гроші й нове спорудимо! Засвідчій, православні!

— Мамочко, вона не взяла! — говорила Вірочка з слізьми в голосі.

Здивувались.

— Одначе душок отой в них ще є! не вибили! — загадково мовив Око.

Та цього разу Анна Андріївна не погодилася з ним.

— Є душок — це правда; але слід зважити на глибину її горя! Тільки серце матері може збагнути, як ото втратити... сина!

Пророкування батьюшине здійснилось. Років через два я проїжджав через Софониху й побачив справжню метаморфозу. На місці старого пожарища стояв ряд нових будинків, високих і порівняно просторих. Правда, вони були під стріхами, але під щітку, отож окові не були прикрі ні стріпки, ні клапті. Нові зруби блищали на сонці, як облуплене яечко. Тільки на місці Тетяниної хати валялись неприбрані головешки, а сама вона зникла з села невідомо куди. Мабуть, по святих місцях мандрує, жебракуючи. Мужики жили дружно і, отже, справно. Запопадливо працювали, платили викупні та громадські виплати акуратно, відбували повинності: рекрутську, підводну, шляхову. А якщо вимагалось поверх того, то й це виконували з охотою.

Справник Шип'яцев не нахвалиться ними.

— Це село в мене — перший номер! — каже він.

Боже поможи, хлопці!

ШЛЯХОМ-ДОРОГОЮ

Розмова

Ішли шляхом-дорогою два мужики: Іван Бодров та Федір Голубкін. Обидва вони були з одного села й сусіди оселями, обидва тільки що у весняні м'ясиці поженились. З квітня місяця жили вони в Москві, працювали мулярами

і тепер випросились у хазяїна побувати дома на час сінокосу. Треба було пройти від залізниці верст сорок убік, а такої дороги, мабуть, і звичайний мужик за одну добу не вміне.

Ішли вони неквапно, не напружуючись. Вийшли рановранці, а тепер сонце вже високо стояло. Вони відійшли тільки верст п'ятнадцять, а ноги вже зажадали відпочинку, тим більше, що день випав жаркий, душний. Та, виглядаючи, чи не трапиться скирта сіна, під якою можна було б попоїсти та заснути, вони жваво проміж себе розмовляли.

— Ти що, Іване, додому несеш? — спитав Федір.

— Та три п'ятірки хазяїн поки що дав. Одну, правду кажучи, у Москві ще на дрібниці витратив, а дві додому несучу.

— І я теж. Та тільки куди з двома п'ятірками повернешся?

— Тут і хліб їж, і поли вріж, а батько звелів сказати, що якась стара недоїмка знайшлась, то примушують. Мабуть, усе туди й піде.

— А в нас і хліба до нового неvistачить. Настав сінокіс, руками за цілий день намахаєшся, то мимоволі їсти захочеш. А нічого в нас нема, ні хліба, ні солі, а теж нібито за людей вважають. Кажуть: ви муляри, у Москві працюєте, у вас повинні гроші бути... А скільки їх і восени принесеш!

— Погане наше селянське життя! Гіршого й нема.

— Де там!

Подорожні зітхнули й кілька хвилин ішли мовчки.

— Що ото тепер наші роблять? — знову почав Федір.

— Що роблять! Мабуть, гній вивезли, орють... і орють, і скородять, і сіють; ціле літо коло землі ходять, а все хліба нема. Поспіль три роки — то вимокне, то спека висушить, то град виб'є... Як ото нині бог дасть!

— А в мене, брат, іще лихо. До Дуньки волосний старшина причепився; не дає молодіці проходу, та й годі. Свах з подарунками присилає; одну батечко віжками повчив, то його на три дні до холодної засадили.

— І нічого не зробиш! Пам'ятаєш, як літом Прохорова Мотронька повісилась? Теж старшина... Терпіла-терпіла, та й у зашморг...

— Нам погано, а жінкам нашим іще гірше. Ми принаймні до Москви підемо, світу побачимо, а жінка — куди вона піде? Немов у тюрмі прикована. Ноги й руки за ліго посічуться; обличчя як халява чорне зробиться, і на людину не схоже. І всякий намагається її скривдити та обізвати...

— Давай-но, Федю, пісню з горя заспіваємо!

Почали співати пісні, але з горя та з утоми якось не співалося.

— А що, Іване, я хотів тебе спитати: де та Правда перебуває? — промовив Федір.

— І я теж не раз питав у людей: де, мовляв, Правда, де її знайти? А мені один молодий пан у Москві сказав, ніби вона на дні колодязя сидить схована.

— Чи ба! Якби так, давно б наші баби її звідтіля цebraми витягли,— пожартував Федір.

— Звісно, насміявся з мене панич. Ім що! Вони й без Правди проживуть. А в нас від Неправди отої оскома.

— Старі люди розказують, що дідусь Єремія ще за старого пана все Правди шукав; та Правда ота, бач, скалічила його.

— Перше багато хто Правди шукав; тяженько, виходить, жити було, та й серце в старих боліло. Сама панщина скільки народу занастила. В полі—смерть, дома—смерть, скрізь... Прийде селянин у свято до церкви, а там на всіх стінах Правду написано, тільки з стіни її не здіймеш.

— Це ти правду кажеш, що не здіймеш. Що селянин? Він хоч бачить, та не дістане. Темні ми люди, нещасливі; зітхнеш та поплачеш: господи, помилуй! — та й годі. І молитися ото ми не вміємо.

— Перше ходоки такі були, громаду обстоювали. Збереться бувало ходок, крадькома, до Петербурга, а його звідти етапом...

— Все-таки перше хоч щодо Правди краще було. І старі дітям наказували: здолала нас Неправда, треба Правди шукати. Батечко розказував: таке серце в дідуся Єремії було—так і поривається громаду обстояти! І тепер він на печі скалічений лежить; в чому там душа, а все про Правду говорить! Тільки тепер його вже не слухають.

— Ото ж бо, що легше, кажуть, стало — через те й Єремію не слухають. Кому нині Правда потрібна! І на сходці, і в шинку — скрізь нині легкість...

— Перше пани дерли душу, а тепер — глитаї та шинкарі. У кожному селі глитаї завівся: обдирає християнські душі, та й годі.

— Візьмімо хоч би Василя Ігнатовича — які він собі хомоми на християнську кров спорудив. Дах отой червоний за версту видно; поряд крамниця, а він стоїть на дверях та черво об одвірок чуває.

— І до нього всі з пошаною. Старшина приїде — з ним разом пиячить, борги йому перше, ніж казенні податки, збирає; становий приїде — теж у нього зупиняється. У нього й капусняк із яловичиною, і горілка. Літом молодий пан з Пітера приїжджав — ту ж мить: запросіть до мене Василя Ігнатовича!.. — Ну, що, Василю Ігнатовичу, чи все гаразд ведеться? чи добре торгуєте? Чайку разом вип'ємо... ви, мовляв, справжній добрий російський селянин! піклуєтесь про себе, іншим приклад подаєте... А якщо, мовляв, вам чого потрібно, то пишіть мені до Петербурга.

— Садибу викупив, та наділ на сім душ! Зовсім з громади звільнився, сам пан.

— А тепер громада йому в ноги кланяється, як настає час податки сплачувати. Громадою йому й сіно збирають, і хліб жнуть...

— Оце то легкість! Ні, ти скажи, де ж Правди шукати?

— У бога вона, мабуть. Бог її на небо взяв та й не пускає.

Знову замовкли спутники, знову почали зітхати. Але Федір вірив, що не може того статися, щоб Правди не було на світі, і йому не подобалося, що його товариш ставиться до цієї віри так легко.

— Ні, я спробую, — сказав він. — Я, як прийду, то зараз до дідуся Єремії піду. Все в нього випитаю, як він Правди шукав.

— А він тобі розкаже, як його в часті шмагали, як по етапу гнали та на Сибір зовсім були зібрались заслати, тільки пан раптом надумався: призначити Єремію сторожем у лісі. І стеріг він панські ліси аж до волі, жив у хаші, і нікого не дозволялося пускати до нього. Ні, краще вже ти цього діла не займай.

— Ніяк цього зробити не можна. Візьми хоч Дуньку: як я прийду, зараз вона мені все розкаже... Що ж я стовпом перед нею стоятиму, чи що? Ні, тут і до смертного випадку дійти може. Я йому кишки, псу неситому, випущу!

— Ач як! Все говорив про Правду, а тепер на кишки звернув. Хіба це Правда? Чи знаєш ти, що за таку Правду з тобою зроблять?

— І нехай роблять. По-твоєму, виходить, так і залишити. Приходьте, мовляв, Єгоре Петровичу: моя Дунька завжди.. Ні, це треба облишити! Знайду я Правду, знайду!

— Ох ти, спека яка! — мовив Іван, щоб переіменити

розмову: — скоро, мабуть, і стовп буде, а там і сільце. Туди, чи що, полуднувати підемо, чи в полі відпочинемо?

Та Федір не міг уже вгамуватися й усе бурмотів: знайду я Правду, знайду!

— А я так думаю, що нічого ти не знайдеш, бо нема Правди для нас; час, бач, не настав! — сказав Іван. — Ти краще подумай, за які гроші хліба купити, щоб до нового їсти було що.

— До того самого Василя Ігнатовича підемо, в ноги вклонимось! — похмуро відповів Федір.

— А доведеться; та десятину сінокосу йому за те, що почекає, зберемо! Батечко, мабуть, скаже: чим ото на хустки жінці та на пояси третю п'ятірку витратити, краще б на хліб її зберіг.

— Зазнаємо і холоду, і голоду, кожного року все сподіваємось: а може, буде ліпше... доки ж? Воно й справді Правди на світі нема! так тільки даремно люди базікають: Правда, Правда... а де вона?!

— Оце якось начотчик один у Москві казав мені: Правда — у нас в серцях; живіть по правді — і вам, і всім добре буде.

— Ситий, мабуть, той начотчик, через те й меле.

— А може, і пани розпестили. Простий, мовляв, мужик, а яку мову веде! Йому ото добре, то він і забув, що іншим боляче.

У цей час назустріч супутникам трапився напівзгнилий верстовий стовп, на якому ледве можна було прочитати: від Москви — 18, від станції Рудаки — 3 версти.

— Що ж, у полі відпочинемо? — спитав Іван. — Он і ожеред недалеко.

— Звісно, в полі, а то де ж? в селі, чи що, підживлятися?

Товариші звернули з дороги й сіли в холодку від старого, нахиленого ожереду.

— Є ж люди, — зауважив Іван, скидаючи личаки: — що в них ще старе сіно залишилося. А в нас і солому з стріх весною корови поїли.

Почали полуднувати; роздобули води та хліб з торб виїняли — ось і їжа готова. Потім насмикали з ожереду по об'ємку сіна й полягали.

— Дивись, Федю, — мовив Іван, укладаючись та позіхаючи: — на всі боки який простір! Усім місце є, а нам...

В одному царстві Богатир народився. Баба-яга його породила, випоїла, вигодувала, викохала, і коли він як верстовий стовп виріс, сама на спочинок у пустиню пішла, а його пустила на всі вітри: іди, мовляв, Богатирю, вчиняй подвиги!

Звісно, насамперед Богатир у ліс подався; бачить, один дуб стоїть — він його з коренем вирвав; бачить, другий стоїть — він його кулаком пополам перебив; бачить, третій стоїть і в ньому дупло — заліз Богатир у дупло й занув.

Застогнала мати зелена дібровонька від хропіння його перекотистого; повтікали з лісу звірі люті, полетіли птахи пернаті; сам лісовик так злякався, що схопив в оберемок лісовичиху з лісовиченятами — та й драла.

Пішла слава про Богатиря по всій землі. І свої, і чужі, і друзі, і супостати надивуватися не можуть з нього: свої бояться взагалі, бо коли не бояться, то як же тоді й жити? А крім того, і надія є: небезпременно Богатир для того в дупло заліз, щоб іще більше увісні сили набратися: «ото як прокинеться наш Богатир і нас перед усім світом прославить». Чужі й собі побоюються: чуєш, мовляв, який стогін по землі пішов — мабуть, в «тій» землі Богатир народився! Коли б він нам лиха не наробив, як прокинеться!

І всі ходять навколо навшпиньки та пошепки одно кажуть: спи, Богатирю, спи!

І от минуло сто років, потім двісті, триста й раптом ціла тисяча. Хоч і довго йшов рак, та все ж прийшов, неборак. Хвалилася кобила, що воза побила: Варили-варили мужика, аж поки всієї води з нього не виварили: агов, мужик!

Все переробили, все закінчили, один одного обікрали до нитки — та й годі! А Богатир усе спить, усе невидючими очима з дупла просто на сонце дивиться та перекотисто хропе, аж на сто верст навкруги чути.

Довго дивилися супостати, довго думали: могутня, мабуть, ота країна, де бояться Богатиря через те тільки, що він у дуплі спить!

Однак почали тишком-нишком міркувати; заходилися пригадувати, скільки разів насилалося на ту країну лихо люте, а жодного разу не прийшов Богатир виручати люців.

В такому там році люді самі проміж себе за звірячою звичкою перегризлились та багато народу даремно занастили. Гірко тужили в той час старі люди, гірко волали: прийди, Богатирю, припини злигодні наші! А він, замість того, у дуплі проспав. В ось такому році всі поля сонцем попалило та градом вибило: думали, прийде Богатир, громаду нагодує, а він, замість того, в дуплі просидів. В отому он році і міста, і села вогнем попало, нестало в люців ні житла, ні одежі, ні їстива, думали: от прийде Богатир і громадські злидні усуне — а він і тоді в дуплі проспав.

Одно слово, цілу тисячу років та країна на всі хвороби хворіла, та жодного разу Богатир ні пальцем не поворухнув, ні оком не повів, щоб дізнатися, чого земля навколо так стогне.

Що ж це за Богатир такий?

Багато страждала і довго терпіла та країна і мала віру велику й непослабну. Плакала — і вірила; зітхала — і вірила. Вірила, що коли джерело сліз та зітхань висохне, то Богатир добере хвилину й урятує її. І ось хвилина настала, але не та, якої сподівалися мешканці. Повстали супостати й обступили країну, в якій Богатир у дуплі спав. І просто всі пішли на Богатиря. Спершу один до дупла обереженько підступив — смердить; другий підійшов — теж смердить. «А воно ж Богатир отой гнилий!» мовили супостати й ринули на країну.

Супостати були люті й неблаганні. Вони палили й рубали все, на що натрапляли, помщаючись за той смішний віковий страх, що його почували перед Богатирем. Почали метатися люді, бачивши тяжке лихоліття, кинулися назустріч супостатові — аж бачать, іти нема з чим.

І згадали тут про Богатиря та в один голос заволали:

«Поспішай, Богатирю, поспішай!»

Тоді сталося чудо: Богатир не поворухнувся. Як і тисячу років тому, голова його нерухомо дивилася невидючими очима на сонце, але вже того могутнього хропіння, від якого колись здригалася мати зелена дібровонька, не чути було.

Підійшов тоді до Богатиря Іванець-Дурень, перебив дупло кулаком — дивиться, а в Богатиря гадюки тулуб геть аж по саму шию від'їли.

Спи, Богатирю, спи!

ГІЕНА

(Повчання)

Загляньте в будь-яку Зоологію та придивіться до малюнка гієни. Її загострена донизу мордочка не свідчить ні про лукавність, ні про підступність, ні, тим менш, про лють, а здається навіть миловидною.

Це добре враження вона справляє завдяки невеличким очищам, з яких просвічує доброзичливість. В інших гостромордих— очі чисті, бистрі, блискучі, погляд лютий, зажерливий; у неї — очищі томні, вологі, погляд ласкавий, він спонукає на довіру. У ксьондзів такі зворушливі очі бувають, коли вони зберуться, *ad majorem Dei gloriam*¹, в совісті у парафіянина пошпортатися. Або ото в чиновників, яким доручено, під великим секретом, святкові списки нагород начисто переписати, і вони, щоб подати усім надію та в той самий час таємниці державної додержати, починають до всіх однаково посміхатися.

Хто б подумав, що це намальовано одну з тих гієн, про яких з найдавніших часів установилася така недобра репутація?!

В давнину вбачали в гієні щось надприродне та надавали їй сили чарівної чудодійності. Цей погляд щодо гієни, здебільшого, панує й тепер між аборигенами тих країн, де водяться ці тварини. Судячи з оповідань Брема, місцеві араби вірять, що людина божеволіє від уживання мозку гієни та що чарівники користуються з цього, щоб шкодити людям, яких вони ненавидять. Більш того: араби переконані, що гієни не що інше, як замасковані чаклуни, які вдень з'являються в образі людей, а вночі набувають вигляду звіра, на погибель праведним душам.

Очевидно, теревені ці такі самі малоймовірні, як і та байка, що її я чув від одної купчихи в Замоскворіччі: знаю, мовляв, я гієну, яка вдень у людському образі дорогих гостей вшановує, а тільки-но смеркне, береться за перо й починає — в гієнському образі — «газету писати»... Ото нісенітниця!

А втім, про смугасту гієну Брем відзивається досить псблажливо, хоч, звісно, особливих чеснот у неї не визнає. Але ж у звірів взагалі ні чеснот, ні пороків нема, а є

¹ Заради найбільшої слави божої.

тільки властивості. Саме виття смугастої гієни, як свідчить Брем, зовсім не таке огидне, як кажуть,— і часто він утішався, слухаючи його. Навпаки, виття плямистої гієни має, справді, характер «якогось жахливого реготу, що його кожна віруюча душа, з жвавою уявою, може вважати за виття диявола з його пекельною компанією». Отож якщо, читаючи, наприклад, куранти, ви чуєте страшений регіт, який «можна вважати за виття диявола», то знайте, що це регоче плямиста гієна та що ця різновидність гієни є найнебезпечніша й найненависніша з усіх.

Про цю гієнячу породу в Брема ніяких відомостей нема, але треба взагалі сказати, що його оповідання про гієн трохи заплутане. І, як видно, ця заплутаність походить саме через те, що типу гієни-перевертня начебто він не помітив. На щастя, його помітила та замоскворецька купчиха, що про неї я згадав вище, а вона, справді, бачила таку гієну на власні очі.

— Глянути на неї — миленька! — розповідає вона: — а як почне рохкати та реготати... регоче-регоче, та потім як захликає... Господи, спаси і помилуй!

А проте нема сумніву, що саме цю різновидність має Брем на увазі, коли каже, що гієни кричать огидно різким голосом, дуже смердять і, коли їдять, здійсмають таке кректання, крик та регіт, що забобонним людям, цілком природно, здається, ніби біснуються всі чорти пекла. Крім того, ця гієна нападає тільки на слабких, сплячих та беззахисних (а, звісно, ще краще, коли жертва зв'язана) і, до того ж, часто заходить удень в будинок й викрадає маленьких дітей. Взагалі, діти — улюблені ласощі гієни-перевертня. Вночі вона забирається в житла мамбуків (одно з кафрських племен), обминає телят, не займаючи їх, та з-під ковдр у сплячих матерів викрадає дітей.

Зловити живу гієну не дуже важко, і тому хазяї звіринців досить дешево купують їх і в клітках показують публіці. Замкнена в клітці, гієна цілими годинами лежить бочком, як колода, потім раптом схопиться, дивиться зовсім безглуздо, треться об ґрати й подеколи заходить реготом, який проймає до кісток.

Разом з усім тим, як свідчить той самий Брем, наскільки гієна ехидна, настільки вона й боягузлива. Одного разу довелось йому заночувати в компанії на березі Голубої ріки, коли раптом, поблизу самого вогнища, з'явилася гієна й завела своєї надривної пісні. Однак досить було компанії

у відповідь на ту пісню зареготати, як непрохана гостя злякалася й негайно втекла. Іншого разу, в місті Сенаарі, повертаючись опівночі з гостей, Брем на одній з міських вулиць натрапив на чималу зграю гієн. Та одного каменя, кинутого на них, було досить, щоб розігнати всю зграю.

Гієн можна навіть приручати. Втіхи це, звісно, дати не може, але, з метою якнайдокладнішого дослідження звичаїв цієї тварини, подібні спроби не такі вже некорисні. Приборкують гієн досить легко: треба тільки частіше її бити та купати в холодній воді. Приручені таким способом гієни, розповідає Брем, побачивши його, схоплювались, радісно виючи, починали навколо нього стрибати, клали передні лапи йому на плечі, обнюхували обличчя, нарешті, підіймали хвоста круто догори й висовували вивернуту кишку на півтора-два дюйми з заднього проходу. Одно слово, людина тріумфувала й тут, як усюди; тільки ото висунута кишка — це вже зайва річ.

А втім, бачити радість гієни... це теж свого роду...

Але що ж означає вся ця історія та з якою метою її написано? — може, питає мене читач.— А ось саме на те я її й розповів, щоб наочно показати, що «людське» завжди й неминуче повинно перемогти «гієнське».

Іноколи нам здається, що «гієнське» ладне весь світ заповонити, що воно і праворуч і ліворуч розпростерло крила та от-от задушить усе живе. Такі фантазмагорії трапляються нерідко. Навколо лунає диявольський регіт та вищання; з глибини мороку линуть вигуки, що закликають до ненависті, до чвар, до міжусобиць. Все живе в несвідомому страху падає ниць; всі душевні функції застигають під тягарем одної гнітючої думки: згинуло добре, згинуло прекрасне, згинуло людське! Все, немов непроникною запоною, назавжди закрито ненависницьким, наклепницьким, гієнським.

Та це величезна й злочинна омана. «Людське» ніколи остаточно не гинуло, але й під попелом, яким тимчасово засипало його «гієнське», горіло далі.

І надалі воно не загине, і не перестане горіти — ніколи! Бо для того, щоб воно перемогло, треба тільки одного: освітлити голови свідомістю, що «гієнство» зовсім не має тих чаклунських властивостей, що їх надає йому безглуздий і злий забобон. Тільки-но це просвітлення станеться, не буде потреби приборкувати «гієнство» — навіщо? воно однаково не перестане смердіти—та й мороки з приборкуванням

багато, — а буде воно само собою все далі та далі відходити вглиб, поки, нарешті, море не поглине його, як у стародавні часи воно поглинуло табун свиней.

Dixi¹.

ПРИГОДА З КРАМОЛЬНИКОВИМ

(Казка-елегія)

Одного разу ранком, прокинувшись, Крамольников зовсім виразно відчув, що його нема. Ще вчора він усвідомлював, що існує; сьогодні вчорашнє буття якимись чарами перетворилося на не буття. Та це небуття було зовсім особливого роду. Крамольников поквапливо обмацав себе, потім промовив уголос кілька слів, нарешті, подивився в дзеркало; виявилось, що він — тут, у наявності, та що, як ревізька душа, він існує в тому самому вигляді, як і вчора. Мало того: він спробував мислити — виявилось, що й мислити він може... І при всьому тому, для нього не було ніякого сумніву, що його нема. Нема того не-ревізького Крамольникова, яким він усвідомлював себе напередодні. Начебто перед ним зачинилися якісь двері або завалило попереду дорогу, і йому нема куди і нема чого йти.

Переходячи від припущення до припущення і в той самий час придивляючись до всього, що його оточувало, він глянув мимохідь на почату літературну роботу, що лежала на письмовому столі, і раптом усю його істоту немов електричною іскрою пройняло...

Не треба! не треба! не треба!

Спочатку він подумав: яка дурниця! — і взявся за перо. Та коли він хотів продовжувати почату роботу, то зразу переконався, що, справді, йому слід провести рису й під нею написати: **Не треба!**

Він зрозумів, що все залишалось по-старому, — тільки душу в нього запечатано. Віднині він має волю виконувати властиві ревізькій душі функції; має волю, мабуть, мислити; та все це ні до чого. У нього відібрано головне, що становило основу і суть його життя: відібрано ту променисту силу, яка давала йому змогу вогнем свого серця запалювати серця інших.

¹ Я сказав.

Він стояв здивований; дивився й не бачив; шукав і не знаходив. Щось безмежно болісне пекло його всередині... А в повітрі тимчасом носився безглуздо-бешкетний шепіт: спіймали, розібралися, викрили!

— Що таке? що таке трапилось?

Рішуче душу його було запечатано. Як у кожній переко-наної людини, що вірить, у Крамольникова був внутрішній храм, в якому зберігався скарб його душі. Він не ховав цього скарбу, не вважав його за свою виняткову власність, а роздавав його. В цьому, на його думку, полягав весь сенс людського життя. Без цієї діяльної сили, яка, обдаровуючи людину потребою випромінювати з себе світло й добро, в той самий час робить її здатною сприймати світло й добро від інших,— людське суспільство було б подібне до кладовища. Це було б не суспільство, а склад трупів... І ось тепер трупний період для нього настав. Обмінові світла і добра настав кінець. А сам він, Крамольников,— труп, і ті, до яких він так недавно вдавався, як до джерела живої води для своєї діяльності,— теж трупи... Ніколи, навіть у думках, не уявляв він собі нещастя такого глибокого.

Крамольников був корінний пошехонський літератор, у якого не було ніякої іншої прихильності, крім читача, ніякої іншої радості, крім єднання з читачем. Читач не втілювався для нього в якій-небудь матеріальній формі і, проте, завжди стояв перед ним. У цій прихильності до абстрактної особи було щось виняткове, до болю пристрасне. Цілі десятки років тільки вона живила його і з кожним роком робилася дедалі наполегливішою. Нарешті, настала старість, і всі блага життя, крім одного, найвищого й найістотнішого, остаточно зробилися для нього байдужими, непотрібними...

І раптом, в цю хвилину,— згинуло й останнє благо. Розверзлася темна безодня й поглинула те «єдине», що надавало життю зміст...

В літературному цеху такі, спрямовані тільки в один бік, особи подеколи трапляються. Замолоду так однобічно складається їх життя, що хоч би які випадки зіштовхували їх з фаталістично визначеної колії, відхилення ніколи не буває ні серйозним, ні тривалим. Під купами наносного мотлоху далі тече справжній джерельний струмок. Вся різноманітність життя здається фіктивною; весь інтерес його зосереджується в одній світній цяточці. Ніколи вони не здають собі справи в тому, якого роду випадки чекають на шляху, ніколи не передбачають, не намагаються забезпечити

тил, не роблять розвідки, не довідуються про колишні приклади. Не тому, що явища, які проходять перед ними, і залежність їх од цих явищ були для них неясні, а тому, що ніякі передбачення, ніякі довідки — ані на йоту не можуть змінити ті функції, припинення яких дорівнювало б припиненню буття. Треба вбити людину, щоб ці функції припинилися.

Невже саме це вбивство й сталося тепер, у цю загадкову хвилину? Що таке трапилось? — Марно шукав він відповіді на це запитання. Він розумів тільки одно, що його з усіх боків обступає зяюча порожнеча.

Крамольников палко й пристрасно був відданий своїй країні й чудово знав і минуле, і сучасне її. Та це знання вплинуло на нього зовсім особливим способом: воно було живим джерелом болів, які, раз у раз відновлюючись, зробилися, нарешті, головним змістом його життя, спрямували й забарвили всю його діяльність. І він не тільки не намагався вгамувати ці болі, а, навпаки, працював над ними й оживляв їх у своєму серці. Живий біль та безперервне відчуження його були джерелом живих образів, що через них біль передавався в свідомість інших.

Знав він, що пошехонська країна давня славилась несталістю й нестійкістю, що сама природа її була якась така, що не заслуговувала довіри. Річки роздалися вшир та що не рік, то змінюють річище, рябіючи піщаними перекатами. Атмосферичні явища вражають раптовістю, схожою на чаклунство: сьогодні — спека, хоч сорочку викрути, завтра — та сама сорочка колом стоїть на спинах мешканців. Літо коротке, рослинність бідна, болота неозорі... Одно слово — найнездатніша, зрадницька природа, така, що ніяких справ загадувати наперед не доводиться.

Та ще більш нестала в Пошехоні доля людська. Смерд каже: від торби та тюрми не зарікайся; слобідський мешканець каже: бариші наші вилами на воді писані; боярин каже: у мене вчора вуха вище лоба росли, а сьогодні я їх зовсім знайти не можу. Нема зв'язку між учорашнім і сьогоднішнім днем! Блукає людина немов по Чуровій долині: виведе бог — пан, не виведе — пропав.

Яка може бути мова про совість, коли все навколо зраджує, виказує? На що обіпреться совість? на чому вона виховується?

Знав усе це Крамольников, але, знову кажу, це знання оживляло болі його серця й було вихідним пунктом його

діяльності. Знову кажу: він глибоко любив свою країну, любив її бідність, голизу, її злигодні. Можливо, він бачив попереду чудо, яке вгамує скорботу, що сушила його.

Він вірив у чудеса й сподівався їх. Вихований на лоні чар, він непомітно для самого себе підпав під їхній вплив і визнав їх вирішальним фактором пошехонського життя. В який бік спрямують чари свій вплив? — у цьому все питання... До того ж і в минулому не все було темрява. Часом темрява розходилася, і протягом коротких просвітів пошехонці безперечно почували себе бадьорішими. Ця властивість розквітати й бадьорішати під промінням сонця, хоч би яке воно було слабке, доводить, що для всіх взагалі людей світло становить щось бажане. Треба підтримувати в них цю інстинктивну жагоду світла, треба нагадувати, що життя є вітха, а не безмежне страждання, від якого може врятувати тільки смерть. Не смерть повинна розв'язати узи, а відновлений людський образ, просвітлений і очищений від тієї ганьби, яку нашарували на ньому віки під'ярмної неволі. Істина ця так природно випливає з усіх визначень людської істоти, що не можна припустити навіть хвилиного сумніву щодо її наступного тріумфу. Крамольников вірив у цей тріумф і всього себе віддав нагадуванням про нього.

Всі сили свого розуму і серця він віддав на те, щоб відновлювати в душах своїх близьких уявлення про світло та правду й підтримувати в них віру, що світло настане і темрява його не здолає. В цьому, власне, полягало завдання всієї його діяльності.

Справді, чари не загаювались виявити свої права. Але не ті благодотворні чари, про які він мріяв, а звичайні, люті пошехонські чари.

Не треба! не треба! не треба!

На честь Крамольникову слід сказати, що він жодного разу не ставив собі запитання: за що? Він розумів, що, коли нема зовсім провини, подібне запитання не тільки недоречне, а й просто свідчить про легкодухість того, хто запитує. Він навіть не заперечував нормальності факту, що спіткав його, — він тільки вважав, що нормальність у цьому разі виявила себе занадто вже жорстоко й різко. Не раз доводилось йому, протягом довгого літературного шляху, відігравати роль *anima vilis*¹ перед чарами, але досі вони хоч душу його залишали незайманою. Тепер вони цю душу відібрали, зібгали й запечатали, і хоч які звичні були

¹ Нижчої істоти.

Крамольникову примхи чар, але цього разу він відчув себе здивованим. Весь він був немов розбитий; скрізь, у всій істоті, відчував пекучий і зовсім новий біль.

І раптом він згадав про «читача». Досі він віддавав читачеві всі сили зовсім безоглядно; тепер у його серці вперше ворухнулося невиразне сподівання відгуку, співчуття, допомоги...

І його інстинктивно потягло на вулицю, начебто там на нього чекало якесь роз'яснення.

Вулиця мала звичайний пошехонський вигляд. Крамольникову здалося, що перед очима його стелеться німа, сліпа й глуха просторінь. Тільки каміння волато. Люди сновигали туди й сюди, обережно й озираючись, наче йшли красти. Тільки ця струна й була жива. Все інше було пройняте подивом, майже остовпінням. Одначе Крамольникову зопалу здалося, що навіть ця німа вулиця щось знає. Йому цього так палко хотілося, що він зойк каміння вважав за зойк людей. І все ж, почасти, він не помилявся. Справді, тут і там розлягалось розв'язне гудіння. То було гудіння лібералів, недавніх друзів його. Одних він обганяв, інші йшли назустріч. Та — гай-гай! будь-якого відтінку співчуття не видно було на їхніх обличчях. Навпаки, на них уже встигла лягти тінь відступництва.

— Однак! поховали-таки вас, голубчику! хутко! — сказав один: — суворенько, добродію, суворенько! Ну, та воно ж і ви... не можна цього, мій друже, я вам давно казав, що не можна! Терпіли вас, терпіли, — ну, нарешті...

— Та що ж таке «нарешті»?

— Та просто «нарешті» — та й годі! нудно стало. Нині не розмовляти треба, а поглядати і, по змозі, — вбачати. Вам, добродію, слід було самому заздалегідь догадатися; а якщо вам гидко було приєднатися від щирої душі, — ну, то хоч злегка б: розглядайте, мовляв, який я там... усередині! А то все з розмаху! все з розмаху! Ну, і набридло. — Я й сам — хіба ви думаєте мені з медом? Не з учорашнього дня, думаю, мене знаєте! Однак і я поподумав та порадився з добрими людьми... Господи благослови... Бух!

Другий сказав:

— Так, любий друже, жалко вас, дуже жалко! Приємно було почитати. Усміхнешся, зітхнеш, а інколи й путне щонебудь знайдеш... Навіть приятелям бувало поспішаєш переказати. У канцеляріях цитували. У мене був знайомий, що напам'ять багато чого знав. Але, з другого боку, є всьо-

му й межа. Настали часи, коли треба іншого; ви повинні були зрозуміти це, а не чекати, поки вас стукнуть. Що воно таке це «інше» — виясниться потім, але не тепер... От і я, слідом за іншими, дивився-дивився, та й кажу дружині: треба ж! Ну, і вона каже: треба! Я й наважився.

— На що ж ви наважились?

— Та просто — йти загальною второваною дорогою. Не задивляючись на всі боки, не злітаючи вгору, не думаючи про широкі завдання... Тишком та нишком. Воно нудненько та сіренько, скажімо, але ж, з одного боку, відзначатися нам не під силу, а з другого боку — сім'я. Дружина причепуритися любить, повеселитися... Сам теж: посідаєш становище в товаристві, зв'язки, знайомства; бачиш, як інші вперед та вперед ідуть, — невже все втратити? Ви думаєте, я так-таки назавжди... ні, я теж із застереженням. Настануть коли-небудь і кращі часи... От, наприклад, якщо Микола Семенович... Коло керма ото, батечку, нині... Сьогодні Іван Михайлович, а завтра Микола Семенович... Ну, тоді й знову...

— Але ж Микола Семенович — злодій!

— Злодій! Ой, як ви жорстоко висловлюєтесь!

Нарешті, третій просто так і крикнув на нього:

— Чі по заслугі! Годі з вас! Ви, добродію, не тільки себе, але й інших компрометуєте — ось що! Я через вас учора прикру розмову мав, а нині й не знаю, є я, чи не є! А яке ви маєте право, дозвольте вас спитати? «У приятельських стосунках з паном Крамольниковим, каже, а тому...» Я — туди-сюди. «Які ж, кажу, це приятельські стосунки, вашество? так, буфон — чому ж після праці й не посміятися!» Ну, дали поки що двадцять чотири години подумати, а там що буде. А в мене, між іншим, родина, жінка, діти... Та й сам я у полі не обсівок. Хіба ж можна було цього сподіватися! Знову кажу: яке ви маєте право? ох-ох-ох!

Крамольников не вважав за потрібне провадити розмову далі й пішов собі. Та що по дорозі був дім, у якому жив його давній однокашник, то він і зайшов до нього, думаючи хоч тут розважити душу.

Лакей прийняв його привітно; як видно, він ще нічого не знав. Він сказав, що Дмитра Миколайовича нема дома, а Аглая Олексіївна у вітальні. Крамольников відчинив двері, та ледве переступив поріг вітальні, як дама, що сиділа там, скрикнула й утекла. Крамольников подався назад.

Нарешті, він згадав, що на Пісках живе старий його товариш по службі (Крамольников років з п'ятнадцять тому

теж служив у департаменті Грішних Помислів), Яків Ілліч Воробушкін. Людина ця дуже шанувала Крамольникова й служила невдало. Понад десять років Воробушкін тягнув лямку столоначальника, не маючи в перспективі ніякого підвищення та за кожної зміни віяння тремтячи за своє столоначальництво. Боязкий і невибагливий з природи, він і на приватній службі притулитися не міг. Якось з самого початку він улаштував себе так, що йому самому здавалося хи-мерним чого-небудь шукати, подавати записки про знищення та усунення, тинятися по приймальнях та сходах тощо. Раз тільки він подав записку про потребу підбадьорити занепалих духом; та директор, прочитавши її, тільки посварився на нього пальцем, і відтоді Воробушкін замовк. Одначе останнього часу він почав невиразно сподіватися, став ходити до тієї самої церкви, куди ходив його начальник, і начальник одного разу подарував йому половину заздоровної проскури (денце) та сказав: дуже радий! Отже, справа в нього була вже на мазі, коли раптом...

Крамольникову відчинила двері стара нянька; позад неї, з внутрішніх дверей, виглядали злякані обличчя дітей. Нянька була сердита, бо несподіваний одвідувач перешкодив їй ловити блохи. Вона просто відрізала Крамольникову:

— Нема Якова Ілліча дома; його через вас до начальника покликали, і чи живий він тепер, чи ні — невідомо; а пані до церкви молитися пішли.

Крамольников став іти назад сходами, та ледве ступив кілька кроків, як зустрів самого Воробушкіна.

— Крамольников! пробачте мені, але я не можу підтримувати наших старих стосунків! — сказав Воробушкін схвильованим голосом. — На цей раз, тимчасом, я, здається, виправдався, але й того напевне сказати не можу. Директор так і сказав: на вас невивідна пляма! А в мене жінка, діти! Облиште мене, Крамольников! Пробачте, що я такий легкодухий, але я не можу...

Крамольников вернувся додому пригнічений, майже зляканий.

Що віднині він був приречений на самотність — це він усвідомлював. Не тому, що він був самотній, що в нього не було читача, який шанував, а може, і любив його, а тому, що він утратив всяке єднання з своїм читачем. Цей читач був далеко й розірвати зв'язків не міг. Навпаки, був інший читач, близький, який повсякчас мав змогу зажалити Кра-

мольникова до смерті. Цей залишився й зухвало виявляє, що сама німотність Крамольникова йому ненависна.

Невиразно проносилось у нього в голові, що у всіх відступництвах, свідком яких він був, криється не саме тільки особисте зрадництво, а цілий стан справи, що пригноблював. Що всі ці вчорашні вільні мислителі, які ще недавно так приязно тиснули йому руку, а сьогодні цураються його, як чуми, роблять це не тільки страху ради іудейського, але тому, що їх придушило.

Їх придушила жадова життя, а що ця жадова цілком законна й природна, то Крамольникову робилося страшно, думаючи про це. Невже,—питав він себе,—для того, щоб вдержати за собою право на існування, треба пройти крізь ганебне і люте ярмо? Невже в цьому загадковому світі тільки те природне, що суперечить найзаповітнішим і найдорожчим поривам душі?

Або знову: майже кожний з недавніх його співрозмовників посилався на сім'ю; один казав: «дружина причепуритися любить»; другий: «дружина» — та й годі... Але особливо тяжко виходило це у Воробушкіна. Сім'я йому душу рвала. Мабуть, він зрікався всього, погано їв, погано спав, здобував на стороні яку-небудь роботу — все заради сім'ї. І при всьому цьому, здобував він так мало, що тільки самозреченість Лукерії Василівни (дружини Воробушкіна), допомагала зносити ці злидні. І от, заради цього мало, заради жебрацького шматка...

Що ж це таке? Що таке сім'я? Як улаштуватися з сімейним началом? Як зробити, щоб воно не було для людини єгипетською карою, не тягло її в усі боки, не заважало бути громадянином?

Крамольников думав-думав, і раптом немов уколало його.

«Чого ж,—говорив йому внутрішній голос,—ці пекучі питання не ставали перед тобою так настирливо перше, як стають тепер? Чи не через те, що ти був перше раб, який усвідомлював за собою якусь уявлювану силу, а тепер ти раб безсилий, пригнічений? Чому ти не йшов прямо й не самозрікався? Чому ти підкоряв себе якійсь професії, що давала тобі становище, зв'язки, друзів, а не поспішав туди, звідки лунав стогін? Чому ти не ставав лицем до цього стогону, а хвилювався ним тільки абстрактно?

«З-під твого пера йшов протест, але ти надавав йому такої форми, яка робила його мертвонародженим. Усе,

проти чого ти протестував,— усе це й досі стоїть у тому самому вигляді, як і до твого протесту.

«Праця твоя була марна. Це була праця адвоката, що в нього язик замотався серед брехні, яка облутувала. Ти протестував, але не сказав ні того, що треба робити, ні того, як люди йшли вглиб і гинули, а ти слав їм услід своє співчуття. Та це було полонене подразнення думки,— подразнення, скажімо, добре, але все-таки тільки подразнення. Ти навіть тих людей, які сьогодні так зухвало одвернулися від тебе,— ти й їх не спромігся зрозуміти. Ти думав, що вчора вони були іншими, ніж сьогодні.

«Правда, ти нездатний був іти слідом за цими людьми; ти нездатний зрадити ті добрі подразнення, що з молодих нігтів увійшли тобі в плоть і в кров. На це, звісно, зважиться... де й коли? Але тепер, коли тебе з усіх боків обступила старість з її недугами, поміркуй сам, що на тебе чекає?..»

Post scriptum від автора. Само собою розуміється, що все написане вище,— не щось більше, як казка. Ніякого Крамольникова нема й не було; а відступники та перекинчики водилися завжди, а не тільки в цей час. А що й у всьому іншому все йдеться гаразд, то нічого було й заходитися, в чому автор і кається щиро перед читачами.

ХРИСТОВА НІЧ

(Переказ)

Рівнина ще ціпеніє, але серед глибокої безмовності ночі під сніговим покривалом вже чути гомін струмків, що прокидаються. В ярах та видолінках цей гомін переходить у глухий гуркіт і застерігає мандрівника, що дорогу в цьому місці порито заторами. Але ліс ще мовчить, придушений інеем, немов казковий богатир залізною шапкою. Темне небо рясно всіяне зорями, що струмлять на землю холодне й тремтливе світло. В облудному його блиманні мигтять жалобні цятки сіл, що потонули в кучугурах. Відбиток самотності, занедбаності та вбогості ліг і на застиглу рівнину, і на безмовне селище. Все сковане, безпорадне й безмовне, немов пригноблене невидимою, але грізною кабалою.

Та ось в одному кінці рівнини розляглося гудіння опівнічного дзвону; назустріч йому, з протилежного боку, полинуло друге, за ним — третє, четверте. На темному тлі ночі вирізьбилися палаючі шпилі церков, і околиця враз ожила. Дорогою потяглися ряди сільського люду. Попереду йшли люди сірі, замучені життям і злиднями, люди з пошматованими серцями й пониклими долу головами. Вони несли до храму свою смиренність та свої зітхання; це було все, що вони могли дати воскреслому богові. За ними, віддалік, ступали в святковому одязі сільські багатії, куркулі та інші владарі села. Вони весело гомоніли проміж себе й несли до храму свої мрії про наступну недільну радість. Та незабаром юрби народу потонули в глибині селища; завмер у повітрі останній удар закличного дзвону, і все знову урочисто змовкло.

Глибока таємниця почулася в цій раптовій перерві руху, — начебто за мовчанням, що настало, надходило чудо, яке мало надихнути життя та відродження. І справді: не встигло ще почервоніти на сході, як жадане чудо сталося. Воскрес зневажений і розп'ятий бог! воскрес бог, до якого споконвіку засмучені й недужі серця волають: господи, поспішай!

Воскрес бог і сповнив собою весь світ. Широкий степ підвівся назустріч йому всіма своїми снігами й хуртовинами. За степом потягся могутній ліс і теж почув наближення воскреслого. Піднесли дебели ялини до неба кошлаті лапи; зарипіли верхівками столітні сосни; загули яруги та річки; повибігали з нір та барлогів звірі, повилітали птахи з гнізд; усі почули, що з глибини гряде щось ясне, сильне, випромінюючи світло й тепло, і всі волали: господи! чи ти?

Господь благословив землю і води, звірів і птахів та сказав їм:

— Мир вам! Я приніс вам весну, тепло і світло. Я скину з річок крижані окуви, одягну степ зеленим покровом, наповню ліс співами та пахощами. Я нагодую й напою птахів і звірів та наповню природу радістю. Нехай закони її будуть легкими для вас; нехай вона для кожної білинки, для кожної ледве помітної комашки накреслить коло, в якому вони залишаться вірними прирощенному призначенню. Ви не осудні, бо виконуєте лише те, що вам визначено від початку віків. Людина провадить безнастанну боротьбу з природою, добуваючись її таємниць і не передбачаючи кінця своїй роботі. Їй конче потрібні ці таємниці, бо вони становлять

неминучу умову її добробуту та успіхів. Але природа сама собі довіляє, і в цьому її перевага. Дарма, що людина малопомалу досягає її надр — вона підкоряє собі тільки атоми, а природа й далі стоїть перед нею в своїй первісній неприступності й пригнічує її своєю могутністю. Мир вам, степи і ліси, звірі і пернаті! і нехай зогріють й оживлять вас промені мого воскресіння!

Благословивши природу, воскреслий звернувся до людей. Першими вийшли назустріч до нього плачучі люди, згорблені під тягарем роботи й занапащені злиднями. І коли він сказав їм: мир вам! — то вони сповнили повітря риданнями й попадали ниць, мовчки благаючи рятунку.

І серце воскреслого знову затуманилось тією великою й смертельною скорботою, що нею воно до краю переповнилось в Гефсіманському саду, чекаючи чаші, йому приготованої. Все це многострадалне воїнство, яке впало перед ним, несло тягар життя імені його ради; всі вони перші прихилили вухо до його слова й назавжди зберегли його в серцях своїх. Усіх їх він бачив з висот Голгофи, як вони кидалися оддалік, облутані сітими рабства, і всіх він благословив, завершуючи свій хресний шлях, усім обіцяв визволення. І всі вони з того часу прагнуть його й пориваються до нього. Всі з безмежною вірою простягають до нього руки: господи! чи ти?

— Так, це я, — сказав він їм. — Я розірвав узи смерті, щоб прийти до вас, слуги мої вірні, співчуваючі мої любі! Я завжди й на всякому місці з вами, і всюди, де пролито вашу кров, — тут же пролито й мою кров разом з вашою. Ви чистими серцями безмежно увірували в мене, тому тільки, що проповідь моя має в собі правду, без якої весвіт являє собою вмістище згуби та пекло кромішнє. Люби бога й люби ближнього, як самого себе, — ось ця правда у всій її ясності й простоті, і вона найприступніша не богословам та начотчикам, а саме вам, простим і засмученим серцям. Ви вірите в цю правду й чекаєте її пришестя. Влітку, під промінням палючого сонця, за ралом, ви служите їй; взимку, довгими вечорами, при світлі чадного каганця, за вбогою вечерєю, ви навчаєте її дітей ваших. Хоч яка коротка вона сама по собі, але для вас у ній полягає весь зміст життя та джерело нових і нових бесід, що ніколи не вичерпуються. З цією правдою ви встаєте ранком, з нею лягаєте спочивати і її ж таки приносите до віттаря мого у вигляді сліз та зітхань, які дужче, ніж аромат кадильний, тішать серце моє.

Знайте ж: хоч ніхто не передбачає наперед, коли настане час ваш, але він уже наближається. Настане цей жаданий час, і з'явиться світло, що його не здолає темрява. І ви скинете з себе ярмо журби, горя і злиднів, що гнітить вас. Стверджую вам це, і як колись з висот Голгофи благословляв вас на збереження душ ваших, так і тепер благословляю на нове життя в царстві світла, добра і правди. Хай не впадають серця ваші в слова лукавства, хай будуть вони чисті, й прості, як до сьогодні, а слово моє хай буде істина. Мир вам!

Воскреслий пішов далі й зустрів на шляху своєму інших людей. Тут були й багатії, і глитаї, і люті правителі, і злодії, і душогуби, і лицеміри, і святенники, і неправедні судді. Всі вони йшли з серцями, переповненими праху, і весело розмовляли, зустрічаючи не воскресіння, а наступну святкову метушню. Але й вони зупинилися збентежені, відчувши наближення воскреслого.

Він також зупинився перед ними й сказав:

— Ви — люди часу цього і духом часу свого керуєтесь. Жажерливість та владолюбність — ось рушії ваших дій. Зло виповнило весь зміст вашого життя, але ви так легко несете ярмо зла, що жоден скрупул вашої совісті не здригнувся перед майбутнім, що його готує вам це ярмо. Все, що оточує вас, здається вам ніби призначеним слугувати вам. Та не тому ви запанували над усім світом, що дужі самі по собі, а тому, що силу успадкували ви від предків. З того часу ви з усіх боків захищені, і сильні світу цього вважають вас близькими собі. Відтоді ви йдете з вогнем і мечем далі й далі; ви крадете та вбиваєте, безкарно топчучи закони божі й людські, та бундючитесь, що таке споконвіку успадковане вами право. Але кажу вам: настане час, — і недалеко він, — коли мрії ваші розвіються на порох. Слабкі також пізнають силу свою, а ви усвідомите свою нікчемність перед цією силою. Чи передбачали ви коли-небудь цей грізний час? чи бентежило вас це передбачення за вас самих і за дітей ваших?

Грішники мовчали на це запитання. Вони стояли, похнюпивши очі й ніби чекаючи ще гіршого. Тоді воскреслий говорив далі:

— Але в ім'я мого воскресіння я й перед вами відкриваю спасенну путь. Ця путь — суд вашої власної совісті. Вона розкриє перед вами ваше минуле у всій його оголеності; вона викличе тіні згублених вами й поставить їх на

варті в узголів'ях ваших. Скрегіт зубовний сповнить доми ваші; дружини не пізнають чоловіків, діти — батьків. Та коли серця ваші засохнуть від скорботи і туги, коли ваша совість переповниться, як чаша, що не може вмістити всієї гіркості, яка переповнює її,— тоді тіні згублених примиряться з вами й відкриють вам путь до спасіння. І не буде тоді ні лиходіїв, ні душолюбів, ні хабарників, ні святенників, ні неправедних владарів, і всі однаково звеселяться за спільною трапезою в оселі моїй. Ідьте же й знайте, що слово мое — істина!

В ту саму хвилину на сході почервоніло, і в розвіяному присмерку лісу виступила огидна людська постать, що гойдалася на осиці. Голова того, що повисився, майже відірвана від тулуба, звисла донизу, ворони вже виклювали в неї очі та виїли щоки. Самий тулуб був подекуди оголений, без одягу, і, зяючи гнійними ранами, розмахував за вітром руками. Зграя хижих птахів кружляла над тілом, а сміливіші безстрашно довершували справу руйнування.

То було тіло зрадника, який сам учинив суд над собою.

Всі, що стояли перед ним, з жахом і огидою відвернулися від побаченого видовища; зір воскреслого запалав гнівом.

— О зраднику! — сказав він: — ти думав, що вільною смертю позбувся зради, яка гнітила тебе; ти скоро усвідомив свою ганьбу й поспішив розквитатися з огидним життям. Злочин так виразно став перед тобою, що ти з жахом відступив перед загальним презирством і віддав перевагу перед ним душевній згубі. «Єдина мить,— сказав ти собі: — і душа моя порине в безпросвітний морок, а серце перестане бути приступним для докорів совісті». Та хай не буде так. Зійди з дерева, зраднику! хай повернуться тобі виклювані очі твої, хай закрийються гнійні рани твої і нехай відновиться твій ганебний образ у тому ж вигляді, в якому він був у ту хвилину, коли ти цілував зрадженого тобою. Живи!

За цим словом, перед очима у всіх, зрадник зійшов з дерева і впав на землю перед воскреслим, благаючи його про повернення смерті.

— Я всім показав путь до спасіння,— говорив далі воскреслий: — але для тебе, зраднику, його закрито назавжди. Ти проклятий богом і людьми, проклятий на віки вічні. Ти не вбив друга, що розкрив перед тобою душу, а заскочив його зненацька й віддав на страту й наругу. За це я засуджую тебе на життя. Ти ходитимеш з міста до міста, з селища до селища і ніде не знайдеш притулку, який прийняв

би тебе. Ти стукатимеш у двері—і ніхто не відчинить їх тобі; ти благатимеш хліба—і тобі дадуть камінь; ти мучитись будеш від спраги—і тобі дадуть посуд з кров'ю того, кого ти продав. Ти плакатимеш, і сльози твої обернуться в потоки вогненні, палитимуть твої щоки й покриватимуть їх струпами. Каміння, що ним ти підеш, волатиме: зрадник! будь проклятий! Люди на торжищах розступляться перед тобою, і на всіх обличчях ти прочитаєш: зраднику! будь проклятий! Ти шукатимеш смерті й на суходолі, і на водах—і всюди смерть одсахнеться від тебе й прошипить: зраднику! будь проклятий! Мало того: на час доля змилується над тобою, ти знайдеш друга й зрадиш його, і цей друг з глибини в'язниці заволає до тебе: зраднику! будь проклятий! Ти дістанеш здатність творити добро, але добро це отруїть душу тих, кому ти зробиш його. Будь проклятий, зраднику!—заволають вони:—будь проклятий ти і всі діла твої! І ходитимеш ти повік з невиспущим черв'яком у серці, із згубленою душею. Живи, проклятий! і будь для наступних поколінь свідченням тієї безконечної кари, яка спіткає зрадництво. Устань, візьми, замість костура, ту гіллячку, на якій ти сподівався знайти смерть,—і йди!

І ледве завмерло в повітрі останнє слово воскресло, як зрадник підвівся з землі, взяв свій костур, і незабаром кроки його вступили в тій неосяжній, таємничій далечині, де його чекало життя повік. І ходить він досі на землі, сіючи заколоти, зраду і чвари...

ВОРОН-ЧОЛОБИТНИК

(Казка)

Все серце в старого ворона зболіло. Знищують воронячий рід: кому не лінки, кожен його б'є. І хоч би заради прибутку, а то просто заради розваги. Та й само вороння змалодушничило. Про колишне віще крякання й згадки нема; обсядуть ворони юрбою березу та й кричать по-пустому: ось де ми! Натурально, ту ж мить—бах!—і десятка чи й двох у зграї наче й не було. Їжі колишньої, привільної, теж нестало. Ліси навколо повирубували, болота повисушували, звірину вигнали—ніяк чесним способом прохарчуватися не можна. Почало вороння по городах, по садках, по оборах сновигати. А за це знову—бах!—і знову десятка чи двох

у зграї як і не було! Добре ще, що ворони плодючі, бо хто б кречетові та яструбові, та беркутові данину платив?

Почне він, старий, своїх молодших земляків умовляти: не крикайте даремно! не літайте по чужих горах! — та тільки одно у відповідь чує: нічого ти, старий хрїне, в нових справах не тямиш! не можна, як на теперішній час, не красти. І в науці так сказано: коли не маєш чого їсти, то викручуйся. І всі так нині живуть: діла не роблять, а викручуються. Пропадати нам, чи що? Ми ще де до світанку встанемо, злетимо з гнізд та весь ліс обнишпоримо — скрізь як мітлою вимело. Ні ягоди лісової, ні пташки малої, ні звіра здохлого. Навіть черва, і та в землю поховалась.

Чує старий ворон оцю мову та глибоку думку думає. Тяжкі були за його пам'яті часи. Цілими роками просвітку не давала воронячому родові голоднеча; без ліку вороння гинуло. Але тоді було правило: є в тебе кігті — рви ними собі груди, а на чуже не зазіхай! Однак і тоді вже було помітно, що недовго вороння цю школу витримає. Дивиться, як інші живуть у розкошах, а самому добровільно помирати з голоду — від самого цього хоч чие серце заболить.

І наука, до речі, на допомогу прийшла: дзьобай, що можеш і де можеш! Удасться набити волю — літай собі на волі ситий і веселий; не вдасться — виси застрелений на городі, замість опудала! На те й війна.

Коли приніс його сюди, ледве вкритого пір'ям, старий батько з-за тридев'яти морів, місця тут були вільні. Ліс та вода — оком не осягнеш. У лісі всяких ягід, усякого звіра, птахів — всього вдосталь; у воді риби аж кишіло. За начальника й тоді в них був, як і тепер, яструб, але тодішній яструб і сам по собі був ситесенький, та й простий був, такий простий, що й досі про його простоту анекдоти розповідають. Любив, щоправда, молоденькими вороненятами поласувати, але й тут справедливості додержував: сьогодні з одного гнізда візьме вороненя, завтра з другого; а якщо бачить, що гніздо бідне, занепале, то й так собі полетить. І податки тоді були не важкі: по яйцю з гнізда, та по перу з крила, та з кожних десяти гнізд по вороненяті орлові на презент. Відбув повинність — та й спи на обидва вуха.

Але що далі йшло, то глибше й глибше все змінювалось. Уподобала вільні місця людина й почала з того, що заходилася орудувати сокирою. Ліси порідшали, болота почали заволікатись, річка зміліла. Спочатку понад берегом річки з'явилися левади, потім хутори, села, поміщицькі садиби. Стукіт

сокири голосно лунав у глибинах лісових, порушуючи звичайний перебіг життя звірів та птахів. Найстарші з воронячого племені вже тоді передбачали, що загрожує щось недобре, але молоде вороння, весело крикаючи, кружляло біля людських жител, немов вітаючи пришельців. Суворі заповіті предків набридли молодим серцям: лісові глибини остогидли. Захотілося нового, дивовижного, незазнаного. Вороння поділилося на партії; почалися суперечки, чвари, розбрат...

Водночас з цими змінами сталися зміни й у вищих орнітологічних сферах. Виявилося, що старий яструб не стоїть на рівні своїх завдань. Він міг управляти тільки за патріархальних порядків, але коли відносини ускладнилися, коли на кожному кроці у вороняче існування вдиралися нові елементи, адміністративне почуття він остаточно втратив. Головні начальники називали його старим телепнем, вороння заперечувало його владу та безцеремонно крикало йому у вуха всякі дурниці. А він, замість того, щоб припинити лихо в самому корені, тільки поблажливо лупав очима й жартома говорив: от скоро настане реформа, дізнаєтесь ви, чому ківш лиха! Нарешті, й очікувана реформа настала. Старого здали до архіву, а прислали замість нього за начальника зовсім молодого яструба, та на допомогу йому, для більшого контролю, поставили кречета.

Прилетіли нові начальники й сказали воронячому племені неласкаве слово. «Я вас до одного знаменника приведу!» чиркнув яструб, а кречет додав: «і я теж». Сказавши це, оповістили, що віднині податки збільшуються проти попереднього втриє, видали податкові листи й полетіли.

Почався остаточний розор. Вороння ремствувало: «податки встановили немилосердні, а нового наділу не добавили!» лунало по лісу; та ні яструб, ні кречет не зважали на скарги вороння й посилали кібців ловити баламутів, які задарма пусті слова серед народу розпускають. Багато було тоді гнізд сплюндровано, багато воронячого племені в полон узято та віддано на поживу вовкам і лисам. Думали, що вороння, злякавшись, на хвості данину принесе. Та вороння з ляку тільки кружляло то в один, то в другий бік і жалісно крикало: хоч ріжте, хоч стріляйте, а данини нам узяти нема звідки!

Так воно й досі ведеться: вороння розоряється, а казна не повнішає. Хоч і здобуде що ворона десь на стороні, і те кібець по дорозі відбере. Одно слово, гірше й не можна.

Надумало було вороння нових місць пошукати й літунів наперед для розвідки вирядило, але ті полетіли-полетіли, а назад не вернулись. Може, заблудилися, може, по дорозі кібці подушили, а може, й самі з голоду загинули. Та й сказати тільки — не жарт з насидженого місця невідомо куди летіти! Нема тепер вільного місця! всюди забралась людина! Та й їй тісно стало. Іде все далі з сокирою; стогнуть ліси, тікають звірі, а вона з ранку до вечора корчує пеньки, розчищає рілля, ставить хати, а вночі дрижить у землянці від холоду і голоду, очікуючи, коли вся ця метушня ладу дійде.

Думав-думав старий ворон та, нарешті, надумався: треба летіти всю правду розповісти. Тільки старий він і слабий — чи долетить? Адже летіти — дорога не близька! Спочатку треба яструбові чолом бити, потім кречетові, а нарешті, й шуліці, який тоді воронячим племенем, щось ніби як начальник краю, правив.

У птахів так само, як і в людей, інстанції заведено; всюди питають: чи був у яструба? чи був у кречета? а якщо не був, то й бунтівником, чого доброго, назвуть.

Однак, нарешті, знявся рано-вранці з гнізда та й полетів. Бачить, сидить яструб на високій-превисокій сосні, вже наївшись, і дзьоба кігтями чистить.

— Здоров, старий! — привітав його яструб благодуш-но: — чого завітав?

— Прилетів я до твоєї статечності правду сказати! — палко закрякав старий ворон: — гине воронячий рід! гине! людина його знищує, данина немилосердна розоряє, кібці дошкуляють... Мре воронячий рід, а хто й живий — то й тим їсти нема чого.

— Он як! А чи не через недбальство ваше все це лихо воронячий рід обсіло?

— Сам ти знаєш, що недбальства в нас нема. Від ранку до ночі ми нищпоримо та корму шукаємо. Живемо в труді, як чесне вороння жити повинно, тільки роздобути чого-небудь чесним способом неможливо стало.

Яструб на хвилину задумався, немов не наважувався справжнього слова вимовити, але, нарешті, сказав:

— Викручуйтесь!

Одначе вирішення це не задовольнило, а тільки більше розхвилювало ворона.

— Знаю я, що нині всі викручуванням живуть, — палко відповів він: — та не вміє цього наш воронячий рід. Де-

які мільйони крадуть, і все їм минається, а ворона вкраде копійку — їй за це смерть. Подумай, хіба це не лиходійство: за копійку — смерть. А ти ще навчаєш: викручуйтесь! Послано тебе до нас за начальника, щоб боронити нас від кривди, а ти став першим розорювачем і гнобителем! Доки ми терпітимемо! Якщо ж ми...

Ворон не договорив і злякався: не легко, як видно, правду оту казати.

Та яструб, як сказано було вище, був ситий і дивився на незваного гостя благодушно.

— Знаю, не договорюй, — сказав він: — давно ми цю пісню чуємо, та поки що бог милує... А ти все-таки собі зятям: прилетів ти до мене правду казати, та на першому ж таки слові й затнувся... Чи все ти сказав?

— Все поки що, — відповів ворон, лякаючись дужче.

— Ну, то я тобі ось що відповім: правда твоя давно всім відома; не тільки вам, воронам, а й кібцям, і яструбам, і шулікам. Тільки не до речі вона в наші часи, а тому, хоч скільки про неї говори, хоч на всіх перехрестях кричи — нічого з того не буде. А коли настане час, що вона сама собою виявиться, — цього поки що ніхто не знає. Зрозумів?

— Зрозумів я одно: що воронячому родові кінець настав! — гірко відповів ворон.

— Ну, коли не зрозумів, давай побалакаємо. Кажеш ти, що людина вас нищить — але хіба можемо ми, птахи, супроти людини йти? Людина порох видумала — а ми чим відповісти на це можемо? Видумала людина порох — та й палить на нас; що їй забagnetься, те з нами й робить. Ми те саме, що й мужики: з усіх боків на них всяко палять. То залізниця нова стрельне, то машина нова, то неврожай, то побори нові. А вони те й знають, що перевертаються. Якось так трапилося, що Губошьопов дорогу дістав, а в них після того по гривні в каїтці менше стало — хіба темна людина може це збагнути? А справа проста: Губошьопов порох видумав, а мужики, немов черви, тільки в гною порпатися вміють. А коли ти черв'як, то й живи, як черв'якові жити подобає. Черв'якові й ви, вороння, не потураєте; згадай-но! щоб якби він проти вас гвалт вчинив, хіба ж не ви перші б здивувалися: черв'як, мовляв, поганий, а теж розмовляє! — Отак воно, старий! Хто подолає, того й правда. Зрозумів тепер?

— Гинути, виходить, треба? Ох, яке жорстоке слово ти сказав! — зажурився ворон.

— Жорстоке моє слово, чи не жорстоке, не в тому суть,

а в тому, що й я правди від тебе не затаїв. Не тієї правди, якої ти шукаєш, а тієї, на яку, за теперішнім часом, кожен зважати повинен. Не розмовлятимемо далі. Ти кажеш, що кібці на льоту харч у вас відбирають, що я сам, яструб, ваші гнізда руйную, що ми не оборонці ваші, а руйнівники. Що ж: ви їсти хочете, і ми їсти хочемо. Якби ви були дужчі — то ви б нас їли, а ми дужчі — ми вас їмо. Адже це теж правда. Ти мені свою правду сказав, а я тобі свою; тільки моя правда на очах діється, а твоя поза хмарами літає. Зрозумів?

— Гинути, гинути треба! — далі твердив старий ворон, майже не усвідомлюючи справжнього значення яструбових слів, але інстинктивно почувуючи, що вони мають у собі щось нечувано-жорстоке.

Яструб оглянув чолобитника від голови до хвоста, і тому, що був неголодний, то захотілось йому пожартувати з старого.

— А хочеш, я тебе з'їм? — сказав він; але побачивши, що ворон інстинктивно відскочив назад, сказав далі: — ну тебе! ти худий та старий — яка з тебе їжа! Ану-бо розстєбни жилет!

Ворон розпустив крила та й сам здивувався: кісті та шкіра, ні пуху, ні пера нема — вовк голодний, і той на такого птаха не зазіхне.

— От бачиш, який ти став. А все через те, що про правду думаєш. Якби ти по-воронячому, без думок, жив — то чи такий би ти був? А втім, час і кінчати. Скаржишся ти ще, що побори з вас, вороння, немилосердні беруть, — і це правда. Але подумай: з кого ж брати? Горобці, синиці, чижі, зяблики — чи ж багато вони можуть дати? рябчики, глухарі, стрепети, дятли, зозулі? — ці всі живуть кожне само по собі, їх і вдень із свічкою не знайдеш. Тільки вороння живе громадою, як справжні мужики, і до того ж само про себе раз у раз кричить — що ж тут дивного, що воно до ревізьких списків потрапило? А коли потрапив до ревізьких списків — тримайся! Якщо ж останнього часу і справді податки тяжчі, ніж перше, стали, то, виходить, так і треба. Потреб більше — і податків більше: це хоч кого хочеш спитай. Отак воно, старий. Ти правду сказав, і я правду сказав; а чия правда дужча — на це й відповідає ваше вороняче життя. Ну, а тепер лети собі додому, а я поспати хочу.

Однак ворон не повернувся додому, а полетів до крєчета.

«Хай буде, що має бути,— думав він, тяжко махаючи старечими крильми: — а я доведу справу до кінця! Якщо й кречет на мою правду не зважить, то полечу до губернії до самого шуліки, а від правди не відступлюся!»

Кречет жив у западині гірської ущелини, і приступитися до нього було дуже важко. Біля порога його житла сидів черговий кібець і приймав прохачів. Цього разу черговим був відомий усьому воронячому роду кібець Іван Іванович, фаворит кречета (чутки ходили навіть, що він його побічний син), що йому той доручав найважливіші й секретні справи. Це був хвацький хлопець, на вигляд добродушний, з приємними й навіть вишуканими манерами. Він був не від того, щоб і побалакати, і гульнути де-небудь за хмаркою, і політати з дівчатами-чечіточками в горюдуба, і навіть послугу другові-приятелеві зробити; але вся ця благодушність була в нього лише доти, поки він перебував поза службою. А тільки-но він ставав до виконання обов'язків (особливо секретних доручень), то вмить перетворювався. Робився холодним, суворим і ретельним до жорстокості. Скажуть йому наздогнати — він наздожене; скажуть задушити — задушить. Якщо птах і вдвоє більший та дужчий за нього, він так стрімголов до нього підлетить, що той заздалегідь починає вже кричати та метатися від туги. Взагалі, птахи, що бували в нього в пазурах, від одного імені його тремтіли в страху.

— Не проспався, старий? — іронічно привітав чоловіка Іван Іванович.

Старий ворон збагнув, що тут уже про все знають. І в птахів є свої вивідувачі, що через них не тільки дії, а й таємні помисли обивателів відомі.

— Який уже там у старих сон! — ухильно відповів він.

— Правду казати прилетів? — провадив далі кібець: — ну, та це вже твоє діло. Доповісти?

— Та вже зроби таку ласку.

Іван Іванович гулькнув у западину й близько години був там. Ворон з завмерлим серцем чекав, поки він повернеться. Нарешті, він з'явився.

— Звелено тобі сказати, — мовив він: — що теревені правити з тобою нема коли. Правда твоя споконвіку всім відома, але, виходить, є в ній вада, якщо вона сама собою не виявляється. Неспокійна в тебе вдача, пусті розмови ти серед народу провадиш. Давно б за це з'їсти тебе треба, та,

бач, старий ти, худий і немічний. До начальника краю, мабуть, тепер полетиш?

— Ні вже, де там...— хотів був потаїтися ворон.

— Не затинайся! наскрізь тебе бачу! Що ж, лети! тільки коли б тобі очей за твою правду не виклювали. Дивися, не прогадай! Та ти, мабуть, і дороги не знаєш; бачиш, он, хмара там, то над самою тією хмарою,— там і є.

Незважаючи на застереження кібця, ворон вирішив довести своє діло до кінця. Довго обхідними шляхами добрався він, ночуючи в покинутих звіриних норах та живлячись ягодами, що подекуди траплялися на відрогах гір. Нарешті, він вривався в хмару, і перед очима його стало чарівне видовище.

Кілька суміжних гірських вершин, укритих снігом, палало в промінні сонця, що сходило. Здаля уявлявся наче казковий замок, біля підніжжя якого застигли хмари, а на горі, замість даху, стелилася безмежна небесна блакить.

Шуліка сидів на скелі, оточений цілою масою найрізноманітніших птахів. Праворуч нього сидів білий кречет, його помічник і радник; біля ніг метушилися всіх сортів чиновники для особливих доручень: папуги, вчені снігурі та чижі; позаду хор шпаків доповідав ранкову пошту; обіч, на окремій вершині, куняли сови, пугачі та кажани, утворюючи собою щось ніби губернську раду; ворони у великій кількості мигтіли оддалік, з перами за вухами, строчили укази, накази та донесення й вигукували: з вогню, з жару, по п'ятаку за пару!

Шуліка був зовсім старий і від старості ледве-ледве рипів дзьобом. У ту хвилину, коли біля ніг перед ним сів ворон, він тільки що пообідав і куняв, склепивши повіки, похитував головою, незважаючи на оглушливий гомін і шум. Однак поява чолобитника справила серед птахів деякий переполох, завдяки чому шуліка стрепенувся.

— З проханнячком, старенький? — спитав він ворона лагідно.

— Прилетів я з-за тридев'яти земель правду твоїй великостатечності сказати! — почав ворон захоплено, але тут-таки його зупинив кречет.

— Не розводь риторики! — холодно урвав його той:— доповідай про діло без прикрас, ясно, просто, за пунктами. Чого тобі треба?

Почав ворон за пунктами свою скаргу викладати: людина воронячий рід винищує, кібці, яструби, кречети дошкуляють,

податки немилосердні розоряють... І кожного разу, як закінчить він один пункт, шуліка порипить дзьобом і мовить:

— Правда твоя, старий!

Серце грало в грудях старого ворона, коли той це стверджував. Нарешті-таки! — думалося йому: — побачу я ту правду, за якою змалку тужу! Прислужуся своєму племені, поклопочусь за нього! І що далі линуло його слово, то палкіше й палкіше воно звучало. Нарешті, він висловив усе, що в нього було на душі, і замовк.

— Чи все ти сказав? — спитав його шуліка.

— Все, — відповів ворон.

— Яструбові, кречетові скаржився?

— Скаржився їм.

Він коротко виклав свою розмову з яструбом, а також своє невдале побачення з кречетом.

— То ось що я тобі на твою правду скажу, — мовив шуліка: — понад двісті років я сиджу на цій скелі й хоч збоку, а таки на сонце дивлюся... Але Правді й досі жодного разу в обличчя глянути не міг.

— Та чому ж? — здивовано крякнув ворон.

— А тому, що сприйняти її птахові не під силу. Якщо хто про себе думає, що він правду сприйняв, той і виконати її повинен; а ми, виходить, не можемо виконати — тому й дивимось на неї спідлоба. Думається: а може, вона мимо пройде!

Шуліка на хвилину задумався, а далі сказав:

— Жорстоке тобі слово яструб сказав, але правильне. Добра правда, та не кожного часу й не на всякому місці її слухати годиться. Декого вона спокусити може, іншим — чимсь на зразок докору видасться. Дехто й радий би правді послужити, та як до неї з голими руками приступитися! Правда не ворона — за хвіст її не схопиш. Подивися навколо — всюди розбрат, всюди чвари; ніхто не може по-справжньому визначити, куди й чого він іде... Через те кожний і посилається на свою особисту правду. Та настане час, коли кожному створінню зробляться ясними межі, в яких життя його йти повинно, — тоді сам по собі зникне розбрат, а разом із ним розвіються, як дим, і всі дрібні «особисті правди». З'явиться справжня, єдина і для всіх обов'язкова Правда; прийде й весь світ осяє. І житимемо ми вкупі та любо. Отак воно, старий! А поки що лети собі з богом та оповісти воронячому родові, що я на нього, як на кам'яну гору, покладаюся.

Пречудову сьогодні проповідь сказав, заради свята, наш сільський батюшка.

«Багато століть тому,— сказав він:— цього самого дня прийшла у світ Правда.

«Правда довічна. Вона перше за всі віки сиділа з христом-людинолющем одесною отця, разом із ним втілася й засвітила на землі свій світоч. Вона стояла біля підніжжя хреста й розпиналася разом з христом; вона сиділа, як світозорний ангел, біля гробу його й бачила його воскресіння. І коли людинолюбець піднісся на небо, то залишив на землі Правду, як живе свідоцтво свого незмінного благовоління до роду людського.

«Відтоді нема куточка в цілому світі, куди не пройшла б Правда та не заповнила б собою. Правда виховує нашу совість, зогріває наші серця, оживляє нашу працю, показує мету, до якої повинне бути спрямоване наше життя. Засмучені серця знаходять у ній надійний і завжди відкритий притулок, в якому вони можуть заспокоїтись і втішитись від випадкових хвилювань життя.

«Неправильно думають ті, що запевняють, ніби Правда будь-коли ховала своє обличчя, або — що іще гірше — була коли-небудь переможена Неправдою. Ні, навіть у ті скорботні хвилини, коли недалекоглядним людям здавалося, що перемагає отець брехні, насправді перемагала Правда. Тільки вона не мала тимчасового характеру, вона незмінно йшла вперед, простягаючи над світом крила свої та освітлюючи його вічносущим світлом своїм. Удаваний тріумф брехні розвіювався, як тяжкий сон, а Правда продовжувала путь своєю.

«Разом з гнаними й зневаженими Правда сходила в підземелля й проходила в гірські ущелини. Вона сходила з праведниками на вогнища й ставала поряд з ними перед мучителями. Вона роздмухувала в їх душах священне полум'я, відганяла від них помисли малодушності та зради; вона навчала їх страждати солодко. Марно служителі отця брехні думали тріумфувати, бачивши цей тріумф у тих речових ознаках, які становили з себе кари і смерть. Найлютіші кари були неспроможні зламати Правду, а навпаки, надавали їй дужчої принадної сили. Бачивши ці кари, запалювалися прості серця, і в них Правда знаходила новий вдячний ґрунт для посіву. Вогнища палали й пожирали тіла праведників,

але від полум'я цих вогнищ запалювалося безліч світочів, подібно до того, як у світлу утреню від полум'я однієї запаленої свічки раптом освітлюється весь храм тисячами свічок.

«В чому ж полягає Правда, про яку я розмовляю з вами? На це запитання відповідає нам євангельська заповідь. Насамперед люби бога, і потім люби ближнього, як самого себе. Заповідь ця, незважаючи на те, що вона коротка, містить у собі всю мудрість, увесь зміст людського життя.

«Люби бога — бо він життєдавець і людинолюбець, бо в ньому джерело добра, моральної краси та істини. В ньому — Правда. В цьому самому храмі, де приноситься безкровну жертву богові, — у ньому ж відбувається й безнастанне служіння Правді. Всі стіни його просякнені Правдою, отож ви, — навіть найгірші з вас, — входячи до храму, відчуваєте себе заспокоєними й просвітленими. Тут, перед лицем розп'ятого, ви вгамовуєте печалі ваші; тут знаходите спокій для збентежених душ ваших. Його було розп'ято заради Правди, проміння якої полилось від нього на весь світ, — чи ви ослабнете духом перед випробуваннями, що судилися вам?

«Люби ближнього, як самого себе, — така друга половина христової заповіді. Я не говоритиму про те, що без любові до ближнього неможливе співжиття, — скажу просто, без застережень: любов ця, сама по собі, поза всякими сторонніми міркуваннями, є краса і втіха нашого життя. Ми повинні любити ближнього не заради взаємності, а заради самої любові. Повинні любити безперестану, самовіддано, з готовністю покласти душу, подібно до того, як добрий пастир кладе душу за овець своїх.

«Ми повинні поспішати ближньому на допомогу, незважаючи на те, віддячить він чи не віддячить за це; ми повинні захистити його від знегод, хоч би знегода загрожувала поглинути нас самих; ми повинні клопотатися за нього перед сильними світу, повинні йти за нього на бій. Почуття любові до ближнього є той найвищий скарб, що його має тільки людина та що відрізняє її від інших тварин. Без його животворящого духу всі діла людські мертві, без нього тьмяніє й стає незрозумілою сама мета існування. Тільки ті люди живуть повним життям, які полум'яніють любов'ю й самовідданістю; тільки вони самі знають справжні радості життя.

«Отже, любитимемо бога та один одного — такий зміст людської Правди, будемо шукати її й підемо стежкою її. Не побоїмось підступів брехні, а станемо добре й протиставимо їм знайдену нами Правду. Брехню буде зганьблено, а Правда залишиться й зогриватиме серця людей.

«Тепер ви повернетесь в оселі ваші й радітимете у свято різдва господа й людинолюбця. Та й серед веселощів ваших не забувайте, що з ним прийшла в світ Правда, що вона в усі дні й години є серед вас та що вона являє собою той священний вогонь, який освітлює й зогриває людське існування».

Коли батюшка закінчив і з криласа залунало: «Будь ім'я господнє благословенне», то по всій церкві пронеслося глибоке зітхання. Наче вся громада молящих цим зітханням стверджувала: так, будь благословенне!

Але з присутніх у церкві найуважливіше вслухався в слова панотця Павла десятилітній син дрібної землевласниці Сергійко Русланцев. Часом він навіть виявляв хвилювання, очі його наповнювалися сльозми, щоки пашіли, і сам він весь подавався вперед, наче хотів про щось спитати.

Марія Сергіївна Русланцева була молода вдова й мала крихітну садибу в самому селі. В часи кріпацтва в селі було щось із сім поміщицьких садиб, віддалених одна від одної на невелику відстань. Поміщики були дрібномаєткові, а Федір Павлович Русланцев належав до найнезаможніших: у нього було лише три селянські двори та з десятків дворів. Але тому, що його обирали завжди на різні посади, то служба допомогла йому скласти невеликий капітал. Коли настало визволення, він дістав, як дрібномаєтковий, пільговий викуп та, провадячи далі господарство на залишеному за наділом клаптику землі, міг з дня у день перебиватися.

Марія Сергіївна вийшла за нього заміж через чималий час після селянського визволення, а через рік уже була вдовою. Федір Павлович оглядав верхи свою ділянку лісу, кінь чогось наполохався, скинув його з сідла, і він розбив голову об дерево. Через два місяці в молодій вдови народився син.

Жила Марія Сергіївна більш ніж скромно. Рільництво вона порушила, віддала землю в оренду селянам, а собі залишила садибу з невеликим клаптиком землі, на якому було розведено садочок та невеликий городець. Весь її господарський живий інвентар складався з одного коня та трьох корів; уся прислуга — з одної сім'ї колишніх дворів, що

складалася з її старої няньки з дочкою та жонатим сином. Нянька доглядала всього в домі й няньчила маленького Сергійка; дочка — куховарила; син із жінкою доглядали худобу та птицю, обробляли город, сад тощо. Жилося тихо, спокійно. Злиднів не почувалося; дрова та головні продукти харчування були некуплені, а на куповане майже зовсім попиту не було. Домочадці говорили: наче в раю живемо! Сама Марія Сергіївна теж забула, що на світі є інше життя (вона мигцем бачила його з вікон інституту, в якому виховувалась). Тільки Сергійко часом непокоїв її. Спочатку він ріс добре, але, коли доходив семи років, почав виявляти ознаки якоїсь хворобливої вразливості.

Це був хлопчик тямущий, тихий, але в той самий час кволий і хворобливий. З семи років Марія Сергіївна посадила його за грамоту; спочатку навчала сама, але потім, коли хлопчик доходив десяти років, у навчанні взяв участь й панотець Павло. Гадалося віддати Сергійка до гімназії, а отже, треба було познайомити його з першими основами стародавніх мов. Час наближався, і Марія Сергіївна з великим збентеженням подумувала про майбутню розлуку з сином. Тільки ціною цієї розлуки можна було досягти виховної мети. Губернське місто було далеко, і переселитися туди при шести-семи сотнях річного прибутку не було можливості. Вона вже листувалася про Сергійка з своїм рідним братом, який жив у губернському місті, займаючи незначну посаду, і днями одержала листа, в якому брат повідомляв про згоду прийняти Сергійка в свою сім'ю.

Після повернення з церкви, за чаєм, Сергійко все ще хвилювався:

— Я, мамочко, по правді жити хочу! — казав він.

— Так, голубчику, в житті головне — правда, — заспокоювала його мати: — тільки твое життя ще попереду. Діти інакше не живуть, та й жити не можуть, як по правді.

— Ні, я не так хочу жити; батюшка казав, що той, хто по правді живе, повинен ближнього від кривди захищати. Ось як треба жити, а я хіба так живу? Ось недавно в Івана Бідного корову продали — хіба я заступився за нього? Я тільки дивився та плакав.

— Ось в цих словах — і правда твоя дитяча. Ти й зробити нічого іншого не міг. Продали в Івана Бідного корову — по закону, за борг. Закон такий є, що кожен борги свої сплачувати повинен.

— Іван, мамо, не міг заплатити. Він і хотів би, та не міг. І няня каже: біднішого за нього на все село нема. Яка ж це правда?

— Кажу ж тобі, закон такий є, і всі повинні закон виконувати. Якщо люди живуть громадою, то й обов'язків своїх не мають права нехтувати. Ти краще про навчання думай — ось твоя правда. Вступиш до гімназії, вчися старанно, поведься добре — це й означатиме, що ти по правді живеш. Не люблю я, коли ти так хвилюєшся. Що тільки побачиш, що почувеш — усе якось у серце тобі западає. Батюшка говорив взагалі; в церкві інакше й говорити не можна, а ти вже до себе прикладаєш. Молися за ближніх — більше за це й бог з тебе не жадає.

Та Сергійко не вгамувався. Він побіг на кухню, де в той час зібралися челядники й пили, заради свята, чай. Куховарка Степанида поралася коло печі з рогачами та раз у раз витягала горщика з жирним капусняком, що закипав. Запах упрілої яловичини та святкового пирога пройняв усе повітря.

— Я, няню, по правді житиму! — оповістив Сергійко.

— Ач, з якої пори зібрався! — пожартувала стара.

— Ні, няню, я певне слово собі дав! Умру за правду, а вже неправді не скорюся!

— Ох, бідненький мій! ач що тобі на думку спало!

— Хіба ти не чула, що в церкві батюшка говорив? За правду життя класти треба — ось що! на бій за правду кожен іти повинен!

— Звісно, що ж у церкві й говорити! На те й церкву дано, щоб у ній про праведні діла слухати. Тільки ти, любий мій, слухати слухай, а розумом теж прикидай!

— З правдою ото жити обережно треба, — напоумливо мовив робітник Григорій.

— Чого, наприклад, ми з мамою в їдальні чай п'ємо, а ви — в кухні? Хіба ж це правда? — гарячився Сергійко.

— Правда чи не правда, а так споконвіку ведеться. Ми люди прості собі, нам і на кухні добре. Якби всі ото до їдальні пішли, то й кімнат не вистачило б.

— Ти, Сергію Федоровичу, ось що! — знову заступився Григорій: — коли будеш великий — де хоч сиди: хоч у їдальні, хоч у кухні. А поки малий, сиди з матінкою — кращої за цю правди на свої роки не знайдеш! Прийде ото батюшка обідати, і він тобі те саме скаже. Мало що ми ро-

бимо: і худоби доглядаємо, і в землі порпаємося, а панам цього не доводиться. Ось так!

— Та це ж бо неправда й є!

— А по-нашому так: коли пани добрі, жалісливі—це їх правда. А коли ми, робітники, щиро панам служимо, не обманюємо, стараємося—це наша правда. Спасибі й за те, коли кожен своєї правди додержує.

Настала хвилинна мовчанка. Сергійко, як видно, хотів щось відказати, але докази Григорія були такі добродушні, що він завагався.

— У нашому краю,—перша урвала мовчанку няня:—звідки ми з матінкою твоєю приїхали, жив поміщик Рассошніков. Спочатку жив, як і інші, та раптом захотів по правді жити. І що ж він під кінець зробив?—Продав маєток, гроші бідним роздав, а сам пішов у мандри... Відтоді його й не бачили.

— Ой, няню! от яка це людина!

— А тимчасом у нього син у Петербурзі в полку служив,—додала няня.

— Батько маєток роздав, а син без нічого залишився... Сина б ото спитати, чи добра батьківська правда?—зміркував Григорій.

— А син хіба не зрозумів, що батько по правді вчинив?—заступився Сергійко.

— Ото ж бо, що не дуже він це зрозумів, а теж намагався клопотатися. Навіщо ж, каже, він мене в полк приділив, коли мені тепер утримувати себе нема чим?

— У полк приділив... утримувати себе нема чим...—машинально повторював за Григорієм Сергійко, заплутуючись серед цих зіставлень.

— І в мене один випадок на пам'яті є,—провадив далі Григорій:—захопився від цього самого Рассошнікова у нас на селі мужичок один—Мартин звався. Теж усі гроші, які мав, роздав бідним, залишив тільки хатку для сім'ї, а сам надів через плече торбу, та й пішов крадькома уночі в світ за очі. Тільки ото паспорта забув узяти—його через місяць і вислали етапом додому.

— За віщо? хіба він що-небудь погане зробив?—відказав Сергійко.

— Погане не погане, я не про це кажу, а про те, що по правді жити обережно треба. Без паспорта ходити не дозволяється—от і все тут. Отак усі порозходяться,

працювати кинуть — і відбитися від них, від бродяг, не можна буде...

Чай пити закінчили. Всі підвелися з-за стола й помолились.

— Ну, тепер ми обідатимемо, — сказала няня: — біжи, голубчику, до матінки, посидь з нею; незабаром, мабуть, і батюшка з матушкою прийдуть.

Справді, близько другої години прийшов панотець Павло з дружиною.

— Я, батюшко, по правді житиму! Я за правду на бій піду! — привітав гостей Сергійко.

— Оце то вояка знайшовся! від землі його не видно, а вже на бій зібрався! — пожартував батюшка.

— Набрид він мені. З самого ранку все про одне та про одне говорить, — сказала Марія Сергіївна

— Нічого, добродійко. Поговорить та й забуде.

— Ні, не забуду! — наполягав Сергійко: — ви самі ото говорили, що треба по правді жити... в церкві говорили!

— На те й церкву поставлено, щоб у ній про правду говорити. Якщо я, пастир, свого обов'язку не виконаю, то церква сама про правду нагадає. І крім мого, всяке слово, яке в ній вимовляється, — правда; тільки розлучені серця можуть залишатися глухими до неї...

— В церкві? а жити?

— І жити по правді треба. Ось коли ти виростеш, тоді й правду в повному обсязі зрозумієш, а поки що досить з тебе й тієї правди, яка твоєму вікові властива. Люби матінку, старших шануй, учись добре, поведься скромно — ось твоя правда.

— Але ж мученики... ви самі допіру говорили...

— Були й мученики. За правду й наругу слід витерпіти. Тільки час про це думати для тебе не настав. А до цього ж і те сказати: тоді був такий час, а тепер — інший, правди збільшилось, і мучеників не стало.

— Мученики... вогнища... — лепетав Сергійко збентежено.

— Годі! — нетерпляче крикнула на нього Марія Сергіївна.

Сергійко замовк, але під час обіду був замислений. За столом точилися звичайні розмови про сільські діла. Оповідання йшли за оповіданнями, і не завжди з них виходило, щоб правда перемагала. Власне кажучи, не було ні правди, ні неправди, а було звичайне життя, в тих формах та з тими основами, до яких усі споконвіку звикли. Сергійко безліч

разів чув ці розмови й ніколи вони його особливо не хвилювали. Але в цей день в його істоту пройшло щось нове, і воно підбурювало та збуджувало його.

— Іж! — примушувала його мати, бачивши, що він майже зовсім не їсть.

— In cogrore sano mens sana¹,— з свого боку додав батюшка. — Слухайся матінки — цим найкраще свою любов до правди доведеш. Любити правду треба, але мучеником себе без причини уявляти — це вже чванливість, суєтність.

Нова згадка про правду стривожила Сергійка; він нахилився до тарілки й старався їсти, але враз заридав. Всі затурбувалися й оточили його.

— Голівка болить? — допитувалась Марія Сергіївна.

— Болить,— відповів він слабким голосом.

— Ну, піди ляж у ліжечко. Няню, вклади його!

Його повели. Обід на кілька хвилин припинився, бо Марія Сергіївна не витримала й пішла за нянькою. Нарешті, обидві повернулися й сповістили, що Сергійко заснув.

— Нічого, засне — й минеться! — заспокоював Марію Сергіївну пан-отець Павло.

Однаке надвечір біль у голові не тільки не вщух, але й почалася гарячка. Сергійко тривожно вставав уночі на ліжку та все нишпорив руками навколо себе, немовби чогось шукав.

— Мартин... етапом, за правду... що це? — лепетав він безладно.

— Якого це він Мартина згадує? — дивуючись, зверталася Марія Сергіївна до няні.

— А пам'ятаєте, в нас на селі мужичок був, пішов з дому з торбою... Оце Григорій при Сергійкові розповідав.

— Усе ви дурниці розповідаєте! — розсердилась Марія Сергіївна: — зовсім не можна до вас хлопчика пускати.

Другого дня, після ранньої обідні, батюшка заохотився поїхати до міста по лікаря. Місто було за сорок верст, отож не можна було чекати приїзду лікаря раніше, як на ніч. Та й лікар, правду сказати, був старенький, поганий; ніяких інших ліків не застосовував, крім оподельдоку, що його він прописував і як зовнішнє, і всередину. В місті про нього говорили: в медицину не вірить, а в оподельдок вірить.

¹ В здоровому тілі здоровий дух.

Вночі, близько одинадцятої, лікар приїхав. Оглянув хворого, помадав пульс та сповістив, що є «жарок». Потім наказав натерти пацієнта оподельдоком і примусив його дві кульки проковтнути.

— Жарок є, але ось побачите, що від оподельдоку все як рукою зніме! — солідно оповістив він.

Лікаря нагодували й поклали спати, а Сергійко цілу ніч кидався й палав як у вогні.

Кілька разів будили лікаря, але він знову давав оподельдоку та все запевняв, що на ранок усе як рукою зніме.

Сергійко марив; марячи, він раз у раз говорив: «Христос... Правда... Рассошніков... Мартин...» Та все шукав навколо себе, вимовляючи: «де? де?..» Під ранок, проте, він заспокоївся й заснув.

Лікар поїхав, сказавши: от бачите! — та посилаючись на те, що в місті на нього чекають інші пацієнти.

Цілий день минув між страхом та надією. Поки надворі було видно, хворий почував себе краще, але так знесилів, що майже не говорив. Коли смеркалося, знову почався «жарок» і пульс став битися частіше. Марія Сергіївна стояла біля його ліжка в безмовному жахові, силкуючись щось зрозуміти й не розуміючи.

Оподельдок облишили; няня прикладала до голови Сергієві оцтові компреси, клала гірчичники, напувала липовим цвітом, одно слово, до ладу й не до ладу, вдавалася до всіх засобів, про які чула та які були під рукою.

На ніч почалася агонія. О восьмій годині вечора зійшов повний місяць, а що гардини на вікнах, через недогляд, не були спущені, то на стіні утворилася велика ясна пляма. Сергійко підвівся трохи й потягся до неї руками.

— Мамо! — лепетав він: — дивися, весь у білому... це христос... це Правда... За ним... до нього...

Він упав на подушку, по-дитячому схлипнув і помер.

Правда майнула перед ним і напоїла його істоту блаженством; та незміцніле серце хлопчика не витримало напливу й розірвалось.

ПРИМІТКИ

«ІСТОРІЯ ОДНОГО МІСТА»

«Історія одного міста» друкувалася в «Отечественных записках» 1869—1870 рр. в такому порядку:

Від видавця	1869 р. № 1
Звернення до читача	» »
Опис градоначальників	» »
Органчик	» »
Сказання про шість градоначальниць	» »
Виправдні документи до Літописця	» »
Думки про градоначальницьку однодумність	» »
Голодне місто	1870 р. № 1
Солом'яне місто	» »
Фантастичний мандрівник	» »
Війни за освіту	» № 2
Епоха звільнення від воєн	» № 3
Про благообразний усіх градоначальників зовнішній вигляд	» »
Статут про властиву градоправителеві добросердечність	» »
Поклоніння мамоні і покаяння	» № 4
Підтвердження покаяння. Закінчення	» № 9
Додаток. Про корінь походження глуповців	» »

Крім того, за життя Щедрина «Історія одного міста» виходила тричі окремими виданнями (в 1870, 1879 і 1883 рр.) під одним і тим же заголовком: «Історія одного міста. За справжніми документами видав М. Є. Салтиков (Щедрін)».

Переклад на українську мову «Історія одного міста» зроблено за російським виданням Гослитиздата, 1934 р., яке друкувалося за

виданням 1883 р. з виправленням друкарських помилок і цензурних перекручень за автографами і попередніми виданнями.

Стор. 8. *Погодінське старосховище* — архів, зібраний відомим реакційним істориком М. П. Погодіним (1800—1875).

Стор. 8. *Шубінський С. М.* — збирач матеріалів по історії XVIII століття і автор ряду історичних праць, які не мали серйозного наукового значення, пізніше — редактор реакційного «Исторического вестника». — *Мордовцев Д. А.* (1850—1905) — автор слабих історичних праць і численних історичних романів, а також деяких романів, присвячених громадському руху 60-х років (популярний в свій час роман його «Знамення часу» був навіть вилучений цензурою). — *Мельников П. І.* (псевдонім — Печерський; 1819—1883), за Миколи I жорстокий переслідувач старообрядців, «в епоху реформ» став лібералом і написав ряд цікавих історико-побутових праць, присвячених «розкольникам».

Стор. 11. *Бартенев П. І.* (1829—1912) — аматор старовини, засновник журналу «Русский архив».

Стор. 18. «*Палтусина*» — м'ясо одної з порід біломорських риб.

Стор. 18. «*Саламашник*» — любитель «саламахи» — особливої страви з прісного борошняного тіста, борошняної бовгушки.

Стор. 20. «*Лейб-кампанці*» — гвардійські офіцери і солдати, що брали участь у двірцевих переворотях XVIII століття.

Стор. 21. *Дідерот* — старовинне вимовляння прізвища відомого французького філософа Дідро (1713—1784), засновника і редактора славетної «Енциклопедії», що об'єднувала передових буржуазних мислителів Франції XVIII століття і проповідувала в основному матеріалістичні погляди.

Стор. 21. «*Ізлер на мінеральних водах*» — ресторан у відомому саду для розваг в Петербурзі 60-х років.

Стор. 21. «*Гра ламуш*» — гра в карти.

Стор. 21. *Новосильцев, Чарторийський і Строгонов* — так званий «тріумвірат» (панування трьох) або «молоді друзі» Олександра I в перші роки його царювання, коли він удавав, що заграє з лібералізмом.

Стор. 21. *Сперанський* — відомий державний діяч, що за часів Олександра I намагався провадити державні реформи, але з наступом реакції впав у немилість і був засланий. Повернений з заслання за часів Миколи I, він уже ні в чому не виявляв свого колишнього «лібералізму».

Стор. 22. *Фома Кемпійський* — середньовічний містичний богослов.

Стор. 22. «*Прохвост*» — перекручене «профос», полковий кат, а пізніше — «парашечник», прибиральник нечистот, найогидніша постать у старій царській кріпосній армії. Щедрін вживає це слово саме в його

первісному значенні, а не в тому, яке згодом стало загальноновживаною лайкою.

Стор. 25. «*Тушинський царик*» — відомий самозванець, так званий Лжедимитрій II, що стояв табором у підмосковному селі Тушино.

Стор. 27. *Вінтергальтер* — власник крамниці в Петербурзі в 60-х роках.

Стор. 27. «*Модні революційні ідеї*» — ідеї французьких просвітителів XVIII століття.

Стор. 30. «*Лондонські агітатори*» — так реакційна преса і особляво катковські «*Московские ведомости*» називали Герцена і Огарьова, які з кінця 50-х років видавали в Лондоні відомий «*Колокол*».

Стор. 35. «*Дівця де-Сан-Кюлот*» — натяк на французьких санкюлотів, тобто революційну народну масу, яку прозивали так через те, що, на відміну від аристократії і вищої буржуазії, які носили короткі штани до колін (кюлот) і панчохи, вони ходили в плебейських, довгих штанах.

Стор. 35. *Палеологова* — прізвище, що нагадує останню династію візантійських імператорів — Палеологів. З дочкою останнього Палеолога, як відомо, одружився московський великий князь Іван III, щоб надати більше блиску своєму царюванню і стати наче наслідником візантійських імператорів.

Стор. 37. «*Штаб-офіцер*» — щедрінський цензурний псевдонім жандармського полковника.

Стор. 53. *Іезавель* і *Ахав* — біблейські імена. Ахав — ізраїльський цар, який за пороки і гріхи своєї дружини Іезавелі викликав гнів бога на весь ізраїльський народ і піддав його усіляким бідуванням та випробуванням.

Стор. 78. *Візантія*, *Драва*, *Морава* і т. д. натяки на завойовницькі тенденції російських царів щодо Турції і слов'янських земель, розташованих по Дунаю та його притоках.

Стор. 96. *Молінарі* — відомий бельгійський буржуазний економіст. *Безобразов* — ліберальний економіст 60-х років.

Стор. 102. *Лікурґ* і *Дракон* — напівлегендарні законодавці стародавньої Греції; закони Дракона, за стародавніми переказами, відзначалися нібито особливою лютістю.

Стор. 119. *Бурбони* — династія французьких королів.

Стор. 119. *Дебардер* — вантажник.

Стор. 129. *Пфейферша* — пародія на відому релігійну пройдисвітку Крюднер, під містичний вплив якої підпав Олександр І. «*Світло Фавора*» — один з образів містичної системи вірувань.

Стор. 129. *Лабзін* (1766—1825) — письменник, перекладач, містик.

Стор. 130. *Парамоша* деякими своїми рисами нагадує відомого московського юридичного 60-х років Івана Яковлевича Корейшу, з яким

панькалися реакціонери. Саме він бурмотів недоладні на перший погляд слова «Без праці не бенде кололаці», що були спотвореною польською фразою: «без праці не буде калачів».

Стор. 134. «Агаряни» — невіри, язичники.

Стор. 140. М. Страхов (1828—1896) — реакційний публіцист, філософ і критик.

Стор. 147. «Невелятори» (зрівнювачі), комуністи і т. д. — особливий іронічний засіб Щедрина, який полягає в тому, що казармені ідеали російських самодержців і всяких бюрократів він на глум зіставляє з ідеями деяких вульгаризаторів утопічного соціалізму, які так лякали правителів Росії.

Стор. 158. «Фотіївсько-аракцєвський тон». Фотій — архимандрит, лютий мракобіс, що попав у милість до Олександра. І. Разом з солдафоном Аракцєвим вони характеризують останні роки цього царювання, коли єлейна церковність поєднувалась з найжорстокішою і найтяжчою реакцією в усіх галузях життя.

Стор. 160. В яскаврому щедрінському образі марних намагань Угрюм-Бурчєєва перегородити річку треба вбачати символ марної боротьби самодержавства за невблаганним економічним та загальноісторичним процесом, бо боротьба із справжньою стихією, яка, правда, провадиглася не таким ідіотом, як Угрюм-Бурчєєв, не могла здаватись Щедріну безглуздом.

Стор. 165. Фуніч і Мерзицький — зневажливе перекручення прізвищ двох відомих мракобісів кінця першої чверті ХІХ ст. — Руніча і Магніцького, які придушували всякий прояв живої думки і науки в університетах.

Стор. 180. Цей лист до редакції «Вестника Европы» в свій час не був надрукований. Він був опублікований через багато років після смерті Щедрина (див. «М. М. Стасюлевич и его современники», 1913, Спб., т. V).

КАЗКИ

«Казки» Салтикова-Щедрина, завдяки гостроті соціально-політичного змісту, революційно-демократичній спрямованості зазнали складної історії видрукування в умовах царської цензури. Деякі казки розповсюджувалися в нелегальних виданнях.

Незабаром після смерті Салтикова-Щедрина його дружина одержала листа від групи тбіліських робітників, які висловили свої скорботні почуття в зв'язку з кончиною великого російського письменника — «людини з благородною, люблячою душею, друга пригноблених, борця за свободу». З цього листа наводимо кілька рядків про «Казки»:

«В його останніх задушевних казках, які ми любимо і розуміємо краще інших оповідань, ми бачимо ясно темні і незрозумілі досі сторони

навколишнього життя. Ці казки так впливають на душу читача, що в деякого навіть слюзи показуються на очах, коли бачать горе і кривди беззахисної людини.

Особливо нам подобаються оповідання «Шляхом-дорогою», де ми бачимо родинно близьких робітників, сіромах безвинних; «Коняка», «Сусіди», «Христова ніч», «Карась-ідеаліст» та інші. Хто не полюбить ці казки, хто не зрозуміє, що автор їх любив і жалів простий народ? Він знав і відчував наше горе і бачив, що ми все життя своє перебуваємо в тяжкому, безпросвітному труді, не користуючись плодами його». Н. Щедрин (М. Е. Салтыков). Полн. собр. сочин., т. XX, 1937, с. 418).

Перші казки Салтикова-Щедрина входили до циклу, озаглавленого ним «Для дітей». В «Отечественных записках» 1869 р. появились в № 2, лютий, «Повість про те, як один мужик двох генералів прогонував», «Пропала совість» і «Роковини» (I—III), а в № 3, березень, — «Дикий поміщик» і «Добра душа» (IV—V). В № 2 журналу Салтиков-Щедрін зробив примітку про те, що він, збираючись видати «книгу для дитячого читання» (з включенням нових віршів Некрасова для дітей), публікує свої «зразки дитячих оповідань». Далі в «Отечественных записках» того ж року № 9, вересень, без зазначення циклу, але з нумерацією VI появились «Зіпсовані діти». Три твори з цього циклу, I, II і IV, атор вмістив в свою книгу «Сказки и рассказы», 1878, потім в збірнику «Рассказы, очерки, сказки». Спб. 1881 (2—вид.— Спб. 1883). Деякі казки Салтиков-Щедрін включав у великі твори — так «Казка про запопадливого начальника» увійшла в «Сучасну ідилію», розділ XX (1877—1883).

Три казки — «Премудрий піскар», «Самозречений заєць» і «Бідолашний вовк» — Салтиков-Щедрін призначав для «Отечественных записок», 1883, № 2, лютий. Але журнал, голозним редактором якого він був, на початку січня дістав від цензури вже друге застереження. Побоюючись третього застереження, яке неминуче спричинилося б до закриття журналу, Салтиков-Щедрін відмовився від наміру надрукувати свої казки в «Отечественных записках». У вересні того ж року ці три казки були надруковані в зарубіжному журналі «Общее дело» і, крім того, ще вийшли в Женеві окремою книжкою «Сказки для детей изрядного возраста» вид. Ельпідіна, 1833. Нарешті, ці ж три казки були надруковані в «Отечественных записках», 1884, № 1, січень. Для наступного, лютневого журнального номера Салтиков Щедрін призначав казки «Чесноти і пороки», «Ведмідь на воеводстві, Топтигін I», «Обманщик-газетяр і легковірний читач» і «В'ялена вобла», але під тиском цензури примушений був вирізати їх з готової вже до випуску книжки журналу. Ці казки, під загальною назвою «Сказки для детей изрядного возраста» (М. 1884), з'явилися у двох випусках нелегального літогра-

фованого видання московського студентського народовольського гуртка, що входив у нелегальний «загальностудентський союз».

В травні 1884 р. «Отечественные записки» були закриті урядом. В тому ж році казки «Чесноти і пороки», «Обманщик-газетяр і легковірний читач» і «Карась-ідеаліст» були надруковані в ювілейному збірнику «XXV лет. 1859—1884» вид. Комітетом Товариства для допомоги нужденним літераторам і ученим. Спб., 1884.

В жовтні 1886 р. вийшла перша збірка казок Салтикова-Щедріна — «23 сказки». До неї ввійшли всі казки, що друкувалися в легальній пресі з січня 1884 р. по вересень 1886 р., крім того — «Гієна», що вперше публікується, а також «Іграшкової справи людці» (1880 р.).

В 1887 р. вийшло друге видання казок Салтикова-Щедріна — «23 сказки» з додатком «Різдвяної казки», надрукованої в «Русских ведомостях» у грудні 1886 р.

Деякі свої казки Салтиков-Щедрін передбачав видати окремими книжками для народу: «Премудрий піскар», «Самозречений заєць», «Бідолашний вовк», «Карась-ідеаліст», «Сусіди», «Христова ніч», «Різдвяна казка». Видання «Казок» для народу не було дозволено. Цензор доповідав: «Те, що п. Салтиков називає казками, зовсім не відповідає своїй назві; його казки — та сама сатира, і сатира їдка, тенденційна, більш-менш спрямована проти суспільного й політичного нашого ладу... Казки ці, з'являючись іноді в періодичних виданнях, завжди викликають у представників влади, що стежать за пресою, вагання, чи не заборонити їх».

В збірку творів, т. VIII, 1889, включено 28 казок. Заборонені до друку цензурою три казки — «Орел-меценат», «Ведмідь на воеводстві» і варіант «В'яленої вобли» («Мала рибка, а краща за великого таргана») — вперше увійшли в цикл казок у збірці творів Салтикова-Щедріна, 5-е вид., т. IV, 1906.

Казка «Богатир», незгадана ні в одному заповідальному запису Салтикова-Щедріна, вперше опублікована в радянські роки — в 1922 р. З включенням цієї казки склалося повне зібрання «Казок» Салтикова-Щедріна в складі 32, яке вперше було видано в 1927 р.

«Повість про те, як один мужик двох генералів прогонував» — вперше надрукована в журналі «Отечественные записки», 1869, № 2, лютий.

Стор. 189. «Московские ведомости» — газета, яку з 1863 р. редагував реакціонер М. Н. Катков.

Стор. 190. «Шекспірівська чечуга золота» — первісний рядок оди Державіна «Приглашение к обеду».

«Пропала совість» — вперше надрукована в «Отечественных записках», 1869, № 3, березень.

«Дикий поміщик» — вперше надрукована в журналі «Отечественные записки», 1869 р., кн. III, з підзаголовком: «Писано зі слів поміщика Светоокова».

Стор. 204. «Весть» — надто реакційна поміщицька газета. Виходила в Петербурзі з 1863 по 1870 р. Припинилася за відсутністю передплатників.

«Премудрий піскар» — вперше надрукована в зарубіжному журналі «Общее дело», 1883, № 55, вересень, без підпису автора; після того — в «Отечественных записках», № 1, січень.

В. І. Ленін неодноразово користувався образом «Премудрого піскаря» для характеристики політичних ворогів.

Й. В. Сталін також звертався до того ж образу: «Існують деякі колопартійні обивателі, які запевняють, що наша виробнича програма нереальна, нездійсненна. Це щось на зразок «премудрих піскарів» Щедріна, які завжди готові поширювати навколо себе «пустоту недомислу». Чи реальна наша виробнича програма? Безумовно, так!» («Нова обстановка — нові завдання господарського будівництва». Промова на нараді господарників 23 червня 1931 р. — Й. Сталін. Питання ленінізму. Вид. 11. К., Держполітвидав УРСР, 1947. с. 296).

«Самозречений заець» — вперше надрукована в зарубіжному журналі «Общее дело», 1883, № 55, вересень, без підпису автора; після того в «Отечественных записках», 1884, № 1, січень.

«Бідолашний вовк» — вперше надрукована в зарубіжному журналі «Общее дело», 1883, № 55, вересень, без підпису автора; потім в «Отечественных записках», 1884, № 1, січень.

«Чесноти і пороки» — вперше надрукована в збірнику «XXV лет. 1859—1884», вид. Комітетом Товариства допомоги нужденним літераторам і вченим, Спб., 1884.

Стор. 229. Комільфо — вислів, що значить: як слід, як вважається пристойним.

«Ведмідь на воеводстві» — за життя автора і протягом довгих років після його смерті поширювалась в нелегальних виданнях — російських і зарубіжних. Потім була надрукована в Збірці творів Салтикова-Щедріна, вид. 5-е, т. IV, Спб., 1906.

Стор. 238. Магницький М. А. — попечитель Казанського учбового округу в 1819—1826 рр. Нещадно переслідував вияви вільної думки.

«Обманщик-газетяр і легковірний читач» — вперше надрукована в збірнику «XXV лет. 1859—1884», вид. Комітетом Товариства допомоги нужденним літераторам і вченим, Спб., 1884.

Прототипом газетяра є видавець і керівник газети «Нвое время» О. С. Суворін. Дальше розвинення цього образу Салтиков-Щедрін дав у циклі «Дрібниці життя» в серії «У сфері сіяння».

Стор. 243. «Дорожчий істини нязької...» — з вірша Пушкіна «Герой».

Стор. 244. «Сподіваючись слави й добра» — перший рядок вірша «Станси» Пушкіна.

«В'ялена вобла» — за життя автора і протягом довгих років після його смерті поширювалась в нелегальних виданнях — російських і зарубіжних. В дуже зміненій, за вимогами цензури, редакції, під заголовком «Мала рибка, а краще за великого таргана», надрукована в збірці творів Салтикова-Щедріна, вид. 5-е, т. IV, Спб., 1906. В первісному основному вигляді вперше надрукована в збірці творів Салтикова-Щедріна, Держ. вид-во «Художественная литература», т. XVI, М., 1937.

Стор. 248. «Вперед без страху і вагання!» — початок вірша Плещеева, який користувався великою популярністю в прогресивних колах з 40-х років.

«Орел-меценат» — вперше надрукована в зарубіжному журналі «Общее дело», 1885, № 81, січень; в тому ж році вийшла окремим виданням у Ельпідіна (Женева). Поширювалась також в російських нелегальних виданнях, після того увійшла в збірку творів Салтикова-Щедріна, вид. 5-е, т. IV, Спб., 1906.

Стор. 258. «Науки живлять юнаків» — з оди Ломоносова «На день восшествия на престол Елизаветы», у річницю 1747 р. — року затвердження нового статуту і нових штатів Академії Наук.

Стор. 258. Василь Кирилович Тредьяковський (1703—1769) — вчений, словесник і поет.

«Карась-ідеаліст» — вперше надрукована в збірнику «XXV лєг. 1859—1884», вид. Комітетом Товариства допомоги нужденним літераторам і вченим, Спб., 1884.

В. І. Ленін використав образ «карася-ідеаліста» в своїй статті «Наші скасувачі»: «...поки є у демократії політичні карасі, буде з чого жити і шукам лібералізму. Поки є така нестійкість в соціалізмі, така дряблість в демократії, яка ілюструється дуже наочно постатями á la Потресов, доти вправності «емпіриків» лібералізму завжди вистачить, щоб ловити цих карасів» (В. І. Ленін. Твори, вид. 4-е, т. 17, с. 42).

«Іграшкової справи люду» — вперше надрукована в «Отечественных записках», 1880, № 1, січень, з підзаголовком «Вступ». Спочатку задумано як цикл про людей-ляльок.

Стор. 272. «184* року я жив в одній з північних губерній Росії». — 28 квітня 1848 р. Салтиков-Щедрін був засланий у Вятку, де пробув більше семи років, займаючи посаду при губернській управі і при губернаторі В листопаді 1855 р. виїхав з Вятки.

«Чижикове горе» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1884, № 357, 25 грудня.

Стор. 313. «Незатишного дупла» — тобто ненакритого, не придатного для життя.

«Вірний Трезор» — вперше надрукована в «Книжках Недели», 1885, № 2, лютий, під заголовком «Неумытный Трезор».

«Невсипуще око» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1885, № 41, 15 січня.

«Дурень» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1885, № 41, 12 лютого.

Стор. 328. *Картуш* — розбійник, що діяв в Парижі та його околицях за допомогою таємних підсобрників з аристократії. Був колесований в 1721 р.

«Сусіди» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1885, № 149, 2 червня.

«Розсудливий заєць» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1885, № 135, 19 травня.

Стор. 342. «Ті люди помилку велику припускали...» — початок вірша М. Ломоносова «Письмо о пользе стекла» (І. І. Шувалову).

«Ліберал» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1885, № 170, 23 червня.

В. І. Ленін в праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів) згадує казку «Ліберал» — «так влучно описану Щедріним історію еволюції російського ліберала. Починає цей ліберал з того, що просить у начальства реформ «по можливості»; продовжує тим, що канючить «ну, хоч що-небудь», і кінчає вічною й непорушною позицією «приспособування до підлоти» (В. І. Ленін. Твори, вид. 4-е, т. І, с. 231—232). В статті «Ще один похід на демократію» В. І. Ленін має на увазі ту ж казку, коли пише: «А Щедрін нещадно глумився з лібералів і назавжди запламував їх формулою: «приспосовуючись до підлоти» (В. І. Ленін. Твори, вид. 4-е, т. 18, с. 277).

«Баран-Непам'ятуший» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1885, № 109, 23 квітня.

Стор. 353. *Брем А (1829—1884)* — німецький дослідник природи і мандрівник. Автор науково-популярного «Ілюстрованого життя тварин».

«Коняка» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1885, № 70, 13 березня.

В. І. Ленін в праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве» (Відбиття марксизму в буржуазній літературі) використовує основний образ казки, кажучи про становище селянства: «... пробудження людини в «коняці» — пробудження, яке має таке велетенське всесвітньоісторичне значення, що для нього законні всі жертви...» (В. І. Ленін. Твори, вид. 4-е, т. І, с. 350—351). «Про цей

«святий» обов'язок говорять забитій і задавленій ним коняці!» (там же, с. 365); «...реакційні риси дрібного виробника, його забитість, яка примушує його вірити в те, що йому навіки судився «святий обов'язок «бути конякою» (там же, с. 366).

«Кисіль» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1885, № 70, 13 березня.

«Марна розмова» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1886, № 45, 15 лютого.

«Сільська пожежа» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1886, № 257, 19 вересня.

«Шляхом-дорогою» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1886, № 245, 7 вересня.

«Богатир» — вперше надрукована в журналі «Красный архив», 1922, т. II.

«Гієна» — вперше надрукована в першому прижиттєвому збірнику казок: «23 сказки М. Е. Салтыкова (Щедрина)». Спб., 1886.

«Пригода з Крамольниковим» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1886, № 252, 14 вересня.

Казка викликала листування Салтыкова-Щедріна з Г. З. Єлисеєвим, членом редакції «Отечественные записки».

Одержавши від Салтыкова-Щедріна перше видання «Казок» 1886 р., Єлисеєв в своєму листі до нього від 23 жовтня 1886 р. пише, що в казці «Пригоди з Крамольниковим» його не задовольняла ідея політичного протесту, висловлена в характеристиці головного образу «казки» — письменника Крамольникова. За Єлисеєвим, російська література того часу «є тільки література просвітительна, повчальна, а ніяк не протестуюча у власному розумінні цього слова. Вона може протестувати тільки проти того, проти чого дозволить їй генерал Сидор Карпович Дворников», тобто царська адміністрація.

Салтыков-Щедрін в листі від 30 жовтня 1886 р. рішуче заперечував Єлисеєву: «Але погляду вашого на Крамольникова не поділяю і теорію водіння Дворникова за ніс не визнаю вірною».

Далі Салтыков-Щедрін пише про ганебну практику зречення крашких заповітів. «Тому у нас і йде так погано що ми все коло Дворниковських носів тримаємось. Це — основна ідея «Дріб'язків життя», які я зараз пишу і яку Ви поступово розкриєте. Дріб'язки до того заповнили всіх, що ні про що не думається, аби череву було ціле і шкура врятована, завдяки ласці Дворникова».

У листі-відповіді Єлисеєв, обстоюючи свій погляд, твердив, що російська література тільки тоді може рухатися шляхом прогресу, «коли йде дружно з генералом Сидором Карповичем Дворниковим принаймні без видимої сварки з ним». «Тут справа йде не про те, щоб тримати генерала за ніс, а про те, щоб показати йому справжній шлях, спря-

мувати на нього, привчити до нього, наскільки це можливо в теперішніх умовах часу».

Салтиков-Щедрін не залишив без відповіді і цього листа Єлисеєва, якому 16 грудня 1886 р. писав ще більш різко і виразніше. «Ви не забуваєте про Дворникова і продовжуєте обстоювати теорію ходіння з ним попід руку і поступового приведення його на справжній шлях. З теорією цією я особисто ніяк погодитися не можу, а тим менш міг з-своїти її Крамольников! Останній — найменше пського людина компромісів, і якщо створить теорію, то для практики зовсім іншої. Для тієї практики, на користь якої Ви колись самі працювали, яку ви нині забули і з'ясовувати яку тут не місце. Можна визнавати її кесвоечасною і небезпечною, але в літературі гагадувати про неї не тільки можна, але і слід (Н. Щедрин) М. Є. Салтиков». (Полн. Собр. соч., т. XX. Письма, с. 264—265, 272—273 і Приложения с. 413—417).

В цій полеміці протистояли один одному революційний демократ і публіцист-народник, дуже еволюціонуючий у бік лібералізму під тиском реакції 80-х років.

«Христова ніч» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1886, № 245, 7 вересня.

«Ворон-чолобитник» — вперше надрукована в художньо-літературному збірнику «Памяти В. М. Гаршина», Спб., 1889 (вийшов у грудні 1888 р.).

«Різдяна казка» — вперше надрукована в «Русских ведомостях», 1886, № 354, 25 грудня. В березні 1887 р. казка була автором надіслана, разом з іншими, у видавництво «Посредник». Л. М. Толстой вважав казку «чудовою», але для нього був неприйнятним її «нехристиянський» кінець. Було запропоновано переробити або зовсім відтяти кінець казки. Салтиков-Щедрін відповів представнику видавництва (В. Черткову), який відвідав його: «Ви хочете обрізати кінець... ну, так я вам кажу, що свої твори я не міряю на аршин». Участь Салтикова-Щедріна в «Посреднике» не відбулася.

З М І С Т

Історія одного міста	5
Казки	"

[1869]

Повість про те, як один мужик двох генералів прогодував	187
Пропала совість	194
Дикий поміщик	204

[1880—1886]

Премудрий піскар	211
Самозречений заєць	216
Бідолашний вовк	221
Чесноти і пороки	226
Ведмідь на воєводстві	233
Обманщик газетяр і легковірний читач	242
В'ялена вобла	245
Орел-меценат	255
Карась-ідеаліст	262
Іграшкової справи людя	272
Чижикове горе	300
Вірний Трезор	315
Невсипуще око	322
Дурень	326
Сусіди	335
Розсудливий заєць	341
Ліберал	348
Баран-непам'ятущий	353
Коняка	358
Кисіль	363

Марна розмова	364
Сільська пожежа	370
Шляхом-дорогою	376
Богатир	381
Гієна	383
Пригода з Крамольниковим	386
Христова ніч	394
Ворон-чолобитник	399
Різдвяна казка	408
Примітки	417

Редактор *П. П. Нельговський*
Художник *Г. Я. Ігнат'єв*
Художн. редактор *К. К. Калугін*
Техредактор *О. О. Кадашевич*
Коректор *О. К. Еобренко*

II. Щедрин (Михаил Евграфович Салтыков). Том 2.
(На українском языкне)

БФ 14204. Здано на виробництво 19/ІІІ 1955 р. Підписано до друку 28/ІХ 1955 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 6,75. Друк. арк. 22,14. Обл.-вид. арк.
24,362. В друк. арк. 68 800. Ціна 14 крб. Зам. № 552 Тираж 8000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної ф-ки в 4-ій поліграффабриці
Головвидаву Міністерства культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

